

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

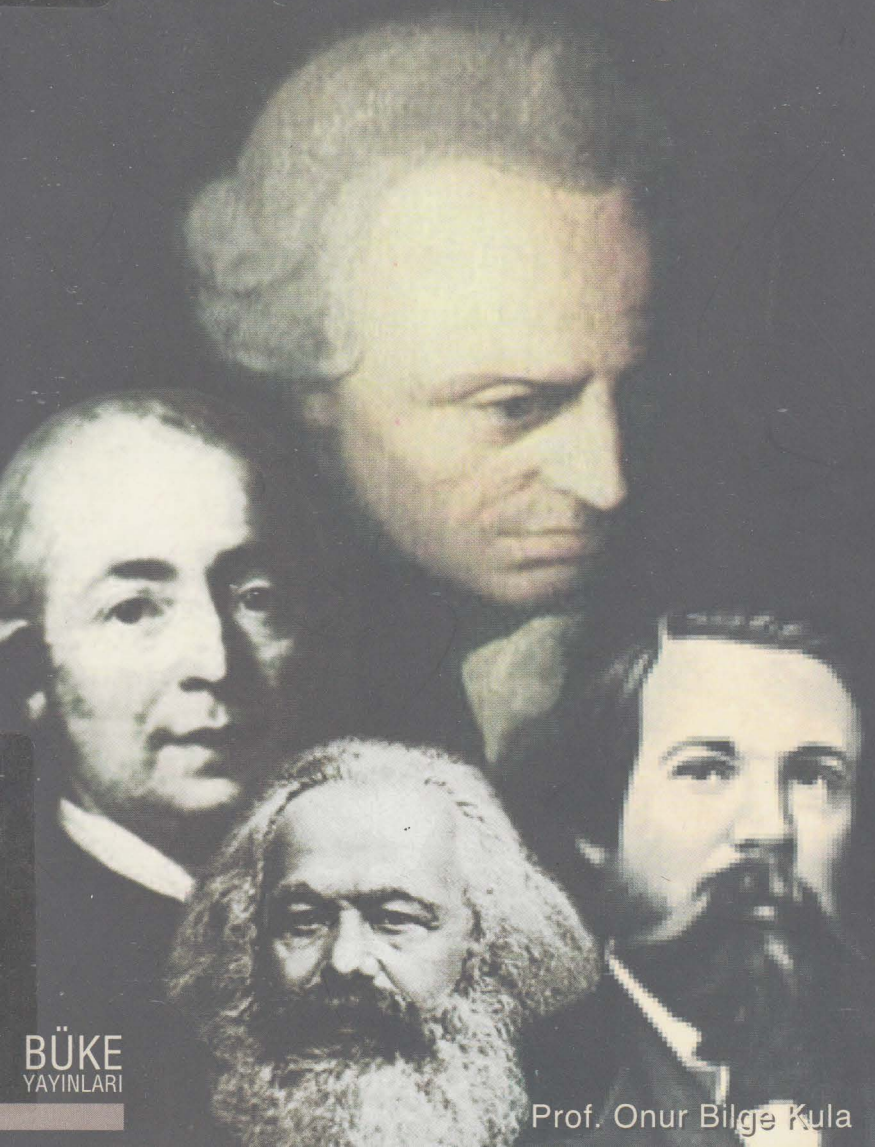
<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Batı Düşününde Türk ve İslam İmgesi

BÜKE
YAYINLARI

Prof. Onur Bilge Kula

Avrupa Düşüncesinde Tükiye ve İslam İmgesi

AVRUPA DÜŞÜNCESİNDE
TÜRKİYE VE İSLAM İMGESİ

Onur Bilge KULA

**BÜKE
YAYINCILIK**

AVRUPA DÜŞÜNCESİNDE TÜRKİYE VE İSLAM İMGESİ

Prof. Dr. Onur Bilge KULA

Türkçe yayın hakları: © Büke Yayıncılık

1. baskı: Ekim 2002 / ISBN 975-8454-47-1

Kapak Tasarımı: Kâzım İşgüven

Baskı: Aydoğan Matbaası

Adres: Çatalçeşme Sok. Muhtar Aykın İş Hanı No:19/1 Cağaloğlu/İSTANBUL

Telefon: (0 212) 512 52 81 / 512 51 93 Faks: (0 212) 512 52 37

e-mail: ubuke@isbank.net.tr

İÇİNDEKİLER

I. IMMANUEL KANT'TA TÜRKİYE ve İSLAM İMGESİ 19

I.1. Doğu-Batı ya da Asya-Avrupa Görünümü:

'Avrupalı Akıl Üstündür' 19

İnsanlar Tek ve Aynı Türdendir 19

Zenci Irk, Kuzey Yarım Kürede ve Afrika'da Yaşar 20

Zenciler İğrenç Kokar 20

Hintliler ve Kalmuklar, Buğday Tenlidirler ve

Daha Çok Sıcak İklim İnsanlarını Simgelerler 21

Avrupalı Akıl Üstündür 22

Her Yer Herkesin Yurdudur 22

Barbar, Güdülerin Tutsağı ve Yabanıldır 23

Avrupa Devletleri Birleşmeli;

Bu Birleşme, Dünya Cumhuriyetine Dönüşmelidir ` 24

Merhamet Dilemek Küçülmektir 26

İtalyanlar ve Fransızlar Güzeli,

Almanlar ve İngilizler Uluyu Önemser 27

Araplar Doğudaki En Soylu İnsanlardır 29

Hintlilerin Baskın Beğenisi Soytarlıktır 30

Yabanıllar, Ahlaksal Güzellikten Yoksundur 30

Doğulunun Cinselliği Ahlaksallıktan Yoksundur 31

Akıl Dışlıklar, Küçük Asya'da Egemendir 33

I.2. Türkiye ya da Türk İmgesi:

'Türkler Egemenlikleri Altındaki Avrupalıların

Uygarlaşmasını Önlediler' 34

Türkler Ölçülüdür 34

Türkler, Artık İlgisizi, Bilinmeyeni Anlatmaya Yarayan Örnektir .36

Fransız Sevimli, İngilizler Beceriklidir 37

İspanyollar Karma, İtalyanlar Beğenilidir	37
Almanlar, Çalışkan, İtaatkar ve Unvan Düşkünüdürler	38
Türkler, Öbür Ulusları Özyapı Noksanlıklarına Göre Öbeklendirir ..	39
Türkler ve Ruslar Egemenlikleri Altındaki Avrupa Ülkelerinde Yaşayan İnsanların, Yurttaşlaşmalarını Önlediler	40
Özgürleştikleri Takdirde	
Yunanlılar Özgünlüklerini Yeniden Oluşturacaktır	42
Türkler, Araplar ve İranlılar Çirkindir	43

1.3. İslam İmgesi:

Müslümanlığın Buyruklarından

Sadece 'Zekat Vermek' Bir Değerdir	46
Din, Tanrı Hizmeti Düzeyine İndirgenmemelidir	46
Ezilenler, Dinlerinin Gereklerini Serbestçe Yerine Getirmelidir ..	46
Müslümanların Cennet Anlayışı İkiyüzlülüktür	47
Umarsız İnsanın Güçsüzlüğü, Saltlaş(tır)manın Kökenidir	48
Müslümanların Gururu, Garip Bir Görüngüdür	48
Müslümanlığın Beş Buyruğundan Sadece 'Zekat Vermek' Bir Değerdir	50
Müslümanlığın Şarabı Yasaklaması, Afyon İzin Vermesi Çok Kötü Bir Seçimdir	51
Yalan Onursuzluktur	51
Asyalı Saldırganlar, Bölünmüş ve Güçsüz Hristiyanlığı Yok Etmeye Uğraşmışlardır	52

II. JOHANN GOTTFRIED HERDER:

"ASYALI BARBARLAR OLAN TÜRKLERİN

AVRUPA'DA NE İŞLERİ VAR ?"	55

Doğu, Hoyratlık ve Duyarlılık Ülkesidir	55
Bilgelik, Erdem ve Yücelik Doğuda Gelişir	56
Yunanistan, Mısır ve Fenike'nin Bir Türevidir	57
Yunanistan, Özgürlük Ortamı ve Avrupa'nın Umududur	59
Romalılar, Sert Savaşçılardır	60
İyilik, Yeryüzüne Saçılmıştır	62
Güney Yumuşak, Kuzey Serttir	63
Avrupa, Yenileşmenin Odağıdır, Dengedir	65
Gelişim, Bitimsiz Bir Süreçtir	67
Doğal Koşullar, İnsanları Çeşitlendirir	67
Anadolu, Kültürlerin Beşiği, Yunanistan'ın Anasıdır	69
Her Kültür Gibi, Avrupa Kültürünün de Barbar Yönleri Vardır ..	72
Almanlar, Avrupa Cumhuriyeti'ne Kalıcı Katkılar Yapmıştır	74
Avrupa'daki Yabancı Halklar	76

300 Yılda Beri Hala Avrupa'ya Yabancı Olan	
Türklerin Avrupa'da Ne İşi Var?	77
Türkiye Demokratik Despotizmin Ülkesidir	79
Yahudiler, Aşağılık Kan Emicilerdir	80
Ermeniler Gezgini, Çingeneler Zararlıdır	81
Alman Ulusunun Özyapısı Belirginleştirilmelidir	82

III. HEGEL'de DOĞU, İSLAM ve TÜRK İMGESİ 83

III.1. Doğu İmgesi: Doğuda İstenç ve Bilinç Özgür Değildir 83

Doğulunun İstenci Bitimlidir	83
Düşün Doğuda Doğar; Ama	85
Doğuya Özgü Şeyler, Felsefeden Silinip Atılmalıdır (!)	86
Öz bilinç Ancak Batıda Özgürleşir	88
Doğu, Dünyaya Ayrışmamış Bakışı Simgeler	89
Özgür Düşün, Gerçek Düşündür	92
Doğulular, İnsanın İnsan Olduğu İçin	
Özgür Olduğunu Bilmezler	93
Asya Başlatır, Avrupa Sürdürür	95
Doğuda Işık İçinde Değil, Dışında Aydınlatır	96

III.2. Muhammedenizm [Müslümanlık]:

<i>Kabasabalık ve Keyfiliktir</i>	98

İslam, (Öznesel) Dünyasallığı Teke Bağımlılaştırır	100
Tüm-Tanrıçılık, Doğuya Özgü bir Öğretidir	101
İslam'da Tanrı Sonsuz Bir Güçtür	105
Hristiyanlıkta Tanrı İnsanlaşmıştır	106
Avrupalı Usunu Özgürce Kullanır	107
Almanlar Nesnelerin En İç Doğasını Anlamak İster	108
Barbar, Tembel ve Duyarsızdır	109
Biçimsiz, Çölde Anayurdundadır;	
Çünkü, Çölde Biçimlendirecek Bir Şey Yoktur	110
İslam Fanatizminin İlkesi Terördür	111
İslam'da Çoğu Şey Dağınık ve Bulanıktır	112
Müslümanlığın Coşkunluğu Sınırsızdır	113

III.3. Türk Görünümü 114

Yeniçeriler, Türk Erkinin Temelidir	114
Türklerin Gücü Fetihlere Dayanır	116
Almanlar, Türklere Karşı, Onur Kırıcı Savaşlar Yürütmüştür	117
Türklerin Tanrısı Akıl Soyutlaması Değildir	118

Kaba Saba Türkler Buluntu Bir Akla Sahiptir	119
Türkler Bile Azınlıklara İnanç Özgürlüğü Tanımıştır	120
Moğollar, Korkunç Çekirge Sürüleridir	121

IV. KARL MARX ve FRIEDRICH ENGELS: 'TÜRKİYE' ve İSLAM İMGESİ 123

IV.1. 'Doğu Sorunu' ya da 'Türkiye' Yazılarında Türkiye ve İslam Görünümü. 123

Karl Marx-Friedrich Engels: 'İngiliz Siyaseti- Disraeli-Sığınmacılar-Mazzini Londra'da-Türkiye'	123
Friedrich Engels: 'Türkiye'de Gerçekte Söz Konusu Olan Nedir?'	134
Karl Marx: 'Londra Basını-Napoleon'un Türk Sorununa İlişkin Politikası'	138
Friedrich Engels : 'Türk Sorunu'	138
Friedrich Engels: 'Avrupa Türkiye'sinin Durumu Ne Olacak?'	146
Karl Marx: 'İstanbul'daki Olaylar...'	153
Friedrich Engels: 'İsviçre Cumhuriyeti'nin Siyasal Durumu'	154
Karl Marx: 'Türk Sorunu - Die "Times" -Rus Genişlemesi'	155
Karl Marks: 'İngiliz Büyümesi'-Grevler-Türk Sorunu-Hindistan	156
Karl Marx : 'Türkiye ve Rusya'	157
Karl Marx: 'Rusya'nın Türkiye'ye Karşı Politikası'	159
Karl Marx : 'Savaş Sorunu - Parlamento Dalavereleri-Hindistan'	167
Karl Marx: 'Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Olası Sonuçları'	170
Karl Marx : '[...] Rus Sorunu'	176
Karl Marx : 'Urquhart-Bern-Lordlar Kamarası'nda Türk Sorunu'	180
Karl Marx: 'İlan Vergisi- Rus Adımları-Danimarka- Birleşik Devletler Avrupa'da'.	183
Karl Marx: 'Avam Kamarası'nda Türk Sorunu'	185
Karl Marx: 'Batılı Güçler ve Türkiye...'	193
Karl Marx: 'Batılı Devletler ve Türkiye...'	195
Friedrich Engels: 'Ruslar Türkiye'de'	196
Karl Marx: 'Lord Palmerston'	197
Karl Marx: 'Savaş Sorunu...'	204
Karl Marx: 'Türk Bildirgesi...'	205
Karl Marx: '... "Times" ve Rusya'ya Karşı Savaşın Perspektifleri'	207
Friedrich Engels: 'Türkiye'deki Orduların Devinimleri'	208
Friedrich Engels: 'Kutsal Savaş'	210
Karl Marx: 'Afganistan'da İran Etkinliği, Orta Asya'da Rus Etkinliği [...] Tuna Boylarında ve Asya'da Savaş Eylemleri [...]'	212
Friedrich Engels:'Türk Savaşının Seyri'	213

Friedrich Engels: 'Rus Yenilgileri'	215
Friedrich Engels: 'Türk Savaşının Daha Sonraki Seyri'	216
Friedrich Engels: 'Tuna Boylarında Savaş'	218
Karl Marx: 'Türk Savaşı'	219
Karl Marx: 'Dörtlü Anlaşma- İngiltere ve Savaş'	221
Karl Marx: 'Rus Zaferi-İngiltere ve Fransa'nın Durumu'	223
Karl Marx: 'Palmerston'un İstifası'	225
Friedrich Engels: 'Türk Savaşının Daha Sonraki Seyri'	226
Friedrich Engels: 'Avrupa Savaşı'	227
Karl Marx: 'Batılı Devletler ve Türkiye'	
ya da Türkiye Dostu Urquhart	229
Karl Marx: 'Doğu Savaşı'	238
Friedrich Engels: 'Avrupa'da Son Muharebe'	242
Karl Marx: 'Çarın Görüşleri- Prens Albert'	243
Karl Marx- Friedrich Engels:	
'İstanbul'un Savunmasının Sağlamlaştırılması...'	244
Karl Marx : 'Kont Orlov'un Görevi- Rus Savaş Finansmanı'	246
Karl Marx: 'Mavi Kitaplar...'	247
Karl Marx : 'Rus Diplomasisi-	
Doğu Sorununa İlişkin Mavi Kitap- Karadağ'	247
Friedrich Engels: 'Avrupa'da Savaş Sorunu'	253
Karl Marx: 'Parlamento Görüşmeleri'	254
Haçlı Seferleri ya da Batıyla Doğunun Ebedi Vedalaşması	259
'Kutsal Yerler' Sorunu, Yapay bir Sorundur	266
Karl Marx: 'Yunan Başkaldırısı'	269
Karl Marx: 'Türkiye'nin Bölüşülmesine İlişkin Belgeler'	274
Karl Marx: 'Gizli Diplomatik Yazışmalar'	282
Karl Marx : 'Savaş İlanı-Doğu Sorununun Tarihi'	291
Karl Marx: 'Parlamentoda Savaş Görüşmeleri'	302
Friedrich Engels : 'Almanya ve Panslavizm'	304
Karl Marx : 'Reşit Paşa'nın Notası-	
Doğu Sorununa İlişkin bir İtalyan Gazetesi'	309
Karl Marx: 'Yunanistan ve Türkiye- Türkiye ve Batılı Devletler..' ...	313
Friedrich Engels : 'Ünlü bir Utku'	319
Karl Marx/Friedrich Engels: 'Rusların Geri Çekilmesi'	323
Karl Marx : 'Savaş-Parlamento Görüşmeleri'	326
Karl Marx : '...Avusturya-Türkiye Anlaşması- Moldova ve Eflak' ...	330
Marx: 'Madrid Ayaklanmasının Ayrıntıları... Eflak'	336
Karl Marx- Friedrich Engels : 'Sıkıcı Savaş'	339
Karl Marx: 'Moldova ve Eflak'ın Boşaltılması...'	342
Karl Marx : 'Tuhaf Bir Politika'	347
Karl Marx/ Friedrich Engels: Doğuda Savaş	
ya da Sivastopol ve Kırım Yazıları	350
Friedrich Engels : 'Asya'da Savaş' ya da Kars'ın Düşüşü	365

Friedrich Engels : 'Avrupa Savaşı'	368
Karl Marx: 'Kars'ın Düşmesi' ya da 'Kars'da Betimlenen	
Hüznün Arka Alanı	369
Friedrich Engels : 'Avrupa'nın Orduları'	378
Avrupa Ordularından Biri de Türk Ordusudur	385
 IV.2. Marx-Engels Mektuplarında Türkiye Görünümü.	391
 Urquhart: 'Türkler Dünyanın En Yetkin Ulusudur.'	392
Türk İmparatorluğu, Avrupa Uygarlığının Eline Düşecektir! ...	395
Araplar Uygur bir Halka Benzemektedir	396
Doğuda Özel Mülkiyetin Bulunmaması	
Her Görüngünün Temel Biçimidir	399
Osmanlı-Rus Savaşı ya da Türk Ordusunun Çözülüşü	
ve Yeni Oluşumlar	402
 NOTLAR	409

ÖNSÖZ

Türkiye'nin Avrupa Birliğine girmesi konusunda Avrupa'da ve Türkiye'de yürütülen tartışmanın ilgili tarafların ortak çıkarlarına uygun ve sağduyulu bir yaklaşımla yürütülebilmesinin temel koşullarından biri de, ortak tarihsel geçmişten kaynaklanan düşünsel gelenek ve birikimin ortaya konulmasıdır. Bu yapılırken söz konusu düşünsel birikimin, eleştirel bir yaklaşımla, gerçeklere ve güncel beklentilere uygun bir biçimde çözümlenmesi önem taşımaktadır.

Bu amaçla, Kant, Herder, Hegel, Marx ve Engels'in yapıtları bağlamında Avrupa düşüncesinde Türkiye ve İslam imgesi üzerinde yaklaşık on yıldan beri çalışmaktayım. Bu kitapta yer alan, irdelemeler, söz konusu zaman dilimi içerisinde boyutlandırılarak yetkinleştirilmiştir. İrdelemeye konu olan düşünürler, başta Almanya olmak üzere, Avrupa düşüncesini değişik yoğunlukta etkilemiş kişiliklerdir.

Kitapta konulaştırılan düşünürlerin Türklere ve İslam'a ilişkin imge oluşturucu ya da var olan imgeyi pekiştirici saptamalarının değerlendirilmesi, anılan düşünürlerin görüşlerinin felsefi niteliğine ve değerine ilişkin bir yargı oluşturma ereği gütmekten uzaktır.

Avrupa Birliğini oluşturan ülkelerin siyasal yönetimleri ve etkin çevrelerinin ortaya attıkları ve çoğunlu-

ğu Türkiye'nin adaylığına karşı olan birtakım savların olası tarihsel köklerini açığa çıkarmak ve tarihsel ve kültürel açıdan tartışmanın nesnel bir biçimde yürütülmesine ortam hazırlamak bu kitabın başlıca amacıdır.

Bu amaç gözetilerek, Avrupa düşüncesinde etkin olan Kant, Herder, Hegel, Marx ve Engels'in Türkiye ve İslam imgesi bağlamındaki görüşleri şöyle betimlenebilir: Evrenselci, barışçı, özgürlükçü ve aydınlanmacı yönleriyle tanınan Kant, ırk kavramını konulaştıran düşünürlerin başında gelir. Kant'a göre, Avrupalılar, Doğululardan ve Zencilerden üstündür. Avrupalıların anılan insan kümelerinden üstünlüğü, en genel anlamıyla "*Avrupalı aklın üstünlüğünden*" kökenlenir. Avrupalı aklın üstünlüğü varsayımı bağlamında Kant, Avrupa devletlerinin birleşmesini ve bu birleşmenin dünya cumhuriyetine dönüşmesini öneren düşünürlerin başında gelir.

Kant'ın yaşadığı dönemde Türkler, Avrupa için tehlike olmaktan çoktan çıkmıştır. Bu nedenle, anılan düşünür için Türkler ya da İslam önemsiz konulardan biridir. Durum böyle olmakla birlikte, Kant'ın Türkleri olumlu ve olumsuz yanlarıyla konulaştırdığı görülmektedir. Bu ikili yaklaşımla bir yandan Türkleri "*ölçülü*" bulan Kant, öbür yandan Türklerin baskıcılığını dile getirmek için, onların egemenlikleri altındaki Avrupalıların yurttaşlaşmalarını önlediklerini savlar.

Genel anlamda dine, dolayısıyla Hıristiyanlığa da eleştirel bir mesafeden bakan Kant, Muhammedinizm diye adlandırdığı Müslümanlığın ilkelerinin çoğunu, örneğin cennet anlayışını ikiye bölme olarak nitelendirir. Kant'ın konuya ilişkin saptamaları, bu düşünürün Türkleri ve İslam'ı Avrupa'nın dışında değerlendirdiğini ortaya koyar.

Kültür felsefesi alanında hala geçerli sayılabilecek görüşler öne süren Herder'in yaklaşımı uyarınca, Türkiye, bir başka deyişle Osmanlı devleti, "*demokratik despotizmin*" geçerli olduğu bir ülkedir.

Kant'tan sonra Avrupa cumhuriyeti kavramını önemle vurgulayan Herder'dir. Türklerin Avrupa'ya ait olmadığını en sert anlatımlarla öne süren bu düşünöre göre, Türkler *"birçok sanat yapıtını yok etmiş; bir zamanların saygın Yunan halkını egemenlikleri altına alarak, onları aşağılık barbarlara dönüştürmüş; yüzyıllardan beri Avrupa'da bulunmalarına karşın, Asyalı barbarlar olarak kalmakta direnmişlerdir. Bu nedenle, Asyalı barbarlar olan Türklerin Avrupa'da yeri yoktur."*

Avrupa aklının ve düşününün üstünlüğü konusunda Kant'tan daha belirgin bir yaklaşım sergileyen Hegel, Doğuya, dolayısıyla da Asya'ya ilişkin olumsuz değerlendirmeleriyle öne çıkar. Hegel'in savlamasına göre, *"düşün Doğudan doğar; ama, Doğuda dizgeleştirilemez; çünkü, Doğuda istenç ve bilinç özgür değildir. Özbilinç ancak Batıda özgürleşir. Doğuda ışık dışı, Batıda içi aydınlatır. Doğulular, insanın insan olduğu için özgür olduğunu bilemezler. Bu nedenle, Doğuya özgü şeyler felsefeden silinip atılmalıdır."*

İslam'ın dünyasalı teke bağımlılaştırdığını ve İslam'da çoğu şeyin dağınık ve bulanık olduğunu savlayan Hegel'in kanısınca, *"İslam fanatizminin ilkesi terördür."*

Batı felsefesinde çok etkin bir düşünür olan Hegel'in İslam'a ilişkin bu türden değerlendirmeleri, özellikle 11 Eylül 2001 terör eylemlerinden sonra Batı kamuoyunda Müslümanlara yönelik kuşku ve önyargıların güncellenmesi ve yaygınlaşması bakımından önem taşımaktadır.

Hegel, Türklere ilişkin olumsuz yargılamalarıyla da ünlüdür. Bu düşünürün algılamasına göre, Türklerin gücü fetihlere dayanır. Onların Tanrıları akıl soyutlaması değildir. Ayrıca, kaba saba Türkler *"buluntu bir akla sahiptir."* Bir başka söyleyişle, kendi akılları olmadığı için Türkler başkalarının aklına muhtaçtır. Kendileri özgür istenç ve bilinçleriyle özgün bir akıl geliştirecek durumda olmadıklarından, dinsel alanda da akıl soyutlaması gerçekleştiremezler. Bu olumsuz niteliklerine kar-

şın, Türkler egemenlikleri altındaki azınlıklara "*inanç özgürlüğü*" tanımışlardır.

Yukarıda anılan düşünürlerin dışında Türkiye ve İslam imgesi bakımından en fazla yazıyı Marx ve Engels yazmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Avrupalı güçlerce yıkılacağına kesin gözüyle bakılan Osmanlı İmparatorluğunun topraklarının, gericiliğin kaynağı ve kalesi olarak değerlendirilen Rusya'ya bırakılmaması Marx ve Engels tarafından önemle vurgulanır. Anılan düşünürler, çözümlemelerini ve önermelerini "*sosyal devrim ve ilerleme*" düşünce ve ereğine dayandırmaya özen gösterirler.

Öncelikle İngiltere'yi toplumsal devrim önünde en büyük engel olarak değerlendiren, Rus yayılmacılığına karşı koymaya ve Rusya'ya karşı Osmanlı devletini desteklemeye yöneltmek isteyen düşünürler, Avrupa dengesi için, Türkiye'nin var olan durumunun korunması gerektiği savına karşı çıkarlar. Bu düşünürlerin sosyo-politik irdellemelerinde dile getirdiklerine göre, Osmanlı devletinde statükonun korunması savı, "*ölü bir atın leşinin tümüyle çürümeden önce, içinde bulunduğu çürüme sürecinin belli bir aşamasında durdurulmak istenmesiyle*" eş anlamlıdır. Ölü bir atın leşine benzetilen Türkiye "*çürümektedir ve giderek daha fazla çürüyecektir.*"

Söz konusu dönemdeki Osmanlı İmparatorluğu topraklarını "*Avrupa Türkiye'si, Asya Türkiye'si ve Afrika Türkiye'si*" diye üçe ayıran Marx ve Engels'e göre, İmparatorluğun askeri gücünün kaynağı Asya Türkiye'sidir. Asya Türkiye'si ise, "*Türk etnik kökenli fanatik Müslimanlardan*" oluşmaktadır. Bu kapalı ve fanatik kitle, merkezi yönetimin her türlü "*ilerleme, düzeltim ve uygarlığa yönelik girişimlerini*" engellemektedir.

Anılan düşünürlerin kavrayışları uyarınca, Türklerin "*Avrupa'daki varlığı, Balkanlar'daki ilerlemeleri önlemektedir.*" Kendi özünden ilerleme ve uygarlık yaratamayan Türklerin Balkan halklarını boyunduruğu altın-

da tutmaları olağan sayılamaz. Bu nedenle, Avrupa'nın en güzel parçaları, uygarlaşma yeteneğinden yoksun olan Türk ayaktakımının egemenliğinden kurtarılmalıdır. Osmanlı topraklarındaki *"her türlü uygarlığın gerçek dayanağının kentlerdeki Yunan ve Slav burjuvazisidir."* Bütün Türkler Avrupa'dan uzaklaştırılsa bile ticaret ve uygarlık bundan zarar görmez. Türkler, *"uygarlığın önünde engel oluşturduklarından, ortadan kaldırılmalıdır."* Türkler her türlü ilerlemeye sert bir biçimde karşı koyan *"barbarlardır."* Bunun yanı sıra, Slavlar ve Yunanlılar uygarlıktır. Bütün bu düşünceler temelinde, *"Türk sorunun gerçek çözümü, Avrupa devrimine bağlıdır."*

Türklerin uygarlık yaratıcı güç ve yetenekten büyük ölçüde yoksun olduğunu savlayan düşünürler, Türklerin *"egemenlikleri altına aldıkları halklara en geniş din özgürlüğü verdiklerini"* kabul ederler. Hatta Türkleri, Hristiyan din adamlarına Hristiyan halkı sömürecek ölçüde geniş din özgürlüğü tanımakla suçlarlar. Düşünürlerin mektuplarında dile getirdiklerine göre, *"Müslüman İmparatorluğu dağılacak ve Avrupa uygarlığının eline düşecektir."*

Marx ve Engels'in savı uyarınca, Bizans/Yunan *"Batı uygarlığı"* ile; Osmanlı/Türk *"Doğu barbarlığı"* ile özdeşdir. Bunun yanı sıra, Marx İstanbul'u *"Doğu ile Batı arasında altın bir köprü"* olarak değerlendirir. Düşünüre göre, *"Batı uygarlığı, aynı güneş gibi, bu köprüden geçmeden dünya etrafında dönemez. Dünya etrafında dönemediği gibi, Rusya'yla savaşmaksızın bu köprüyü geçemez."*

Her iki yazar için Avrupa *"denetimlilik, akıllılık, süreklilik ve ereklilik"*; buna karşın Asya *"denetimsizlik, akılsızlık, süreksizlik ve ereksizlik"* demektir.

Anılan düşünürler Osmanlı devletinde *"rüşvetçilik, adamsendecilik, kayırmacılık, yeteneksizlik ve ihanet"* gibi davranış biçimlerinin yerleşik olduğunu vurgular. Türk ordusunu da bu tür davranışlardan uzak görmemekle birlikte, özellikle 1853-1856 Osmanlı Rus Savaşı sırasın-

da bu ordunun ortaya koyduğu "*direncinden ve kahramanlığından*" övgüyle söz ederler.

Bütün bu olumsuz yargıların yanı sıra, Marx, Prusyalı general Friedrich Kneesebeck'e dayanarak, Türklerin kahramanlığından, dingin ve ağır başlı oluşlarından, Avrupa içerisindeki ve Avrupa ile Asya arasındaki denge bakımından kaçınılmaz bir biçimde gerekli olduklarından söz eder. Düşünür bu bağlamda Türkiye'yi "*Avrupa devletler sisteminin temel direği*" olarak nitelendirir. Türkiye, her iki düşünür için de yapılan anlaşmalar ve sözleşmeler nedeniyle "*Avrupa hukuk sisteminin*" de ayrılmaz bir parçasıdır. Osmanlı devleti, yazarların adlandırmalarıyla Türkiye salt Avrupa hukuk ve devletler sisteminin ayrılmaz bir parçası değildir. Buna ek olarak Türk ordusu da Avrupa ordularından biridir. Sayılan olgular ve gerekçeler temelinde Türkiye kurumsal düzeyde Avrupa düzeninin temel öğelerinden biridir.

Yapıtlarını incelediğim düşünürlerin Türkiye ve İslam imgeleri, olumsuz içerikleri bakımından büyük ölçüde Orta Çağda biçimlenen barbar, yakıcı ve yıkıcı Türk yargısına dayanmaktadır. Söz konusu gelenek çizgisinin tümüyle yok olmadığı ve bugünde değişik yoğunlukta etkisini sürdürdüğü söylenebilir. Ancak, düşünürlerin de belirttiği gibi, yaklaşık bin yıllık ortak tarih içerisinde biçimlenen ve ortak yönleri de açığa çıkaran gerçeklikler, artık istençsel olarak görmezlikten gelinemez. Avrupa'nın birtakım etkin çevreleri ne denli yadsımak isterse istesin, söz konusu ortak tarih, Türkiye'yi "*siyasal, ekonomik, kültürel, hukuksal, kurumsal ve bunlardan daha önemlisi insani*" bakımdan Avrupa'nın ayrılmaz bir parçası durumuna getirmiştir. Akıllı, akılcı ve insan-cıl olduğunu savlayan Avrupa, bu olguyu yok sayamaz.

Ayrıca, hem Müslüman, hem de laik ve demokratik bir Türkiye, geçmişte olduğu gibi bugün de Avrupa'nın mevcut kültürel durumunu boyutlandırarak ve zenginleştirecektir. Böylece Avrupa, salt benzeşiklerden olu-

şan ve bu yüzden zamanla durağanlaşan ve donuklaşan bir yapıya dönüşme tehlikesinden de kurtulmuş olacak, canlılık ve devingenlik kazanacaktır. Türkiye'nin Avrupa'ya ait olmadığını savlayan Avrupalılar, istençsel ve öznel bir yaklaşımla, tarihselliği ve kültürel etkileşimin sürekliliğini yok saymaktadır ve Avrupa'yı kültürel ve insansal bakımdan yoksulluğa itmektedir.

Avrupa'nın yanı sıra, Türkiye'deki karar alıcı güçler ve kamuoyu, eğer Türkiye'nin uygar ve çağdaş toplum içerisinde bir yer edinmesini istiyorlarsa, sözü edilen tarihsel gerçekliği göz ardı etmeksizin, her bakımdan eşitlik temelinde Türkiye'yi Avrupa'yla buluşturmakla yükümlüdürler. Böylece, Türkiye'ye akılcı, uygar ve insancıl bir Avrupa'yı Avrupa ülkeleriyle birlikte tasarım-lama olanağına kavuşacaktır. Son söz: Eğer birbirini bütünleyerek gelişmek ve kalıcılaşmak istiyorlarsa, Avrupa Türkiyesiz; Türkiye de Avrupasız olamaz!

Onur Bilge KULA

I.

IMMANUEL KANT'TA TÜRKİYE ve İSLAM İMGESİ'

I.1. DOĞU - BATI ya da ASYA - AVRUPA GÖRÜNÜMÜ:
'AVRUPALI AKIL ÜSTÜNDÜR'

İnsanlar Tek ve Aynı Türdendir

Kant, '*İnsan Bilimine, Tarih Felsefesine, Politikaya ve Eğitim Bilimine İlişkin Yazılar*',² adlı yapıtının '*Değişik İnsan Irkları Üzerine*' (Von den verschiedenen Rassen der Menschen) adlı ara başlığı altında insanlarda ırk ve tür kavramlarını konulaştırır.

Kant'a göre, insanlar sadece tek ve aynı türe değil, aynı zamanda bir aileye aittirler; birbirlerine benzerler; ama, akraba değildirler. Yeryüzünde çeşitli ırklar vardır. Irkları ayıran, renk ve biçimdir.

Kant, anılan yerde "*köke çekerlik*" ya da köke benzerliği, soyluşım olarak nitelendirir. Melezlik, Kant için "*çeşitlilik*."

Sulaklık ve kuraklık, Kant öyle düşünür, toprağın verimliliğini etkiler; canlılarda değişikliğe, farklılaşmaya neden olabilir. Kant, bedensel özellikler ve soyluluk arasında dolaysız bir bağ görür; soylulukla zenginliği ilişkilendirir.

Kant, aynı yapıtın '*İnsan Türlerinin Farklı Irklara Bölünmesi*' (Einteilung der Menschengattung in ihre verschiedenen Rassen) adlı arabaşlık altında insan soyunu şu

dört ayrı ırka ayırarak irdeler: Beyaz ırk, Zenci ırk, Hun (Moğol ya da Kalmuk ırkı), Hint yahut Hindistan (Kızılderili) ırkı.

Kant'a göre, beyaz ırkın "*en belirgin yaşam alanı Avrupa'dır.*" Moritanyalılar, Araplar, Türk-Tatar soyu, İranlılar ve bunlara yakın olan öbür Asya halkları, bu ırktandır.

Zenci İrk, Kuzey Yarım Kürede ve Afrika'da Yaşar

Kalmuk ırkı daha çok "*Tatar kanı*" ile karışmıştır. Bu ırk, Hun ve Moğol adıyla özdeş sayılmıştır. Söz konusu kan karışımından Kara Kalpaklar, Nagayalar ve öbür "*yarım ırklar*" doğmuştur. Kalmuk ırkından olanlara en son olarak "*Ölütler*" denmektedir.

Hint ırkı çok arı ve eskidir. Hindistan kanı, eski Tibet içi ve çevresinde, eski İskit ve az çok Hun kanıyla karışmış ve Çinlileri türetmiştir. Asya'nın kuzey buz kıyılarındaki Hun ırkı siyah saçlı, sakalsız çeneli, düz yüzlü ve uzun çekik gözlüdür.

Amerikalılar, henüz tam benzeşmemiş bir Hun ırkı gibi gözükmemektedir; çünkü, Amerika'nın kuzeybatısında yaşayanların Kalmuklara çok benzediği belirtilmektedir.

Zenciler İğrenç Kokar

Kant'ın ırklara ilişkin değerlendirimlerini başka kaynaklara mı ya da öz araştırmalarına mı dayandırdığını tam ve kesin olarak belirlemek güçtür. Bunun yanı sıra, Kant, Kalmukların kuzey ve kuzey-doğu kökenli olduklarına ilişkin savını Heredot'a dayandırır. Kant'ın aktarımına göre, Heredot, Argipler diye bir topluluktan söz eder. Yine aktarıma göre, Argipler, yüksek bir dağın

eteğinde yaşarlar. Bu dağ, Ural Dağları olmalıdır. Kalmuklar tipinde insanlara, Kant'ın yaşadığı dönemde, Asya'nın kuzey-doğusunda ve özellikle Amerika'nın kuzey-batısının bir bölümünde rastlanmaktadır. Ayrıca, bu topluluk, öbür halkları, örneğin, "*Tatarları, Macarları yerlerinden kovmuştur.*" Kant'a göre, zenciler ve beyazlar temel iki ırkı oluşturur.

Bu ve daha önceki saptamalar, Kant'ın ırklar konusunda henüz bütünlüklü ve bilimsel eleştirilere dayanaklı bir görüş geliştiremediğini göstermektedir. Irkların ayrım ölçütleri, ilgili bilim alanının birikimine dayandırılmaktan çok, istençsel bir nitelik göstermektedir. Düşününün yaklaşımında şöyle bir görünüm ortaya çıkmaktadır: Kant en genel anlamıyla ve ayrımsız bir biçimde insanı öne çıkardığı durumlarda son derece evrenselci, ırkların ayırıcı yönlerini irdedeği yerlerdeyse güncel söyleyişle neredeyse ırkçı sayılabilecek ölçüde ayırıcı ve ayırmacı bir yaklaşım sergiler.

Hintliler ve Kalmuklar,
Buğday Tenlidirler ve Daha Çok
Sıcak İklim İnsanlarını Simgelerler

Kant'ın melezlik çeşitlemelerine göre, doğulu Kızılderililerin bir beyazla olan birlikteliğinden sarı melezler doğar.

Beyazla zencinin birleşmesi, yine melezi; Amerikalının zenciyle birleşmesi siyah Karayipliyi ortaya çıkarır.

Kant'ın iklime göre dış görünüm betimlemeleri de oldukça ilginçtir: Sıcak iklimlerde yaşayanların iri dudakları ve iri, yukarı kalkık burunları vardır. Buharlaşmaya karşı kendilerini korumak zorunda olduklarından, vücutları yağlıdır.

Bedensel özellikleri nedeniyle, "*zenciler iğrenç kokar.*" Zencilerin vücut yağı, saçın uzaması için gerekli olan

besin salgısını azaltır ve saçı yün topuna dönüştürür. Zenciler sıcaktan dolayı *"güçlü, etli, çevik; bunun yanı sıra tembel, yumuşak ve oynaktır."*

Kant, *"ten rengine göre insanlar dört ırka ayrılabilir"* der ve dört ırkı coğrafi bakımdan birbirinden şöyle ayırır: Beyazların oturduğu bölge, Finsterra Burnu'ndan Küçük Buhara'ya, İran, Arabistan oradan Sahra Çölü'nün kuzeyinden Afrika'nın sıradağlarına ve Senegal'a değin uzanır. Bu sınırdan sonra siyahların oturduğu bölge başlar.

Avrupalı Akıl Üstündür

Kant kalıtımsal özgünlükleri ya da başlıkları vurgular. Söz konusu başkalığı, örneğin, Amerikalılar ve Kızılderililerde betimler. Onlarda her şey önceden belirlenmiştir. Akılsal nitelikleri bakımından Kant'ın ayrık bir konuma yerleştirdiği Avrupalıya düşen tek şey, *"öz akılıyla, ki bu akıl üstündür, bu özyapı (karakter) örneğini tanımlamaktır."*

Düşünürün varsayımı uyarınca, akıl yönünden üstün olan Avrupalılar, doğaldır ki, bu üstünlüklerinden yararlanarak uygarlaşma alanında ilerleyecektir. Kant'a göre, iki ulam (kategori), kökten ve ayırıcı özellik olarak vardır: 1. Zencinin rengi; 2. Avrupalının üstün aklı.

Ayrıca, Avrupa'nın kuzey ülkelerinde yer edinen çingeneler, Kant'ın kanısına göre, Hint kökenlidirler; dilleri kökenlerinin göstergesidir.

Her Yer Herkesin Yurdudur

Beyaz ırkın ve Avrupalının akıl yönünden üstünlüğünü varsayan Kant, 'sürekli barışı' irdelediği bölümde en geniş insancılık olarak yorumlanabilecek belirlemeler yapar. Düşünür, söz konusu bölüme *"dünya yurttaşlığı hakkı, genel konuklama, konaklama koşullarıyla sınırlanmalıdır"* savıyla başlar.

Kant'a göre, konuklama ya da konaklama, *"bir yabancıya başka ülke topraklarında düşmanca davranışlarla karşı karşıya kalmama hakkıdır."* Kant, dünya üzerindeki insanların tümünün yer yüzüne sahip olduklarını ve yeryüzünde sonsuza dağılamadıklarından dolayı, belli sınırlar içerisinde bir birilerini hoş görmek, birbirlerine katlanmak zorunda olduklarını dile getirir. Ona göre, herkes her yerde konaklayabilir.

Kant'ın evrenselci yaklaşımı bir yönüyle her türlü ulusali ya da yöreseli aşmayı, düşünsel ve ahlaksal bir erek olarak görmesiyle bağlantılıdır. Bu evrensel ve insancıl yaklaşım, öbür yönüyle de, belirsiz de olsa, Hristiyanlığın 'yabancı' kavramına yüklediği anlamla ilgilidir. Hristiyanlık, 'öbürü' ya da 'yabancı' diye nitelenen insanlara, Kant'ın deyimiyle, konuklama ya da konaklama olanakları sunulmasını öngörür ve başkasını sevmeyi yükümlülük olarak değerlendirir.

Kant konuya ilişkin değerlendirmesini şöyle sürdürür: Yeryüzünün konaklanamayacak kısımları deniz ve çöllerdir. Bu bölgede bile geminin ve devenin katkısıyla insanlar birbirine yakınlaşmakta; çöl ve denizi ortak kullanmaktadır. Yeryüzü tüm insanlarındır. Ne var ki, örneğin, *"barbarlar"* bu hakka uymazlar; deniz kıyılarını kullanılmazlaştırırlar; kıyıya yakın yerlerdeki gemileri soyarlar; sahile çıkmış olan denizcileri köleleştirirler. Çölde ise Arap Bedevileri, göçebeleri soymayı hak bilirler. Bu ise doğa hukukuna aykırıdır.

Barbar, Güdülerin Tutsağı ve Yabanıldır

Kant, barbar kavramını diğer yapıtlarında da duyusal erginsizlik düzleminde düşünür. Kant'ın, yüklediği anlamlar bakımından *"barbar, istençsiz, güdii ve törelerin tutsağı, tembel, üretimsiz ve duyarsızdır."* Aynı zamanda *"hak, hukuk tanımayan saldırgandır; korkunçluk ve aldırışsızlık barbarın özyapısal"* özelliklerindendir.

Kant, 'barbar' kavramını 'vahşi' (yabanıl) anlamında da kullanır ve salt bir birey ya da halk topluluğuna özgü görmez: Yabanıl din, yabanıl inanç türü, vahşi Arap, Kalmuk, Hintli hatta yabanıl Avrupalı anlatımlarını da kullanır. Kant, yabanıl kavramından bir bireyin düşünde ve eyleminde uygarlaşma düzeyini, daha doğru bir söyleyim ile, düzeysizliğini anlar. Bu çerçevede bazı dilleri, kaba barbar dili, bazı olumsuz eylemleri de barbara özgü eylemler olarak niteler.

Düşünür "*ahlaklı ve kibar*" insanlar olarak ulamladığı ticaretle uğraşan Avrupalıların yeryüzünde konaklama ve konuklamalarını irdelerken, Avrupa devletlerinin ticaret amacıyla dolaştıkları yerlerdeki halklara karşı tutum ve davranışlarını olumsuz ve haksız olarak görür.

Kant'ın saptamasıyla, Amerika ve zenci ülkelerini keşfeden "*uygar Avrupalılar, bu ülkelerin yerli halkını hiçe sayarak, aşağılamıştır.*"

Avrupa Devletleri Birleşmeli; Bu Birleşme, Dünya Cumhuriyetine Dönüşmelidir

Kant, dünya yurttaşlığı fikri, hakkı ve hukuku kavramlarını dizgeli ve çözümleyici bir yaklaşımla irdeler ve tüm halkların yan yana ve güvence içerisinde yaşayabileceğini dile getirir. Kant'ın kanısına göre, halklar devleti olmaksızın da, halklar birliği kurulabilir.

Kant, '*Etik ve Din Felsefesi Üzerine Yazılar*'³ adlı yapıtının 'Devletler Hukuku' (Das Völkerrecht) ara başlığı altında uygarlarla barbarları (vahşileri) karşılaştırır; devletler arası ilişkileri irdeler ve şu görüşlerin altını çizer:

Savaşta elde edilenler geçicidir; bir süreklilik oluşmaz; ancak, yerel bir devlet bütünlüğü sağlanırsa kazanımlar kalıcılaştırılabilir. Bu nedenle, "*Avrupa devletleri sürekliliği sağlamak için ve barışı korumak amacıyla bir araya gelmeli, sorunları tartışmalıdır. Birleşme, bir araya geliş gönüllü olmalı; bir birlik, istenildiği zaman bozulabilir.*" Amaç, devletlerin sorunlarını barbarca değil,

uygarca ve belli bir süreç içinde çözmeleridir. Avrupa Birliği, Kant'ın yukarıdaki saptamasının güncel gerçekleşme biçimi olarak dağarlandırilemez mi?

Kant'a göre, devlet *"ahlaksal bir kişiliktir."* Devletin sağlam bir barış kurma istenci olmalıdır. Savaşı görev bilenler, ayırıcı özellikleri öne çıkarırlar. Bir halk şunu söyleyebilir: *"Aramızda savaş olmasın; birlikte bir devlet oluşturalım. Devlet oluşturalım demek, üst yasa koyucu, yargılayıcı erk koyalım ve bu erk anlaşmazlıkları barışçıl yolla çözsün, demektir. Böyle bir istemi anlamak olanaklıdır. Fakat, bir devlet çıkıp benimle 'başka bir devlet arasında savaş çıkmasın; ama, benim hukukum üstün olsun', benim üstünlüğümü herkes tanısin, dememelidir. Böyle bir şey devletler hukuku olarak algılanamaz. Bu anlayış geçersizdir. Yasasız bir durum, savaştan başka yol tanımaz. Bu yüzden herkesin doğal özgürlüğünü bırakıp, kamusal yasalara uyması gerekmektedir."*

Kant'ın yukarıdaki bağlamda özellikle vurguladığı ilkeler, güncel deyişle, iyi işleyen yasama, yargı ve hukukun üstünlüğü ilkeleridir; söz konusu ilkeler ise, çağdaş ve uygar devletlerin vazgeçilmez nitelikleridir. Birçok devlet, Türkiye de dahil, henüz bu nitelikleri tam olarak oluşturmaya ve işletmeye uğraşmaktadır. Yine Kant'ça özellikle belirtilen *"hak eşitliği"* ilkesi, devletlerarası ilişkilerin başlıca temelidir. Görüleceği gibi, Kant'ın öne çıkardığı ilkeler bu yönüyle zaman üstü ve evrenseldir.

Söz konusu ilkeler, Kant'ın görüşü böyle, ödünsüz ve ayrımsız biçimde uygulanırsa, *"bütün dünya halklarını kapsayacak halklar birliği"* oluşabilir. Halklar birliğini olanaklılaştırabilecek ve sürdürebilecek yönetim biçimi ise cumhuriyettir. Bu nedenle, böyle bir dünya cumhuriyeti yadsınmamalıdır.

Uluslar birliği ya da ulusların bir araya gelerek oluşturacakları birlik, aslında toplumsal bir sözleşmedir ve tek tek ulusların iç sorunlarıyla ilgilenmemeli; sadece onları dış saldırılara karşı korumalıdır.

Bu bağlantı özerk bir erk değil, gönüllü birliktelik içerir. Bu birliktelik her zaman dağıtılabılır; ayrıca, sağlıklı bir yapıya kavuşabilmesi için zaman zaman yenilenmelidir.

Kant'ın dünya birliği düşü, gerçekleşmemiş olmasına karşın, Avrupa Birliği idesi gerçeğe dönüşmüştür. Kant da Herder ve Hegel gibi, Avrupa'nın düşünsel köklerini ortak ve üstün; bunun doğal sonucu olan Avrupalı aklı da üstün akıl olarak görmüştür. Düşünsel köklerin ortaklığını, söz konusu birliğin güvencesi saymış; üstün akla ahlaksal bir görev yüklemiştir.

Merhamet Dilemek Küçülmektir

Kant, 'Ön Eleştirel Yazılar'⁴ adlı irdelemesinin 'İnsandaki Ulu ve Güzelin Özelliklerine İlişkin' (Von den Eigenschaften des Erhabenen und des Schönen am Menschen) adlı bölümünde birçok ulusun ulu ve güzele yüklediği anlamı ve değerleri irdeler.

Kant'a göre, akıl uludur; espri güzeldir; soğukkanlılık, ulu ve büyüktür. Hile ise küçük ve güzeldir. Arkadaşlıkta ululuk, özel ilişkilerde güzellik vardır. Ulu olan, büyük, sade ve duygulu ; güzel ise küçük, temiz, süslü ve alımlıdır. Ulu özellikler saygınlık getirir; güzel nitelikler ise sevgi. Ayrıca, ulu olan her şeyin az da olsa ürkütücü, güzelliğin ise gösterişli yanı vardır. Duyusal ve duyumsal bakımdan değerlendirildiğinde, günahların ve ahlaksal suçların (kötülüklerin) bile ulu ve güzel yönleri yadsınamaz. İliada'daki Achilles gibi korkunç birinin öfkesindeki ulu, bu türdendir. Homeros'un kahramanı ulu; Virgil'inki soyludur. Büyük bir hakareten sonra gelişen pervasız öçte bile büyük bir yön vardır.

Kant bu bağlamda 1688-1747 yılları arasında yaşamış olan ve de birçok utku kazanan, Osmanlılarla zaman zaman anlaşmalar yapan, zaman zaman savaşmayı yeğleyen ve 1747 yılında Afşar reislerince öldürülen İranlı Şah Nadir' i örnek verir.

Kant, Hanway'e dayanarak, Şah Nadir'e ilişkin olarak şunları yazar: "*Şah Nadir, çadırında gece yarısı komplocularca basılır; bir kaç yara aldıktan sonra umarsızlık içerisinde karşı koyarken, 'Merhamet edin; hepinizi bağışlayacağım!' diye haykırır. Saldırganlardan biri kılıcını havaya kaldırır ve şöyle der: 'Sen merhamet göstermedin ki, merhameti hak edesin!'*"

Kant, yukarıdaki örnekle şunu anlatmak ister: Kararlı cesaretlilik çok tehlikelidir ve kişinin ölümüne neden olabilir; ancak, ölüme götürse de gösterene soyluluk kazandırır. Şah Nadir, merhamet dilemekle küçülmüş; küçülmesine koşut olarak da 'ulu' özellikleri olmadığını kanıtlamıştır.

Ulu yönleri olan tehlikeli ve korkunç şeyler, tümüyle olağandışı ve doğal olmayan bir nitelik kazandıklarında "*maceraya*" dönüşebilir. Tehlikeli ve korkunç şeylere kalkışma ya da dostların haklarının korunması gibi girişimler, ulu eylemdir. Haçlı Seferleri ve şövalyeler de maceracıdır ve bu yönleriyle uludur.

İtalyanlar ve Fransızlar Güzeli, Almanlar ve İngilizler Uluyu Önemser

'*Ulu ve Güzele İlişkin Farklı Duyumsama Açısından Ulusal Özyapılar Üzerine*' adlı bölümde Kant, "*ulu*" ve "*güzele*" ilişkin belirlemelerini bazı ulusal topluluklarla örnekendirir: Kant'a göre, İtalyanların ve Fransızların ayırıcı özelliği, güzellik duygusu; Almanların, İngilizlerin ve İspanyolların ayırıcı özelliğiye, ululuk duygusudur. Hollanda'da ince beğeni ayırımsanamaz.

Güzel, büyüleyici ve duygulandırıcı ya da güleç ve alımlıdır. İtalyanlara birincisi, Fransızlara ise ikincisi daha uygundur. Özyapıları bakımından İspanyollarda maceracılığa kaçan bir ululuk; İngilizlerde soyluluk; Almanlarda görkem öne çıkar.

Bir Alman, bir Fransız'a göre, güzele; bir İngiliz'e göre ise uluya daha az duyarlıdır.

Kant, ayrıca ulusların sanat ve bilimle ilgili beğenilerine değinir. Kant'ın öbeklendirimine göre, İtalyan bilgeliği müzikte, resimde, heykeltıraşlıkta ve mimarlıkta belirginleşir. Bütün bu sanatsal yetiler Fransızlarda da vardır; ancak, onlarda güzellik daha devindiricidir. Fransa'da şair ve söylevci yetkinliği daha çok güzeldir; İngiltere'de ise daha çok ululuğa yöneliktir. Fransızlarda ince espri, komedi, gülen taşlama, dalgın aşıktaşlık; İngilizlerde ise derin içerikli düşünceler, trajedi oyunları, epik şiirler, anlamlı espriler vardır. Almanların esprileri derinlikten yoksundur.

Güzelin ve ulunun ilk görünümü olan doğayı ters yüz eden serüvenci beğeni denli sanatlara ve bilimlere ters ve karşı bir şey olamaz.

Bu nedenle İspanyollar güzel sanatlara ve bilimlere daha az ilgi gösterirler. Bunun yanı sıra, İspanyol hakikidir; güzel davranışlardan çok büyük davranışlara yöneliktir, gururlu, sert ve acımasızdır.

İtalyanlar, İspanyolların ve Fransızların karışımıdır. Güzellik konusunda İspanyollara göre ve ulu konusunda da Fransızlara göre daha duyarlıdır. Fransız, ahlaksal güzele kendini yükümlü sayar; terbiyeli, ince ve hoştur; karşısındakine hemen açılır. Sahip oldukları ulu şeyler de güzele bağlıdır.

İngiliz, soğuktur ve yabancıya karşı kayıtsızdır. Gönlül almaya pek eğilimi yoktur; dostluğu kazanıldığında ise büyük yararlıkları görev bilir. Esprili olmaya pek çaba harcamaz; ama, akıllı, kararlı ve dayanıklıdır. Fransızlar denli olmasa da kadınlara karşı ilgili ve saygılıdır.

Alman'da ise İngiliz ve Fransız'dan oluşan karışık bir duygu bütünlüğü; güzel ve ulunun güzel bir karışımı vardır. Alman daha çok alçakgönüllü ve akılcı davranışlar gösterir.

Hollandalı düzenli ve etkindir ve çoğunlukla yararlı olana baktığından, ince düşünceye, güzele ve uluya karşı daha az ilgilidir. Onun için büyük adamlar, zengin

adam aynı konumdadır. Ona bir şey kazandırmayan konukluk sıkıcıdır.

Onur duyguları ya da anlayışları bakımından Kant, ulusları şöyle nitelendirir: Fransız, onuru "öz beğenmişlik"; İspanyol "kibir"; İngiliz "gurur"; Alman "kurumlanma" (azamet) olarak değerlendirir.

Araplar Doğudaki En Soylu İnsanlardır

Serüvene yatkın Araplar, Kant'a göre, doğudaki en soylu insanlardır; düşünürün değerlendirmesi uyarınca, "Arap konuksever, eli açık ve hakikidir." Öyküleri ve tarihi mucizevi şeylerle iç içedir. Olağanüstü hayal gücü, Arapların nesneleri doğal görüntüsünün dışında ve çarpıtılmış resimler şeklinde görmesini sağlar. Arap'ın dininin yayılması bile büyük bir maceradır.

Kant, Alman kültür tarihinde Araplara ve İranlılara ilişkin görece ve yerleşik olumlu bakışı üstlenir; hatta yer yer pekiştirir. Şu saptama, Kant'ın Araplara ve İranlılara bakışının imgesel anlatımıdır. "Araplar doğunun İspanyolu, İranlılar ise Asya'nın Fransızlarıdır."

Kant'ın değerlendirmesine göre, İranlılar iyi şairlerdir, kibardır ve beğenileri oldukça incedir. İslam'ın sıkı izleyicileri değildir ve neşeli ruh yapılarına uygun bir şekilde Kuran'ın daha yumuşak, sevecen yorumlanmasına ve uygulanmasına izin verirler.

Batı Avrupa ve Almanların görece olumlu ve olumsuzlayıcı İran değerlendirmesi salt Kant'la sınırlı değildir; bu İran imgesi tarihsel ve yerleşiktir. Goethe, örneğin, 'Batı Doğu Divanı' adlı yapıtını, İran kültürüne "bir anıt dikmek için yazdığını" belirtir. Bu tarihsel olumlu İran imgesinin yaklaşık yirmi yıldan beri katı dinci yönetimin belirlediği güncel İran gerçekliğince belli ölçülerde sarsıldığı savlanabilir.

Kant, Doğu uluslarına ilişkin değerlendirci görüşlerini şöyle belirginleştirir: Doğunun Japonları İngilizler-

dir. Japonlar, dik başlılığa çalan dayanıklılık özelliklerinden çok, gözü peklikleri ve ölümü küçümsemeleri açısından İngilizlere benzerler. Ayrıca, Japonlar ince duygular bakımından pek varlıklı sayılmaz.

Hintlilerin Baskın Beğenisi Soyatarılıktır

Kant için Hintlilerin baskın beğenileri "*seriivenci soyatarılık*", gülünçlüktür. Dinleri soyatarılıklardan oluşmaktadır. Kocaman putlar, Hanuman adlı güçlü maymunun paha biçilmez dişi, Hint fakirlerinin doğal olmayan tövbekarlıkları gibi şeyler, Hintlilerin söz konusu gülünç ve soyatarıca beğenileri içerisinde: Örneğin, ölen kocanın yakıldığı odun yığını içerisinde geride kalan kadının bilinerek kurban edilmesi, iğrenç bir maceradır.

Çinlilerin, Kant'ın yargıları böyle, çok-katmanlı ve iyi düşünülmüş komplimanları, aptalca soyatarılıklar/gülünçlüklerden oluşur. Tabloları bile soyatarıcadır ve dünyanın hiçbir yerinde rastlanılmayan gizemli, doğa üstü biçimler içerir.

Çinliler, dünyada hiçbir halkta görülmeyen, eski göreneklerden kaynaklanan saygın gülünçlüklere de sahiptir.

Yabanılar, Ahlaksal Güzellikten Yoksundur

Afrika'daki zencilerin ise, Kant'a göre, yaratılışlarından dolayı saçmalıktan öte duyguları yoktur. Kant, Hume'ın Afrikalı zencilere ilişkin aşağılayıcı değerlendirmesini paylaşır ve D. Hume'u bu çerçevede şöyle aktarır: Hiçbir zencinin tek bir konuda bile bir yeteneği yoktur. Yerlerinden yurtlarından alınarak başka yerlere götürülen yüz binlerce zenci, özgürlüğüne kavuştuktan sonra dahi büyük sayılabilecek bir yapıt ortaya koyamamıştır. Buna karşın, ayak takımından olan, sıradan bir beyaz bile, büyük işler başarır; saygınlık kazanır.

Hume gibi düşünürlerin de katkısıyla oluşan ortak bakış ve imge uyarınca Kant, zencileri aşağılar; onların hiçbir sanat ve bilim dalında üretken olamayacağını savlar. Bu bilim dışı ve Kant'ın kendi evrenselci tutumundan ve insancıl duyarlılığından uzak önyargı ya da genelleme, Avrupa merkezci yaklaşımın düşünsel sınırlılığının bir göstergesi sayılmalıdır. Bu tür genelleyici değerlendirmelerin ilgili topluluğa ilişkin olumsuz imge oluşturunca ya da varolan imgeleri pekiştirici etkileri çok büyüktür ve etkisizleşmeleri çok uzun zaman dilimi içerisinde gerçekleşebilir.

Kant, "*yabanıl (vahşi) halklar*" diye nitelendirdiği toplulukları, ulu değerler yaratmak için gerekli özyapıdan yoksun sayar. Bütün "*yabanıllar*" (vahşiler), deyim Kant'ındır, "*ahlaksal anlamda güzel duygusundan yoksundur.*" Yabanıllar bir hakareti bağışlama gibi bir erdemi tanımaz; gözüpeklik, cesaret onların en büyük kazancıdır; öğ almaktan bedensel bir doyum duyarlar. Dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan yerliler, "*yabanıllar*", ince duyarlılık ve duygulardan yoksundur. Bu yoksunluk, onların türlerine özgüdür. Kant'ın yerleşik görüşüne göre, siyahlar ve beyazlar arasındaki fark(lar), salt renk başkalığından kaynaklanmaz; siyahların ve beyazların "*düşünsel yetenekleri*", asıl belirleyici başkalık nedenidir. Siyahların düşünsel yetenekleri gelişmediği gibi, dinleri de ilkeldir; insan doğasının ötesinde saçmalıklar, puta taparlık ya da kutsanmış bir tüye, inek boynuzuna ve midyeye tapınma siyahlarda din olarak görülür.

Doğulunun Cinselliği Ahlaksallıktan Yoksundur

Kant, kadın erkek ilişkisi açısından da çeşitli toplulukları değerlendirir. Yeryüzünde salt Avrupalılar iki cins arasındaki "*duyusal çekiciliği*" öyle çok çiçekle süsler ve öyle çok ahlaksal değerle örür ki, hem kadın erkek ilişkisinin tadı yükselir, hem de bu ilişki insana yakışır.

Doğulularda cinsellik ya da kadın erkek ilişkisi konusunda Kant çok açık ve olumsuz bir yaklaşım sergiler. Doğulunun, diye kesin yargısını yazar Kant, bu konuda yanlış bir beğenisi vardır. Doğulunun (cinsel) güdüyle bağlantılandırılabilirlik *"ahlaksal güzele"* ilişkin her hangi bir kavramı yoktur. Bu nedenle, Doğulu duyusal hazzının değerini de azaltır.

Harem, Kant bu kavram için *'Haram'* kavramını kullanır, Doğulu için sürekli bir huzursuzluk kaynağıdır. Kant da birçok Alman yazar ve düşünür gibi, *'harem'* ve *'haram'* kavramları arasındaki ayırımı yapamaz; doğru yanlış birinin yerine öbürünü kullanır.

Doğulunun cinselliğe yaklaşımına ilişkin değerlendirmelerini sürdüren Kant, ahlaksal bağlamda şu noktaları öne çıkarır: Doğulu her türlü şıpsevdi zirzopluğu yapar. Bunların başlıcası, Doğulunun kurguladığı ve her şeyden önce güvencelemeye uğraştığı *"değerli şeydir."* Kant, değerli şeyle, kadını daha açık anlatımla kadının el değmemişliğini belirtir. Söz konusu değerli şeyin bütün değeri sadece korunmasındadır. Düşünürün öne sürümüne göre, Doğulu bu değerli şeyin varlığını sürdürmesi, ya da başka bir deyimle, onu elde tutmak için, insafla bağdaşmaz, hatta iğrenç araçlar kullanır. Bu nedenle, Doğuda kadın *"her zaman tutukevindedir."* Söz konusu kadın bir kız olabilir; barbar, beceriksiz ya da ipsiz sapsız bir kocaya sahip olabilir. Batılı ise bu konulara, diyesi, kadının el değmemişliğine *"şeytanca bir kuşkuyla"* yaklaşır.

Kant, bu kapsamda Avrupalıların biraz merak biraz da kıskançlıkla baktıkları Doğulu bir kurum olan hareme ilişkin anlayışını sergiler. Kant'ın saptamaları uyarınca, Doğulu erkeklerin haremi vardır; Doğulu erkekler, istediği zaman istediği kadınla ilişkiye girer. Keyfiliğin egemen olduğu böyle bir cinsellik anlayışında da ahlaksal boyut olamaz.

Siyahlar konusunda eleştirel ve çözümleyici düşünce bakımından umutlu olmaya hiç gerek ve olanak görmeyen Kant, saltçı bir bakışla değerlendirmelerini sür-

dürür. Kant'a göre, siyahların ülkesinde kadın en koyu biçimde tutsaktır. Erkek salt egemendir. Yabanılarda salt Kanadalı zencilerde kadının saygınlığı vardır.

Akıl Dışlıklar, Küçük Asya'da Egemendir

Kant, Yunanlılarla Romalıların şiir sanatında, heykelticilikte, mimarlıkta, yasmada ve hatta geleneklerinde güzel ve uluya ilişkin duyarlı olduklarını belirtir. Buna karşın, "barbarlar" tam tersi bir beğeni ortaya koymuş, mimarlıkta, bilimlerde ve öteki geleneklerinde de çirkinlikler yaratmışlardır.

Yukarıda anılan yapıtında yer alan '*Hakikati Okuyucunun Keyfi Bilgilenimi Olan Öykü*' (Eine Erzählung deren Wahrheit der Belibiegen Erkundigung des Lesers wird) adlı ara başlık altında Kant, Küçük Asya'daki insanların "büyücülüğe" çok meraklı olduğunu vurgular ve konuya ilişkin kısa bir öykü anlatır. Öyküye göre, Stockholm'de Schwedenberg adında bir kişi ruhlarla bağlantı kurduğunu, haber getirip götürdüğünü savlamaktadır. O kişinin savına göre, birtakım gerçeküstü olaylar olmaktadır. Kant, Schwedenberg'e gönderme yaparak, insan aklının çelinebilirliğini vurgular. Bu tür uydurmaları önemseyenlere, hele bir de yeteri kadar paraları da varsa, bu tür öykülerin anlatıldığı yerlere, Küçük Asya'ya gitmesini önerir. Zaten Artemidor da, -Efes'de yaşamış bir coğrafyacısıdır- Küçük Asya'ya gitmiştir.

Küçük Asya, Anadolu'dur; Anadolu, Kant'ın genelle-yici örneğine göre, safsatanın, boş inancın egemen olduğu ülkedir. Avrupa ise, aklın odaklandığı yerdir. Bu nedenle, boş inançlıların Avrupa'da işi yoktur; onlar sorgulayıcı akla gerek duyulmayan Anadolu'ya gitmelidir.

'*Ululuk İdesi İçin Gerekli Olan Doğa Olaylarının Büyük-lük Değerlendirmeleri Üzerine*'⁵ adlı bölümde Kant, sayı kavramlarının büyüklük algılama derecelendirmelerini tartışır. Savari'nin Mısır piramitlerine ilişkin anlatımla-

rına gönderme yapan Kant şu saptamaları yapar: *"Piramitlerin büyüklüğünün görkemini görebilmek ve duyumsayabilmek için, onlara ne çok uzak ne de çok yakın yerde durulmalıdır. Çok uzakta durursanız, taşların sadece koyuluğu ön planda olur ve bunun tasarımı estetik değere güzel bir etki yaratmaz. Onlara çok yakın bir mesafeden bakarsanız, güzünüzü tepeye dikince zeminin görkemini unutursunuz ve bu da estetik görünümü zedeler."*

Piramit örneğinin verildiği bölümde, piramitlerin yaratıcılarının ölçü ve ölçülülük kavrayışları, bunların estetikle bağıntısı övgüyle öne çıkarılır. Bunun yanı sıra piramitlerin bulunduğu Mısır'ın güncel kültürüne olumlu göndermeler yapılmaz. Kant'ın Doğu ve Doğuluyla ilişkin değerlendirmeleri genel çerçevesiyle yukarıdaki gibi betimlenebilir.

İnsancıl, hoşgörülü ve evrenselci belirlemeler ile; ayırıcı, Doğulu ve zencileri aşağılayıcı görüşler; Asya'nın ussal yoksulluğu ve bunun karşısına konulan Avrupa'nın ussal üstünlüğü savı yan yana ve iç içedir. Yan yana bulunan ve iç içe geçmiş çelişkili yaklaşımları ayırmaştırmak, hem bilimsel dolayısıyla da imgeşel irdelemelerin gereği, hem de Kant'ın doğru alımlanmasına katkı olarak görülebilir.

I. 2. TÜRKİYE ya da TÜRK İMGESİ:

TÜRKLER EGEMENLİKLERİ ALTINDAKİ AVRUPALILARIN
UYGARLAŞMASINI ÖNLEDİLER

Türkler Ölçülüdür

Kant, Türk kavramını düşünce dizgeselliği içerisinde pek konulaştırmaz. Yapıtları bütününde Türkler, önemli bir yer tutmaz, yan konulardan birini oluştururlar. Kant'ın toplu yapıtlarında Türklerden söz ettiği ya da Türklerle gönderme yaptığı bölüm ve bağlamlar genel çizgileriyle şöyle betimlenebilir. Daha önce de anılan 'Antro-

poloji Üzerine Yazılar, Tarih Felsefesi, Siyaset ve Eğitim Bilimi' (Birinci Bölüm, 9 Cilt) adlı yapıtında 'Uykuya İlişkin' (Vom Schlafe) ara başlığı altında Türklerde "ölçülülükten" söz eder ve İslam'a ya da dinsel kökenlere gönderme yaparak, Türklerin ölçülülük anlayışlarını şöyle değerlendirir: "Dünyanın başlangıcında her insana yaşamak için yetecek ölçüde yiyecek ayrılmıştır. Kişi, kendine ayrılan bu miktarı hemen tükettiğinde, kısa sürede aç kalacaktır. Bu nedenle neyi, ne zamana göre saklaması gerektiğini iyi bilmelidir." Kant'ın vurguladığı "ölçülülüğün" bir çok kültürel kökü vardır. Bunlardan biri de din, irdelenen bağlamda İslam'dır. İslam'ın başlıca kaynaklarında, örneğin, Kuran'da da ölçülülük ya da yetinmeye yer verilir. Kuran'da yer alan konuya ilişkin bazı sure ve ayetlerde israfın, aşırılığın ve ölçsüzlüğün günah olduğu, bu nedenle inananların bu tür davranışlardan sakınması gerektiği vurgulanır.

İslam'daki "ölçülülük" kavramını yemekle örneklendiren ve olumlu bir yaklaşım olarak değerlendiren Kant, uykuyu da "ölçülülük" bağlamında irdeler. Kant'a göre, her insanın doğumundan itibaren ne denli uyuyacağı yazgısında yer alır. Kişi, uyku, yaşam ve yaşlılık konusunda dengeli ve ölçülü davranmalıdır.

Kant, bazı toplumların "ölçülülük" konusundaki tutumlarını da incelemesine katar. Ölçülü davranışları nedeniyle özellikle Türkleri, dolayısıyla İslam'ı özdenetimli bulur. Özdenetimlilik, Kant'ın önemseydiği başlıca değerlerden biridir.

Orta Çağda Almanya'da egemen olan şövalye geleneğinde de "ölçülülük" önemli bir "değer" ya da erdemdir. Kant'ın yaklaşımını bu gelenek çizgisinde görmek olanaklıdır.

Kant, uykuya düşkünlükleri nedeniyle İspanyolları eleştirir ve iki toplumun, Türkler ile İspanyolların bu konuda ayrıştığını vurgular. İnsanlar neyi, ne zaman, hangi oranda yapması gerektiğini iyi bilmeli ve ölçüyü kaçırmamalıdır.

Türkler, Artık İlgisizi, Bilinmeyi Anlatmaya Yarayan Örnektir

Kant, yine 'Antropoloji Üzerine Yazılar, Tarih Felsefesi, Siyaset ve Eğitim Bilimi' adlı yapıtının 'Dostlaşımın Duyusal Şiir Gücüne İlişkin' (Von dem sinnlichen Dichtungssvermögen der Beigesellung) ara başlığında, görgün tasarımların bireyde yarattığı etkiye, çağrışıma değinir. Kant'a göre çağrışımın kuralı şudur: Ardı ardına gelen görgün tasarımlar, alışkanlık yaratır. Beyinde maddesel idelerin varlığına ilişkin açıklamalar hiçbir sanatsal uygulamada kullanılamaz; çünkü, beynin işlevi pek bilinmemiş, düşünce ve tasarımların nerede ve nasıl gerçekleştiği henüz çözümlenememiştir. Hayal gücü, çok büyüktür ve tasarımlar zincirinde ara öğeler atlanabilir ve çoğu zaman insan kendisine şu soruyu sorabilir: *"Ben neredeydim, konuşmamın çıkış noktası neydi ve bu sonuca nasıl vardım?"*

Kant, düşüncelerin dizgeselliğini oluşturmanın ve sürdürmenin zorluğunu anlatmak amacıyla şu açıklamayı yapar: *"Kişi ilgilendiği asıl konudan en uzak konuya değin yönlendirilebilir.[...] Bir kişi odaya girdiğinde gazetelerde yer alan Türkiye'ye ilişkin haberlerin konuşulması ve konunun çıkış noktasının belirgin olmaması, o kişinin hayal gücünü zorlayabilir; çünkü, bu çağrışımın o an nereden ve nasıl oluştuğu bireyce bilinmemektedir."*

Burada Kant'ın Türkleri örnek vererek açıklamaya çalıştığı şudur: Çeşitli nedenlerle bilinmeyen konuyu ya da uzak bir söylemi doğru alımlamak, bilişsel bakımdan pek kolay bir iş değildir. Bütünlüklü söylem (bağlam) bozulduğunda, bir başka deyişle, insana bilmediği bir şey söylendiğinde hayal gücü zorlanır; çünkü, söylem zaten yaşantılanan ortamlarda tanındıktır ve doğru alımlanabilir; bilinmeyen bütünlüklerde geliştirilen söylem, bilişsel çıkarımı zorlaştırır; konuşucuyu

"öz" kavramından uzaklaştırır. Öbür yandan bütünlüklü düşünebilenler, söylemden söylenmeyi de çıkarımlayabilir.

Kant'ın Türkleri "*uzak, ilgisiz*" şeyleri anlatmak için örnek göstermesi, onun yaşadığı dönemde artık Osmanlıların, Avrupa ve dolayısıyla da Almanya için tehlikeli bir güç olmaktan çıktığının anlatımıdır. Bir zamanlar baş konu olan Türkler, artık "*uzak, bilinmeyen, kimseyi ilgilendirmeyen*" bir konuya dönüşmüştür; kısacası, Kant'ın yaşadığı dönemde Türkler, ilgisizliği, bilinmeyi anlatmak için kullanılan bir örnektir.

Fransız Sevimli, İngilizler Beceriklidir

Kant'ın Türklere ilişkin bakışını yerli yerine koyabilmek için, öbür ulusal toplulukları nasıl değerlendirdiğini de konulaştırmak yararlı olabilir. Daha önce öbür uluslara ilişkin noktasal değinmelerini aktardığım Kant tek tek ulusal toplulukların özyapısal özelliklerini şöyle belirginleştirir: "*Fransızlar, konuşkan, yabancılara karşı nazik, sevimli, yaşam sevinci ve özgürlük istenci yüksek insanlardır.*"

İngilizler "*beceriklidir*"; Alman ve Fransız göçleri onların "*özgünlüğünü*" belli ölçülerde bozmuştur. Ülkelerinin ada konumu, "*saldırganlığı*" özendirmiştir. "*İnatçıdırlar ve saygınlık düşkünüdürler*"; yabancıya karşı acımasız ve ilgisizdirler. Fransızları hem sever, hem yererler.

İspanyollar Karma, İtalyanlar Beğenilidir

İspanyollar, "*Avrupa ve Arap kanının karışımıdırlar*"; coşkuludurlar, eğlenceye ve onurlarına düşkündürler; dinsel ve yönetsel kurallara uyarlar. Yabancılardan pek bir şey "*öğrenmezler, bilimsel bakımdan geridirler.*"

İtalyanlar, Fransızların "*yaşama sevincini*" ve İspanyolların "*coşkulu kutlama*" eğilimlerini almışlardır; "*estetik beğenileri*" gelişkindir. "*Sanatsal yetenekleri ve görkeme*"

eğilimleri yüksektir; *"özgürlük ve yaratıcılık yönleri"* belirgindir. *"Dövüş-kavga, haydutluk, öldürüm ve bıçak çekme"* gibi konular da İtalya'da yaşanan olaylardandır.

Almanlar, Çalışkan, İtaatkar ve Unvan Düşkünüdürler

Avrupalı ve Avrupa'ya yabancı diye öbeklendirdiği toplulukları böyle nitemlerle anlatan Kant, Almanların belirgin özelliklerini şöyle betimler: Almanlar, *"dürüst-tür, evcimendir."* Öbür uygar halklara göre, *"daha kolay ve daha uzun süre yönetime itaat eder; düzene karşı çıkmaktan uzak durur; uygulamaları kılı kırk yararcasına eleştirmez; akılcı davranır; doğa koşullarına çabuk uyum sağlar; gezip tozmayı sever; anayurduna öyle tutkulu bir biçimde bağlı"* değildir. Sömürgeci olarak gittiği yerlerde birleşir; *"dil ve din birliğini öne çıkaran birlikler kurar; çalışkan, temiz ve tutumludurlar."*

Bu özelliklerinin yanı sıra, Almanlar *"sağduyulu ve düşünsel derinlikli, usçudur; konuşkan ve şakacı değildir; sanat beğenileri düşüktür. Alçak gönüllüdür; yabancı dilleri çabuk öğrenirler; bilge ve bilgindirler; ulusal onurlarını abartmazlar"*; kozmopolittirler ve yabancılara karşı daha rahattırlar. Çocuklarını gelenek ve göreneklere göre yetiştirmeyi önemserler; çünkü, düzen ve kurala bağlıdırlar.

Kant'a göre, Almanların başlıca olumsuz yönleri ise şunlardır: Almanlar *"başkalarına öykünmeye eğilimlidirler; pek özgün olmadıklarını düşünürler; yöntem ve unvan düşkünüdürler. Öncelikle yararlılık ve önemlilik sırasını anlatan unvanları bulmada ve kullanmada üstlerine yoktur."* Uyruk olma konusundaki titizlikleri, Alman İmparatorluk Anayasasının yönetim biçiminin bir sonucu olabilir. *"Yöneten ve yönetilenler arasındaki altlık üstlük ilişkilerini ya da saygınlık düzeylerini merdivenin basamakları örneği kesin belirlemeye"* yatkındırlar. *"Unvanı olmayan bir şey yok gibidir ve bu tutum Almanların doğuştan gelen yeteneklerini sınırlandırmaktadır."*

Türkler, Öbür Ulusları Özyapı Noksanlıklarına Göre Öbeklendirir

Kant, 'Halkın Özyapısı' (Der Charakter des Volkes) ara başlığında "halk" (populus) kavramını irdeler. Kant'a göre, "halk" bir yörede toplanmış ve bütünlüklü bir insan topluluğudur. Bunun yanı sıra, kendilerini yurttaş olarak gören türdeş insan toplulukları "ulustur." "Vulgus", ne "halk" ne de "ulus" olan "yabanıl topluluktur."

Halkların, ulusların doğuştan getirdikleri ya da uzun süreli kullanımları sonucu doğallaşan ölçütleri ve söz konusu ölçütlerden doğan algılama (duyumsama) tarzları olduğunu savlayan Kant, bunların başkalığının belirlenebileceğini ve felsefeciler ya da filozoflarca akıl ilkelerine göre öbeklendirilebileceğini savlar. Savlarını Türkleri örnek göstererek açımlayan Kant, bu çerçevede Türklere ilişkin şu değerlendirmeyi yapar: *"Türkler, Hristiyan Avrupa'ya Frenkistan derler ve ulusal yapılarını tanımak için özyapısal noksanlarını ölçüt alarak, toplulukları öbeklendirirler."*

Yukarıdaki değerlendirmede öncelikle iki boyut öne çıkmaktadır. Bu boyutlardan biri, bir kişinin, bir kümenin ya da ulusun kendisini tanıyabilmek ve tanımlayabilmek için, bir başkasına gerek duymasıdır. Bu boyut, çağcıl bilimsel tartışmada "öz-yabancı" ya da "biz-öteki" ilişkisi bağlamında değerlendirilir. Öz, bir başına belirlenebilir bir unsur olmadığından, belirlenebilmesi için, onu belirginleştirecek bir karşıta, dolayısıyla da "yabancıya" ya da "başkaya" gerek vardır. Öz diye değerlendirilen özgünlüklerin ya da niteliklerin belirginleşmesi, bunların karşıtı olarak görülen yabancı ya da başkayla olanaklıdır. Bu nedenle, Türklerin de kendi varlıklarını tanımak için, kendileriyle başkasını karşılaştırmaları olağan ve kaçınılmazdır. Her hangi bir ulusun kendisini tanıması ve tanımlayabilmesi, öbür ulusların varlığını zorunlu kılar.

Kant'ın Türklere ilişkin yargısının ikinci bölümü, diyesi, *"Türkler, özyapısal noksanlarını ölçüt alarak, (öbür) ulusları öbeklendirir"* söylemi, açık bir değerlendirim içermektedir. Her ulus gibi, Türklerin de noksanları,

yetmezlikleri olduğu ve olacağı açıktır ve üzerinde tartışmak bile gereksizdir. Bu nedenle, var olan önyargıları güçlendirmedikleri ve yeni önyargıların doğmasına yol açmadıkları sürece, Türklerin eksikleri, noksanları olduğunu savlayan anlatımları olağan saymak gerekir. Buna karşın, bir topluluğu, buradaki bağlamda da Türkleri özyapıları, bir başka sözcükle, karakterleri bakımından noksanlı olarak yargılamak, açık bir genelleme, genellemeden de öte ayırıcı ve dışlayıcı bir ulamlamadır. Bu dışlayıcı genelleme ve ulamlama (kategorize etme), Avrupa'nın ortak belleğinde yer eden Türk görünümünün, Kant tarafından da belli ölçülerde içselleştirildiğini göstermektedir.

Türkler ve Ruslar Egemenlikleri Altındaki Avrupa Ülkelerinde Yaşayan İnsanların Yurttaşlaşmalarını Önlediler

Kant, akılcı ölçütlere dayanan öbeklendirmeleri olumlar ve Türklerin ulusal toplulukları özyapılarına göre öbeklendirme yeteneğini vurguladığı bölümün sonunda Türklerin ve Rusların egemenlikleri altında bulunan ülkelerin *"insanlarının yurttaşlaşmalarını önlediklerini"* belirtir.

Konuya ilişkin görüşleri ilerde irdelenecek olan Herder, Hegel ve Marx tarafından da öne sürülen Türklerin egemenliği altındaki insanların yurttaşlaşmalarını önledikleri savı, 1800'lü yıllardan başlayarak, öncelikle Balkanlar'daki Osmanlı uyruğu halklarla ilgili olarak sürekli ve kalıcı bir biçimde gündemde kalır.

Bireye geniş bir özerklik ve özgürlük alanı tanıyan ve ödünsüz bir savaş karşıtı olan Kant'ın başka ülkeleri ve halkları egemenliği altında tutan imparatorluklara karşı mesafeli bir yaklaşım sergilemesi anlaşılır bir tutumdur; ancak, Osmanlı ve Rus imparatorlukları gibi başka ülkeleri ve halkları egemenlikleri altında tutarak, söz konu-

su ülkelerin insanlarının yurttaşlaşmalarını zorlaştıran İngiltere ve Fransa' ya karşı da aynı tutumu sergilediğini söylemek zordur. Kant'ın söz konusu yaklaşımı ülkeleri nitelendirmesinde de belli ölçülerde açığa çıkar. Düşünür, ülkeleri çeşitli özellikleri temelinde şöyle öbeklendirir: 1. Moda ülkesi: Fransa; 2. Kaprisler ülkesi: İngiltere; 3. Seziler ülkesi: İspanya; 4. Görkemler ülkesi: İtalya; 5. Unvanlar ülkesi: Almanya, Danimarka, İsveç ve Germen halkların tümü; 6. Efendiler ülkesi: Polonya.

Polonya için, Kant'ın saptaması şöyle, "*efendiler ülkesidir*"; çünkü, bu ülkede hiçbir yurttaş kul ya da uyruk olmak istemez.

Çeşitli ulusları ve ülkeleri kendince böyle öbeklendiren Kant, açıklamalarını Türkler ve Ruslar bağlamında şöyle sürdürür: "*İkisi de büyük ölçüde Asyalı olan Rusya ve Avrupalı Türkiye, Frenkistan'ın üstünde olduklarını sanırlar. Biri Slav, öbürü Arap kökenli olan bu iki halk, bir zamanlar başka hiçbir halkın başaramayacağı ölçüde Avrupa'nın büyük bir bölümünü egemenlikleri altına almış ve oralarda özgürlük ortamını yok etmişler ve bu nedenle de oralarda yaşayan insanların yurttaş olmalarını önlemişlerdir.*"

Avrupalı Türkiye ya da daha sonraları Marx ve Engels tarafından kullanıldığı biçimiyle Avrupa Türkiye'si kavramı ile Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlar'daki egemenlik alanını anlatmak isteyen Kant, Türklerin öbür ulusal toplulukları özyapısal noksanlarına göre öbeklendirmekle, Avrupalı halklar gibi davrandığını ve Avrupalı halkların dışında hiçbir halkın böyle bir tutum sergileyemeyeceğini öne sürer. Düşünür çok belirgin bir biçimde Avrupa odaklı bir bakışla şu yargıyı yazar: "*Avrupalı halklar dışındaki halkların böyle bir yaklaşım gerçekleştirememeleri, onların düşünsel bakımdan sınırlılıklarını kanıtlar.*"

Kant, başka ulusların özyapısal özelliklerine ilişkin değerlendirmeleri konusunda Türkleri, Avrupalılarla bir tutar; bu belirleme, Türk imgesi bakımından olumlu değerlendirilebilir. Ne var ki, hiç değilse bu konuda Türkle-

rin Avrupa halklarıyla eşit tutulması, başka halkların düşünsel sınırlılıklarıyla açıklanır. Peki bu genellemeci tutum usçu ve aydınlanmacı Kant'la ne denli bağdaşabilir?

Özgürleştikleri Takdirde Yunanlılar Özgünlüklerini Yeniden Oluşturacaktır

Kant, Ruslar ve Polonyalıların gelişim için gerekli doğal yetilere sahip olmadıklarını belirtir ve Türkler bağlamında şu görüşleri yazar: *"Avrupalı Türkiye ulusları, doğal gelişim için gerekli niteliklerden yoksundurlar; hiçbir zaman belli bir ulus özyapısı (karakteri) edinebilmek için gerekli olan doğal yeteneğe sahip olmamışlardır ve bundan sonra da olmayacaklardır."*

Kant'ın Avrupalı Türkiye uluslarıyla, hangi toplulukları ya da ulusları anlatmak istediği pek açık değildir. Bununla birlikte, Rusya ve Polonya'nın da içinde bulunduğu bir bağlamda *"Avrupalı Türkiye ulusları"* belirlemesiyle büyük bir olasılıkla, yukarıda da belirttiğim gibi, o dönemde Osmanlı egemenliği altında yaşayan Slav kökenli Hıristiyan Balkan halklarını anlatmak istediği varsayılabilir.

Bu olasılığa karşın, hemen hemen bütün Alman filozofları gibi, Kant da Yunanlıları bu değerlendirmenin dışında bırakır. Kant, Avrupalı Türkiye uluslarının belli bir ulusal özyapı geliştirmeyeceklerini kesin varsayar ve bu nedenle onları öbür uluslarla birlikte anmaya bile değer bulmaz. Salt Yunanlıları ayrı tutar ve onların temkinli değerlendirilmesini önerir. Kant, doğuştan gelen, doğal özyapıyı insanların kanının bireşiminde görür ve sonradan edinilen yapay özyapısal özelliklerden ayırır. Bu bağlamda Yunanlıları şöyle nitelendirir: *"Yunanlılar, Türklerin ağır baskılarına karşın, algılama tarzlarının ve bedenlerinin, biçimlerinin ve yüz hatlarının oluşumu bakımından pek bir şey yitirmemiştir; hatta din ve yönetim biçimleri onlara bu özelliklerini yeniden oluşturma özgürlüğünü tanı-*

dığında (Yunanlılar) özgünlüklerini oluşturacaklardır."

Kant'ın Yunanlıların algılama tarzıyla canlılık, yaşama sevinci, kayıtsızlık gibi özelliklerini dile getirdiğini belirtmeliyim. Avrupa özellikle de Almanya düşünce tarihinde gizil bir güç ve oluşturucu bir unsur olarak bulunan Antik Yunan düşünce birikiminin etkileri Kant'ın Yunanlılara ilişkin değerlendirmesinde açık bir biçimde ortaya çıkar. Yaşadığı dönemdeki Yunanlıları, Antik Yunan kültür birikimini yaratan Helenlerin, fiziksel özellikler dahil, her bakımdan ardılları olarak algılayan Kant, Yunanlıların belirgin bir ulusal özyapıya, kötü koşulların özyapıları üzerindeki olumsuz etkilerini silebilecek niteliklere ve birikime sahip oldukları kanısındadır. Buna karşın, düşünür, Avrupalı Türkiye'nin uluslarını, diyesi, Balkanların Hristiyan Slavlarını ve onları boyunduruğu altına almış olan Türkleri, '*ulusal özyapı*' bakımından değerlendirmeye katmaz.

Ayrıca, Kant'ın Türkleri, Arap kökenli bir ulus olarak nitelendirmesi ilginçtir. Bu niteleyimden en azından şu iki çıkarım yapılabilir. Birincisi, Kant Avrupa'da epey yaygın bir biçimde var olan Türkleri Araplarla, dolayısıyla da İslam'la özdeşleştirme eğilimini içselleştirmiştir. İkincisi, Türklere ilişkin sayısız yazılı kaynak olmasına karşın, Kant yeterince bilgilenme olanağı bulamamıştır.

Türkler, Araplar ve İranlılar Çirkindir

Kant, '*1768 Yılına Kadar Ön Eleştirel Yazılar*' (Vorkritische Schriften bis 1768, Zweiter Teil, Band 2) adlı yapıtta '*İki Cinsiyetin Karşılıklı İlişkilerinde Yüce ile Güzel Arasındaki Farklara İlişkin*' (Von dem Unterschiede des Erhabenen und Schönen in dem Gegenverhältnis beider Geschlechter) ara başlığı altında Doğulu ile Batılı'nın güzellik değer yargılarını inceler. Kant'a göre, Doğulu ve Batılı her iki cinsiyette de bu kavramlar vardır; ancak, kadında "*güzellik*" ve erkekte de "*ululuk*" değerleri belirgindir.

Kadın, güzele, hoş olana ve süse doğuştan düşkündür. Kadınlar çocuklukta dahi bakımlı ve öz beğenilidir; şakayı sever ve neşeli olduklarında küçük şeylerle dahi eğlenebilir. Erdemli ve görgülüdür. Katılımcı, iyi yürekli ve acıma duyguludur. Kadına göre, güzel, yararlılıktan önceliklidir ve geçim fazlası değerler, güzellik ve temizlik için kullanılabilir.

Doğal olarak, güzelle özdeşleşen kadında akıl da vardır; ancak, bu bir "güzel akıl" dır. Erkekte ise "ulu" anlamındaki "derin akıl" gelişkindir.

"Güzel akıl", ince duygu ile ilintili her şeyi konu olarak irdeler ve yararlı, ancak kuru soyut kurgu ya da bilgileri, "derin akla" bırakır.

Kadın ve erkeğin baskın özelliklerini böyle niteleyen Kant, Çerkez ve Gürcü kızlarının tüm Avrupalılarca güzel bulunduğunu belirtir. Bu bağlamda Türkleri de anarak şu görüşleri öne sürer. Türklerle Arapların ve İranlıların bu konudaki beğenileri benzerdir; öyle ise Türkler de bu kızları güzel bulmalıdır. Türkler, Araplar ve İranlılar, halklarını bu güzellikle, asil kanlarla birleştirmeye çok meraklıdır ve İran ırkı da bunu başarmıştır.

Kant'ın aynı bağlamda birlikte andığı Türkler, Araplar ve İranlılarda "güzellik" kavramının benzerlik göstermesinin başat nedenini ortak dinde aramak gerekir. Her üç ulusun da güzellik kavramına ilişkin ölçütleri, büyük ölçüde ortak din olan İslam'dan kökenlenir. Beğenilerin ayrılaşması, gerçekleştiği ölçüde, anılan ulusların düşünsel - kültürel açılımlarına koşuttur.

Kant, Türkleri, Arapları ve İranlıları, en azından güzel bulmaz; zaten anılan uluslar, Kant öyle düşünür, güzelleşmek için başka ırklarla birleşmeye gereksinme duymakta ve bu doğrultuda çaba göstermektedirler. Türkler ve Araplar bütün çabalarına karşın, yine de çirkindirler. Kant'ın bu genellemesi, bir başka saptamasıyla yumuşatılabilir, göreceleştirilebilir. Söz konusu göreceleştirici saptama şöyle: Dünyanın her hangi bir yerinde

güzel olarak kabul edilen, başka bir yerde de güzeldir.

Alman kültür tarihi içerisinde belirleyici bir öneme sahip olan Kant'ın Türk imgesi bakımından önemli sayılabilecek görüşleri ana hatlarıyla böyle betimlenebilir.

Yukarıdaki irdelemeyi, Wilhelm Weischedel'ce "*Immanuel Kant: 'Werke in zehn Bänden', (Sonderausgabe 1983, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt)*" kimliğiyle yayımlanan 10 ciltlik toplu yapıtları temel alarak gerçekleştirdiğimi vurgulamak isterim.

Kant'ın betimlediği Türk imgesi, özgünlüğünün yanı sıra, Alman kültür tarihinde süreklileşmiş değerlendirimlerden de ayrı düşünülemez. Türklere ilişkin çoğu yerleşik imgeyi Kant'ın da ayrımsız bir yaklaşımla üstlendiği söylenebilir. Yerleşik imgelerin büyük bir bölümü olumsuz değerlendirmeler içerir. Avrupa dolayısıyla da Alman kültüründe var olan söz konusu olumsuz imgelerin başında Türklerin yapısal çirkinliğinin yanı sıra, baskıcılığı, yıkıcılığı ve başka halkaların uygarlaşmasını önleme gibi değerlendirmeler anılabilir.

Türklerin baskıcılığı ve yıkıcılığı, özellikle '*soylu*' Yunanlıları uzun süre egemenlikleri ya da boyundurukları altında tutarak, onların daha da uygarlaşmalarını, Kant'ın değerlendirmesiyle, yurttaşlaşmalarını önledikleri savıyla açıklanmaya çalışılır. Türklerin, daha doğru bir adlandırım ile Osmanlıların, Avrupa kültürünün önemli kaynaklarından birini oluşturan Yunanlıları, boyunduruk altında tutmuş olmaları, Avrupa özellikle de bazı Alman filozoflarınca, ki bu görüşün en belirgin temsilcileri Herder, Kant ve Hegel'dir, sürekli olarak onların barbarlığının kanıtı olarak anlaşılmış ve anlatılmıştır. Daha soylu ve uygarlık yaratan bir topluluk olarak nitelendirilen Yunanlıların, Türkler gibi yabanılarcaya uyruklaştırılması bu tür filozoflarca bağışlanamaz bir olgu olarak değerlendirilmiştir.

Bunun yanı sıra, Türklerin ölçülülüğü ve alçakgönüllülüğü, yer yer sahip oldukları söylenen ayrımlaştır-

ma yeteneği, Avrupalılara özgü niteliklerden sayılmıştır. Bu durum, Türk imgesi bakımından olumlu bir boyut olarak değerlendirilebilir. Ne var ki, Türk görünümüne olumlu bir boyut katan bu tür vurgulamaların düşünsel yönden etkili olduğu söylenemez.

I. 3. İSLAM İMGESİ : MÜSLÜMANLIĞIN BUYRUKLARINDAN SADECE 'ZEKAT VERMEK' BİR DEĞERDİR

Din, Tanrı Hizmeti Düzeyine İndirgenmemelidir

Daha önce andığımı *'Etik ve Din Felsefesine İlişkin Yazılar'* da Kant, din olgusunu tartışır. Kant'a göre, saf inanç dini, *"akıl inancı"* dır; çünkü, ancak böyle bir din inandırıcı olabilir ve yaygınlaşır. Din, Tanrıya karşı yerine getirilmesi gereken hizmet düzeyine indirgenmemeli; eylemlerin iç ahlaksal değeri önemsenmelidir. İnsanlar, öbür insanlara karşı ahlaksal yükümlülüklerini yerine getirdiklerinde, Tanrıya karşı da görevlerini yaptıklarını bilmelidir. Kant böylece *"Tanrı hizmeti"* ile dinin ahlaksal isterlerinin birbirinden ayrılmasının gereğini vurgular. Kant'a göre, hakiki tek bir din vardır; ancak, inanç çeşit çeşittir.

İnançların çeşitliliği nedeniyle, insanlar, Yahudi, İslam, Hristiyan, Katolik, Protestan olduğunu söylemeli; *"şu ya da bu dindenim"* dememelidir. Nitekim, Avrupa'da sade insanlar, din denince, genellikle bağlı olduğu kiliseyi düşünmektedir.

Ezilenler, Dinlerinin Gereklerini Serbestçe Yerine Getirmelidir

Kant, dünyayı sarsan ve kana bulayan bütün din kavgalarını ya da savaşlarını da kilise inancı uğruna yürütülen çekişmeler olarak değerlendirir. Kant'ın değerlendirmesine göre, ezilenler, kilise inançlarının gereklerini açıkça ve serbestçe yerine getirebilmelidir; bunu

önleyici ya da engelleyici tutum ve davranışlara karşı çıkmalıdır. Bir kilise kendini tek ve genel geçer kilise olarak gösterirse, bu kilisenin inancını paylaşmayanlar, konumlarına göre *"inançsız, sapkın inançlı"* ya da *"kafir"* diye adlandırılır ve böylece bir düşmandan daha katı cezalandırılması gereken insanlar durumuna sokulur. Bu katı ve dışsal yaklaşım ahlaksallıktan yoksundur. Bu nedenle, söz konusu yaklaşım bırakılmalıdır.

Kant, bu çerçevede bir dipnot düşer ve Moğolların Tibet'i Tangut-Kazar diye nitelediklerini belirtir. Tangut-Kazar, konutlarda oturanların ülkesi demektir. Kant'ın yorumuna göre, Moğollar bu sözcüğü, çöllerde göçebe olarak çadırlarda yaşayan insanlardan kendilerini ayırmak için kullanmışlardır. Kazar (Chazar) sözcüğünden *"Ketzer"* kavramı türetilmiştir. *"Ketzer"* Almanca'da *"sapkın, inanç bakımından ayrık"* demektir. Kant'a göre, Moğollar bu yaklaşımlarını saldırıları sırasında Avrupa'da da yaymışlardır.

Müslümanların Cennet Anlayışı İkiyüzlülüktür

Kant inanç buyruklarının yansıtılış biçimlerini irdeleyerek, konuya ilişkin olarak tarihsel evrim açısından şu çıkarımı yazar: Akılcı bilgiler, Yunanlı ve Romalı ahlak filozofları, dinlerin içeriğini genel ahlaksal inanç ilkeleriyle uyumlulaştırmışlardır. Örneğin, Yunan ahlak filozofları en kaba çok-tanrıcılığı tek bir tanrısal varlığın özelliklerinin sembolik tasavvuru olarak yorumlamayı başarmışlardır.

Yahudilik ve Hristiyanlık da iyi niyetle yapılmış bu tür zorlama yorumlardan oluşur. Kant bu bağlamda Müslümanlar için şu saptamayı yapar: *"Müslümanlar şehvetlilik ve cinselliklerle dolu cennet betimlemelerine düşünsel bir anlam yüklemeyi çok iyi bilirler."* Müslümanların cennet betimlemesine Kant'ın eleştirel yaklaşımının nedeni şöyle açıklanabilir: Müslümanlar, cenneti hem hurilerle, meleklerle, her türlü bedensel zevk ve yiye-

cek içeceklerle dolu bir yer olarak yorumlar, hem de bedensel zevklerin gerçekleştirileceği yer olarak düşlenen cennete düşünsel-dinsel bir içerik kazandırır. Bu iki algılama, birbiriyle bağdaşamaz, bağdaştırılmamalıdır.

Umarsız İnsanın Gücsüzlüğü, Saltlaştırmamanın Kökenidir

Bu dünyada din adına yapılacak her olumlu ve inançlı eylemin cennetle ödüllendirileceği söylemi, insanları dine bağlanmaya özendirilmektedir. Kant, Müslümanlık ve Hristiyanlık dahil, bütün dinleri eşit ve eleştirel bir mesafeden değerlendirir. Bu anlamda İslam'a ilişkin herhangi bir olumsuz düşünce ya da imge oluşturucu yaklaşım sergilemez.

Din adına yapılagelen bağnazlıklar ve çılgınlıklar bağlamında papazların durumunu konuşturan Kant, umarsız insanın gücsüzlük bilincine dayanan korkunun, tapınma ve saltlaştırmamanın kökenini oluşturduğunu ve bu tutumun en ilkel dinden tek-tanrılı dinlere değin belli evrimlerle varlığını koruduğunu vurgular.

Tunguz şamandan Avrupalı papaz ve rahiplere değin tüm din adamları aynı geleneği üstlenmiş ve sürdürmüşlerdir. Kant, insanların iyiye ulaşmada kendilerini gücsüz ve yeteneksiz saymalarını, korku ve umarsızlıklarını dinsel katılığın ve böylece yaşamı iyiye doğru dönüştüremelerinin nedeni olarak görür. Değişik inanç türlerinin topluluklara ayrıca bir özyapı kazandırdığını belirtir.

Müslümanların Gururu, Garip Bir Görüngüdür

Kant'ın kanısınca, inanç türünün o topluluğun özyapısını biçimlendirmesine Yahudilik örnektir. Yahudilik, seçkinci özü gereği, inançtaşlarını bütün öbür topluluklardan ayırmış; her türlü karışımı önlemiştir. Böylece başka

inançtan insanlara kin duyma suçlamasını hak etmiştir.

İslam, Kant da Hegel gibi, Muhammedenizm (Muhammetçilik) kavramını kullanır, "gurur" anlayışıyla kendini ayırır; çünkü, mucizeler yerine utkularda ve öbür halkların boyunduruk altına alınmasında inancın onayını görür.

Kant bu açıklamalara ilişkin dipnotunda Müslümanların gururunu "garip bir görüngü" diye adlandırır ve şu görüşleri ekler: "Bu cahil ve akıllı halkın inancından duyduğu bu gurur, inançlarının kurucusundan (peygamberlerinden;OBK) kaynaklanabilir." Müslümanların peygamberi, Kant, Müslümanların inançlarının kurucusu der, Tanrının tekilliği kavramını ve onun duyu ötesi doğasını dünyada yinelemiş gibi davranır ve bu katkıyla halkının putperestlikten ve çok-tanrıcılığın karmaşasından kurtularak soylulaştığını savlar.

Kant'ın yukarıdaki değerlendirmesi dolaysız olarak İslam ve Araplarla ilgilidir ve İslam'a ve Muhammed'e ilişkin bir yaklaşımdır. Ayrıca, dinler tarihinde bir peygamberin dolayısıyla da Muhammed'in inançtaşlarını özendirmek, hatta cesaretlendirmek ve böylece İslam'ı daha da yaygınlaştırmak amacıyla bu tür bir yaklaşımı yeğlemesi de olağan bir olaydır.

Aklı ve aklın her türlü bağımlılıktan kurtularak, özgürleşmesini kuramsallaştıran Aydınlanma hareketinin önde gelen dizgeleştiricilerinden olan Kant'ın eleştirmek istediği şey, bütün dinlerin birçok yönleriyle içsel ahlak değerleri yerine, dış gereklilik ya da insan bilincinin yetmezliğinden kaynaklanan korkuyu çoğaltmaktır.

Kant'ın bu söylemi temelinde İslam'a ilişkin eleştirisi şöyle betimlenebilir: Müslümanlar her şeyi kendi dinlerinin bir sonucuymuş gibi göstermekte ve her şeyin kurucusuymuş gibi davranmakta ve bundan dolayı da aşırı bir gurura kapılmaktadırlar. Oysa, İslam dahil bütün dinler alçakgönüllülük öğütler.

'*Aklın Eleştirisi ve Doğa Felsefesine İlişkin Yazılar*' da yüceliğin çözümlemesi ve doğanın devingenliği gibi konuları ele alan Kant konuyu şöyle açılar: Bu durum, Hristiyan inancının özünden kaynaklanamaz. Asıl neden Hristiyanların özgüvensiz oluşları ve sürekli bir korku içerisinde doğa üstü bir destek aramalarıdır. Bu öz aşağılama ile takdir toplamayı umarlar. Ne var ki, öz aşağılama "*uşakça*" bir düşünsel tarz olarak dışa yansır. Kant, bu bölümde de İslam'daki gurura ve Yahudilerin kendilerini farklı görmelerine bir kez daha değinir.

Müslümanlığın Beş Buyruğundan Sadece 'Zekat Vermek' Bir Değerdir

Kant, '*Etik ve Din Felsefesine ilişkin Yazılar*' adlı yapıtında insanların günahlarından arınabilmek için değişik yöntemler geliştirdiğini vurgular ve İslam'a geniş yer verir. Müslümanlığın beş buyruğunu "*oruç tutmak, namaz kılmak, zekat vermek, aptes almak, hacca gitmek*" biçiminde sıralar. Kant'a göre, bu beş buyruktan sadece "*zekat vermek*" başlı başına bir değerdir ve bu nedenle ayrı tutulmalıdır. Kant bu savını da şu koşula bağlar: "*Zekat vermek*" salt erdemli ve dinsel anlayışla insana karşı bir yükümlülük olarak yerine getirildiği zaman anlamlı ve değerlidir.

Dine ilişkin irdellemeleri arasında vicdana da değinen Kant'a göre, "*vicdan bir başına yükümlülük olan bir bilinçtir.*" Vicdan böyle tanımlanınca, buradan çıkarılabilecek ölçüt şöyle olabilir. Vicdan bir öz bilinç işidir; bilinç ise yükümlülük getirir. Öz bilinçten yoksun insanların vicdan sahibi olmaları pek düşünülemez. Bu anlamda tarihsel öğretiler olan dinlerin hakikatlik savları bu bakışla değerlendirilmeli; din adına dini saltlaştıran, değişmezleştiren yaklaşımlardan sakınılmalıdır. Öz savlarını dinin öğretileri yerine koyanlardan da özenle uzak durulmalıdır. Kant, bu tür kişileri bir İran deyiimiyle açıklar: "*Birisi bir kere Mekke'ye, hacca gitmişse, onunla bir-*

likte oturduğun evden taşın; iki kere gitmişse, onun bulunduğu sokaktan taşın; üç kere gitmişse, o şehirden taşın, hatta onun bulunduğu ülkeyi terk et." Bu deyim, Kant'ın alımlamasına ve yorumuna göre, tarihsel-dinsel öğretileri, din adına katılaştıran ve insansızlaştıranları eleştirmek amacıyla ve dinsel de olsa hiçbir aktarımın vicdan bilincini köreltecek ölçüde dayatılamayacağını anlatır.

Müslümanlığın Şarabı Yasaklaması, Afyona İzin Vermesi Çok Kötü Bir Seçimdir

Keyif verici şeylerin ve besin maddelerinin tüketiminde ölçülülüğü insansal bir durum olarak değerlendirilen Kant'a göre, *"ölçsüzlük hayvanlara özgüdür"* ve yiyeceklerin kötüye kullanımı demektir. *"Doymazlık ve içki düşkünlüğü özürdür"* ve sarhoşluk durumunda olan insan salt bir hayvandır ve ona insan gibi davranılmamalıdır.

Kant, şarabı, konuşkanlığı ve açık yürekliliği özendirici bir araç olarak görece de olsa olumlar; afyon ve yoğun alkol içerikli sert içkileri de aşağılayıcı bulur. Bu bağlamda Muhammedenizmin (Müslümanlığın) şarabı tümüyle yasaklamasını ve afyon içilmesine izin vermesini de çok kötü bir seçim olarak niteler.

Kant'a göre, şarap ve afyon dahil her türlü keyif vericinin ölçsüz tüketimi, ahlak dışılığa yöneltir; kişiyi öz yükümlülüklerini çiğneyecek denli ölçsüzleştirir, erdemsizleştirir. Kant bu bağlamda Seneca'nın *"O, şarapla erdemini güçlendiriyor"* sözüne gönderme yaparak, insanın şarapsız da erdemli olabileceğini öne sürer.

Yalan Onursuzluktur

Yalan, Kant'ın anlayışında, insanın öz yükümlülüğünü çiğnemesi demektir; onursuzluk, yalancıyı gölge gibi izler. Yalan, söyleyenin kişiliğini, saygınlığını yok eder. Bu bakımdan yalan, söylenenden çok söyle-

yene zarar verir.

'Yeryüzünde İyilik İlkesi Egemenliğinin Belirginleşmesine İlişkin Tarihsel Tasarı' adlı ara başlık altında Hristiyanlığın tarihsel sürecini irdeleyen Kant, Yahudiliğin sadece Hristiyanlığın kurulması için düşünsel ortam sağladığını söyler.

Kant'a göre, Yahudilik devlet yapısına temel oluşturulan kurallar toplamıdır. Zamanla bunlara ahlaksal değerler eklenmiştir. Bu anlamda Yahudilik bir inanç değil, sadece birtakım insanların belli siyasal kurallar çerçevesi içinde bir araya gelerek oluşturdukları bir öğreti, topluluktur. Bu topluluk, dinsel olmaktan çok dünyasaldır.

Yahudiliğin buyruklarında dinsel ve dünyasal iç içedir. Yahudilerin devlet kurma istençleri belirgindir. Bu anlamda Yahudiliğin buyrukları siyasal niteliklidir. Ödül ve cezalar bu dünyada verilir. Yahudiler, gelecek kuşakları sıkmamışlardır. Böyle olduğu için de kurallara uyma isteği artmıştır. Bu da siyasal kurallar bütünlüğü için akılcı bir yaklaşımdır. Ancak, inanç olmaksızın din olmaz diyen Kant yargısını belirler: Yahudilik bir inanç değildir.

Kant'ın değerlendirmesine göre, Yahudiler kendilerini öteki halklardan ayırmışlar ve Yehova'ca seçilen özel bir halk olduklarına inanmış ve diğer tüm halklara düşman olmuşlardır. Yahudilerin bu "seçilmişlik" savı, "seçkinlik" söylemine dönüşmüş ve ilkin kendilerini başka halklardan soyutlamıştır.

Asyalı Saldırganlar, Bölünmüş ve Güçsüz Hristiyanlığı Yok Etmeye Uğraşmışlardır

Kant'a göre, Hristiyanlık Yahudilikten çıkmıştır; ancak, yepyeni ilkeler üzerinde kurulmuş ve inanç öğretisinde devrime yol açmıştır. Burada Kant'ın Hristiyanlığı ortaya çıkaran din olarak ulamladığı Yahudilik, daha

çok dışa dönük ve din inancı ile birlikte ahlaksal öğretisi olan, bilgeliğin yabancılardan (Yunanlılardan) alındığı bir Yahudiliktir. Daha önce söz konusu olan dünyasal Yahudilikle bir ilgisi yoktur.

Hristiyanlık zamanla başkalaşım geçirmiş; farklı mezhepler ve inanç kümelerine bölünmüştür. Böylece, Hristiyanlar arasında bütünlük bozulmuş ve bundan dolayı da güçleri azalmıştır. "*Asyalı saldırganlar*" bu durumdan yararlanıp, Hristiyanlığı yok etmeye uğraşmışlardır. Yahudiler bütün dünyaya yayılmış olmalarına karşın, başka bir dinle ya da inançla bütünleşmeksiz varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Kant, Yahudilerin kaynaşmamasını şaşırtıcı bulmaz; Yahudiliğin gerçekleştiremediği bütünleşmeyi, ilkin Hristiyanlık, daha sonra da Müslümanlık başarmıştır.

'*Etik ve Din Felsefesine ilişkin Yazılar*'⁸ adlı yapıtında saf akıl ve kurgusal akıl arasındaki ilintiyi irdeleyen Kant, saf aklın önceliğini vurgular; aklı "*ilkeler yetisi*" diye nitelendiren Kant, aklın düşünsel güçleri yönlendirdiğini belirtir. Bahtıyarlığın duyusal ilkeleri arasında yer alan yönelimler ilgisi belirleyicidir; kurgusal (speklativ) akıldan ise böyle bir şey beklenmemelidir.

Kant, yukarıdaki yargısını örneklendirmek için şu açıklamayı yapar: "*Muhammed'in cenneti, din bilginleri (teozoflar) ve mistikleri erime ölçüsünde bütünleştirir.*" Söz konusu cennetin yaratıkları, canavarları akla dayatırlar. Bu yüzden aklı düşlere feda etmektense, ona hiç sahip olmak yeğlenmelidir. Ahlaksal yasa bilincinin gösterdiği gibi, akıl kendisi için edimsel ve gerçek olabilmelidir.

Kant'a göre, Muhammed'in cennet tasarımı ve sunumu, nesnel tanımlamalara dayanmaz. Oysa, saf akıl, nesnel tanımlamalara dayanır. Bu nedenle, İslam'ın cennet tasarımı saf aklın doğal durumunu bozucu niteliktedir.

II.

JOHANN GOTTFRIED HERDER:
"ASYALI BARBARLAR OLAN TÜRKLERİN AVRUPA'DA
NE İŞLERİ VAR ?"

Alman kültür tarihinde iz bırakan düşünürlerden biri olan Herder (1744-1803) çok yönlü düşünsel ve eylemsel etkinliklerine karşın, yetkinlikle yetkinsizlik, dizgelilikle dizgesizlik ikilemlerinin simgesi olarak değerlendirilir.

Herder, coşkulu bir tutumla birçok konuda, özellikle Doğu, tarih ve dil felsefesi alanlarında sayısız tasarımlar ve öneriler geliştirmiştir. Herder'in bazı tasarımları ilgili oldukları konuya şöyle bir dokunup geçerler; bazıları derin irdelemeler niteliğindedir.

Herder'in Türklere ilişkin değerlendirmelerine gelince: Onun bu konudaki belirlemelerini nesnel irdeleyebilmek için, genel olarak Doğu'ya, Avrupa'ya ve kendi deyimiyle "*Avrupa'ya yabancı*" halklara ilişkin görüşlerini de irdelemeye katmak gerekir.

Doğu, Hoyratlık ve Duyarlılık Ülkesidir

Herder, Doğuyla yoğun ilgilenir; Doğulu düşünüm ve yaratım biçimlerini irdeler. Doğunun uygarlığa katkıları konusunda özgün çıkarımlar geliştirir.

Herder'in Doğuya ilişkin görüşlerini belirginleştirdiği yapıtlarından başta geleni, '*İnsanlığın Oluşum Tarihinin Felsefesi*'⁹ dir. Anılan yapıtta Herder'in Doğuya ilişkin yaptığı bazı değerlendirmeler şöyle betimlenebilir:

Doğu, Herder'in değerlendirmesine göre, *"en hoyrat despotizmin egemen olduğu yerdir."* Anılan düşünürün bu saptaması, yıkılmakta olan imparatorlukların en abartılmış, en kaba yönlerinin vurgulanmasına dayanmaktadır. Herder, *"Doğu despotizmi"* yargısının, belli önyargıların etkisi sonucunda oluştuğu görüşünü dile getirmesine karşın, söz konusu söylemi ayrıntılı bir çözümlemeyle gerekçelendirme yoluna gitmez.

Doğu, *"Tanrının seçkin yeri, ince duyarlık yöresidir"* saptamasını yapan Herder'in yorumu uyarınca, burada her şeyi tanrısal bir görkeme, parıltıya büründürme eğilimi vardır. Doğuda erk, saygınlık, bilgelik ve güce karşı korku ve çekingenlikle karışık bir saygı duyulur. Bu "çocuksu saygı" Doğululara olağan gelir; Avrupalılarınca anlamsız görünür. Herhangi bir çaba harcamaksızın, tanrısal yumuşaklıkla sürdürülen savunmasız, dağınık, dingin, çoban yaşamı gibi etmenlerin tümü kuşatmacıların (fetihçilerin) despotizmine malzeme olmuştur. Bu öyle bir malzemedir ki, despotizm belki de hep Doğuda var olacaktır. Hiçbir karşı güçle, dirençle karşılaşmayan ve gönlünce genişleyen Doğu despotizmini yıkacak olan öz yüküdür. Ayrıca Doğu despotizmi, düşünürler öyle söyleyecektir, *"hiçbir Batılının tümüyle anlayamayacağı en korkunç etkileri"*, sonuçları yaratmıştır.

Herder'in betimlediği Doğu despotizmi, tüm Doğuya ilişkin bir genelleme olmasına karşın, belirgin biçimde Osmanlı/Türk yönetimini çağrıştırmaktadır. Türklerle ilişkin değerlendirmeleri Herder'in bu tutumunun daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıracak niteliktedir.

Bilgelik, Erdem ve Yücelik Doğuda Gelişir

Herder, Doğuyu salt despotizmle özdeşleştirmez; *"insan düşünümünün bilgelik, dar bir erdem, güç ve yücelik gibi ilk biçimlerinin de Doğuda"* yeşerdiğini savlar. Herder'e göre, bu gibi nitelikler, Batı felsefesinde, soğuk Avrupa dünyasında pek anlam taşımaz.

İnsanlığın çocukluk ve gençlik çağı Doğuda yaşanır; insanlık, bu savın doğal sonucu, Batıda olgunlaşır. Herder'in bir ipucu niteliğindeki bu değerlendirmesi, daha sonra Hegel ve Marx tarafından da benimsenerek sürdürülür.

Herder'in Doğuya ilişkin açıklamalarında şu görüşler yer alır: Eski Mısır'da Nil kıyısında toprak mülkiyeti fikri gelişmiş; insanlar öz topraklarını sahiplenmiş, korumuşlardır. Böylece ülke güvenliği, düzen, güvenlik örgütü ve adaletin korunup geliştirilmesi düşüncesi doğmuş ve yayılmıştır. Doğunun göçebe yaşamı içinde bu tür şeyleri düşünmek bile olanaksızdır. Mısır tamlığı ve rençber çalışkanlığı, mekanik bir sanat anlayışının serpilmesini özendirmiştir. Mısır, Doğudan ayrı tutulmamalıdır. Mısır'da konut ve tarımdaki gelişmeler aile bağlarını ve bağımlılıkları gevşetmiştir.

Batılı, tarımdan (rençberlikten), kent yaşamından, sanat atölyelerindeki tutsaklıktan iğrenir; tarlada yaşayan serbest bir hayvan gibi yaşar gider. Buna karşın, Eski Mısırlı, hayvan çobanlarını ve yaşam anlayışını iğrenç bulur. Mısırlı, çocukluğunu geliştiren Batılı eğitimi almaksızın Mısırlı olamaz; Mısır çalışkanlığını edinmeyen Yunanlı da Yunanlı olamaz.

Herder, güncel kültür bilimlerinde de geçerli sayılan bir tutumla kültürel süreçleri çözümlemeye özen gösterir. Bu bağlamda çeşitli toplulukların karşılıklı etkileşimi sürecinde ve sonucunda oluşan kültürel kazanımları, tarihsellik çerçevesinde görür ve karşılıklı geçişimler olmaksızın, kültürel ve toplumsal gelişme olamayacağını vurgular.

Yunanistan, Mısır ve Fenike'nin Bir Türevidir

Diyalektik yaklaşımın izlerini taşıyan düşüncelerini dizgeselleştiren Herder, insanlığın gençlik çağını simgeleyen Mısır'ın, bir erdemin, zamandan ve mekandan koparılarak değerlendirilmesinin sakıncalarına değinir.

Herder'in kanısınca, bu türden bir tutum söz konusu olmuştur. Olduğu içindir ki, Yunanlı, Mısırlıyı doğru anlamamış; Batılı da Mısırlıdan iğrenmiştir. Herder, andığı türden yanlış değerlendirmelerin olmaması için, olgu ve olayların zaman ve ulam bağlamında irdelenmesinin gerekliliğini özellikle vurgular.

Yukarıda betimlenen etkileşim ve geçişim düşüncesi bağlamında insanlık tarihi içerisinde dolaşarak olgu ve olayları irdeleyen Herder, Fenike ve Mısır arasındaki ilişkiyi şöyle açıklar: Fenikeliler Mısır'a yakın akraba olmalarına karşın, eğitimleri ve oluşumları bakımından Mısırlıların karşıtlarıdır. Mısırlılar, denizden ve yabancılardan uzak dururken, Fenikeliler denize, deniz kıyılarına ilgi duymuşlardır. Ülkeleri, kıtaları birbirine bağlayan bir toprak parçasını yurt olarak seçmişler, ticarete dayalı, eylemli bir devlet kurmuşlar ve bu devlet Asya'yı aşır, yaygınlaşmış, halkları birbirine bağlamıştır. Herder'e göre, bu büyük bir gelişmedir. Bu devlet, Avrupalının da rahatını bozmuştur; çünkü, aile duygusu, din ve yaşamın tadını çıkarma gibi anlayışlar etkisizleşmeye başlamıştır. Ayrıca, *"bu yönetim biçimi, özgür cumhuriyete doğru güçlü bir adımın atılmasına ortam"* hazırlamıştır. Bunu o zamanlar ne Avrupalılar ne de Mısırlılar düşünememiştir.

Fenikeliler, yabancı düşmanlığını, öbür topluluklardan soyutlanmışlığı, içine kapanıklığı aşarak, insan sevgisini güçlendirmişler, toplulukların tanışmasına, karşılıklı hak ve hukukun, uluslararası hukukun oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Daha kullanışlı ve işlek olan hesap ve yazı sanatını geliştirmişlerdir.

Fenike canlılığı ve akıllılığı, bir tür rahatlık ve refah yaratmış; Yunan *"beğenisine, özgürlüğü"* ne geçişi sağlamıştır. Böylece Mısırlılar ve Fenikeliler düşünce biçimlerinin tüm karşıtlıklarına karşın, Batının ve Yunanistan'ın ortak yaratıcıları olmuşlardır.

İçinde bulunduğumuz dönemde *"uygarlıklar çatışması"* ya da herhangi bir ugarlığın öbürlerine göre *"da-*

ha üstün olduğu" gibi bilim dışı ve insanlığın karşıtlaşmasına ve çatışmasına uygun ortam hazırlayan birtakım kuramların ortaya atıldığı ve dünyayı uğraştırdığı düşünüldüğünde, Herder'in yukarıda betimlediği etkilешimci ve bağdaşımcı yaklaşımın ne denli kalıcı ve insancıl bir nitelik taşıdığı anlaşılabilir.

Yunanistan, Özgürlük Ortamı ve Avrupa'nın Umududur

Herder söz konusu bağdaşımcı değerlendirimini şöyle sürdürür: *"Yunanistan, Avrupa'nın hoş konuşkanlık, dostçulluk yeteneğini geliştirmiş; özgürlük ve sevgi, istek ve sevinç eğilimlerini uyumlulaştırmıştır. Avrupalının olası etkinliğini ve umutlarını bağrında taşıyan Yunanistan, insanlık tarihinde, insanlığın ilk gençliğini ve evlilik dönemini yaşadığı yeri sürekli koruyacaktır."*

Antik Yunan kültür birikimine ilişkin olumlu tutumu aşarak, filhelenizm eğilimini ortaya koyan şu saptamalar Herder'indir. Yunanistan, *"bu soylu genç, bütün güzelliklerin sevgilisi, bütün hoşlukların aşığdır; bilinci ve bedeni, serpilip gelişen bir çiçektir."* Bu güzel genç, bilgelik, erdem, sevinç, istek ve yaşam için gerek duyduğu şeyleri geliştirmiştir; kaba emeği, çalışmayı, barbarca görkemi, yalın çoban yaşamını küçümsemektedir. Zanaatı, sanata dönüştürmüştür. Yunan(ca) anlamıyla *"güzel cumhuriyet düşüncesi"*, Doğulu baba despotizminden, Mısırlı kır loncalarından, yarı Fenike aristokrasisinden beslenmiştir. Bu cumhuriyet fikri, özgürlükle eşleşen itaate dayanır.

Yunan görenekleri, Doğulu baba tutumu, Mısırlı gündelikçi anlayışı ve Fenike gezi akıllılığınca yumuşatılmıştır. Yeni, güzel çiçek, Yunan hafifliği, yumuşaklığı ülke dostluğunu yaratmıştır. Aşk, Yunan Venüs'ünün, Amoru'nun güzel oyunu olana değin, haremın örtüsü incelmıştır; mitoloji, şiir, felsefe ve güzel sanatlar da öyledir. Bunlar serpilip gelişecek ve bütün dünyaya güzel kokular yayacak uygun mevsimi ve yeri bulmuştur.

Böylece *"Yunanistan, insanlığın, halklar arasındaki sevginin, iyi yasaların, dinde, geleneklerde ve sanatlarda en hoş şeylerin beşiği"* olmuştur.

Yunanistan, *"kültürün ara ülkesidir; iki köşeden bir araya gelen her şey, bu kültürü hafifletirmiş, soylulaştırmıştır"*.

Fenike ve Mısır düşünce türü, Yunan kafasını ülkü ve özgürlük doğrultusunda biçimlendirmiştir. Halklar, cumhuriyetler, sömürgeler diye ortaya çıkan güncel bölünmeleri olağan olarak değerlendiren Herder'e göre, bu görüngüler, güncel ortak düşünüşün bir ulus, bir yurt ve bir dil duygusunun bölünmesidir.

Herder, Avrupa'daki her özgür ulusu, cumhuriyeti ve onların sömürgelerini tek köke, Yunan olan herşeye, eski yunanistan'a bağlar.

Herder'in savına bakılırsa, Yunanistan'ın doğmasına yol açan insanlığın kazanımlarının birçoğu yitip gitmiştir. doğu dininin üzerinden kutsal örtüsü alınmış, bilgelğin önündeki gizem perdesi aralanmıştır. Yunanistan *"her yerin, her şeyin, en güzelinden, en hoşundan oluşmuştur ve hep var olmalıdır."*

"Yunanlılar özgün müdür ya da başka uluslara mı öykündüler?" tartışmasını kolaylaştırmak amacıyla, Herder bir kez daha vurgular: Yunanistan *"başka yerlerde yaratılmış olan kültürün, dilin, sanatların ve bilimin tohumudur"*; bu en açık biçimde heykeltraşlıkta, yapı sanatında, mitolojide, yazında görülür. Yunanistan, yaratılanları özümsemiş ve öz ürünü olan *"güzel"*in her türünü yaratmıştır. Bu yeni güzelde Doğuya özgülüğü, Mısır'a özgülüğü ve Fenike'ye özgülüğü olduğu gibi arayıp bulmak olanaksızdır. Bu yeni güzel, Yunandır ve özgündür.

Romalılar, Sert Savaşçılardır

Daha sonra gelen Romalılar hakkında Herder şu saptamaları yapar: Romalılar, *"barbarca sertlik, saldırıda güçlülük ve kaba cesaretleriyle ünlenmişlerdir. Eril adalet, akıllılık, tasarımlarda, kararlarda ve uygulamada tamlik Ro-*

malılara özgüdür. Romalılar deyince, akla erkek gözüpekliliği ve erkekliğin mucizesi gelmektedir". Romalılar, senatoyu ve savaş sanatını, yasaları ve (zorla) denetimi etkenleştirmiştir. Yunanlılarda yumuşak ve sevecen olan her şey Romalılarda sertleşmiş, sevimsizleşmiştir.

Herder, özellikle Yunan ve Yunanistan'a ilişkin ortaya koyduğu genelleyici değerlendirmelerinin sert etkilerini hafifletmek, görecelileştirmek amacıyla "genelleştirmenin sakıncaların en iyi ben bilirim" deme gereğini duyar.

Yanılığ ve yanılış anlamalardan kaçınabilmek Herder'e göre zor bir iştir; başka kültürleri ve toplulukları nesnel bir yaklaşımla incelemek ve betimlemek gerekir. Bu yaklaşım uyarınca, bir topluluğun doğru değerlendirilebilmesi için, o topluluğa yakınlık, sıcaklık duyulmalıdır. Ulusların öz yapılarına ilişkin değerlendirmeler, ruh yapılarına ve tarihlerine dayanmalıdır.

Herder, saltçılıktan kaçınan göreceli bir yaklaşımın zorunluluğunu anlatmak için şu anlamlı sözü aktarır: "*Her halk hem fare, hem de kedi olmuştur*". Fare ve kedi halkların değerliliklerini ve değersizliklerini dile getirir; hiçbir halk ya da ulus ne salt değerlilikler, ne de değersizlikler toplamı olabilir. Her halk olumluyu da olumsuzu da ayrı anda yaratabilir, yaşayabilir, üstlenebilir, aktarabilir.

Henüz bilim kuramsal bakımdan dizgeli ve bütünlüklü bir yaklaşım olarak belirginleştirememiş olsa da Herder, kültür bilim açısından bugün üzerinde görüş birliğine ulaşılmış bazı ilkeleri dile getirir. İnsanlığın ortak kültürü, Herder'in Yunanistan'ın katkısını aşırı abartması bir yana, tek tek ulusların ya da toplulukların yaratımlarının zaman ve mekan içerisinde etkileşerek yeni nitelikler kazanmasıyla oluşur. Bu "*yeni nitelik*" bir kez yaratıldıktan sonra, kendisini oluşturan katkılardan hiç birine benzemez, onlardan gelişmiş olmasına karşın, söz konusu katkıların ötesinde bir ürün olur.

"*Ulusal*" diye nitelenen kültürler de asıl olarak "*öz*" kaynaklarının ve tarihsel birikim içerisinde etkileşen

öbür kültürlerin katkısıyla gelişebilirler. Hiçbir ulus, öbür ulusların kazanımlarından yararlanmadan, tek başına kalıcı, varıl ve öbür uluslarca örnek alınacak bir kültür yaratamaz.

Yunanistan'ı, Avrupa'yı ve Kuzeyi, kültür yaratım yeteneği bakımından üst düzeyli gören Herder, yukarıda betimlenen yaklaşımı, bütünüyle ve tutarlı olmaksızın, belli ölçülerde benimser. Kültür ve ilerleme bakımından Yunanistan, Avrupa ve Kuzeyi yetenekli, yeterli ve üstün görmesine karşın, karşılıklı etkileşimi ve birlik-çokluk arasındaki verimli ilişkiyi irdelemeye çalışır.

"Yunanlı Mısırlıdan, Romalı Yunanlıdan gerekli gördüğü ölçüde birşeyler almış; doyum noktasına ulaşınca yadsı-mıştır" saptaması, Herder'in uykarıda anılan yaklaşımını somut bir biçimde ortaya koyar. Evrensellik izleri taşıyan bu saptamayı yapan Herder, hemen şu uyarıyı yapma gereği duyar: "*Ulusal eğilimlerin oluşmasında ulusun mutluluğu önemlidir!*" Uluslar arasındaki ayırım, uzaklık, "*önyargı, bayağılık ve dargörüşlü ulusçuluk*" diye nitelense bile, korunmalıdır. Bu, önyargı olsa bile, Herder öyle düşünür, iyi bir önyargıdır; çünkü, insanı mutlandırmaktadır.

İyilik, Yeryüzüne Saçılmıştır

Bu sınırlayıcı görüşten hemen sonra, şu yaklaşımı benimser Herder: Herhangi bir ulus bir başka ulusu kendi açısından değerlendirmemelidir. "*İyilik, yeryüzüne saçılmıştır*"; bu nedenle, tek bir biçim, tek bir yaklaşım, iyiliği bir başına yaratmış olamaz, temsil edemez.

İyilik, yeryüzünün her bölümünde ve tarihin her döneminde binlerce biçimde ve görünüşte var olmuştur; vardır. Soruna böyle bakınca da şu söylenebilir: "*İyilik, insanlığın ortak yaratımıdır.*"

Herder'in çağdaşları, özellikle Fransız düşünürler, "*kuşku*"yu önemserler. Kuşkunun o dönemde giderek

geçerli kavram olmasına Herder de ilgisiz kalamaz; kuşkuya duyduğu ilgi arttığı ölçüde, saltçılıktan uzaklaşır, olgu ve olayları görecelileştirmeye eğilimleşir.

Güney Yumuşak, Kuzey Serttir

Herder, Doğu/Güney ile Kuzey ilişkisini şöyle değerlendirir: Doğunun ve Güneyin sıcak, yumuşak havasına karşın, Kuzeyde iklim yapısının da uygun olmayışı nedeniyle çobanlık ve çoban yaşantı olanaklı olmamıştır; buna "*ağır gereksinimler*" de eklenince, insan düşünüyü (zihniyeti) üzerindeki baskı iyice artmıştır. Kuzey, insanları "*sertleştirmiştir*". Bununla birlikte insanları kaba, kopuk ve yabancıl kalmıştır. Bu durumu Tacitus çok iyi betimlemiştir.

Kuzey, dünyanın yazgısını etkileyen, Gotlar, Vandalılar, Burgundlar, Angeller, Hunlar, Herular, Franklar, Slavlar ve Langobardların kültürel katkılarıyla biçimlenmiştir. Akdeniz'den Kara Deniz'e, Atlantik'ten Kuzey Denizi'ne uzanan "*yeni dünya*" yukarıda sayılan toplulukların yapıtıdır.

Bu topluluklar, "*sanatı ve bilimi, insanlığı yakıp yıkan görkemi ve inceliği*" yadsımışlar; sanat yerine doğayı, bilim yerine kuzeyli sağduyuyu, incelik yerine gücü yeğlemişlerdir.

Erkek cesareti, onur duygusu, akla ve Tanrıya güven, ilkeleri oluşturmıştır; insan "*elini ve aklını*" işletmiş; sağlıklı, neşeli insanlar yaratmıştır. Zorunlu gereksinimlerin giderilmesinden sonra, sıra "*eldeğmemişlik (ahlaksal temizlik) ve onura*" gelmiş; bu duygular ve nitelikler, insan eğilimlerinin büyük bir bölümünü soylulaştırmış, değerlileştirmiştir. İnsan ruhunun serpilip gelişme dönemi başlamıştır.

Güney-Kuzey etkileşimi sonucu, her türlü ilkelliğe karşın, bilgi ve yetiler sürekli gelişmiştir. Bu bağlamda, İslam'ı "*Türk dini*" diye niteleyen Herder, şu saptamayı yapar: "*Türk dininin inceliği, ince yönü, ki bunu deistleri-*

miz çok yüceltirler, Hristiyanlığın katkısıyla oluşmuştur." Bu saptamasıyla Herder, deistlerimiz diye adlandırdığı yaradancıları Türk dininin, bir başka deyişle, İslam'ın inceliğini yüceltmekle suçlar. Söz konusu inceliği İslam'ın özsel bir niteliği olarak değerlendirmez; Hristiyanlığın yaptığı katı sonucu ortaya çıkan bir özellik olarak görür.

Herder, etkileşimin tarihselliği ve sürekliliği bağlamında yukarıdaki değerlendirmeyi yapar. Anılan değerlendirmenin düşünsel dayanağı, gelişmenin sürekliliğini sağlayan öncekinin sonrakine kaynaklık etmesinde ya da sonrakinin öncekinden en azından esinlenmesinde yatar.

Dinler arasında da etkileşimin gerçekleştiği düşüncesinden yola çıkan Herder, Hristiyanlığın İslam'ı etkileyerek, onun inceliklerini geliştirdiği savının nedenlerini şöyle açıklar: Rahiplerin kılı kırk yarıcı huysuzlukları, romanlara özgü düşleri ve hayalleri, *"yeryüzünde yeterli ölçüde incelik ve çeviklik"* olduğunu göstermektedir. İnceliklerin oluşumuna ortam hazırlayan etmenleri irdeleyen Herder, *"Papalık hiçbir zaman Yunanistan'da ve eski Roma'da var olamazdı; çünkü, papalığa benzer ince ayar bir dizgeye ilişkin ne bir anlayış ne de uygun bir ortam vardı"* saptamasını yapar.

Olgular ve rastlantıların insan aklını yönlendirdiği kanısında olan Herder'e göre, insan aklı da, tarihte deneyimlendiği üzere, zaman zaman *"barbarlara bütün dünya yazını (yazın burada iki anlamıyla kullanılmaktadır; O.B.K), İskenderiye kütüphanesini yok ettirmekte"*, yine aynı güç, diyesi, insan aklı, karşı yakadaki *"imparator kentini yıktırıp yıktırmakta; kimsenin arayıp sormadığı, orada uzun süredir boş oturan bilimleri Avrupa'ya sürmektedir"*.

Yukarıdaki alıntıda geçen yazın kavramı, kullanıldığı bağlamda yazılı belgelerin tümü anlamındadır. İskenderiye'nin karşı yakasındaki imparator kenti ise İstanbul'dur; İstanbul'u yakıp yıkanlar da Türkler.

Herder bütün bu olup bitenleri "*büyük bir yazgı*" diye adlandırır. İnsanlar bu büyük olayları düşünüp taşınmamış, ummamış, etkilememiştir. Bu böyle olmasa "*kaba, bilgisiz*" rahip Luther'in reformasyon gibi çok köklü bir değişim sürecini belirlemesi söz konusu değildir.

Herder'in anlayışınca, "*gelişme, Doğudan çıkmış*" ve çocukluk çağını aşarak ilerlemiştir. Bu süreç içerisinde din, korku, otorite (yetke) ve despotizm, eğitimin aracı olmuştur. Bu sürecin çocukluk çağının birtakım türevlerini göstermesi doğaldır.

Yunanlılar, "*sanatın başlangıçlarını, güvenlik düzenini, Mısırlılar yaptığı için küçümsemişler; Avrupalılar da Yunanlıların bu tutumunu üstlenmişlerdir*"; örneğin, Winckelmann bile Mısır sanat yapıtlarını Yunan ölçütüne göre değerlendirmiştir.

Herder'in gönderme yaptığı Winckelmann, Alman düşünce tarihinde Filhelenizm akımının doğmasına önemli katkı yapan 18. Yüzyıl yazar ve düşünürlerindendir.

Avrupa, Yenileşmenin Odağıdır, Dengedir

Aydınlanma ve yenileşme, Herder'e göre, en yoğun ve kalıcı biçimde Avrupa'da gelişir, boyutlanır; çünkü, Aydınlanma ve yenileşme, Avrupa uygarlığının özsel iki niteliğidir.

Makinenin bulunuşu, bu gelişmeleri doruklandırır. Makine, bir yönüyle insan gücünü çoğaltır, öbür yönüyle duyumları köreltir.

Herder'in Avrupa'yı ülküselleştirme belirtisi olarak da yorumlanabilecek görüşleri arasında "*Avrupa, dengedir*" saptaması da vardır. Avrupa'da, Gotların, Hunların, Vandalların, Yunanlıların, İranlıların ve Romalıların yıkıcı eylemlerinden çıkarılan derslerin bir sonucu olarak denge oluşmuştur.

Felsefi dizgesi içerisinde önemli bir yer tutan Avrupa'nın çeşitli yönlerini Herder şöyle betimler: *"Avrupa'nın yaşam biçimi ve gelenekleri, çeşitli ulusların özyapıları çerçevesinde, bir yandan karşılıklı kin, yabancıya karşı sevgisizlik, önyargılar; öbür yandan ulusal özyapıların önemsizleşmesi, dünya yurttaşlığı, tek-dil, tek-topluluk doğrultusunda biçimlenmiştir ve bu süreç sürüp gitmektedir."* Bu saptama, Avrupa'yı ülküselleştirme eğilimi gösteren Herder'in Avrupa konusunu benzeşik ve türdeş bir bütün olarak değil, içinde çeşitli ve birbiriyle çelişen doğrultular olan bir ortam olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Bu çözümleyici yaklaşım bağlamında Avrupa'yı irdeleyen Herder'e göre, Avrupa üstlendiği birikimin erdemlilikleri ve erdemsizliklerinin çatıştığı, sanatların ve bilimlerin yetkinleştiği, buluşların çoğaldığı yerdir.

Avrupa kültür tarihinde, örneğin felsefesinde ve edebiyatında Doğu-Batı, Avrupa-Asya, Kuzey ve Güney önemli bir karşıtlık kaynağı olarak görülür ve karşılaştırılır. Bu karşılaştırma eğilimi, Herder'de de vardır. Herder bu konuda şöyle düşünür: Kuzey, sağduyunun, özdenetimin, soyutlama yeteneğinin, Aydınlanmaya yol açan bireşimin göstergesidir.

Bugün de Avrupa Birliği'nin oluşumu ve gelişimi ya da genişleyimi sürecinde özellikle de Türkiye'nin birliğe alınıp alınmaması konusunda sıkça tartışılan Avrupalılık ya da Avrupa kültürünün kökleri konusu, Herder'in de üzerinde yoğunlaştığı alanlardan biridir. İçinde bulunduğumuz dönemde de genel hatlarıyla kabul edilen Avrupa kültürünün kökenlendiği besleyici kaynakları şöyle sayar Herder: Eski Yunanlıların özgürlüğü, Romalıların yurtseverliği, Doğuluların dindarlığı ve şövalyelerin saltçı onur anlayışı, Avrupa'nın yararlandığı başlıca kaynaklardır.

Gelişim, Bitimsiz Bir Süreçtir

Herder, "*Tarih Felsefesi*"nde insanlığın gelişim çizgisini ve diyalektiğini şiirsel bir anlatımla betimler. Tutarlı yaklaşımla, gelişimin insanlığın ürettiği birikim üzerinde yükseldiğini belirler.

Bu bağlamda Herder'in düşünsel yönelimi uyarınca, Eski Yunanlılar, kendileriyle birlikte öbür toplulukların birikimini bütünleştirirler; Romalılar, Yunanlıların bilimini ve bilgeliğini üstlenir, Romalılaştırır; Araplar, Aristoteles'i Araplaştırır ve Avrupa'ya aktarırlar ve bu süreç böyle sürüp gider, ilerleme saltlaşır; çünkü, dün bugünleştirilemez; eski yenileştirilemez!

Herder, Aydınlanma konusunda evrenselci ve bütüncül bir tutumu benimser. Ona göre, Aydınlanma, "*insanlığın kazanımlarının damıtımı, bireşimidir.*" Bir ülkede söz konusu damıtım işlemi ne denli yoğunsa, o ülkede Aydınlanma o denli derin ve kalıcıdır. Bununla birlikte, Aydınlanmacı düşünce ve etkinlikler az ya da çok her ülkede vardır.

Herder, Aydınlanma uğraşlarının sorunlarına, engellerine de şöyle yaklaşır: Aydınlanma, dünyanın çeşitli yerlerinde yakılan tek tek ateşlerin toplamıdır.

Oluşumları içinde barındırdıkları karşıtlıkları gözeterek çözümlemeye özen gösteren Herder şunun bilincindedir: Aydınlanma, hep olumlu karşılanmaz. Aydınlanma, kimilerinin gözlerini kamaştırır ve yolunu kapatır; kimilerini aydınlatır. Gözleri kamaşanlar, Aydınlanmaya köstek; gözleri açılanlar, destek olurlar.

Doğal Koşullar, İnsanları Çeşitlendirir

Herder, "*İnsanlık Tarihinin Felsefesine İlişkin Görüşler*"¹⁰ adlı yapıtında şu düşünceleri vurgular: İnsanlık tarihinin felsefesine ilişkin görüş belirten bir yazar, Herder öyle düşünür, "*insancılığ*" hoş ve ilk görev olarak değer-

lendirmelidir. İnsancılığın bir türevi de insan soyuna ve çeşitliliğine ilişkindir. "*İnsan soyu bir; insanlar, çeşitlidir.*" Bu söylemle Herder, insancılığı insanların ortak ediminin ürünü olarak gördüğünü açıkça ortaya koyar.

Devinim ve değişimin her şeyin özünü oluşturduğunu düşünen Herder şu ilkesel saptamayı Yapar: Yaşam bir dönüşüm, yaşamın evreleri söz konusu dönüşümün öyküleridir.

Herder'in bütüncül ve evrensel insanlık anlayışı aşağıdaki tümcelerde iyice belirginleşir: "*İnsan aklı, doğası gereği, çeşitlilik içinde birliği arar.*" Herder tarafından dile getirilen bu düşünce, hoşgörü, bağlaşım ve yetkinleşme ilkelerini temel amaç olarak gören Anadolu'da 14. ve 15 yüzyıllarda iyice belirginleşen heteredoks İslam akımının da benimsediği ve yagınlaştırmaya çalıştığı düşüncelerle benzerlik taşıyor mu?

Yukarıdaki düşünsel ilkeye göre, her halkın, başta dili olmak üzere, özgünlükleri vardır. Halklar, dünyanın her yerinde ve tarihin her döneminde görülen büyük bir tablonun değişik renkleridir.

Bu değerlendirmelere koştur olarak Herder, bazı topluluklara ilişkin görüşlerini somutlaştırır. Söz konusu toplulukları değerlendirirken, insanın yaşam alanından etkilendiği, yaşam alanını biçimlendirdiği varsayımından yola çıkar. Düşünürün bazı topluluklara ilişkin değerlendirmeleri şöyledir: "*Dünyanın çekirgeleri Moğollar*" yeryüzünde salt kendi bozkırlarına ve dağlarına aittirler; bozkırlarından çıkar, at üstünde dünyayı dolaşırlar. Atları herşeyleridir; yaşadıkları yerlerde yeşillik ve su yoktur. Sürüleri ve atları yaşam arkadaşlarıdır.

Soylu atları ve sabırlı develeriyle ünlü Araplar, çöl yaşamına uymuştur. Bedeviler, Asya, Afrika çöllerinde dolaşırlar; giyimleri yalın; yaşam biçimleri, gelenekleri, özyapılarıyla uyumludur. Özgürlüğü severler, kuru, kahverengi, sabırlı ve sağlamdırlar. "*Tekdüze çöl, oç, dostluk, coşku ve gurur duygusu*" geliştirir.

İnsanlar "*çeşitlidir.*" Onları çeşitlendiren de "doğal ortam", iklim, alçaklık-yükseklik, kara-deniz ilişkisi, ürün türleri, yiyecek-içecekler yaşam biçimidir; hatta dağlar, ovalar, rüzgarlardır. Ve bütün bu etmenler "*bitsimsiz bir devinim*" ve "*karşılıklı etkileşim*" içindedir.

İnsanlar köklendikleri toprak parçasının, yaşam biçiminin izlerini her yere taşırlar. Onları birbirinden ayıran bu izlerdir.

Herder'ce betimlenen çeşitlilik ve etkileşim en somut biçimde Hindistan'da gözlemlenebilir. Çok-kültürlülüğün, çok-dinliliğin ve çok-dilliliğin doğal bir ortamı olan Hindistan'da insanlar harmanlaşmıştır; harmanlaşmalarına karşın yine de ayırımları olanaklıdır. Hindistan'ndaki birlikteliğe ve etkileşime karşın, insanların birbirinden ayırdedilebileceğine ilişkin olarak anılan ülkeyi örnek veren Herder, şöyle der: "*Devingen halkların pazar yeri olan Hindistan'da Arabı Çinliden, Türk'ü İranlıdan, Hristiyanı Museviden, Malayalıyı zenciden, Japon'u Gentu'dan ayırmak olanaklıdır.*"

Anadolu, Kültürlerin Beşiği, Yunanistan'ın Anasıdır

Herder, Anadolu'nun yeryüzündeki başlıca kültür yaratım ortamlarından biri olduğu gerçeğini önemle vurgular. Düşünürün belirlemesine göre, Anadolu, "*Yunanistan'a hem dilinin özgünlüğünü ve birliğini, hem de öbür halkların kültürel yaratımlarından yararlanma olanağını*" sunmuştur.

Avrupa fikrini önemsemesinin yanı sıra, Avrupalıların Afrikalıları tutsaklaştırarak, yurtlarından söküp atmalarını, özgürsüzleştirmelerini eleştirel bir yaklaşımla konulaştıran Herder, henüz "*sömürgecilik*" kavramını kullanmaz; ama, benzer anlam taşıyan saptamalarıyla kavramın içeriğini doldurur. Herder'in ileri sürdüğüne göre, Afrikalı zenciler yurtlarını ve niteliklerini ataların-

dan almışlardır; Afrika güneşi onları biçimlendirmiş, onlara damgasını vurmuştur. Afrikalı zencilerin “zorla yerlerinden yurtlarından sökülüp götürülmeleri, insan hırsızlığıdır, eşkiyalık”tır.

Dış zorlamalarla halkların özgünlüklerinin bozulmasını onaylamayan Herder, Avrupalılarca Amerikalı yerlilere yapılanları da aynı biçimde değerlendirir. Ona göre, Amerikalı yerlilerin Amerika’yı öz yurtları olarak görmeleri doğaldır. “Avrupalılar insanlık dışı eylemi ilk yapanlardır.” Bu belirlemesiyle Herder, uygarlaşma ve gelişmenin odağı olarak gördüğü Avrupa’yı eleştirmekten ve uyarmaktan da geri durmaz. Onun bu eleştirel ve uyarıcı tavrı, Avrupa’nın kendisine çeki düzen vermesi açısından önemli bir katkıdır.

Herder, insanlar arasında var olan ayrılıklar, benzezmelikler konusunda, özyapısal ya da soykümesel özelliklerden çok, doğal ortamın, iklimin etkin ve renklendirici olduğunu vurgular. Doğal ortam ve yaşam koşullarından kaynaklanan yaşam tarzının kültürü biçimlendirdiği görüşü, günümüzde de insan ve kültür bilimlerinde kabul gören bir yaklaşımdır. Bu durum da, Herder’in düşünce dizgesinin evrensel niteliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Yunanistan konusunu ayrı bir bölümde irdeleyen Herder, Yunanistan’ın konumu gereği salt çeşitli yörelerin insanların değil, kültürlerin de tohumlarını taşıdığını yazar. Yine bu coğrafi konum, öbür halkların bulamadığı bir olanağı, “fikirlerin iç dolaşımı” olanağını Yunanlılara sağlamıştır. Çok-yönlülük, öbür uluslarla etkin bir yarışla kazanılabilir bir niteliktir. Yunanistan ise, bu yarış içerisinde bulunmuştur. Ayrıca, hiçbir Avrupalı halk, Yunanlılar gibi çok güzel bir yeryüzü parçası üzerine yerleşmemiştir.

Yunanistan’ın da içinde bulunduğu coğrafya parçasını irdelediği bölümde bugünkü Türkiye topraklarının bazı bölümlerine de değinen Herder şu görüşleri dile

getirir: Boğazlar, Ege Denizi'nde özgür dolaşma olanağı yaratmış; Yunanistan'ın girintili çıkıntılı sahilleri çekici etki yapmıştır. Yunanistan'a ilk yerleşenler Küçük Asya (Anadolu; O.B.K.) halklarının kardeşleri olan Pelasglar, Trakya ve Hellespont (Çanakkale Boğazı) üzerinden Yunanistan'a gelmişler, yerleşmişlerdir. Helenler, Pelasglara kültür getirmişler; Yunan sömürgelerini Asya kıyılarına taşımışlardır.

"Küçük Asya, Yunanistan'ın anasıdır." Küçük Asya gibi kültür barındıran bir toprak parçasının yakınlığı, Yunanistan'ı çok olumlu etkilemiştir.

Küçük Asya sayesinde Yunanlıların çok sayıda ağızın, dilin karışımı olan dilleri özgünlük ve teklik kazanmıştır. Yunanlılar da Küçük Asya'daki toplulukların her türlü niteliğinden yararlanarak, soykümesel özgünlüklerini belirginleştirmişlerdir. Küçük Asya bu nedenle Yunanistan'ın anasıdır.

Yunan dili, çeşitliliğin uyumu ve dans, müzik ve çeşitli soyların, kolonilerin serbest iletişimi içerisinde oluşmuş, renkli ve şiirsel bir dildir.

Yunanlıların dini, sanatın gelişimini özendirmiş, hızlandırmıştır.

Yunan kahramanlık söylenceleri, devlet biçimi ve iklimi güzel sanatları olumlu etkilemiştir.

Yunanlıların görenekleri, soyları, yöreleri, yaşam biçimleri, kültürlerinin gelişmişlik düzeyi, geçirdikleri felaketler denli çeşitlidir. Arkadlar, Atinalılar, İyonyalılar, Epirotlar, Ispartalılar çeşitliliği oluşturan soylardan bazılarıdır ve bu soyların yaşam biçimleri o denli benzeşiktir ki, ayrılıkları saptamak olanaksızdır. Bu nedenle, Yunanlıların ortak oluşum ve karışım süreçlerini betimlemek daha tutarlı olur.

Özellikle Atina ve Isparta, yurt sevgisi ve Aydınlanma, yasalara saygı, yurttaşlık bilinci gibi önemli atılımların gerçekleştirildiği kent devletleridir. Herder'in anlatımına göre, bu kentlerde yaşayan halk, komutanı seç-

mek, düşürmek başta olmak üzere, yaşam ve ölüm ya da devletin öbür kamusal işlerinin tümünü tartışır; karara bağlardı; böyle bir düşünceyi ve uygulamayı, Asyalı halklardan hiçbiri bilmezdi.

Yukarıdaki saptamalarıyla Herder, özgürlük ve gelişme arasındaki dolaysız bağı açık bir anlatımla ortaya koyar: Yunanlılar, özgür düşünce sayesinde bilim alanında önemli atılımlar yapmışlardır. Yunan dili, şairlerin, hatiplerin ve filozofların katkılarıyla çok-yönlüleşmiş, incelmış ve anlatım yönünden yetkinleşmiştir.

Avrupa kültür birikiminin önemli iki kökü olarak değerlendirilen Romalılar ve Yunanlılar konusunda Herder'in değerlendirmesi şöyledir: Romalılar, Yunanlılara karşı en kötü barbarlar gibi davranmış, Yunanistan'da yağmalanabilecek ne varsa yağmamış, soyulduktan sonra öldürülen cesetlere gösterilen saygıyı Yunanlılara göstermişlerdir.

Daha sonra gelen Gotlar, Hristiyanlar ve Türkler, ömrünü tamamlamış olan Yunanlı tanrıların imparatorluğuna son vermişlerdir. Bu saptamalar, Herder'in Bizans İmparatorluğunu Helenlerin devamı olarak gördüğünü, Türkleri ise, Gotlar ve Hristiyanlardan sonra üçüncü yıkıcı dalga olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.

Her Kültür Gibi, Avrupa Kültürünün de Barbar Yönleri Vardır

Herder, yukarıda anılan yapıtının "*Yunanistan'ın Tarihine İlişkin Genel Gözlemler*" arabaşlığı altında şu görüşlere yer verir: Bir halka ilişkin geçerli olan şeyler, halklar arasındaki ilişki için de geçerlidir. Zaman ve yer, halkları birbirine bağlar; canlı güçler gibi, halklar da birbirini etkilerler.

Ele aldığı konuları ayırıştırmaya ve çözümlemeye önem verdiği anlaşılan düşünür, Yunan kültür biriki-

mini de salt Yunanlıların katıksız bir ürünü olarak değerlendirmez. Bu anlayış çerçevesinde Eski Yunanistan'ı başlıca kültür kaynağı olarak gören Avrupa'nın, Yunan kültür birikiminin köklerini ayırmlaştırabilmek için, örneğin Troyalıların, Frigyalıların, Karyalıların, Lidyalıların ve Fenikelilerin, insanlık uygarlığına katkılarını çözümlemesi gerektir.

Herder, şu olguyu bilince çıkarmaya çalışır: Yunanistan, Asyalıları; Asyalılar, Yunanistan'ı etkilemiştir. Romalılar, Gotlar, Türkler ve Hristiyanlar, Yunanlıları alt etmişler, buna karşın Aydınlanmanın bazı öğelerini Yunanlılardan almışlardır.

Herder, Yunanlılara boyun eğdiren topluluklar arasında Türkleri anmasına karşın, Yunanlılardan Aydınlanma konusunda etkilenenler arasında saymaz.

Türkler konusuna tekrar dönmek üzere, Herder'in "İnsanlık Tarihinin Felsefesine İlişkin Düşünceleri"nde geliştirdiği ve Türklere ilişkin değerlendirmelerinin daha doğru anlaşılmasına katkıda bulunacağını düşündüğüm ilkeleri aktarmak yararlı olabilir:

- *"İnsanların doğal ereği, insanlıktır."*

- *"Doğadaki yapıcı güçler, zamanla bütün yıkıcı güçleri yenerler."*

- *"İnsan soyu, kültürün bazı aşamalarından birtakım değişikliklerle geçer, insan soyunun selametinin sürekliliği asıl olarak akıl ve itidale (ölçülülüğe) dayanır."*

- *"Doğaları gereği, akıl ve itidal zamanla insanlar arasında yerleşir ve kalıcı insancılığı geliştirir."*

- *"İnsanların yazgılarında bilge bir iyilik vardır. Bu bilge iyilik için çalışmaktan daha kalıcı ve temiz bir mutluluk, daha güzel bir onur olamaz."*

Herder, bu ilkeleri Avrupa kültürüne uyarlar ve şu görüşleri dile getirir: Avrupalılar dışında Vandallar, Gotlar, İskitler ve Tatarlar, Avrupa kültürünü etkilemiştir.

Yukarıdaki ilkeler gereği, her kültür gibi, Avrupa kültürünün de *"barbar yönleri"* vardır. Avrupa kültürü

söz konusu *“barbar yönlerinden”* kurtulmalı; onların yerine *“gerçek kültürü ve insanlığı”* koymalıdır. Bu uyarılar, yukarıda değinilen Avrupa’ya karşı Herder’ce ortaya konulan eleştirel tutumun göstergeleridir.

Herder, Avrupa ulusları içerisinde dilleri ve bazı özellikleri nedeniyle Türklere yakın olarak görülen Macarları şöyle değerlendirir: Wolga nehri ve Kara Deniz arasındaki bölgede krallıklarını kuran Macarlar, Peçeneklerce bölünmüş, bir bölümü Pers sınırında yeniden krallık kurmuş, bir bölümü de Avrupa’ya gitmiştir. Avrupa’ya yönelenler, Almanya ve İtalya’nın bazı yörelerini yakıp yıkmışlardır.

Almanlar, Avrupa Cumhuriyeti’ne Kalıcı Katkılar Yapmıştır

Bugünkü Avrupa Birliği’nin düşünsel anlamda temellerini atan düşünürlerin başında gelen Herder, dış kültürel etkilerin altını çizmesine karşın, Avrupa’yı bir bütün olarak görür ve bu bütünlüğü *“Avrupa Cumhuriyeti”* kavramıyla anlatır. Herder’in kavramlaştırdığı *“Avrupa Cumhuriyeti”* denen *“yapı”*, sayısız topluluğun etkileriyle oluşmuştur ve bütün dünyaya yaptığı etkilerle tanınır.

“Avrupa Cumhuriyeti” kavramıyla betimlenen oluşuma, adı geçen düşünürün anlatımına göre, Alman halkları da kalıcı katkılar yapmıştır. Almanlar, Herder’in nitelmesi böyle, *“güçlü, büyük, girişimci, cesur, dayanıklı ve cesaretlidir.”*

Almanlar, Avrupa’da bütün krallıkları kuran, birçok kez Roma’yı alan, boyun eğdiren, talan eden; İstanbul’u kuşatan ve bu kente belli bir süre egemen olan; Kudüs’te Hristiyan imparatorluğu kuran; dünyanın dört bir yanında etkin ve etken olanlardır.

Almanların Avrupa’da bu denli yoğun ve kalıcı izler bırakmasının nedenleri ve sonuçları çok çeşitlidir. Bu

olay, Herder'in saptaması öyle, salt ulusun özyapısıyla açıklanamaz. Birçok etmen bir araya gelmiş ve Almanların serüvenini renklendirmiştir.

Almanların beden yapıları *"büyük, güçlü ve güzeldir; korku uyandıran mavi gözleri, bağlılık ve ölçülülük ruhundan"* beslenir. Almanlar, üstlerine itaatli, saldırıda gözüpек, tehlikelere dayanıklıdır.

Almanlar, Roma İmparatorluğunda Romalı asker olarak Roma'yı savunmuş; Romalılarla birlikte öz kardeşlerine karşı bile savaşmışlardır. Soysuzlaşmış Romalıların bir zamanlar bazı halkları boyundurukları altına aldıklarını gören Almanlar, aynı şeyi kendilerinin de yapacağını düşünmüşlerdir. Roma'ya ilk darbe, Roma'nın ve Konstantinopol'in zayıflığını iyi bilen Almanlarca vurulmuştur. Almanya'da yaşayan Romalılara karşı sürdürdükleri uzun direniş, baş düşman olan Romalılara karşı Almanların gücünü ve kinini pekiştirmiştir. Romalılara karşı direniş, bağlaşıp halklar anlamında Almanya'daki halkların Germenler ya da Almanlar olarak biçimlenmesine neden olmuştur.

Paralı askerlik yoluyla savaş sanatını öğrenmiş, bu kez kendileri başkalarına egemen olmuşlardır. *"Savaş tutkusu, Almanların bilimleri ve sanatları ihmal etmesine yol açmıştır."* Paralı askerlik ve buna bağlı olarak da *"öç ve can sıkıntısı"* Almanları huysuzlaştırmış, *"Almanlar ya başkalarıyla ya da birbirleriyle savaşmışlardır."*

Birçok Alman boyu, Hıristiyanlığı seçene değin, *"gözüpekliği, Tatarlara özgü bir yaşamı"* yeğlemiştir.

Hıristiyan Almanlar, *"dinleri, kralları ve soyluları uğruna yiğitçe savaşmışlar"*, daha sonra Avrupa'ya zorla giren barbarlara, diyesi, *"Hunlara, Macarlara, Moğollara ve Türklere karşı etten bir duvar"* oluşturmuşlardır.

Avrupa'yı *"hem bayındırlaştıran, hem de koruyup kollayan"* Almanlardır. Almanların savaşçılıkları ve soylarına bağlılıkları, *"Avrupa'nın güvenlik, özgürlük ve kültürünün"* temel taşlarıdır.

Avrupa'daki Yabancı Halklar

Yukarıda anılan yapıtında halkları Avrupalılık ve Avrupa-dışılık gibi ölçütlerle ayıran Herder'e göre, "*Avrupa'da yaşayan topluluklar arasında salt Asya kökenli Macarlar, Avrupalı değildir.*"

Hunlar, Atila'nın komutası altında birçok ülkeyi, topluluğu yenmiş, yerle bir etmiş; Avrupa'ya ulaşmıştır. Fakat, "*iyi ki, Avrupa'da tutunamamış, bozkırlarına*" dönmüşlerdir.

Bazı Avrupalı bilimci ve etkin politikacıya göre, coğrafi bakımdan Avrupa'nın Doğu ucunda bulunan Bulgarlar, Herder'in değerlendirmesine göre, belli bir süre Avrupa'yı yakıp, yıkmış; Hristiyanlığın kabulü onları gemlemiştir.

Araplar, Peçenekler gibi birçok halk gelip geçmiştir. Avrupa'ya bütünüyle yabancı olan "*ikinci Hunlar, Cengiz Han komutasında gelmiş; Avrupa'yı kılıç ve ateşle yıkmıştır.*"

Hunlar ve Peçeneklerle birlikte Türklerin öncülü olarak görülen Moğollar, Herder'in bakış açısından "*Asyalı vahşi kurtlardır ve dünyanın yıkıcısı*" olmuşlardır.

İspanya ve İtalya'da belli bir süre egemenlik kuran Araplar, öbür dilleri ve kültürleri etkilemiş, "*bilimlerin gelişmesine yaptıkları katkılar, o zamanların 'barbar' Avrupa'sını aydınlatmıştır.*"

Bazı Avrupalı çevrelerin İslam'ın Avrupa'da yayıcısı ve savaşçısı olarak gördükleri Türkleri olumsuz bir tutumla değerlendirmelerine karşın, Türklerden önce özellikle İspanya içlerine değin İslam'ın yayılmasını sağlayan Araplara ilişkin görece olumlu bakışının izlerini Herder'de de görmek olanaklıdır. Herder'in etkileşimi olumlayan yaklaşımına göre, Avrupalıların, Haçlı Seferleri sırasında Doğulu kardeşleriyle tanışması, geliştirici etkiler yapmıştır. Arapların bir çoğu Hristiyanlığa geçmiş, böylece Sicilya ve İspanya'dakiler Avrupa'yla bütünleşmiştir.

300 Yılda Beri Hala Avrupa'ya Yabancı Olan Türklerin Avrupa'da Ne İş Var?

Tüm Avrupa halklarının toplamı ve birliği anlamında "Avrupa Cumhuriyeti" kavramını öneren Herder, söz konusu cumhuriyetin Avrupalı halkların tarihsel ve kültürel birikimine dayanarak, birlik bilincini öne çıkaran güncel katkılarıyla biçimlenebileceğini düşünür. Yaptığı öbeklendirimle Avrupalı olarak nitelendirdiği topluluklara özel bir yükümlülük yükleyen Herder, Avrupa'ya yabancı halklar diye nitelendirdiği halklar arasında Bulgarların dışında, Türkleri anar. Herder, Avrupa'ya yabancı halk olarak değerlendirdiği Türkleri şöyle betimler:

"Türkistanlı olan Türkler, 300 yıldan fazla bir süredir Avrupa'da bulunmalarına karşın, hala Avrupa'ya yabancıdırlar. Kendisine ve dünyaya yük olmaya başlayan bin yıllık Doğu İmparatorluğuna (Bizans'a; OBK) son verdiler; bilmeden ve istemeden sanatları Batıya, Avrupa'ya sürdüler. Yaptıkları saldırılar yoluyla, Avrupalı devletleri denetim altına aldılar ve yüzyıllar boyunca, kahramanca korudular ve bulundukları yörede bir başka yabancı gücün salt egemenliğini önlediler.

Avrupa'nın en güzel ülkelerini çölleştirdiler; bir zamanların akıllı Yunan halkını sadakatsiz ve aşağılık barbarlar durumuna soktular. Bu yüzden, yaptıkları kötülükler, iyiliklerinden çok fazla oldu. Ne çok sanat yapıtı bu cahillerce yok edildi; bir çoğu da bir daha yerine konulamayacak biçimde bu cahiller yüzünden yok olup gitti.

İçinde yaşayan bütün Avrupalılar için kocaman bir zindan olan Türk imparatorluğu, zamanı gelince çökecektir. Binlerce yıldan beri hala Asyalı barbarlar olmak isteyen bu yabancılardan Avrupa'da ne iş var?"

Yukarıdaki değerlendirmede öne çıkan başlıca yönler şöyle açıklanabilir: Türkler köken olarak Asyalıdır. Türkler 300 yıldan fazla bir süredir Avrupa'da bulun-

malarına karşın, Avrupa'yla bütünleşme bir yana, Avrupa'ya uyum sağlayamamış, yabancı kalmışlardır. Aydınlanmanın, sanatın, felsefenin ve ilerlemenin merkezi olan Avrupa'nın en güzel ülkelerini bağımlılıkları altına alarak, söz konusu ülkelerin kültürel birikimini, gelişme ve ilerleme gücünü yok etmişlerdir. Avrupa'nın en güzel ülkelerinin başında gelen Yunanistan'ı ve Yunan halkını aşağılık barbarlara dönüştürmüşlerdir. Türkler, Avrupalı halkların bağımsızlığını ve özgürlüğünü yok ettiklerinden, Türk İmparatorluğu, içinde yaşayan bütün Avrupalı halklar için kocaman bir tutukevidir. Türkler yüzyıllardan beri Avrupa'da yaşamalarına karşın, Asyalı olarak kalmakta direnmekte, Avrupalı kültür değerlerini edinmek istememektedir.

Çözümleyici bir düşünür olarak Herder, Türk İmparatorluğunun zamanı gelince dağılacağını ve ortadan kalkacağını öngörür. Herder'in bu öngörüsü, tarihsel-toplumsal gelişimin doğal bir sonucu olarak imparatorlukların dağılması ve yerlerine ulus devletlerin kurulması nedeniyle gerçekleşir.

Tarihsel ve kültürel olgu ve oluşları çözümleyici bir tutumla irdeleyen Herder'in Türklere ilişkin değerlendirmesi, Yunanlılar ve Yunanistan'a ilişkin görüşlerinin ve Alman kültüründe yüzyıllar boyunca oluşan ve belli bir süreklilik gösteren genellemeler ve önyargıların biçimlendirdiği Türk imgesi ışığında değerlendirilmelidir. Yunan kültür birikimini, Avrupa kültürünün başlıca kaynaklarından biri olarak değerlendiren ve belli ölçülerde bir Yunan sever olarak ortaya çıkan Herder'in bakış açısına ve değerler dizgesine göre, kültür yaratma yeteneğinden yoksun Türklerin, Yunanlıları bağımlılaştırması ve özgürlükten yoksunlaştırması kabul edilemez bir durumdur.

Herder, insanlığın ortak kültürüne her topluluğun renk kattığını belirtmesine karşın, Türkler söz konusu olunca, kültürel katkıyı pek önemsemez gözükmekte

ve genelleyici nitelendirmeleri üstlenerek, pekişmelerine katkı yapacak yargılarda bulunmaktadır. Herder'in Avrupa bağlamındaki evrensel yaklaşımıyla, Türkler ve Asya bağlamındaki dışlayıcı tutumu açık bir çelişki oluşturmaktadır. Ne var ki, bu çelişkinin çözümünün ipuçları yine Herder'in görüşlerinde vardır, orada aranmalıdır.

Türkiye Demokratik Despotizmin Ülkesidir

Herder, Türkleri başka bağlamlarda ve başka yaklaşımlarla da değerlendirir. *"İnsanlığın Oluşum Tarihinin Felsefesi"*nde (*Philosophie der Bildung der Menschheit*) Türkler, *"dinleri yetkin"* kişilerdir.

"Gezi Yazısı" (1769) adlı yapıtında Türkiye, *"demokratik despotizm"*in egemen olduğu ülkedir. Herder, *"Gezi Yazısı"*nda Fransız Saintfoix'nın *"Türk Mektupları"*nı (*Lettres Turgues*) okuduğunu belirtir ve Türkleri *"aldırışsız, koltuğuna kaykılıp oturan, can sıkıntısı yüzüne vurmuş, en ciddi konuların tartışıldığı anda bile esneyen"* insanlar olarak nitelendirir.

Herder, *"Doğuluların Sözleri ve Resimleri"* adlı yapıtında Arap ve Fars şiirinden övgüyle söz eder; *"Türk saldırılarının anılan ulusların yazınlarını olumsuz etkilediğini"* savlar.

Arapları ve İranlıları görece bir olumlulukla irdeleyen Herder, yargılarında nesnel olduğu kanısındadır; *"İnsancılığın Geliştirilmesine İlişkin Mektuplar"*da bir başka ulusa ilişkin *"genelleme ya da haksızlık yapmaktan daha ağır bir suçlama olamaz"* diye yazar. Bu saptamayı yapan da, Türkleri ciddiyetten ve Avrupalılık bilincinden yoksun bir topluluk olarak adlandıran da Herder'dir. Öyle görünüyor ki, Herder, Türkler konusunda genelleme yapmasına karşın, yapmadığı kanısını taşımaktadır.

Yahudiler, Aşağılık Kan Emicilerdir

Herder'in olumsuz imgeleri en açık biçimde dile getirdiği topluluklar arasında Museviler baştadır. Şu yargılar, söz konusu olumsuzluğun göstergeleridir. Herder'e göre, Yahudiler, Avrupa'nın *"hemen hemen bütün uluslarına yapışmış, az ya da çok onların kanlarını emen parazit bir bitkidir."* Bu saptama da bir genelleme olmamalıdır. Olsa zaten Herder yapmazdı!

Yahudiler, Arapların kovalaması sonucu yığın yığın Avrupa'ya gelmiş; çeşitli uluslara dağılmışlardır.

Barbarlık döneminin bütün çağlarında Museviler, *"para alım satımcısı, aracı ve saray uşağı nitemiyle tefeciliğin aşağılık aracı(sı)"* olmuşlar; böylece ticarete Avrupa'nın barbar, ama gururlu bilgisizliğini pekiştirmişlerdir.

Alman kültür tarihinde Musevilere ilişkin önyargı ve açık aşağılamaları eleştirisiz biçimde üstlenen Herder, Musevilere kıyıcı ve baskıcı davranıldığını da vurgulamayı ihmal etmez.

Herder, Musevilerin edindikleri değerleri ya da parasal zenginliği nasıl biraraya getirdiklerini çelişkili gözükken bir yaklaşımla anlatır. Örneğin, Museviler, hem hileli, hırslı; hem de akıllı ve düzenli davranmışlardır. Herder'in konuya ilişkin saptaması şöyle: Musevilerin *"tutum, hırs, hile, akıllılık ve düzen"*le edindikleri, zorla ellerinden alınmıştır. Buna karşın, Museviler zor ve baskıya alışmışlar; sürekli bu tür önlemlere karşı hazırlıklı olmuşlar ve böylece daha fazla kandırmışlar, daha fazla yarar sağlamışlardır.

Bütün bu olumsuz değerlendirmelere ve eleştirisiz kalıp yargılara karşın, Herder, yine de Musevileri *"vazgeçilmez"* bulur; vazgeçilmezliklerini edebiyatlarını korumalarına, Araplardan edindikleri *"bilimi, hekimliği ve dünya bilgeliğini"* sürdürmelerine bağlar. Ayrıca Museviler, kendilerinden başka hiç kimsenin yaratamayacağı *"iyi şeyler"* de ortaya koymuşlardır.

Herder, insancılığın gelişeceğine ilişkin iyimserliğini korur. *"Bir zaman gelecektir"*, diye sürdürür saptamalarını, *"Avrupa'da kim Musevi, kim Hristiyan sorulmayacaktır. Musevi de Avrupa yasalarına göre yaşayacak ve elinden geldiği ölçüde devlete katkıda bulunacaktır."*

Bu değerlendirmeyi yapan Herder, sanki öz ülkesinde yaklaşık yüz elli yıl sonra Yahudilerin başlarına geleceği önceden görmüş gibi, *"salt barbar bir düzen, Yahudilerin bu görevi yerine getirmesini önleyebilir ya da Yahudilerin yeteneklerine zarar verebilir"* diye yazar.

Herder'in sözünü ettiği barbar bir düzen, aradan yüz yıldan fazla bir süre geçtikten sonra Hitler Almanya'sı sırasında ortaya çıktı. Bu barbar düzen salt Yahudilerin devlete katkı yapmalarını önlemek ve yeteneklerine zarar vermekle kalmadı; onları toplu kıyıma, tümenden yok etmeye kalkıştı. Böylece salt Alman tarihine değil, dünya tarihine *"insanlık utancı"* olarak geçti.

Yahudileri tümenden yok etmeyi gündeme getirip, onlar üzerinde toplu kıyım uygulayan *"barbar düzen"* belli ölçülerde tarihten de beslendi; Yahudilere ilişkin olumsuz imgelerin, aşağılamaların varlığından, birçok yazar ve düşünürün konuya ilişkin eleştirisiz ve ayrımsız yaklaşımından yararlandı; onları insanlık dışı amaçları ve uygulamaları için kötüye kullandı.

Ermeniler Gezgini, Çingeneler Zararlıdır

Herder, Ermenileri pek konulaştırmaz. Ermeniler, Herder için, yeryüzünde *"salt gezgindirler."*

Çingeneler *"yığınlarca, yabancı, inançsız, yer altında"* bütün Avrupa'ya yayılmış biçimde yaşayan bir halktır. Onlar, Hindistan'da yadsınmış bir kümedir; doğuşları gereği *"tanrısal, dürüst ve yurttaşa yakışır"* değerlerden yoksundurlar. Uyumsuzluk ve mutsuzluk başlıca kişilik özellikleridir. Olayların peşinden sürüklenirler.

Alman Ulusunun Özyapısı Belirginleştirilmelidir

Herder, Eski Yunanlıların uygarlığa yaptıkları katkılardan övgüyle söz etmesine karşın, Almanların Yunanca ve Latince konuşma eğilimlerini sert eleştirir. Alman ulusunun özyapısal niteliklerinin güncelleştirilmesini ivedi bir görev olarak nitelendirir.

Herder, bu yönüyle Alman ulusal bilincinin başlıca savunucusu olur; Görres ve Fichte gibi ardıklarını etkiler. Herder'in ulusal bilinci geliştirme çabaları Almanya sınırlarının dışına taşar; Balkan uluslarının Türk egemenliğinden kurtulma bilinçlerini ve çabalarını da yoğunlaştıran bir katkıya dönüşür.

Herder'in Türklere ilişkin değerlendirmeleri bu çerçevede ele alındığında, şu sonuçları çıkarmak olasıdır. Türkler, başka ülkeleri boyunduruğu altına alan tek ulusal topluluk değildir. Yunanlılar, Almanlar, İngilizler, Fransızlar, İspanyollar, Portekizliler, Hollandalılar ve Avrupalı öbür halklar dünyanın çeşitli yerlerinde fetihler yaptıkları gibi, Herder'in övgüyle andığı Araplar da Avrupa'da fetihler yapmıştır. Bu bakımdan fetih yapan her ulusal topluluk gibi Araplar da, Türkler de boyundurukları altına aldıkları halklara değişik yoğunluklarda zor uygulamışlardır; o anki çıkarlarına ve amaçlarına uygun olarak serbestlik tanımışlardır.

Herder'in kendinden sonra gelen birçok düşünürü etkileyen Türklere ilişkin değerlendirmesi bir genellemedir; genelleme de, Herder'in deyişiyle, kötüdür ve karşılıklı etkileşimi zorlaştırır.

III.

HEGEL'de DOĞU, İSLAM ve TÜRK İMGESİ*

III. 1. DOĞU İMGESİ

Doğuda İstenç ve Bilinç Özgür Değildir

Doğu, Asya, Ön Asya, İslam, Güney ve Türk kavramları, Hegel'in birçok bakımdan irdelediği konular arasındadır. Daha önce de Alman felsefe tarihinde sıkça konulaştırılan bu kavramlar, Georg Wilhelm Friedrich Hegel'le birlikte, Hegel'in kalıcı katkısıyla felsefe boyutunda dizgeselleşir.

Daha önce olduğu gibi, bu irdelemede de gönderme ya da alıntı yapılan yapıtın kimliğinin belirtilmesiyle yetinilecek, gereksiz yinelemeleri önlemek amacıyla ilgili yapıt sürekli anılmayacak, sayfa numaraları verilmeyecektir.

Hegel, "*Felsefe Tarihine İlişkin Dersler*"¹¹ adlı yapıtının giriş bölümünde Doğuya ilişkin görüşlerini belirtir. "*Doğuyu ve Doğu Felsefesini Ayırmak*" (Abscheiden des Orients und seiner Philosophie) ara başlığı altında düşün-bilinç-istenç-din ilişkisini irdeler.

Doğulunun İstenci Bitimlidir

Hegel, Doğu düşününü dolayısıyla da Doğuluyu şöyle değerlendirir: "*İstencin bitimliliği Doğulunun özya-*

pısıdır, orada istenç bitimlidir; henüz genelleşmemiştir. Bu nedenle, sadece efendi-uşak konumu vardır; bu da despotizmin alanıdır. Dış etmenlere bağlı korku (Furcht) bir başına yönlendirici ulamdır (kategoridir). İstenç, bu bitimliden bağımsız değildir; çünkü, düşünme henüz kendisi için özgür değildir. Bu yüzden istenç, söz konusu bitimlide belirlenebilir. İstenç olumsuzlanabilir. Bu olumsuzlama duygusu, dış etmenlere bağlı korkudur. Özgürlük ise, bitimlide olmamak, birbaşinalıkta olmaktır ve buna saldırılamaz. İnsan, dış etmenlere bağlı korku içerisinde ya da böyle bir korkuyla öbür insanlara egemen olur."

Alıntıya göre, Hegel, Doğulu insanın istencini "bitimli, süreksiz" olarak görmekte; bireyin özerkliğinin bir göstergesi ve dışa vurumu olan bu istenç süreksizliğinin efendi-uşak ilişkisi yarattığını düşünmektedir. Hegel'in sözünü ettiği istenç bitimliliği, Doğulu insanın özgürlük bilincini ve alanını da belirlemektedir. İstenci bitimli bireyin özgürlüğü sınırlıdır. Ayrıca, istencin genelleşmemesi ve korku, Doğulu insanın düşüncesinin birbaşınalaşmasını, bir başka deyişle, özerkleşmesini engellemektedir. Bu yüzden, Doğuda düşünce özgürleşmemektedir.

Hegel, Doğu ve Doğuluya ilişkin değerlendirmelerini din açısından da belirginleştirir. Doğuda istencin bitimliliği, dış kaynaklı korku ve despotizm saptamalarına gönderme yaparak, şu görüşleri vurgular: Doğu da din de doğası gereği, aynı özyapıya sahiptir. Başlıca öge, "Tanrı korkusudur"; bundan öteye gidilememiştir. İnsan bitimli amaçları feda etmek suretiyle korkuyu aşmak zorunda kalmıştır. Din, hoşnutluk sunduğu ölçüde, bitimliliğe kendini kaptırmış olur. Uzlaşmanın başlıca biçimi, kişileştirilen ve ululanan doğa olaylarıdır.

Bilinç, doğa içeriği üzerinden bir bitimsizliğe ulaşır; bunun sonucu olarak, asıl belirleyici olan, "bireyin erkten duyduğu korkudur." Birey bu korkuya karşı özünü rastlantısal bir şey olarak algılar. Bu bağımlılık, iki tür biçim kazanabilir: Bilinç için söz konusu olan bitimlilik,

ya bitimlilik olarak kalır; ya da bitimsizliğe dönüşür. Sözü edilen bitimsizlik sadece soyut bir şeydir. Böylece bilincin edilgenliğinden, tutsaklıktan istencin enerjisine geçilir; bu ise *“keyfiliktir.”* İbadet anlamında en derin duygusallığa dalmak da, *“bitimsizlik anlamındaki bomboş soyutlamaya kaçış da dindedir.”*

Hegel’in Doğululara ilişkin değerlendirmelerine göre, her şeyden vazgeçme yüceliğine Doğulularda, özellikle de Hintlilerde rastlanır. Hintliler kendilerine acı çektirirler; en içsel soyutlamaya geçerler. Böylece burunlarının ucundan başka bir şey görmezler; etraftakilerce doyurulurlar; bunun ötesinde düşünsel bir içerikten yoksundurlar. Onlar, bilen soyutlamadır ve bu yüzden de içerikleri tümüyle bitimlidir. Bu ise özgürlük ortamı değildir.

Doğuda yönetim erkini elinde bulunduran ve salt kendisi özgür olan despot aklına geleni yapar; doğaldır ki, ara sıra iyi şeyler de. Bu iyi şeyleri ise, yasa olduğu için değil, keyfi istediği için yapar.

Doğulunun din anlayışı, Hegel’in çıkarımları böyle, sevgi ve kavrayışa değil, korkuya dayanır. Bu alanda gerçekleştirilen uzlaşımlar, akılsal çözümlemelerden çok, kişileştirilen doğa olayları üzerinedir. Bireyin istencinin ve özgürlüğünün bitimliliği, süreksizliği, korku ve bağımlılık yaratır; birey özünü rastgele bir şey olarak algılar. Rastgelelik, kuram ve edimde keyfiliğe dönüşür.

Düşün Doğuda Doğar; Ama,...

Hegel, Doğunun düşün (zihniyet) özelliklerini şöyle açımalar: *“Düşün, elbette Doğuda doğar”*; ama, orada şöyle bir ilişki vardır: Özne, kişi değildir; özne, olumsuz ve batmakta olan bir şey olarak nesnel tözseldedir. Bireyliğin ulaşabileceği en yüce şey, ebedi öte dünya mutluluğu, tözün içine dalıp gitmek; bilincin geçip gitmesi, bireylik ile töz arasındaki ayırım bu yüzden yok olum olarak düşünülür. Böylece, *“düşünsüz bir ilişki gerçekte-*

şir"; çünkü, (Doğuda) ilişkinin en yüce yönü "*bilinçsizliktir*." İnsan bu töze karşı var olur; kendini birey olarak bulur. Töz geneldir; birey tekil. İnsan söz konusu öte dünya mutluluğuna ulaşamadığı sürece, tözden ayrıdır; birliğin dışındadır; "*değeri yoktur*"; herhangi bir şeydir; haktan hukuktan yoksundur; bitimlidir. Kendini doğaca belirlenmiş olarak bulur. Burada istenç, tözsel istenç değildir; "*başına buyrukluktur*", keyfiliktir.

Hegel, "*Doğu-düşün*" ilişkisi çerçevesinde Doğu insanının bireyleşme(me), kişileşme(me) sorununu ele alır. Doğulular, Hegel'e göre, "*kolay kişileşemezler*"; çünkü, düşünsel etkinlikleri henüz tam anlamıyla dünyasallaşmamıştır. Hala öte dünya tasarıları içerisinde eriyip giderler. Bireyin kişileşmesi, "*tözselden bağımsızlaşması, tekilleşmesi*" ile olanaklıdır.

Doğu düşünüyü dünyasalla irdelemediği, varlığını dünyasalla gerekçelendirme bilincini ve kararlılığını gösteremediği sürece, hak hukuk kavramları gelişmeyecek, toplum yaşamında despotizmin başlıca kökeni olan başına buyrukluk egemen olacaktır.

Hegel'in Doğuluların bireyleşmelerine ilişkin savlarmaları saltlaştırılmasalar bile ve Hegel adıyla anmamış da olsa, Türkiye'de son dönemlerde yoğun tartışılan laik tutumla da ilişkilendirilebilir. Düşünsel etkinliği dünyasallaşamayan bireylerin ne ölçüde laik yaklaşıma katkıda bulunabilecekleri önemli bir tartışma konusudur.

Yine, özelleşmiş, birbaşınalaşmış, Hegel'in deyişiyle, "*tözsel istenç*" oluşmadan insan hak ve özgürlüklerinin ne ölçüde oluşabileceği de tartışılmalıdır.

Doğuya Özgü Şeyler,
Felsefeden Silinip Atılmalıdır (!)

Yeniden Hegel'in Doğuya ilişkin değerlendirimlerine dönüldüğünde, Düşününün önermeleri şöyle betimlenebilir: Doğuda "*özyapısal gönlüyücelik, büyüklük ve*

ululuk' gerçi olanaksız değildir; ama, *"doğal belirlenmişlik ya da keyfiliğe bağlı"* olarak vardır; herkesçe saygıyla karşılanan, herkes için geçerli olan, kabullenilen ahlak-sallığın, yasallığın nesnel gerekleri olarak yoktur.

Doğulu özne bu sayede *"bağımsızlık avantajına"* sahiptir. Hiçbir şey sağlam (sabit) değildir; doğuluların tözleri ne denli belirsiz ise, *"özyapı da o denli belirsiz"*, serbest ve bağımsız olabilir. *"Bizim"* için, *"bizim"* özdeşleşmesiyle Hegel, kendisi dahil tüm Batılıları/Avrupalıları anlatır, *"hukuksal ve ahlaksal olan, orada -devlette de öyle- tözsel, doğal ve baba erkil bir biçimdedir, öznesel özgürlük içerisinde değildir. Vicdan ve moral yoktur. En kötü ve en üst soylularla birlikte var olan doğa düzeni vardır."*

Bunun sonucu olarak, burada (Doğuda; O.B.K) felsefi bilme düzeyinde ayırıştırma gerçekleşmez. Töze, genele ilişkin bilgi, felsefi bilmeye aittir. *"Doğulu şeyler felsefe tarihinden atılmalıdır."*

Hegel burada Doğuluların özyapısal nitelikleri olarak genelleştirilerek bu güne değin aktarılan gönlüyücelik, ululuk, büyüklük gibi davranış ölçütlerinin geçerliliklerini ve sürekliliklerini görecelileştirir. Bu düşünüş ve davranış ölçütlerinin bilinçli ve istençli çabalara dayanmadığını, keyfiliğe bırakıldığını, o nedenle de, kalıcı ve genel geçer sayılamayacağını savlar. Ahlaksallığı ve yasallığı da bu bağlamda değerlendirir.

Hegel'in genelleştirici yaklaşımı uyarınca, Doğuda hukuk ve ahlak yoktur; çünkü, *"özne özgürleşmemiştir."* Bir başka söyleyişle: Özne özgürleşemediği için, hukuksallık ve ahlaksallık tartışma konusu değildir.

Hegel, Doğulunun düşünüş ve davranışına ilişkin yargılarını iyice sertleştirir: Doğulular *"özyapısal ölçüler geliştiremezler; çünkü, öznesel özgürlükten yoksundurlar."* Ayrıca, Doğulularda *"vicdan ve moral de yoktur."* Doğuluların bilgi dedikleri, tözsel ya da genele ilişkin bilgi değildir; bu nedenle, felsefi bilgi olarak değerlendirilemez. Bu değerlendirmenin doğal çıkarımı ise şöyledir:

Doğu ve Doğuya özgü düşünüş tarzları ve düşünce ürünleri, felsefi öz ve nitelikten yoksun olduğundan, felsefeden çıkarılmalıdır.

Öz Bilinç Ancak Batıda Özgürleşir

Hegel, aynı yapıtın bu saptamaları izleyen 'Yunanistan'da Felsefenin Başlangıcı' (Beginn der Philosophie in Griechenland) ara başlığı altında şu değerlendirmeleri yapar: Asıl "*felsefe Batıda başlar*"; öz bilincin özgürlüğü ancak Batıda ortaya çıkar. Doğunun "*parıltısında birey yitip gider; ışık, Batıda kendi içinde çakan ve o andan itibaren kendi dünyasını yaratan*" şimşeğe dönüşür. Bu nedenle, Batının öte dünya mutluluğu (yüce mutluluk), bireyin içinde sürüp gideceği ve tözsel olanda direneceği türdendir. Biricik "*düşün, varoluşunu genelde*" bulur. Bu birbaşlılık, "*kişilik ve benin bitimsizliği, düşünün varoluşunu oluşturur.*" Düşün böyledir ve artık başka türlü olamaz.

Varoluş ile özgürlük arasında dolaysız bir bağ olduğunu düşünen Hegel'in düşünce dizgesine göre, asıl "*varoluşun dayandığı temel koşulun kişisel özgürlük olduğu bilinir.*" Egemenin keyfiliği, yasa olsa ve egemen, tutsaklığı getirmek istese, Hegel bu bağlamda Batılıyla özdeşleşir ve Batılının ağzından şu saptamayı yapar: "*Bu olmaz deriz; çünkü, böyle bir bilince sahibiz. Herkes tutsak olamayacağını bilir.[...] Bu yüzden, biz Batıda asıl felsefenin zemini üzerindeyiz.*"

Yunanistan'da özgür bireyler arası ilişki, genel istencin belirlemeleri ve yasaları bulunduğundan, felsefenin bu ülkede başladığını savlayan Hegel, orada aynı zamanda tutsakların bulunduğunu, bunun da serpilip gelişen özgürlüğe bir sınırlama koyduğunu belirtir. Hegel'e göre, özgürlük Doğuda, Yunanistan'da ve Alman ülkesinde şu görünümelerde ortaya çıkar: "*Doğuda tek bir kişi özgürdür. Yunanistan'da bazıları özgürdür! Alman ülkesinde insan, insan olduğu için özgürdür.*" Doğuda "*tek*

bir kişi özgürdür” saptamasını şöyle yorumlamak olanaklıdır: Doğuda ya da bir başka yerde özgür olan tek kişi, özgür olamaz; çünkü, onun özgür olabilmesi için öbürlerinin de özgür olmaları gerekir. Özgürlük, hem bireyselliği, hem de toplumsallığı gerektirir; başkalarıyla paylaşıldığı sürece var olabilir ve gelişebilir. Bireyin özgürlük bilinci, bireyselliğin; özgürlüğü güvenceleyen hukuksal düzenlemeler de toplumsallığın göstergesidir. Özgürlük, söz konusu bu iki boyutun varlığı ve dengeli etkileşimiyle gelişimini sürdürür. Hegel’in özgürlük anlayışına göre, Doğuda bu iki boyut da yoktur. Bu nedenle, orada *“dayanılmaz arzu, keyfilik, biçimsel özgürlük, öz bilincin soyut eşitliği, ben=ben vardır.”*

Yunanistan’da görece kural geçerli olduğu için, Atinalılar ve Ispartalılar özgürdür; buna karşın, Mesenliler ve Heksotlar özgür değildir.

Hegel’ce Doğu düşününün felsefiliğine ilişkin olarak yapılan ulamsal (kategorik) belirlemeler de şöyle açıklanabilir: Doğu, felsefeden tümüyle dışlanmalıdır. Felsefenin asıl yurdu ve ortamı Batıdır. Hakiki felsefe ortamı Batıda vardır; çünkü, Hegel’in deyişiyle, öz bilinç orada özgürleşmiştir. Böylece Hegel, öz bilincin özgürleşmesiyle felsefe arasında dolaysız bir ilişki görür.

Doğunun ışığı, dışını; Batının ışığı içini aydınlatır. Hegel ışık benzetmesiyle bireyin düşünsel etkinliğinin doğrultusunu vurgular. Doğuluların düşünsel etkinlikleri dışa, Batılılarınsa içe yöneliktir. İç irdeleme, bireyleşme de, Hegel’in söylemiyle, öz bilincin özgürleşmesi, kendileşmesinin ön koşulu ve taşıyıcısıdır. Yine öz bilinci özgürleşmiş kişiler, bireysel ve toplumsal ilişkilerini özgürlük kapsamında biçimlendirebilir.

Doğu, Dünyaya Ayrışmamış Bakışı Simgeler

*“Hukuk Felsefesinin Temel İlkeleri”*¹² adlı yapıtında öz bilincin biçimlenmesine ilişkin dört ilkedен söz eden

Hegel, bu dört ilkeyi, dünya tarihi bakımından önemli bulduğu dört imparatorlukla açıklar.

Birinci ilke, tözsel düşünün biçimi, özdeşlikle ilgilidir. Bu ilke, Doğu imparatorluğuna denk düşer.

İkinci ilke, söz konusu tözsel düşünün bilgisidir; güzel, ahlaksal bireysellik, bu ilkeyle ilgilidir. Bu da Yunan imparatorluğudur.

Üçüncü ilke, bilen birbaşinalığın, kendi içinde derinleşerek soyut genelliğe yükselmesi; böylece düşünsüz nesnelliğe karşıtlık ile ilgilidir. Bu ilke, Roma İmparatorluğunu anlatır.

Dördüncü ilke, düşünün üçüncü ilkede belirtilen çelişkisinin, kendi hakikatine ve nesnel özüne kavuşması amacıyla dönüşmesidir. Bu ilke ise, Germen İmparatorluğunu simgeler.

Hegel'in ayırmıştırdığı bu dört ilke ve dört imparatorluk, düşünsel nitelikleri başkalaşmış dört ayrı yaşam ve kültür ortamını nitelendirir.

Doğu imparatorluğu diye adlandırdığı ve tözsel düşünün (zihniyetin) biçimiyle, özdeşlikle tanımladığı yöreyi şöyle değerlendirir Hegel: Bu imparatorluk, *"baba erkil Doğu bütününden çıkan, kendi içinde ayrılaşmamış tözsel dünya görüşüdür."* Söz konusu dünyaya bakışta *"dünyasal yönetim, teokrasi, egemen, en üst din görevlisi ya da Tanrı, devlet düzeni ve yasama aynı zamanda dindir."* Sayılan bütün bu etmenler içiçe geçmiştir. Doğuda baba, kral, egemen gibi güç ve erk sahipleri, Tanrıyı temsil eder. Bu nedenle, söz konusu erk ve güç kaynaklarına itaat doğaldır. Dinsel ve ahlaksal buyruklar ya da bunlardan daha çok görenekler, *"devlet ve hukuk kurallarını"* oluşturur.

Hegel'in yaklaşımınca, Doğuda genelin istenciyle ayrılaşmamış bütünüün görkemi içinde birey, haksız hukuksuz bir biçimde önemsizleşir; dış doğa dolaysız olarak tanrısaldır ya da Tanrının süsüdür; şiir gerçekliğinin tarihidir.

Özgürlüğün güvencesi olan hukukun oluşmamasının yanı sıra, *“gelenekler, yönetim ve devletin çeşitli yönlerine doğru gelişen ayrımlar, yalın gelenek, hantal, kapsamlı ve boş inançlara dayalı kutlamalarda, yasal kurallar yerine, kişisel şiddetin ve keyfi yönetimin rastlantısallığında ortaya çıkar”*; katmanlara böl(ün)me, kastların doğal sürekliliği anlamını taşır.

İçerisinde *“sürekli ve kalıcı hiçbir şey bulunmayan doğulu devlet”*, bu yüzden, *“salt dışa dönük deviniminde varolabilir”*; bu devinim de *“kökten kudurganlık ve yakıp yıkma”* dır.

Hegel, Doğu imparatorluğu kavramını, yukarıda belirtildiği üzere, Doğu dünyası anlamında kullanır. Doğu dünyasının, Hegel’in yaklaşımına göre, temel özelliği, düşünün, düşüncenin iç ayrımlaşmasının gerçekleşmemesidir. Düşüncenin iç ayrımlaşmasının yanı sıra, ikinci derecede önem taşıyan ölçüt, *“yürütme, yasma, yönetim gibi her türlü dünya işlerinin dinde odaklanması ve dinden kökenlenmesidir.”*

Bunun yanı sıra, Doğulu devlet yapısı ve hukuk kuralları, dinsel buyruklar ve göreneklerce biçimlendirilir. Böyle bir *“devlet ve hukuk anlayışı, genelleşmiş yasal kurallar yerine, kişisel şiddete, keyfi yönetimin rastlantısallığına”* dayanır. Bu niteliklerden oluşan Doğulu devletin dışa dönük devinimi, Hegel’in sözcükleriyle, *“kökten kudurganlık ve yakıp yıkma”* dır.

Hegel’in, Doğulu devlet ve hukuk kurallarına ilişkin değerlendirmesi, Türkiye’yle ancak onun öncülü Osmanlı İmparatorluğu bağlamında bağlantılandırılabilir. Nitekim, Hegel de, Osmanlı devlet ve hukuk yapısını, değerlendirmelerinin dışında tutmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin devlet ve hukuk yapısının öncülünden ne ölçüde iç ayrımlaşma yoluyla başkalaştığı ya da Hegel’in savlamaları, Türkiye’de geçerli birey hak ve özgürlüklerinin gelişmişlik düzeyine göre değerlendirilebilir.

Özgür Düşün, Gerçek Düşündür

Yunan imparatorluğuna ilişkin Hegel'in değerlendirmeleri şöyle: *"Bu imparatorluk, bitimli ve bitimsizin öyle bir tözsel birliğine sahiptir ki, söz konusu birlik, gizemli, belirsiz anılara, mağaralara, geleneklerin imgelerine sıkıştırılan temele yöneliktir; bu temel, düşünselliklere ve bilginin gündüzüne dönüşen düşünceden doğmuş; uysallaştırılmış ve nurlandırılmış güzelliğe ve özgür sevecen bir ahlaksallığa dönüşmüştür. Böylece, bu belirlenimden kişisel bireysellik ilkesi doğar."*

Yukarıdaki tümcelerden de anlaşılacağı gibi, Hegel, Yunan dünyasını, öz bilincin görece özgürleştiği bir alan olarak görür ve özgür ahlaksallığın ve bireyselliğin burada filizlendiğini öne sürer.

Hegel'in saydığı üçüncü imparatorluk Germen dünyasıdır. Germen dünyasında düşün, salt olumsuzluk ile bitimsiz olumluluğun gerilimindedir. Bu iç ilişki, *"tanrısal ve insansal doğanın birliği ilkesidir; öz bilinçte ve öznelikte kendini gösteren nesnel hakikat ile özgürlüğün uzlaşımıdır; bu uzlaşımı gerçekleştirme görevi, Germen halklarının Kuzey ilkesine bırakılmıştır."*

Hegel, *"Felsefenin Dizgesi"*¹³ adlı yapıtında doğa felsefesi çerçevesinde gelişim kavramını irdelerken, doğanın iki tür gelişim biçimi olduğunu belirtir: Bunlar evrim ve türeyimdir (Evolution/Emanation). Hegel, *"türeyim, Doğuya özgüdür"* saptamasını yapar ve ekler: *"Türeyim, tamamlanmıştan, salt büsbütünden (Totalitaet), Tanrıdan başlayan kötüleşmenin basamaklarıdır."*

Yukarıda anılan yapıtının bir başka yerinde Hegel, Doğulu bakışa ilişkin şunları savlar: Düşünselin tözsel özdeşliğine ilişkin Doğulu bakış, *"bilincin salt kendi başınalığı"*dır; kendisiyle özdeş düşünmedir. Böyle bir düşünme, *"hakiki ile iyyinin soyutlaması"*dır, ışık ile birdir.

Doğuya ilişkin değerlendirmelerini sürdüren Hegel, *'Felsefenin Dizgesi: Üçüncü Bölüm, Düşün Felsefesi'*¹⁴ adlı

yapıtında ideler arasında ayrıcalıklı bir yer tutan “özgürlük idesini” irdeler. “Özgür düşün, gerçek düşündür” diyen Hegel, bir başına bulunan ve “düşününün asıl özü ve gerçekliği” olan özgürlüğün bireyler ve halklarca doğru anlaşılmasının gerekliliğini vurgular ve şu görüşlere yer verir: “Afrika ve Doğu bu ideyi hiçbir zaman tanımadı ve şimdilik pek tanıyacağı da benzememektedir.”

Hegel'in Afrika ve Doğunun tanımadığını savladığı ide, bir başına var olan özgürlük kavramıdır. Hegel'in özgürlük kavramına ilişkin değerlendirmesi şöyle yorumlanabilir: Özgürlük, düşününün özü ve gerçekliğidir; salt özgür düşün gerçektir. Özgür düşün de Doğuda yoktur. Bu nedenle, Doğu özgür değildir.

Doğulular, İnsanın İnsan Olduğu İçin Özgür Olduğunu Bilmezler

“Tarih Felsefesi”¹⁵ nin giriş bölümünde yine bilinç-öz ve bilinç-düşün ilişkisini irdeleyen Hegel, Doğuluların konuya bakışına ilişkin şu savları öne sürer: “Doğulular, düşününün ve insanın böyle oluşundan dolayı bir başına özgür olduğunu henüz bilmezler; bilmedikleri için de kendileri de özgür değildir. Bildikleri sadece şudur: Bir kişi özgürdür; bu yüzden de böyle bir özgürlük, sadece keyfilik, vahşilik, tutkuların sönüklüğü ya da yumuşaklığı ve sıradanlığını içerir; yine böyle bir özgürlük sadece doğal bir durum ya da keyfiliktir. Bu tek kişi bu yüzden sadece bir despottur ve özgür bir adam değildir.”

Hegel'in Doğuluların özgürlük anlayışları hakkındaki saptamaları şöyle yalınlaştırılabilir: Doğulu insan, salt insan oluşundan dolayı özgür olduğunu bilmez. Böyle bir öz bilinçten yoksundur; yoksun olduğu için de özgürleşemez. Özgürlük alanı, özgürlüğü, başına buyrukluk olarak, aklına düşeni yapabilmek olarak algılayan bir tek kişiye, despota bırakılmıştır. Davranışlarını keyfiliğin belirlediği bu tek kişi de tek oluşu nedeniyle, kendini özgür

sansa da özgür olamaz; çünkü, özgürlük tikelde ya da tekte değil, çokta ortaya çıktığı ölçüde var olabilir. Bu yüzden özgürlük, Doğuya yabancı bir kavramdır.

Yunanlıların görece özgür oldukları savını yineleyen Hegel aynı yerde şöyle der: *"Özgürlük bilinci, Yunanlılar-da doğdu; bu nedenle, onlar özgür oldular; ama, onlar, aynı Romalılar gibi, sadece bazılarının özgür olduğunu sandılar; insanın insan oluşundan dolayı özgür olduğunu bilemediler."* Bu saptamanın mantıksal çıkarımı şöyle olabilir: Yunanlılar gerçi özgürlük idesini yarattılar; ama, tutsaklığı ortadan kaldıramadıkları ve tek tek insanların birey olarak özerkleşmesini gerçekleştiremedikleri için tüm insanları özgürleştiremediler. Dolayısıyla da insanın insan olduğu için özgür olması gerektiği ilkesi uyarınca, tüm insanların özgür olması gerektiğini kavrayamadılar.

Hegel, Plato ve Aristoteles'in bile böyle bir bilince sahip olmadıkları kanısındadır. Bu nedenle de, Yunanlıların tutsakları olmuş, ayrıca *"yaşamlarını ve güzel özgürlüklerini buna bağlamakla kalmamışlar, özgürlükleri de kısmen rastlantısal, geçici ve sınırlı bir güç, kısmen de insana özgü olanın, insancılın acı verici tutsaklığı olmuştur."* İnsanlığın düşünsel gelişimi bağlamında özgürlük idesini konulaştıran Yunanlılar, insanın insan oluşu nedeniyle özgür olması gerektiğini bilmemelerine karşın, bilincin özgürleşmesi sürecine kalıcı katkılar yapmışlardır.

Hegel, Germen uluslarının, Hristiyanlık bağlamında özgürleşme sürecine kalıcı ve kapsayıcı katkılar yaptığını savlar. Hegel'in konuya ilişkin aşağıdaki saptamaları bu savların göstergesidir: *"Germen ulusları, Hristiyanlık içerisinde insanın insan olarak özgür olduğunu ve düşünün özgürlüğünün insanın doğasını oluşturduğunu"* anlamışlardır. Hegel'in bu belirlemesinin doğal çıkarımı, Germen ulusları insanın insan olduğu için özgür olması gerektiğini anladıkları ve yaşama geçirdikleri için, bu ulusların yaşadığı yerlerde özgürlük yaygınlaşmıştır biçiminde olabilir.

Asya Başlatır, Avrupa Sürdürür

Hegel'in yukarıda betimlediği özgürlüğün bilgisine ilişkin farklılıklar, "*dünya tarihinin bölümlenmesine*", yukarıda Hegel'in yaptığı dört imparatorluk ayırımına temel oluşturmuştur.

Yaşam alanlarını nitelendirmek amacıyla imparatorluk kavramını kullanan Hegel, dünya tarihinin bölümlenmesine ilişkin irdelemelerinde Doğuya ilişkin saptamalarını yer yer yinelemelerle sürdürür: "*Güneş, ışık, Doğudan doğar*". Hegel, gün doğumu gibi bir doğa olayını süreçselliği içerisinde irdeler. Şöyle: Gün ağarımını, şafak sökümünü, çok az görebilen kör biri açısından, çevresindeki nesnelerin görünümünün iyice belirginleşmesine, dolayısıyla da bilginin, bilincin açılmasına benzetir.

Hegel, konuya ilişkin irdelemelerini, önyargı olarak algılanabilecek bir kararlılıkla dile getirir: "*Dünya tarihinin gidişi, Doğudan Batıya doğrudur; çünkü, Avrupa kesinlikle dünya tarihinin sonu, Asya ise başlangıcıdır.*"

Batı düşünce tarihinde sıkça dile getirilen bu saptamanın doğal çıkarımı şöyle olabilir: Başlangıçlar Doğuya özgü; bu başlangıçları düşünsel düzeye taşımak, dizgeselleştirerek kalıcılaştırmak, Batıya, Avrupa'ya özgüdür. Doğu başlatır; Batı geliştirerek sürdürür. Bu yüzden, Doğuda hiçbir şey kalıcı ve sürekli değildir. Özellikle düşünsel düzlemdeki şeyler, Avrupa'da dizgeleştirilir ve kalıcılaştırılır.

Hegel, Doğuluların tanrısalla özneseli ayıramadıklarını öne sürer. Hegel'in öne sürümüne göre, Doğu "*dolaysız bilince, tözsel düşünselliğe*" dayanır; Doğuluların öznel istençleri, ilkin "*inanç, güven, itaat*" biçiminde belirir. Devlet yaşamında görülen "*akılsal özgürlük*", henüz "*öznel özgürlük*" aşamasına ulaşmamıştır.

Hegel'in anlatımına göre, Doğu, "*insanlık tarihinin çocukluk döneminde*" bulunmaktadır. Doğu imparator-

luklarının görkemli yapılarını oluşturan şey *"tözel biçimlendirmeler"*dir. Özneler, salt *"rastlantılar"*dır ve rastlantılar da hep bir *"odak noktası"*, bir *"egemen"* etrafında dönerler. *"Ahlaksalı ve tözseli"* belirleyen de bu egemendir; buyrukları, kuralları, görenekleri sürdüren de odur. Batıda *"tözel özgürlük alanına"* giren şeyler, Doğuda *"bütünün, genelin içerisinde"*dir. Doğu dünya görüşünün görkemini *"tek bir özne"* oluşturur; *"her şey bu teke"* aittir ve *"başka hiçbir özne, bu tek öznenen ayrılıp, kendini özne özgürlüğün içerisinde algılayamaz"*. Bu tek erkin dışında, bir başına biçimlenebilecek, hiçbir şey yoktur.

Hegel'ce dizgeleştirilen bu düşünceler şöyle açılabilir: Doğuda söz konusu bütünü, geneli belirleyen, bunlara sahip olan tek ve mutlak egemendir. Bu tek egemen, mutlak istenci simgeler. Siyasal alan da genellikle bu tek egemence belirlendiğinden, siyasal süreçlerin belirleyicisi ve türevleri özgürlük değil, keyfilik ve rastlantısallıktır.

Dünyanın bu yöresinde özel mülkiyet de yoktur; çünkü, her şey bu tek egemene aittir. Özel mülkiyetin olmayışı, insanın, yurttaş-birey olarak özerkleşmesi ve birey ve hak ve özgürlüklerinin gelişmesini de önleyen bir olgudur.

Doğuda özel mülkiyetin olmayışı, Hegel'den sonra Marx tarafından da bu yörenin başlıca özgünlüğünü oluşturan bir olgu olarak değerlendirilecektir. Bu olgu, aynı zamanda her türlü toplumsal, siyasal ve kültürel görüngünün de başlıca belirleyenisidir.

Bu durum, Türkiye'deki siyasal tartışmaya *'Asya tipi üretim tarzı'* biçiminde yansımıştır; ama, gereği gibi önemsenmemiştir.

Doğuda Işık İçi Değil, Dışı Aydınlatır

"Salt yıkıcı" bir biçimde rastgele dolaşan korkunç istenç, bu tek erkin dışındadır. Yüksek yerlerden kopup gelen *"vahşi sürüler"*, ülkelere saldırmakta, onları yakıp

yıkmakta, kendi içinde vahşiliği bırakıp sonuçsuz biçimde çürümektedir. Bu tür bir *"tözsellik, karşıtlığı içermediği ve çözmediği"* için, doğası gereği çöküp gitmektedir. *"Doğuda ışık içi değil, dışı aydınlatır."* Tarih de *"büyük ölçüde tarihten yoksun"* dur; çünkü, Doğuda tarih, *"gökemli çöküşün yinelenmesi"* dir.

Hegel'in söylediği şudur: Doğulu insan, düşünsel uğraşlarla öz bilincini biçimlendirmek yerine, dışa-dönüklüğü yeğlemektedir. Özel gelişimin başlıca kaynağı olan içe-dönüklüğe, üretimsel bir dışa-dönüklük eşlik etmemektedir. Böylece, Doğulular, saldırgan, vahşi sürülere dönüşmektedir. Bu saptama, *"önyargı mı, bilgi yokluğu nedeniyle yapılan bir değerlendirim mi, tümüyle gerçek dışı mı?"* üzerinde düşünülmelidir.

Üzerinde düşünülmesi gereken bir başka durum, Doğulu tarih anlayışıdır. Doğuluların, Hegel'in anlatımıyla, *"aralıksız değişimleri, ilerlemeye yol açmadığı"* için, yinelemeye dönüşmekte; tarihin sürekli yinelenmesi, geçmişle şimdi arasındaki bağı koparmakta; tarihin kopması ya da daha açık bir deyişle, tarihin tarihsizleşmesi, bireyleşmeyi, hak ve özgürlüklerin tek egemenin istencinden bağımsızlaşarak, genelleşmesini zorlaştırmaktadır.

Hegel'in Doğu tarihine ilişkin bu değerlendirmesi, Marx tarafından da dile getirilir. Marx, bu değerlendirmeye koşullar gerektirdiğinde, saldırılara karşı koymayı ve yenileşme çabasını ekler.

Hegel, Doğuya ilişkin belirlemelerini şöyle sürdürür: Yiğitlik, güç ve gönlüyücelik yoluyla önceki görkemin yerini alan *"yeni"* de aynı bozum ve çökümü yaşar. Bu çöküm, aslında hakiki değildir; çünkü, bu dur durak bilmez değişme, yer değiştirme, ilerleme yaratmaz. İlerleme yaratmadığı için de, tarih önceyle bağlantısız yürür. Böyle tarih olmayan bir tarih özellikle *"Orta Asya'da"* geçerlidir.

Hegel'in değerlendirmesine göre, *"Asya'da töresel olan ilkedir"*; töresellik bireyin içine işlemiştir ve böylece bi-

reylerin özgür istencine dönüşmüştür. Töreselle öznel istencin bütünleşmesi söz konusudur. Ürküntüsüz, rahat yaşanan töresellik (Sittlichkeit) henüz ahlaklılık (Moralität), düzeyine çıkmamıştır. Öznelerin bireysel istenci, hukuk ve yasaların dolaysız geleneğinde, alışkanlığında görülür. Bu nedenle, birey, genel erkle rahat bir birlik içerisinde.

Hegel, *"Tarih Felsefesi"*nde Doğunun tarih anlayışının yanı sıra, Doğuluların bilinçlenme, kişileşme süreçlerini dış etmenlerce belirlenen töreselliğin biçimlendirdiğini vurgular. Hegel'e göre, asıl geliştirici olan öz değerlendirim yoluyla oluşturulan ahlaksallıktır.

Bir başına en yüksek çelişki olan *"tözel ile teklik arasındaki gerilim"*, (Doğuda) özgürleşme ve ahlaksallaşma yararına çözülemez.

Doğuda önemsenen *"güzel töresellik"*, öznel özgürlüğün savaşımla elde ettiği bir kazanım değildir. Kendi içinde arınarak, *"özgür öznenin töreselliği"* durumuna dönüşmemiştir.

III. 2. MUHAMMEDENİZM (MÜSLÜMANLIK), KABASABALIK ve KEYFİLİKTİR

En yeni din olan Müslümanlığın, Hegel'in diliyle Muhammed'in ilkesinin, belirgin özellikleri *"kabasabalık ve keyfilik"* tir. Hegel'e göre, Batı, dünya tarihinin ilerlemesini sağlayan somut düşünce (konkreter Geist); Doğuya soyut düşünce eğilimlidir. Somut düşünce uzun bir süreçte oluşmuştur.

Hegel, İslam'ı öncüllerini izleyerek, *"Muhammedenizm"* kavramıyla nitelendirir ve irdeler. *"Tarih Felsefesi Üzerine Dersler"* adlı yapıtının *"Hristiyan-Germen Dünyasının Öğeleri"* bölümünde *"Muhammedenizm"* ara başlığı altında şu görüşlere yer verir: Avrupa sürekli yenisinden biçimlenmekte; orada yaşayan halklar iyice yerleşmektedir. Böylece *"özgür gerçeklik dünyası"* yetkinleşti-

ilmektedir. Avrupa'da insanlar ilişkileri tikel/özel bir biçimde belirlemektedir; Batı, Hegel burada Batıyı Avrupa'yla özdeş tutar, rastlantısallığa, karmaşıklığa ve tikelliğe/özelliğe iyice alışırken; karşıt doğrultu, bütün, her şeyin bütünleştirilmesi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Her şeyin bütünleş(tiril)mesi, "*Doğu devrimi*" yoluyla gerçekleşmektedir.

Doğu devrimi, Hegel savlamalarını öyle sürdürür, bütün tikellikleri (özel oluşları/benzemezlikleri) ve bağımlılıkları darmadağın etmiş, ruhu (das Gemüt) bütünüyle aydınlatmış ve arındırmıştır. Ruhun aydınlatılması ve arındırılması, soyut "*biri*", öznel bilinci, gerçekliğin biricik amacına ilişkin "*birin bilgisi*" durumuna dönüştürerek yapılır.

Avrupa, Hegel'in nitelemesiyle, "*özgür gerçeklik dünyası*", düşünsel çabasıyla özünü başkalaştırmayı başaran bireylerin katkısıyla yetkinleşmektedir. Buna karşın, Asya ya da Doğu, başkalıkları genelde eritmekte; bireyi dışın belirlediği genele bağımlılaştırmaktadır. Böylece, Doğu düşünüyü, hak ve özgürlükle donanmış bireyleri yaratamamakta; yahut bu nitelikli bireylerce geliştirilememektedir. Belirsiz ve genelin kapsayıcılığından kurtulamayan insanlar özgürleşememekte, özgür bireyler olmadıkları için de kişi hak ve özgürlüklerini içeren bir hukuk dizgesini geliştirememektedirler.

Hegel, Doğunun "*doğasını olumsuz*" olarak değerlendirebilir; olumlu olanı doğallığa, "*düşünün gerçek uşaklığına*" denk görür. İslam'da "*ilişkilerin tikelliği*" (özgünlüğü) törpülenmiştir. İslam, "*düşünsel genellik*", saflık ilkesini öne çıkarmış; sınırı ve işlevi belirsiz bu "*düşünsel genellik ve saflık*" özneye, genelliğin ve saflığın gerçekleştirilmesinden başka amaç bırakmamıştır. Düşünsel genellik ve saflığın başlıca amacı olan "*Allah*", Hegel'in söylemi öyle, "*Yahudi Tanrının olumlu, sınırlanmış ereğini gütmez.*"

Hegel, İslam kavramı yerine, yukarıda da vurguladığım gibi, genellikle Muhammedenizm kavramını

kullanır. Muhammedenizm kavramını indirgemeci bir yaklaşımla yeğleyip yeğlemediği ayrıca irdelenmesi gereken bir konudur. Eleştirel değerlendirilmesi gereken bir başka yön, Hegel'in İslam'a ilişkin insanın özgürleşme bilincini ve etkinliğini sınırlayan "*düşünsel genellik ve saflık*" savıdır. Söz konusu sav ile Hegel'in, İslam'ın her şeyi ve her yeri kapsayıcılığını, kişinin özgür istencini salt belirleyici güce bağımlılaştırmasını, günlük yaşamın ayrıntılarına değin belirleme eğilimini anlatmak istediği söylenebilir.

İslam, (Öznesel) Dünyasallığı Teke Bağımlılaştırır

Hegel konuya ilişkin görüşlerini şöyle sürdürür: "*Birin/tekin kutsanması*" diye ayrımlaştırır Hegel İslam'a ilişkin değerlendirimlerini, "*Muhammedenizmin sonal ereğidir.*" Hegel'in yaklaşımı uyarınca, İslam'ın sonal ereği böyle olunca, öznenin etkinliğinin içeriği de bu kutsamadır; özne, dünyasallığı bire/teke bağımlılaştırma ereğini güder. Dünyasallığın öte-dünyasallığa bağımlılaştırılması nedeniyle, laikleşme diye kavramlaştırılan insan aklının her türlü bağ ve bağımlılıktan kurtulma uğraşı da zorlaşır.

Hegel'in anılan düşünce dizgesinde söz konusu tek, gerçi "*düşününün belirlemesine*" sahiptir; ama, "*özne nesne de dağılıp gittiği için, bütün somut belirlenim bu tekten kopar.*" Buna karşın, Hegel savlamasını açılar, Muhammedenizm, Hint dininde olduğu gibi, mutlaka batıp kalmaz; "*öznellik, Muhammedenizmde canlı ve sonsuzdur*". Dünyasal yadsınır; yönlendirimler, "*tekin kutsanmasının varolması*" doğrultusundadır.

Hegel, Hristiyanlığın üçlülük ilkesini, İslam'ın "*teklik*", Allah'ın "*tek ve bir*" oluşu ilkesine göre, özgürleşme bakımından bir açılım olarak değerlendirir. Müslümanlar biri kutsarlar; dünyasalı, inanca bağımlılaştırmak isterler. Bu yüzden de özne, düşün oluşturunca etkinliklerini dün-

yaya yöneltmez; dünyayı ve özünü değiştirmede yoğunlaştırılmaz, böylece öz bilinç oluşturmaz; özgürleşemez.

Genel hatları böyle belirlenen bir yaklaşımdan yola çıkarak, İslam'ın temel niteliklerini şöyle betimler Hegel: "*Gerçekte hiçbir şey sağlam ve sürekli değildir*"; her şey etkindir, canlıdır ve "*dünyanın bitimsiz enginliği içinde devinir*." Bu nedenle, tekin kutsanması, her şeyi birbirine bağlayan biricik bağıdır. Bu enginlikte bütün engeller, bütün ulusal ve toplumsal ayrımlar kalkar; "*soydan, doğuştan ve mülkiyetten kökenlenen hiçbir siyasal hak yoktur; salt inanan insan*" vardır. Teki ululamak, ona inanmak, tutunmak, özelliğin ve benzemezliğin bedensel duygusunu atmak; sadaka vermek, diyesi, mülkiyetin bir parçacığından kurtulmak, bütün bunlar, Hegel'e göre, yalın buyruklardır. Hegel'e göre, İslam'da en yüce kazanım, inanç için ölmektir; çünkü, din uğruna yürütülen savaşta ölenin yeri cennettir.

İslam'ın konusu, bir başka deyişle, içeriği ve yaklaşımı Hegel'e göre şöyledir: "*Muhammedenizmin konusu anlıkçadır (intellektuel); Allah'ın resmine, tasarısına göz yumulmaz*." İslam'da inancın içeriğinin somutlaştırılamadığını vurgulayan Hegel, Müslümanların peygamberi olan Muhammed'in insan olduğunu, bu nedenle de insana özgü nitelikler taşıması gerektiğini anlatmak için şu saptamayı yapar: "*Muhammed, peygamber ve insandır; insanın noksanlıklarını taşır*."

Tüm-Tanrıçılık, Doğuya Özgü bir Öğretidir

Evrende görünen "*görgül tekilliklerin*" tümünün tüm-tanrı (panteist) anlayışın özünü oluşturduğunu belirten Hegel,¹⁶ '*Estetik üzerine Dersler*'in '*Sanatta Tüm-tanrıçılık*' adlı bölümünde anılan öğretide "*görgül tekilliklerin rastgele teklikler*" olmadığını dile getirir. Hegel'e göre, tüm-tanrıçılıkta asıl söz konusu olan, "*bu ya da şu tek değil, evren anlamındaki her şeydir*." Evren anlamındaki bu

her şey, *"tekliklerde içkin olarak bulunan tözsel tektir."* Ancak, bu tekliklerin görgül dış gerçeklikle bağlantısı koparılmıştır. Bu teklik, artık genel anlamdaki teklik değil, bütün teklikleri içinde eriten *"genel ruhtur."*

Yukarıda betimlenen anlayış, *"öncelikle Doğuya ait olan tüm-tanrıcılığın"* içeriğidir. Doğunun söz konusu tek-tanrıcılığı, *"tanrısal olan tekliğe ve bütün şeylere ilişkin düşünceyi, bu teklik içerisinde kavrar."*

Hegel, Doğu düşününün önemli bir felsefi görüngüsünü oluşturan tüm-tanrıcılıkta (panteizmde) bireyin mutlak ve kapsayıcı tekte eriyip gitmesinin nedenini şöyle anlatır: *"Teklik ve evren anlamında tanrısal olan, içkin olarak bulunduğu bütün teklerin yeniden yok olmasıyla bilince çıkar. Öyleyse, tanrısal olan, bir yandan çeşitli nesnelerde, dirimde ve ölümde, dağda, denizde vb. içkin biçimde var olduğu tasavvur edilendir. Bu nedenle de, çeşitli varlıklardaki en yetkin ve en görkemli olandır. Öbür yandan da bir, başkadır; başka da yine başkadır ve her şeyde ortaya çıkar. Böylece, teklikler ve tikellikler, (ya da parçacıklar; OBK) yok olmuş, ortadan kalkmış gibi görünür; çünkü, her tek olan söz konusu bir değildir; söz konusu bir, tümlükte eriyip giden teklerin tümüdür. Bu nedenle, tek, örneğin, hem yaşam, hem de aynı zamanda ölümdür."*

Asıl olarak tüm nesnelerin ve yaratılmışların, yaranı simgelediği varsayımına dayanan tüm-tanrıci öğretinin özünü genel hatlarıyla böyle betimleyen Hegel, bu öğretinin özellikle Doğu şiirinde, Hind ve *"Muhammedenizm"* inancında ortaya çıktığını savlar. Düşününün kanısınca, Doğu tüm-tanrıcılığı, Hindistan'daki ortaya çıkış biçiminden daha üst ve öznel biçimde *"Muhammeneizmde, özellikle de İranlılarda"* ortaya çıkar. Tüm-tanrıcılığın baskın olduğu Muhammedenizmin şiir anlayışında şair, *"tanrısal olanı her şeyde görmeye özlem duyar ve gerçekten de görür; kendi özünü yitirir."* Buna karşın, *"tanrısal olanın içkinliğini, genişletilmiş ve kurtarılmış içselliğinde kavrar."* Bu kavrayıştan da Doğulu şairin *"söz*

konusu neşeli içselliği, Doğululara özgü olan özgür mutluluk, şatafatlı coşkunkluk doğar."

Doğulular bu şatafatlı mutluluk ve coşkunkluk içerisinde kendi başkallıklarını, tikelliklerini, içine battıkları sürekli olanda, mutlak olanda yitirler. Her şeyde Tanrısalın resmini ve varlığını tanır ve görürler. Tanrısalın bu denli derinlemesine içkin ve egemen oluşu, Doğuda yaygın olarak gözlemlenen sufiliğe ya da gizemciliğe de yansır. Hegel bu bağlamda, kendi deyişiiyle, konuya ilişkin güzel örnekler veren Celaledin Rumi'yi anar. Celaledin Rumi'nin anlayışında, Hegel'e göre, insanın *"kendi özünü sınırsız bir biçimde feda ederek, kendisini özdeşleştirdiği Tanrı sevgisi ve bütün dünya düşlerinde Tanrıyı görmesi, her şeyi Tanrıyla ilişkilendirmesi, konunun odak noktasını"* oluşturur.

Bu anlayışta *"en güzel nesneler, en güzel biçimlendirmeler, salt Tanrının süsü olarak kullanılır ve tekin görkeminin ve kutsanmasının duyurulmasına hizmet eder."* Tanrısal olanın *"bütün nesnelerde içkinliğine dayanan tüm-tanrıclıkta insan varoluşu kendisini özerk bir yetkinliğe yükseltir."* Düşünsel-soyut olanın doğa görüngülerinde ve insanlar arası ilişkilerde var olduğu inancı, buna inananı canlandırır, coşkulandırır. Bu durum, *"şairin öznel duyumsaması ve ruhunun şiirleştirdiği nesnelere olan özgün ilişkisi"* için de geçerlidir. Ruhlandırıcı bu yetkinlikle dolu gönül, *"kendi içinde dingin, bağımsız, özgür, özerk, geniş ve büyüktür. Bu ayırıcı özdeşlikle birlikte kendisini imgeler ve aynı dingin teklik olarak şeylerin ruhuna girer. Doğanın nesneleri ve onların görkemiyle karışır; sevgiliye, sakiye ve övgüye değer ne varsa onunla karışarak, coşkulu ve sevecen içselliğe dönüşür."*

Batıda böyle bir duyumsama ve anlayışa rastlanılmadığını belirten Hegel, *"bu tür bulanık içsellik, öncelikle barbar halkların halk şiirinde kendisini ortaya koyar"* saptamasını yapar. Düşünüğe göre, *"bü özgür ve mutlu içsellik, Doğululara, özellikle de Muhammedçi (Müslüman; OBK)*

İranlılara özgüdür.” İranlılar, “açık ve sevecen bir biçimde bütün benliklerini Tanrıya ve değerliye feda ederken, dış dünyaya karşı da korumasını bildikleri özgür tözselliği, bu feda edişte de korurlar.” Böylece, yaygın coşkululuk ve duygu patlaması, çok çeşitli ve tükenmez bir zenginlikle kullanılan *“parlak ve görkemli imgelerle”* anlatılır. Sıkça kullanılan bu parlak ve görkemli imgelerin başında çiçekler, değerli taşlar, gül ve bülbül gelir. Sevincin, güzelliğin ve mutluluğun çılgılığı yükselir. Hafız’ın *“sevgiliye ve sakiye ilişkin yakınma ve ağıtları, acı da bile kaygısız kalabilmeyi görmek, bu nedenle olanaklıdır.”*

Hegel, ilerlemiş yaşına karşın Goethe’nin de Doğu şiirinin bu neşeli, sevecen ve coşkulu çekimine kapıldığını, *“ölçülemez coşkululuk ve duygu özgürlüğü”* içeren *“Doğunun şiirsel soluğunu”* ‘Divan’ında yansıttığını da vurgular.

Doğuya özgü bir öğretiy olarak ulamlanan panteizmin Alman felsefesine de yansıdığını belirten düşünür, örnek olarak Angelus Silesius’u gösterir. Silesius, *“Tanrının nesnelerdeki tözsel varoluşunun görünüşünün ve duyumsanışının en büyük gözüpeklik ve derinlikle ve özün (tekil benin; OBK) Tanrıyla, Tanrının da insan öznelliğiyle birleşmesini anlatımın mistik gücüyle ortaya komuştur.”*

Goethe örneği, Doğu şiir anlayışının Batı edebiyatına geçişini; Silesius örneği, Doğulu düşünce özgü tüm-tanrıculuğun Alman felsefesine, dolayısıyla da Avrupa düşün yaşamına yansımaları gösteren olaylardır. Bu iki örnek ayrıca, kültürel ve düşünsel bakımdan Doğu-Batı etkileşiminin göstergeleri olarak yorumlanabilir.

Panteist öğretiyi genel hatlarıyla kavrayan Hegel, bu öğretinin ayrıntılarına inemez. Söz konusu öğretiyi düşünsel bakımdan ayırtlaştırmadığından, bu öğretinin içinde barındırdığı yorum özgürlüğü, insancılık, hoşgörü, eşitlik ve bağdaşımcılık gibi eğilimleri belirginleştiremez. Panteizmin özellikle heterodoks akımı güçlendirmek suretiyle, İslam düşünce yaşamının monolitik

yapısının dönüştürülmesi ve çeşitlenmesine yaptığı katkıyı ortaya çıkarması söz konusu olamaz. Buna karşın, panteist öğretinin herşeyi kapsama ve belirleme eğilimini, bireyleşmenin önkoşulu olan ayrımlaşma, başkalaşma ve tikelleşme gibi eğilimleri önleyici niteliğini açık bir biçimde sergiler.

Tek ve tekili, kapsayıcı bütüne bağımlılaştırarak, bu kapsayıcı bütün içerisinde eritip, yok etme yönelimi, Hegel'in altını çizmek istediği konudur. Hegel, gerçek bilincin ve düşünün ancak özgürlükle var olabileceğini düşündüğünden, özgür bilincin geliştiricisi ve güvencesi olan bireyleşmenin gerçekleşmesi için, tekilleşmeyi dolayısıyla da başkalaşmayı zorunlu ve gerekli görür. Böylece şu savı belirginleştirmek ister: Bütünün belirleyiciliğinden kurtulabilen tekil, özerk ve özgür bilinç yaratabilir.

İslam'da Tanrı Sonsuz Bir Güçtür

Hegel, *"Felsefenin Dizgesi"*inde Ön Asyalılarla Avrupalıları ayırır ve asıl ayrım çizgisinin *"Muhammedciler"* (Müslümanlar; O.B.K.) ile Hristiyanlar arasında olduğunu öne sürer. Hegel'e göre, Muhammedenizmin yandaşları, diyesi, Müslümanlar, Musevilerin dargörüşlü ilkesini, genelliğe ulaştırarak aşmışlardır. Müslümanlarda Tanrının dolaysız ve duyusal bir biçimde var olduğu kabul edilmez. Onlarda Tanrı dünyanın her türlü çokluğunun üstüne çıkmış, sonsuz bir güçtür. *"Bu nedenle"*, diye sürdürür Hegel belirlemelerini, *"Muhammedenizm sözcüğün gerçek anlamıyla yüceliğin/ululuğun dinidir. Ön Asyalıların özyapıları bu dinle tam bir uyum içerisinde."*

Müslümanlığı ululuğun, yüceliğin dini diye nitelendiren ve Ön Asyalıların yiğitlikleri ve merhametli oluşlarını övgüyle anan Hegel, Ön Asyalıların *"soyut tek"*e sıkı sıkıya sarılma anlayışının, geneli tikelleştirmeyi/özelleştirmeyi, dolayısıyla somut eğitimi başaramadığını savlar.

Hegel'e göre, Müslüman Ön Asya'da her birey özgürdür, asıl despotizm onlar arasında yoktur. Buna karşın, siyasal yaşam, bölümlenmiş yapı, ayrılmış ve özel devlet erkleri oluşturmamıştır. Böyle bir ortamda bireyler bir yandan öznel, sonal ereklere üstünde bir ululuğa sarılırlar; öbür yandan, denetimsiz güdülere kapılırlar. Bu ereklere, genelin sürekli özelleştirilmesini sağlayamadığı için, her türlü genelden yoksundur. Böylece burada (Ön Asya'da) *"ulu düşüncelerin yanı sıra, en büyük öç tutkusu ve hile de"* oluşur.

Hegel'in bu sözleri şöyle açıklanabilir: Geneli özelleştirememek, ayrılaşma ve bölümlenmeyi zorlaştırır; bireysel ve kamusal yaşamın çoğulculuk ve hukuk çerçevesinde biçimlenmesini önler. Bu durumda da bireyler ya da kümeler, güncel deyişle, demokratikleşme ve uygarlaşma konusunda atılım ve ilerleme gerçekleştirmekte engellerle karşılaşır. Yine böyle bir toplumsal ve düşünsel durum, insanın rastgelelikten kurtulma uğraşına olumsuz yansır; insanı tanımlanamaz, belirsiz bir ululuğa sarılmaya özendirir; bireysel düzlemde denetimsiz güdülere yönelir. İnsanlar, özgürleşmiş ve etik değerlerle donanmış bireyler olamaz; duygu ve güdülerinin tutsağı olurlar.

Hristiyanlıkta Tanrı İnsanlaşmıştır

Doğulular böyleyken, Avrupalılar, *"somut geneli, öz-yapı ve ilke"* edinmişlerdir. *"Hristiyan Tanrı"*, diye karşılaştırmayı gerekçelendirir Hegel, *"salt farksız tek"*i değil, *"üç tek"*i içeren, insanlaşmış ve kendini vahyeden Tanrıdır. Böyle bir din anlayışında, Hegel'in savı öyle, *"genel ile özel -düşünce ile varoluş- çelişkisi en keskin biçimdedir ve aynı zamanda birliğe"* ulaştırılmıştır. Bu yüzden, Muhammedenizm de olduğu gibi, Hegel'in karşılaştırması böyle sürer, *"özel"*i düşünce belirler; bunun tersi de, bir başka deyişle, genelin özelleşmesi de doğrudur.

Bu nedenle, Avrupa düşününün başlıca ilkesi *"öz bilinçli ustur"*. Bu öz bilinçli us, özüne güvenir; hiçbir şey ona aşılmaz bir engel oluşturamaz; içinde olmak/güncel olmak için her şeye dokunur.

Avrupalı Usunu Özgürce Kullanır

Hegel'e göre, uyuşuk, belirsiz ululuğun inançlısı, güdülerinin tutsağı Doğulu Müslüman'ın karşısında, genel ile özeli ayıran Avrupalı Hristiyan vardır. Hegel, *"genel"* den düşünceyi, *"özel"* den de tek tek insanın *"varoluşu"* nu anlar. Avrupalının, Hegel'in bakışıyla, en belirgin özelliği usunu özgürce kullanmasıdır; özgüvenli, öz bilinçli oluşudur; tarihsel-toplumsal süreçlere katılması, onları birlikte belirlemesidir.

Hegel, *"Avrupa düşünüyü"* nü belirlemeyi şöyle sürdürür: *"Avrupa düşünüyü"*, dünyayı karşısına koyar; ondan bağımsızlaşır; bu çelişkiyi çözümleyerek kaldırır; başka türlü oluşunu, çeşitliyi yalınlığına katar. Bu yüzden, Avrupa düşününde *"bitimsiz bilgi edinme zorlaması"* egemendir. Bu durum başka ırklara yabancıdır; *"çünkü"*, diye görüşlerini dizgeleştirir Hegel, *"dünya, Avrupalıyı ilgilendirir; Avrupalı dünyayı tanımak/bilmek ister; karşısında bulunan başkayı edinmek ister; dünyanın başkalaşımalarında türü, yasayı, geneli, düşünceyi, içsel ussallığı görülürleştirmek ister."*

Avrupa düşünüyü, kuramsalda olduğu gibi, edimselde de özü ve dış dünya arasındaki birliği oluşturmaya uğraşır. *"Avrupa düşünüyü"*, Hegel'in yaklaşımı Avrupa sömürgeciliğinin düşünsel gerekçesi gibi de algılanabilir, *"kendisine dünya egemenliğini sağlayan enerji ile dış dünyayı ereklerine bağımlı kılar."*

Avrupa düşününde birey, özel eylemlerinde sağlam genel ilkelerden hareket eder. Avrupa'da devlet, az ya da çok, *"bir despotun keyfiliğinden kurtarılmış, özgürlüğün akılcı kurumlar yoluyla biçimlendirilmesi ve gerçekleştirilmesi"* olarak belirir.

Almanlar Nesnelerin En İç Doğasını Anlamak İster

Daha önce çeşitli uluslar bağlamında Almanların da birtakım niteliklerine değinilmişti. Hegel'in Doğululara, Müslümanlara ve bunlar arasında yer alan Türklere ilişkin görüşlerini eleştirel değerlendirebilmek için, onun Almanlara ilişkin nitelemelerini de biraz daha yakından irdelemek yararlı olabilir.

Hegel, öz ulusunu ne ölçüde eleştirel değerlendirir, ne ölçüde ulular, şu yargılarından anlaşılabilir: Hegel'in Almanlara ilişkin değerlendirmeleri şöyle sıralanabilir: Almanlar, ya alçakgönüllükten ya da en iyiyi en sona bırakma düşüncesinden, kendilerini genellikle en son anarlar. *"Biz"*, diye kesin bir özdeşlik anlayışını vurgular Hegel, *"derin, bazen de anlaşılmaz düşünürler olarak biliniriz; biz, nesnelerin en iç doğasını kavramak isteriz; bu nedenle bilimde son derece dizgesel çalışırız; bu arada dışsal, keyfi bir kuramın biçimciliğine düşeriz. Bizim düşünümüz, Avrupa'nın başka bir ulusunun düşününden daha içe dönüktür. Biz düşünmeyi ve ruhun (Gemüth) içselliğinde yaşamayı yeğleriz. Bu dingin yaşamda, düşünün keşiflere özgü yalnızlığında, eyleme geçmeden önce, eylemlerimize yol göstereceğini düşündüğümüz ilkeleri özenle belirlemeye uğraşırız. Bu nedenle, eyleme yavaş geçeriz. Bu arada çabuk karar vermek gereken durumlarda kararsız da kalırız; yapmak istediğimiz şeyi en iyi biçimde yapmaya ilişkin içten arzumuzdan dolayı çoğu kez hiçbir şey beceremeyiz. Bu yüzden Fransızların atasözünü 'En iyi, iyiyi öldürür' (le meilleur tue le bien) Almanlara uyarlamak haksız olmaz. Yapılacak şeylerin tümü, Almanlarda", burada Hegel kendisi ile Almanlar arasına mesafe koyar, "gerekçelere dayandırılmış olmak zorundadır. Her şey için neden bulunabileceği için, bu gerekçelendirme çoğu kez salt biçimciliğe dönüşür.[...] Bu biçimcilik ayrıca Almanların yüz yıllar boyunca bazı politik hakları, gösterilerle koruma tavrıyla yetinmelerinde de görülür. Böyle bir yakla-*

şım la uyruklar kendileri için çok az şey yaptıkları için, yönetim için de pek az şey yaptılar. Ruhun içselliğinde yaşayan Almanlar, bağıllık, sadakat ve konuşkanlıklarından coşkuyla söz etmelerine karşın, bu tözsel düşünce yapılarını kanıtlamak amacıyla pek bir şey beceremezler. Buna karşın prenslere, hükümdarlara karşı genel devlet hukukuna ilişkin ölçütleri devlet için bir şeyler yapma isteksizliklerini örtmek amacıyla, sadakatlerine ve konuşkanlıklarına ilişkin iyi düşüncelerini bilinçsiz ve zararsız biçimde kullandılar. Politik düşünceleri ve anayurt sevgileri pek canlı olmasa bile, öteden beri resmi bir görevin sağladığı onura olağanüstü istek duydular; makamın ve unvanın insanı adam edeceğini düşündüler. Unvanın türüne göre kişilerin öneminin değişeceğini ve gerekli saygının hemen hemen her durumda tam güvenceyle ölçülebileceğini sandılar. Böylece Almanlar gülünç duruma düştüler.”

Hegel'in öz ulusunun üyeleri, bir başka söyleyişle, ulustaşları olan Almanlara ilişkin eleştirelliği, Doğulu ve Müslümanlara ilişkin görüşlerinin önyargısızlığı ya da içtenliği bakımından bir gösterge olarak düşünülebilir.

Barbar, Tembel ve Duyarsızdır

Hegel, irdelemelerinde “barbar” kavramını sıkça kullanır. Bu nedenle Hegel'in “barbar” kavramının açılanması, bu irdelemede geçen “barbar” niteminin yerli yerine oturması bakımından gereklidir. Hegel, “Hukuk Felsefesinin Temelleri”nin “töresellik”e (Sittlichkeit) ilişkin üçüncü bölümünde şu eke yer verir: “Barbar tembeldir; barbarı eğitilmişten (Gebildete) ayıran, barbarın duyarsızlık içerisinde işi olurlarına bırakmasıdır; çünkü, edimsel eğitim, alışkanlıkta uğraşma gereksinmesi duymaktan oluşur. Yapıp etmelerine egemen olamadığı için, beceriksiz her zaman istediğinden başka bir şey yaratır.”

Hegel yukarıda kimliği belirtilen yapının bir başka yerinde “ek” diye nitelendirdiği bölümde “barbar” kavramına ilişkin şu görüşleri belirtir: “Güneşin ve gezegen-

lerin de yasaları vardır; ama, onlar bunu bilmez. Barbarlar, güdüler, töreler ve duygularca yönetilir; ama, bunlara ilişkin bilinçleri yoktur. Hukuk, belirlendiği ve bilindiği için, duyumsama ve görüş belirtmeye ilişkin bütün rastlantısallar, öç (alma) biçimi, merhamet, bencillik ortadan kalkar; böylece hukuk hakiki işlevine ve onuruna ulaşır."

Hegel, barbar kavramını başka yapıtlarında, örneğin, *"Felsefe Tarihi"*¹⁷ adlı yapıtında *"düşünselin"* değil, *"duyusalın"*, *"hamın"*, *"erginsizliğin"* düzleminde düşünen ve eyleyenler için kullanır.

Hegel'in yüklediği anlamlar bakımından *"barbar"*, tembel, üretimsiz, duyarsız, istençsiz, güdü ve törelerin tutsağıdır. Barbar, hukuksuzluğun türevidir ve hukuksuzluk ortamını yeğler; çünkü, hak hukuk tanımaz, saldırgan ve karışmacıdır. Hegel'in Doğuluları, Müslümanları ve Türkleri bu bağlamlarda değerlendirip, değerlendirmedeği, görüşlerinden çıkarılabilecek ölçüde açıktır.

Biçimsiz, Çölde Anayurdundadır; Çünkü, Çölde Biçimlendirecek Bir Şey Yoktur

Hegel, İslam'ın kökenini şöyle değerlendirir: *"Muhammed'in dininin kökeni Araplardadır."* Arap ülkesinde, Hegel görüşlerini iyice özelleştirir, *"düşün yalındır; biçimsiz, orada anayurdundadır; çünkü, çölde biçimlendirilebilecek bir şey yoktur."*

Olumsuz bir izlenim yaratan bu tür değerlendirmelerin yanı sıra, Hegel, *'Felsefe Tarihi Üzerine Dersler'* adlı yapıtının üçüncü cildinde (*'Saemtliche Werke'*, Bd.19, Stuttgart-Bad Cannstatt 1965) *'Aristoteles'in Yorumcuları'* ara başlığı altında Arapların *"akıl metafiziğini ve biçimsel mantığı oluşturdıklarını, ünlü Arapların 8. ve 9. yüzyıllarda aşadıklarını"* dile getirir.

Farabi, Gazali, İbni Sina ve İbni Rüşt gibi İslam düşünürlerinin Aristoteles yorumlarını övgüyle anar. Arap düşünce yaşamının gelişme dönemindeki bu gibi

atılımlarla, Batı dünyasının başta Aristoteles olmak üzere, Antik Yunan felsefe birikimiyle Arapça'dan Latince'ye yapılan çeviriler yoluyla tanıştığını vurgular. Böylece, düşünür, İslam düşüncesinin bir anlamda Antik Yunan'la Batı dünyası arasındaki düşünsel bağın kurulmasına aracılık ettiğini açığa vurur.

İslam düşünürlerinin Aristoteles felsefesini salt yorumlamadıkları, yorumlama etkinliğini kendi düşünceleri temelinde yaptıkları için, aynı zamanda düşünsel bir bireşim gerçekleştirdikleri açıktır. Başta Aristoteles olmak üzere, Antik Yunan kültür birikiminin İslam ve Arap düşünce birikimiyle harmanlanarak Avrupa'nın edinimine sunulması, doğal olarak Batıda 15. yüzyılda başlayan ve giderek gelişen yenileşme ve uygarlaşma devrimlerine de katkı yapmıştır.

İslam ve Arap dünyasının insanlığın düşünsel gelişimine yaptıkları katkıları takdirle belirten Hegel de, Avrupa kültür tarihinde İslam'ın yayılmasının durdurulması konusunda bir dönüm noktası ve önemli bir utku olarak değerlendirilen Karl Martell'i anar. Avrupa içlerinde Müslümanların ilerlemesinin Karl Martell'ce durdurulduğunu (732) belirtir. Müslümanların egemenlik kurduğu ya da yayıldığı yerlerde Müslümanlara, Müslüman olanlara dokunulmazken, Müslümanlığı seçmeyenlerin öldürüldüklerini yazar. *"Zamanla Araplar daha yumuşak davranmaya başlar"*, diye göreceli bir yaklaşımı yeğleyen Hegel'in belirttiğine göre, Araplar, Müslüman olmak istemeyenlerden haraç almakla yetinirler.

İslam Fanatizminin İlkesi Terördür

Hegel'e göre, Müslümanlar *"soyut hizmeti"* erekler ve büyük bir coşkuyla bu yönde çalışırlar. Bu coşku *"fanatizmdir; soyut bir şey, soyut bir düşünce için duyulan coşkudur. Fanatizmin özü, somuta karşı yıkıcı, bozucu davranmasıdır."* Bunun yanı sıra, *"İslam fanatizmi her türlü*

ululuğa yetilidir; bu ululuk, bütün küçük çıkarlardan arınmıştır ve bütün erdemleri, gönlü yüceliği ve yiğitliği içerir."

Hegel, Robespierre'in "özgürlük, terördür" (la liberte et la terreur) özdeyişini "din terördür" (la religion et la terreur) özdeyişine dönüştürür ve "İslam'ın ilkesi budur" saptamasını yapar. Gerçek yaşamın her şeye karşın somut olduğunu; fetihler yoluyla egemenlik ve zenginliğin oluştuğunu ve çoğaldığını, bireyler arası bağların geliştiğini yazan Hegel, çoğu şeyin rastlantısal olduğunu ve kum üzerine kurulduğunu, kaygan-değişken olduğunu savlar. Müslümanlığın dünyasala karşı aldırışsız ve ilgisiz kaldığını bir kez daha vurgular.

Hegel, eğer her türlü dinsel fanatizmin terör yaratabileceğini söylese, belki kabul edilebilir bir yaklaşım sergilemiş olurdu. Ne var ki, düşünür sadece İslam fanatizmini terörle ilişkilendirerek, dışlayıcı ve düşmanlaşmaya elverişli bir bakış açısı ortaya koymuştur. Bu tek yanlı tutum, doğaldır ki, çeşitli dinlerden insanlar arasındaki diyalogu olumsuz etkilemiştir.

İslam'da Çoğu Şey Dağınık ve Bulanıktır

Hegel'in görüşüne göre, İslam, sayısız krallık ve imparatorluk kurmuş; olağanüstü yayılmıştır. Bu "sonsuz denizde" daha da yayılmaktadır; "hiçbir şey sağlam/sürekli değildir." Katmanlaşarak bir biçim kazanan şeyler de saydamdır, dağınık ve bulanıktır. Müslümanların kurdukları krallıklar bu nedenle organik bir sağlamlık-dayanıklılık bağından yoksundur; imparatorlukları bu nedenle soysuzlaşmış, oralarda yaşayan bireyler sadece yitip gitmişlerdir. Herhangi bir yerde soylu bir ruh kalıplaştığında, öyle bir özgürlük içerisinde ortaya çıkar ki, bundan daha soylu, daha gönlü yüce, daha yiğit, daha düş kırıcı bir şey olamaz.

İslam'da öznel-genel ilişkisi anlayışını şöyle sergiler Hegel: Bireyi saran, devindiren özel olan, belli olan şey-

ler bireyce de tümüyle sarılır. *"Avrupalılar ilişkiler yumağına sahiptir"* ve bu ilişkiler karmaşanın sonucudurlar. Buna karşın, Muhammedenizmde birey sadece budur; diyesi, *"en üst derecede acımasız, hileci ve aynı zamanda gözüpek ve gönlüyüce"* dir.

Müslümanlar sevgi duyumsadıklarında bile *"aldırışsız ve aynı zamanda içtendir. Kölesini seven egemen, kölesine bütün görkemi, erki, onuru"* sunar; tacını tahtını unuttur; buna karşın, aynı aldırışsızlıkla kölesini feda eder.

Hegel yukarıda sözünü ettiği aldırışsızlığı anırtarak, Müslümanların duygulanımlarındaki ölçü tanımazlığı betimlemeyi şöyle sürdürür: *"Bu aldırışsız içtenlik, Arapların ve Sarasenlerin şiirinin hararetinde görülür. Bu hararet, her şeye ilişkin yetkin fantezinin özgürlüğüdür; bu öyle bir hararettir ki, bütünüyle konusunun yaşamıdır; özdeşkinlik ya da bencilik içermez."*

Müslümanlığın Coşkunluğu Sınırsızdır

Coşkunluk, hiçbir zaman böyle büyük eylemler yaratamamıştır. Hegel'e göre, bireylerin yüce ülküler için, halkların bağımsızlıkları için coşkunluk duymaları doğaldır. Buna karşın, Müslümanlığın yarattığı coşkunluğu Hegel ürkütücü bulur. Ürküntü, Hegel'in şu saptamasında görülebilir: *"Soyut, bu nedenle de bütünü kapsayıcı, hiçbir şeyin durduramadığı, hiçbir yerde kendini sınırlamayan, hiçbir şey gereksinmeyen coşkunluk, Müslüman Doğunun coşkunluğudur."*

Hegel, kapsayıcı genelden çekinir; onu bağlayıcı, bağmlılaştırıcı bulur. Oysa, İslam'ın soyutluğu, bütünü kapsamayı öngörür; sınırsız coşkunluğun eşlik ettiği böyle bir güç, özünü sınırlamaz, denetlemez. Hegel, bu niteliklerinden dolayı Doğu ve İslam'ın coşkunluğunu *"ürkütücü"* bulur.

Hegel, Arapların fetihlerinin anahtarını, bilimlerinin hızla serpilip gelişmesini bu coşkunluğa bağlar. Yine

Hegel'e göre, Arap fetihçiler ilkin sanat ve bilimi tahrip etmişlerdir. Ömer "Ya bu kitaplar Kuran'da olanı içermektedir, ya da içerikleri başkadır; her iki durumda da bu kitaplar gereksizdir!" savıyla, İskenderiye kütüphanesini yakmıştır. İzleyen dönemlerde Araplar, sanatları ve bilimleri yükseltmiş ve her yerde yaymışlardır. Harun Reşid döneminde imparatorluk altın dönemini yaşamıştır. Büyük kentler kurulmuş, ticaret ve el sanatları gelişmiş, görkemli saraylar ve okullar yapılmıştır. Bilge ve bilginsarayda toplanmış, saray salt dış görkemiyle değil, sanat ve bilimin gelişmesiyle de yücelmiştir. Halifeler ilk başlarda Araplara özgü "yalınlık ve alçakgönüllülük anlayışına uygun" yaşamışlardır. Halife, "en berbat Sarasen ve en bayağı kadını bile kendine eşdeğer" saymıştır.

Doğuya özgü birtakım olumluluklara karşın, halifelerin imparatorluğu uzun ömürlü olamamıştır; çünkü, diye sürdürür saptamalarını Hegel, "genellik zemininde hiçbir şey sürekli/sağlam değildir."

III. 3. TÜRK GÖRÜNÜMÜ

Yeniçeriler, Türk Erkinin Temelidir

Arap imparatorluğu ile Frank imparatorluğu eşanlı yıkılmıştır. Tutsaklar ve akın akın gelen Selçuklular ve Moğollar saldırmış, yeni imparatorluklar kurmuşlar; yeni hanedanlar tahta geçmiştir. Osmanlılar, Yeniçerileri "sağlam" bir odak noktası yaparak "sağlam" bir egemenlik kurmayı başarmışlardır.

Hegel, aynı yapıtında yer alan "Yeni Dönem Reformasyonu" ara başlığı altında aklın inançtan bağımsızlaşması serüvenini irdelerken, sözü Yeniçerilere getirir ve Avrupa'daki rahipleri Yeniçerilere benzetir. Rahipler, papalığın hazır ordusudur; Yeniçeriler ise "Türk erkinin temelidir."

Hegel "sağlam" sözcüğünü "sürekli, kalıcı" anlamlarında kullanır ve sözcüğe açık bir olumluluk yükler. Os-

manlıların kurduğu imparatorluğu “sağlam”, “sürekli” diye nitelendirmesi bu nedenle “olumluluk” olarak değerlendirilmelidir.

Doğu ve İslam imparatorluklarında “fanatizm”, Hegel’e göre, “yatıştıktan sonra ruhlarda töresel ilkenin izleri kalmamıştır. Etik değerler dizgesinin geçerlileşmesinin zorunlu önkoşulunu oluşturan töresel ilke”, İslam’da etkisizleşirken, Hegel’in kanısı öyle, “Avrupa kahramanlığı, Sarasenlerle savaşında güzel, soylu şövalyeliğe” yükselmiştir.

Bunun yanı sıra, bilimler ve bilgiler, özellikle de felsefe bilgileri Araplardan Batıya geçmiştir. Germenlerdeki soylu şiirin ve “özgür fantezinin” fitilleri Doğuda ateşlenmiştir; bu yüzden Goethe de Doğuya yönelmiş; Divan’ında Doğuyla Batı arasında “pırlanta bir bağ” oluşturmuştur. Goethe’nin Doğuyla Batı arasında kurduğu bağ, “içsellik ve fantezinin bahtiyarlığı bakımından her şeyi geride bırakan bir bağdır.”

Doğu, coşkunluğunu zamanla yitirince, “en büyük sefihliğe” batmıştır: Hegel, Doğunun sefihliğinin nedenlerini şöyle betimler: Muhammed’in öğretisinin ilk biçimlenişinin temelini oluşturan ve cennette sunulan ödül olarak gösterilen “duyusal (cinsel) haz”, fanatizmin yerini almıştır.

Bu savlamalar çerçevesinde Hegel, İslam’a ilişkin sonal yargısını yazar: Artık Asya ve Afrika’ya doğru geri itilen, Avrupa’nın bir köşesinde sadece Hristiyan güçlerin kıskançlığı nedeniyle kalmış olan İslam, “dünya tarihi ortamından çoktan çıkmış, kendi içine çekilerek, Doğu rahatlığı ve dinginliğine bürünmüştür.” Hegel’in bu saptaması bir yönüyle Osmanlıların gerileme dönemiyle ilişkilidir.

O dönemde Osmanlılar, ya da çoğu Alman düşünürü, yazarı gibi Hegel’in de deyişiyle, Türkler artık dünya olaylarının gidişini belirleyen güç olmaktan çıkmıştır. Edilgenleşmiş, hatta yenilmiş ve dolayısıyla da kabuğuna çekilmiştir. Bu saptamalarda ilginç olan bir baş-

ka nokta, Hegel'in de İslam'la Türkleri yer yer özdeşleştirmesidir.

Türklerin Gücü Fetihlere Dayanır

Hegel'in Doğu ve İslam'a ilişkin görüşlerinin belirginleştirilmesi bağlamında, Türklere ilişkin nitelermeleri değerlendirilebilir. *"Tarih Felsefesi"*¹⁸nde Hegel'in Türklere ilişkin değerlendirmeleri şöyledir: Reformasyon döneminde *"Avrupa devletlerinin dışa dönük ortak çıkarları Türklere karşı"dır*. Türkler, Doğudan ve İslam'dan kaynaklanan *"korkunç gücü"*, Doğudan Avrupa'ya taşıyan bir tehlike oluşturmaktadır. Hegel, *"korkunç güç"* diye tanımladığı gücün taşıyıcısı olan Türklere ilişkin değerlendirici görüşlerini şöyle açıklar: Türkler o zamanlar çekirdek oluşturmuş, *"güçlü bir ulustur ve güçleri fetihlere"* dayanmaktadır. Bu nedenle, dur durak bilmeksizin sürekli savaşlar yapmışlar, sadece silah bırakımlarında durmuşlardır. Fethedilen ülkeler, Franklarda olduğu gibi, savaşçılar arasında miras yoluyla geçen mülkiyet olarak değil , kişisel mülkiyet olarak dağıtılmış; daha sonra *"kalıtsallık"* çıktığında, (mülkiyetin miras yoluyla geçmesi) ulusun gücü kınılmıştır.

Osmanlı gücünün en parlak doruğu olan ve ezici çoğunluğu Balkan Hristiyanlarından derlenen Yeniçeriler, Avrupalılar için *"korku"* anlamını taşımıştır. Hegel, özellikle *"Yunanlı uyruklar arasından güzel ve güçlü gençlerin"* devşirildiğini; sıkı bir İslam eğitimiyle yeniçerileştirildiklerini anlatır. Anne babaları, kardeşleri ve eşleri olmayan Yeniçerileri keşişlere benzetir. Hegel'e göre, Yeniçeriler, başıboş anlamında *"bağımsız ve korku verici bir kalabalıktır."*

Avusturya, Macaristan, Venedik ve Polonya gibi Avrupalı güçler, sürekli Türklere karşı durmak zorunda kalmıştır. Lepanto (İnebahtı) yakınlarındaki muharebe, *"İtalya'yı belki de bütün Avrupa'yı 'barbarların' saldırısından kurtarmıştır."*

Daha önce Herder açısından içeriğini belirlemeye çalıştığım “barbar” kavramı, yukarıdaki örnekte olduğu gibi, Hegel’ce de açık biçimde Türkler için de kullanılır.

Almanlar, Türklere Karşı, Onur Kırıcı Savaşlar Yürütmüştür

Reformasyonun etkilerini irdeleyen Hegel, Almanya’nın devlet olarak yapılanması bakımından en önemli etkilerden birinin Batı Falya Barışı (der westfaelische Frieden) olduğunu yazar. Bu barışla Katolik Kilisesinin yanı sıra, Protestan Kilisesinin varlığı ve geçerliliği de kabul edilmiştir. Yine, tam tikellik, başkalarına benze-
mezlik ereği ve özel hukuka ilişkin düzenlemeler bu barışla olanaklılaşmıştır. İç yapılanması bakımından önemli bir atılım yapan Almanya, böylece daha önce ne denli zayıf ve dağınık bir devlet olduğunu algılamıştır.

Alman imparatorluğu o zamana değin ancak “*Polonyalıların Viyana’yı ellerinden kurtardığı Türklere karşı onur kırıcı savaşlar yürütmüştür; Fransa’yla olan ilişkileri daha da onur kırıcıdır.*”

Hegel, ‘Tarih Felsefesi’ adlı yapıtında “Hristiyan Ger-
men Dünyasının Öğeleri”ni irdelerken, Macarları, Bul-
garları, Sırpı ve Arnavutları “Asya kökenli” halklar
olarak öbeklendirir ve karşılıklı akınlar sırasında Avru-
pa’da yerleşip kalmış “kırık barbar artıklar” diye değer-
lendirir.

Hegel’in “Asya kökenli, kırık barbarlar” diye öbeklen-
dirdiği bu halklar, yine Hegel’e göre, Hristiyan Avru-
pa’nın Hristiyan olmayan Asya’ya karşı yürüttüğü sa-
vashlarda “öncü birlik” görevini görmüşlerdir. “Hatta Po-
lonyalılar”, diye sürdürür Hegel değerlendirmelerini, “ku-
şatılmış Viyana’yı Türklerden kurtarmışlardır.” Yukarıda sa-
yılan halkları Hegel değerlendirmesine katmaz; çünkü, bu
halklar, Hegel’in kanısı öyle, “özerk bir öge” olarak dünya-
da aklın biçimlendirilmesi saflarında yer almamışlardır.

Herder gibi Hegel de Macarları ve Bulgarları Avrupa halkları arasında saymamasına karşın, Avrupa Birliği'nin genişleme sürecini belirleyen siyasal yetkililer, anılan bu iki ulusu Avrupalı olarak değerlendirir. Bu durum, tarihsel birikimin istenildiğinde yakınlaşmak ya da uzaklaşmak için kullanıldığını göstermektedir.

Hegel toplu yapıtların on birinci cildinde yer alan Bizans İmparatorluğuna ilişkin irdelemesini, her bakımdan çökmekte olan hantal imparatorluğu "*güçlü Türklerin darma dağın ettiği*" savlamasıyla bitirir.

Türklerin Tanrısı Akıl Soyutlaması Değildir

'*Estetik Üzerine Dersler*'¹⁹ adlı yapıtında sanatta öykünmeyi olumsuzlayan Hegel Türklere de değinir. Söz konusu değininin bulunduğu yerde Türklere ilişkin şöyle der: "*Bilindiği gibi, Müslüman olan Türkler, tabloları, insanların resimlerinin yapılmasına göz yummazlar.*" Bu tümceden sonra, görüşlerini şöyle açıklar: James Bruce bir gezisinde bir Türk'e bir balık resmi gösterir. Türk şaşkınlığa kapılır ve şaşkınlığı geçince şu yanıtı verir: "*Kıyamet gününde bu balık sana karşı isyan eder de 'Bana bir beden yaptın, ama ruh veremedin' derse, böyle bir yakınmaya karşı kendini nasıl savunacaksın?*" Hegel, Türk'ün yanıtının kökenini sergilemek amacıyla, Peygamberin de resimlerin kendilerini yapanları kıyamet gününde dava edeceklerini belirttiğini savlar.

Aynı yapıtta Hegel sanatın içeriği ve biçimi sorunsalını ele alır ve sanat kuramı bakımından henüz geçerliliğini koruyan saptamalar yapar. Hegel'e göre, içerik, sanatsal anlatıma dönüşme yetisini içinde taşımalıdır ve anlatımda gerçekleşmelidir. Sanatın içeriği bir başına soyut bir şey olamaz. Hegel bugün bile sanat kuramı ve edimi açısından önemini yitirmeyen irdelemesini sürdürür: Düşünsele ilişkin hakiki olan her şey, özünde somuttur. Genellik, özneliği ve özelliği içinde barındırır. Hegel

savlamasını Tanrıyla örneklendirir ve şöyle yazar: *"Tanrı yalın tek olsun ve bu niteliğinden dolayı da en yüce varlık olsun. Böylece akıl dışı aklın ölü bir soyutlamasını dile getirmiş olur. Somut hakikatliği içerisinde barındırmayan böyle bir Tanrı, sanat için, güzel sanatlar için içerik sunamaz."*

Bu bağlamda sözü Yahudilerin ve Türklerin *"akıl dışı aklın ölü bir soyutlaması olan ve sanatsal bir içerik oluşturmayan"* Tanrı anlayışına getiren Hegel, şu görüşlere yer verir: *"Yahudiler ve Türkler, bu nedenle, Tanrılarına sahiptirler. Böyle bir Tanrı, akıl soyutlaması olmak bir yana, sanat yoluyla olumlu bir biçimde ifade bile edilemez."* Türklerin ve Musevilerin Tanrı anlayışına karşın, Hristiyanlıkta Tanrı, Hegel'e göre, *"hakikiliği içerisinde ve bundan dolayı da kişi olarak, özne olarak ve düşün olarak pekala somuttur."*

Kaba Saba Türkler Buluntu Bir Akla Sahiptir

Hegel, daha önce anılan *"Felsefe Tarihi"*nde *"Geçiş Dönemi"* ara başlığı altında felsefi düşüncenin evrim sürecini konulaştırır. Öznelerin duyumsamalarını, görüşlerini, gönüllerini ve akıllarını ancak öz çabalarıyla oluşturabileceklerini, yetkinleştirebileceklerini öne süren Hegel'e göre, yüreği *"ahlaksal bakımdan yetkinleşmiş, düşünmeye, entellektüel irdelemeye doğru ilerlemiş insanlar, güzel duygular, duyumsamalar, eğilimler"* geliştirebilirler. Böyle içsel bir çabayla aklını yetkinleştirmeyen özne, *"bulduğu aklı"*, başkalarının geliştirilmiş *"bilme gücünü"* sahiplenir. Başkalarının geliştirilen akli edinen böyle bireyler güdülerini gereği, buldukları insan aklını, eleştirel irdeleme yoluyla özümsemek yerine, doğal duyumsama ve bilme olarak değerlendirirler.

Buluntu akli eleştirisiz, ayırmılamasız ve çözümlemesiz bir biçimde edinen topluluklar için Hegel ilkin Hintlileri örnek olarak anar. İneği kutsayan Hintliler, yeni doğan çocukları dışarı atarlar, öldürürler, olası her türlü acımasızlığı yaparlar.

Mısırlılar bir kuşu, Apis'i ulularlar, *"Türkler de"*, Hegel böyle düşünür, *"öyle bir buluntu insan aklına sahiptirler. Kaba saba Türklerin buluntu insan usu ve doğal duygusu ölçüt alındığında, iğrenç ilkeler doğar."*

Türkler, Hegel'in yaklaşımına göre, öz çabasıyla, içsel uğraşıyla öz bilincini ve usunu geliştirememiş; başkalarınca geliştirilen akli ve bilinci önlerinde bulmuştur. Söz konusu buluntu akli ayırmılaştıramamış, özgünleşme ve özgürleşme amacıyla ondan yararlanmayı başaramamışlardır. Bu başarısızlıktan, iğrençlikler, dışa dönük saldırganlıklar doğmuştur.

Hegel *"Estetik Üzerine"*²⁰ adlı yapıtının ikinci cildinde giyim kuşamı irdeler. Giyimin, duruş ve devinimin anlatımı olan durumla bağlantılı olduğunu belirten Hegel, *"bizim"* diye nitelendirdiği Avrupalı giyim ve giyiniş tarzının, bedenın çizgilerini öne çıkardığını, yürüyüşü ve devinişleri en az engellediğini yazar. Konuya ilişkin görüşlerini şöyle sürdürür: *"Buna karşın, Doğuluların uzun, geniş giysileri, bol pantolonları bizim canlılığımıza ve devingenliğimize pek uymaz; bu tür giysiler sadece Türkler gibi bacaklarını büküp bütün gün oturanlara ya da yavaş ve vakarla devinen Türklere uyar."*

Türkler Bile Azınlıklara İnanç Özgürlüğü Tanımıştır

Hegel'in Türkleri adlarıyla andığı bir başka yapıtı *"Berlin Döneminden Kalma Karışık Yazılar"*²¹'dir. Hegel anılan yapıtının *"İngiliz Reform Yasası Üzerine"* adlı bölümünde Avrupa ve Almanya'da kilisenin mal varlığı ve bu mal varlığının işletilişini dile getirir. Türklere ilişkin olarak anılan bağlamda şu saptamayı yapar: *"Türkler bile egemenlikleri altındaki Hristiyanlara, Ermenilere ve Yahudilere kiliselerini bırakmıştır. Kiliseler yapı olarak dö-küldükleri zaman, onarımları amacıyla yasakladıkları da olmuştur. Böyle durumlarda para karşılığında izin vermişler-*

dir. Fakat İngilizler yendikleri Katolik halkın kiliselerinin tümünü ellerinden almışlardır."

Burada "*Türkler bile*" anlatımı dikkat çekicidir. Bu anlatım, düşünürce kötünün kötüsü anlamında kullanılmaktadır. Hegel'e göre, barbar Türkler bile, egemenlikleri altındaki Balkanların Hristiyan halkına dinsel konularda en geniş özgürlükleri tanırken, uygar İngilizlerin Katoliklere yaptığını anlamak olanaksızdır!

Osmanlı yönetiminin uyruğundaki Hristiyanlara dinsel alana ilişkin en geniş özgürlüğü tanıdığı, ilerde Marx tarafından da dile getirilecektir. Hatta Marx, Bizans İmparatorlarının bile düşünemeyeceği denli geniş dinsel özgürlüğün, Türler tarafından Hristiyanlara tanındığını ve söz konusu geniş özgürlüğün Hristiyan din adamlarınca kötüye kullanıldığı görüşünü savunacaktır.

Moğollar, Korkunç Çekirge Sürüleridir

Türlere ilişkin değerlendirmelerin çeşitli açılardan ele alınabilmesi için, Türklere öncüsü olarak Avrupa gündemine giren Moğollara ilişkin görüşler de konulaştırılmalıdır. "*Felsefenin Dizgesi*" adlı yapıtında (Toplu Yapıtlar, 10. cilt, Stuttgart-Bad Cannstatt 1965). Moğolları "*Asyatik bir ırk*" olarak değerlendiren Hegel'e göre Moğollar, "*çocuksu rahatlıklarıyla*" ünlüdür. Dur durak bilmezlik, hiçbir kalıcı/sağlam sonuca ulaşmayan devinginlik, "*korkunç bir çekirge sürüsü*" gibi öbür uluslar üzerine yayılma düşüncesi, aldırıışsızlık, hoyrat rahatlık, yücelik ve korkunçluk Moğolların özyapısal özelliklerindendir. Moğollar büyük bir çabuklukla saldırırlar, aynı hızla çekilirler; "*sadece zarar verirler, hiçbir şey inşa etmezler, dünya tarihine hiç bir ilerleme*" katmamışlardır. Moğollar, yukarıdaki sözlerin doğal çıkarımı uyarınca, insanlığın ilerlemesine ve ugarlaşmasına hiçbir katkı yapmamışlardır.

Hegel'in Doğu, İslam ve Türk konularındaki görüşleri yapıtlarına yansıdığı kadarıyla böyledir. Bu çalışma

öncelikle Hegel'in görüşlerini imgebilim (imagoloji) bakımından irdelemeyi ve okurların eleştirel değerlendirmine sunmayı amaçlamaktadır. Hegel'in bu bağlamda doğru alımlanmasına yapılan bir katkı, çalışmanın işlevini ve amacını oluşturmaktadır.

Düşününürün yukarıda betimlenen bazı değerlendirmeleri felsefenin özüne uzak genellemeler ve katı önyargılar olarak algılanabilir; önyargı oldukları gerekçelendirilebilir. Böyle bir karşıt gerekçelendirme çalışması başlı başına bir olumluluk olabileceği gibi, Hegel'in genellemelerinden küçük bir uyarı payı çıkarmak da yararlı olabilir.

Yukarıda irdelenen kimi değerlendirmeler, haksız, yersiz ve önyargılı bulunabilir. Böyle bir alımlama söz konusu olsa bile, Hegel'ce yapılan genellemelere kızmak yerine, onları eleştirel aklın süzgecinden geçirmeye çalışmak, Hegel'in sözünü ettiği "*buluntu akıl*" ile değil, eleştirel akılla olgu ve olayları çözümlemeye çalışmak çok daha yararlı olabilir.

IV.

KARL MARX ve FRIEDRICH ENGELS: 'TÜRKİYE' ve İSLAM İMGESİ

IV. 1. 'DOĞU SORUNU' ya da 'TÜRKİYE' YAZILARINDAKİ TÜRKİYE ve İSLAM GÖRÜNÜMÜ

Marx 1851 yılında '*New-York Daily Tribune*' adlı gazetenin yazarları arasına katılır ve Mart 1853'ten itibaren Osmanlı İmparatorluğunun durumuna ilişkin yazılar yayımlamaya başlar. Osmanlı İmparatorluğuna ilişkin yayımladığı yazıların birçoğunda adı geçmemesine karşın, Marx'ın en yakın çalışma ve dava arkadaşı Friedrich Engels'in, katkısı olur.²²

Karl Marx-Friedrich Engels:
'İngiliz Siyaseti-Disraeli-Sığınmacılar-Mazzini
Londra'da-Türkiye'²³

'*TopluYapıtlar*'ın ('*Werke*') 9.cildinde yer alan yukarıdaki yazının Türkiye bölümü de, yine aynı kaynaktan verilen bilgiye göre, büyük ölçüde Friedrich Engels tarafından yazılmıştır.

Bu nedenle olmalı, Sol Yayınlarınca yayımlanan '*Doğu Sorunu*' (Türkiye) adlı çeviri yapıtta, anılan yazı, Friedrich Engels adıyla ve sadece (Türkiye) başlığıyla verilmiştir.

'*Toplu Yapıtlar*'da '*İngiliz Siyaseti...*' adıyla yayımlanan yazının üçüncü sayfasında "*Prens Mençikov...*" diye başlayan bölüm, Türkiye, diyesi, Osmanlı İmparatorlu-

ğu ile ilgilidir. Engels'in anlatımına göre, Rus prensi Mençikov, Tuna boylarındaki Rus askeri birliklerini denetledikten sonra, 25 Şubat 1853 günü *"büyük bir gösterişle"* İstanbul'a gelir. İstanbul'da yaşayan Rum ve Rus ahali tarafından büyük bir coşku ile ve *"Zarigrad"*ı yeniden hakiki inanca kavuşturacak kutsallık düzeyinde bir kişilik gibi karşılanır. Ruslar, İstanbul'u *'çarkent'* anlamında *'zarigrad'* diye adlandırırlar.

Dönemin Osmanlı padişahı, Rusların isteği üzerine, Mehmed Fuad Paşa'yı görevinden uzaklaştırır; ama, Mençikov bununla yetinmek istemez. Bunun dışında, Padişah'tan Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan *"tüm Hristiyanların koru(n)ma hakkının yanı sıra, Rum patriğini belirleme yetkisinin de Rus çarına bırakılmasını"* talep eder. Bu arada Padişahın, Fransa ve İngiltere'den yardım istediği, İngiliz donanmasının Takım Adalar çevresinde görüldüğü ve Rus gemilerinin Boğaz yakınında demirlediği gibi haberler yayılır. Bu durum, yukarıda anılan yazıda belirtildiğine göre, *"Paris'te 'büyük bir sansasyona yol açar."*

Böylece, *"Doğu Sorunu"* Avrupa'da yeniden gündeme gelir. Engels'e göre, tarihin akışını bilenler, bu durumu şaşırtıcı bulmaz; çünkü, Avrupa'da *"devrimci kasırganın yatıştığı"* her dönemde, sürekli aynı *"Doğu Sorunu"* ortaya çıkar ya da çıkartılır. Fransız Devrimi'nin fırtınası dindikten sonra da, Napoleon ve Rus çarı Alexander, Tilsit Barışı ile bütün Avrupa kıtasını aralarında paylaşmışlardır. Hatta çar, o aradaki sessizlikten yararlanarak, *"çürümekte olan İmparatorluğu içten çökertmek isteyen unsurlara yardım etmek için"*, Rus ordusunu Türkiye üzerine yollamıştır.

Engels, Avrupa'da *"devrimci devinimlerin etkisizleştirildiği her anda"*, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğuna saldırdığını, bu bağlamda, örneğin, 1840 yılında ortaya çıkan *"Doğu Sorunu"*nun da Avrupa'nın büyük devletlerini savaşın eşiğine getirdiğini yazar. Yine Engels'in görüşüne göre, *"Avrupalı egemen cücelerin kısa-görüşlülü-*

ğü, Avrupa'yı anarşi ve devrimin tehlikelerinden kurtarmakla böbürlenirken, o zamana değin çözülmemiş 'Doğu Sorunu', hiç bitmeyen zorluk, ortaya çıkar ve Avrupalılar birbirine sorar: "Türkiye'yi ne yapalım?"

Yukarıdaki bölümü izleyen yargı yüklü tümce, Avrupa'nın Türklere ve Türkiye'ye ilişkin bakışını belirleyen tarihsel birikimin bazı izlerinin, Engels'in bilincindeki Türkiye imgesine de yansıdığının bir göstergesi sayılabilir. Bu tümce, Engels'in bilincindeki Türkiye imgesini dışa vurduğu gibi, Engels'ten sonra da Türkiye'ye ilişkin imgeyi biçimlendirici niteliktedir. Söz konusu tümce şu: *"Türkiye, Avrupa meşruiyetçiliğinin kanayan yarasıdır."*

Meşruiyetçilik, o dönemde ki geçerli anlayışa göre, meşru yöntemlerle yönetime gelen, diyesi, erki elinde bulunduran bir egemenin meşru olmayan yöntemlerle görevinden uzaklaştırılamayacağı görüşüne dayanır. Kavrama bu yönden ve yukarıda kullanıldığı bağlam gözetilerek bakıldığında, tümcenin içerdiği eleştirel içlemin, öncelikle Avrupa ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki yaklaşımına ilişkin olduğu görülür. Tümcede yer alan *"kanayan yara"* nitelemesi ise, hem Avrupa'nın tutumunu, hem de Osmanlı İmparatorluğunun durumunu değerlendirmek için kullanılan bir anlatımdır. Bu nedenle, *"kanayan yara"* nitelemesi, Türkiye, ya da Osmanlı imgesi açısından önem taşır; çünkü, bu niteleme zamanla içerik genişlemesine uğrayarak ve *"hasta adam"* imgesine dönüşerek, Avrupa'nın ortak belleğine yerleşir.

Avrupa'nın söz konusu tutumunu *"meşruiyetçi ve monarşik yönetim sisteminin güçsüzlüğü"* olarak niteleyen Engels, statükoyu (var olan durumu) koruma tavrını, *"umarsızlık göstergesi"* olarak adlandırır ve güçlü Avrupa ülkelerini *"ilerleme ve uygarlık"* için bir şey yapmama suçlar. İlerleme ve uygarlık için bir şey yapmak, ilerleme ve uygarlığın önündeki engelleri ortadan kaldırmak anlamına da geldiğinden, bu iki değer önün-

de bir engele dönüşen ya da en azından öyle değerlendirilen Osmanlı İmparatorluğunun da ortadan kaldırılması gerektiği duyumsatılır.

Engels açıklamalarını şöyle sürdürür: Türkiye de, dünyanın öbür ülkeleri gibi, yerinde durmamaktadır. *"Avrupa'da gerici taraf"* daha önce var olan durumu (Status quo ante) yeniden oluşturmaya başardığında, Türkiye'nin var olan durumu da değişecektir. Bu nedenle, yazarların deyişiyle, zavallı diplomatlar, sürekli olarak yeni sorunlar, yeni ilişkiler ve yeni çıkarlar ortaya çıktığı için, sekiz on yıl önce genel bir depremle ara verdikleri noktadan yeniden işe koyulurlar. Durum böyle olduğu için de, iş sıkışınca, *"Türkiye'nin var olan durumunu koruyalım!"* denir.

Engels, Osmanlı İmparatorluğunun var olan durumunun korunmasını, *"ölü bir atın leşinin tümüyle çürümeden önce, içinde bulunduğu çürüme sürecinin belli bir aşamasında durdurulmak"* istenmesine benzetir. Bu benzetmenin imgesel açıdan yaratacağı olası çağrışımların ne tür olacağını tahmin etmek güç değildir. Benzetmeyi şu görüşler izler: *"Şimdiki Avrupa güçler dengesi sistemi ve statüko korunduğu sürece, Türkiye çürümektedir ve giderek daha fazla çürüyecektir. Ayrıca, Türkiye kokuşmakta olan her maddenin çevresine hidrokarbon ve güzel kokulu gazlar salması gibi, bütün kongrelere, tutanaklara ve ultimatolara karşın, her yıl diplomatik güçlükler ve uluslararası kargaşalar konusunda payına düşeni yapacaktır."*

Bu tümceler, Engels'in, Osmanlı İmparatorluğunun kesinlikle çökeceği kanısında olduğunu açıkça göstermektedir. Bunun yanı sıra, çöküşü anlatmak için Engels'çe seçilen sözcüklerde ise, mesafeli ve kendi söyleyişiyle Türkiye'yi Avrupa'dan ayrı tutucu bir anlatım kendini duyumsatmaktadır. Bu ayırıcı yaklaşım ve *"Türkiye çürümektedir ve giderek daha fazla çürüyecektir!"* söylemi, yukarıda sözü edilen 'hasta adam' imgesini pekiştiren anlayışın göstergeleri olarak algılanabilir.

Burada mutlaka vurgulanması gereken bir başka nokta ise, Orta Çağ'dan beri ısrarla dile getirilen Osmanlı İmparatorluğunun çökmeye yazgılı olduğu savıdır. Çok doğaldır ki, bütün imparatorluklar gibi, özellikle Fransız Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan ulus devletin gelişimine koşturarak Osmanlı İmparatorluğu da ömrünü tamamlayarak çökmüştür. Dolayısıyla, söz konusu söylem bir bakıma gerçekleşen bir öngörü olarak da değerlendirilebilir. Ancak, bu söylemde Orta Çağ'dan kalma Hristiyan dünyasının Türklere karşı birliğini oluşturmaya yönelik propaganda ve ajitasyonun izlerini de görmek olasıdır.

Yeniden Engels'e dönüyorum. Engels'e göre, "*sorun Türkiye*"dir ve Türkiye birbirinden farklı üç parçadan oluşmaktadır: "*Afrikanlı uydu devletler, Mısır ve Tunus; Asya Türkiye'si ve Avrupa Türkiye'si.*" Osmanlı topraklarını böyle bölümleyen Engels, Afrika'da bulunan Osmanlı toprak varlığı içerisinde yalnız Mısır'ın Sultan'a gerçekten bağımlı olduğunu düşünür. Herkesten çok İngilizlere ait olan ya da olması gereken Mısır, Engels'in kanısı böyle, gelecekte "*Türkiye'nin bölüşümünde kaçınılmaz olarak İngilizlerin payına düşecektir.*" Engels, bu öngörüsünde de yanılmamıştır; Mısır kaçınılmaz olarak olmasa da, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa devletlerinin oyunuyla, Avrupalı devletlerin payına düşmüştür.

Osmanlı İmparatorluğunun Asya'daki toprakları konusunda Engels şu değerlendirmeyi yapar: "*Bu imparatorluğun içinde bulunan bütün gücün odak noktası, Asya Türkiye'sidir. Dört yüz yıldan beri Türklerin esas olarak yaşadığı Küçük Asya ve Ermenistan, Viyana surlarını tehdit eden ordulardan başlayarak, Kulevça'da Diebitsch tarafından pek de becerikli olmayan manevralarla dağıtılan orduları oluşturan askerlerin toplandığı kaynaktır.*"

Asya Türkiye'sinin düşük yoğunluklu nüfusunu, Türk etnik kökenli fanatik Müslümanlardan oluşan oldukça kapalı bir kitle oluşturmaktadır. Şimdilerde Türkiye'yi fethetmeye

yönelik her türlü girişim için, bu durumun cesaretlendirici olduğunu düşünmek yanılıdır. Bu nedenle, Doğu Sorununa ilişkin görüşmelerde sürekli olarak Asya'daki topraklardan yalnız iki toprak parçası, Filistin ve Lübnan'ın Hristiyan vadedileri göz önünde tutulur."

Engels'in, Asya Türkiye'si ya da Küçük Asya diye adlandırdığı topraklar esas olarak Anadolu'dur. Anadolu halkı da, bu saptamadan yaklaşık altmış beş yıl sonra Kurtuluş Savaşı ile üzerinde yaşadığı topraklara sahip olma bilincini ve istencini ortaya koyarak ve emperyalist istilacıları kovarak, söz konusu öngörünün bir bölümünü doğrulamıştır.

Yukarıdaki değerlendirmede yer alan *"Türk etnik kökenli fanatik Müslümanlardan oluşan oldukça kapalı kitle"* anlatımı, dinsel fanatizme, daha doğru bir söyleyişle, İslam fanatizmine ve kapalılığa vurgu yapması, bu iki kavramı da Türklerle dolaysız ilişkilendirir. Ayrıca, bu söylem bir durumu anlatmanın yanı sıra, yine Orta Çağ'dan beri süregelen Osmanlı uyruğunda yaşayan insanların tümünü, fanatik İslam ile özdeşleştirme eğiliminin de dışı vurumu olarak algılanabilir.

Engels açısından asıl tartışmalı ya da tartışılması gereken nokta, *"Sava ve Tuna nehirlerinin güneyindeki büyük yarım ada üzerinde bulunan Avrupa Türkiye'sidir."* Engels'e göre, bu güzel yöre, üzerinde çeşitli ırkların ve soy kümelerin bir karışımı oturduğu için mutsuzdur. Bu ırklardan ve soy kümelerden hangisinin *"uygarlık ve ilerlemeye en az yetenekli"* olduğunu söylemek zordur. On iki milyon Slav, Yunanlı, Ulah ve Arnavut, bir milyon Türk tarafından boyunduruk altında tutulmaktadır. Anılan ırklar ve soy kümeler arasında *"Türklerin, öbür soy kümeleri egemenliği altında tutması, pek olağan bir durum"* olarak değerlendirilemez; çünkü, Türkler, söz konusu halklar ile karşılaştırıldığında, *"egemenliği sürdürmeye en elverişli topluluk değildir."* Nitekim, Türk hükümetinin *"uygarlığa yönelik her türlü girişiminin üzüntü*

verecek biçimde başarısızlığa uğradığı, özellikle birkaç büyük kentteki Türk ayaktakımına dayanan İslam fanatizminin, yeniden iktidara gelmek ve olası her türlü ilerlemeyi yine yok etmek için, Avusturya ve Rusya'nın yardımından yararlandığı görülmektedir.

Engels'in söylemine göre, Slavlar, Yunanlar, Ulahlar ve Arnavutlar, Türkler ile karşılaştırıldıklarında, egemenliğe ve dolayısıyla da yönetime ya da yönetmeye, Türklere göre, daha elverişlidirler; çünkü, bu topluluklar, uygarlığa ve ilerlemeye, Türklerden daha yatkındırlar ve daha fazla katkı yapmaktadırlar. İslam fanatizminin taşıyıcı gücü olan Türk ayaktakımının *"uygarlığa yönelik her türlü girişimi engellemesi"* de bunun kanıtıdır.

Bunun yanı sıra, Türk hükümeti, Hristiyan illerdeki her ayaklanmayla biraz daha güçsüz düşmektedir. Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesi, Ermenistan'ın bazı bölümlerinin Rusya tarafından fethedilmesi, Eflak, Boğdan ve Sırbistan'ın birbiri ardına Rusya'nın koruması altına girmesinden sonra, *"Türklerin Avrupa'daki varlığının, Trakya İllirya yarımadasının kaynaklarının gelişmesinin önünde önemli bir engel"* olduğu ortaya çıkmıştır.

Engels'in yukarıdaki değerlendirmelerinden şu çıkarımları yapmak olanaklıdır: Türkler, Avrupa'daki egemenlik alanlarında yönetimi elde tutmalarına karşın, aslında yönetmeye uygun ve elverişli değildir. Müslüman fanatizmi, uygarlığa doğru atılan her türlü adımı engellemektedir. Söz konusu Müslüman fanatizmi, Osmanlı topraklarının Avrupa'daki bölümünde büyük şehirlerdeki Türk ayak takımına dayanmaktadır.

Yazara göre, Türklerin Avrupa'daki varlığı, Trakya ve İllirya yarımadasının gelişmesinin önünde bir engel oluşturmaktadır. Engels'in Türklerin Avrupa'daki yeri daha doğrusu yersizliği, Osmanlıların Balkanlarda ilerlemesine koşut olarak, dile getirilen bir görüştür.²⁴

Friedrich Engels, *"Türkiye"* adlı yazısında Türklerin yönetime uygunlukları ya da uygunsuzluklarına ilişkin

değerlendirmelerini şöyle sürdürür: "Türklerin Türkiye'de egemen sınıf olduklarını söylemek zordur; çünkü, orada çeşitli ırklar arasındaki ilişki gibi, çeşitli toplumsal sınıflar arasındaki ilişki de karmaşıktır. Türk, duruma ve yerine göre, işçi, köylü, küçük yarıcı, feodalizmin en aşağı ve en barbar aşamasında bulunan feodal toprak ağası, sivil memur ya da askerdir. Fakat hangi toplumsal konumda bulunursa bulunsun, Türk, dininden ve ırkından dolayı ayrıcalıklıdır. En üst düzeyli bir Hristiyan bir Müslüman ile karşılaştığında ona yol vermek zorundadır. Bosna -Hersek'teki Slav kökenliler, Müslümanlığa geçmiştir. Buna karşın, bu yörede yaşayan halk kitlesi reaya, diyesi, Hristiyan olarak kalmıştır. Bu eyalette egemen inanç ile egemen sınıf özdeştir. Bosnalı Müslüman, Türk soylu dindaşıyla aynı düzeydedir.

Asya'da her zaman hazır bulunan yedekler bir yana bırakılırsa, Avrupa'daki Türk nüfusun başlıca dayanağı, İstanbul'un ve başka birkaç büyük kentin ayaktakımıdır. Büyük ölçüde Türk soylu olan ayaktakımı, geçimini esas olarak Hristiyan kapitalistlerin yanında çalışarak sağlamasına karşın, sözde üstünlüklerine ve Hristiyanlara karşı ayrıcalıklı İslam nedeniyle, her türlü taşkınlıktan dolayı edimsel olarak ceza görmeme uygulamasına kıskançlıkla sarılır.

Her yönetime el koyma girişiminde bu ayaktakımının rüşvet ve pohpohlamayla kazanılmak zorunda olduğu iyi bilinir. Sömürgeleştirilmiş birkaç il dışında, Avrupa'daki Türk ahalinin temel kitlesini oluşturan bu ayaktakımıdır."

Engels, bu saptamalarına ek olarak, Türk imgesi bakımından irdelemeye değer şu savı ortaya atar: "Kuşkusuz, er ya da geç, Avrupa kıtasının en güzel parçaları, bu ayaktakımının egemenliğinden kurtulacaktır. Bu ayaktakımı, Roma İmparatorluğunun ayaktakımıyla karşılaştırıldığında, sonuncuların bilgiler ve kahramanlardan oluşan bir topluluk olduğu görülür."

Engels'in Avrupa'nın en güzel yöreleri diye adlandırdığı toprakların Türk egemenliğinden kurtulacağı savı ya da öngörüsü, ilkin yukarıda anılan Georg Agricola, daha sonra da iki önceki bölümde irdelenen

(18.yüzyılda) Gottfried Herder tarafından dile getirilir. Herder (1774-1803), Agricola'dan çok daha açık bir anlatımla Türkleri, diyesi, Anadolu'da yaşayan Osmanlı uyruklarını "*Avrupa'ya yabancı halklar*" arasında sayar. Herder'in Türklere, daha doğru bir söyleyişle, Osmanlı'nın özellikle Asya kökenli uyruklarına ilişkin değerlendirmesini yukarıdaki bağlama uygun yönleriyle bir kez daha anımsatmakta yarar vardır: "*Türkistanlı Türkler, üç yüz yıldan fazla bir süredir Avrupa'da bulunmalarına karşın, hala Avrupa'ya yabancılardır. [...] Avrupa'nın en güzel ülkelerini çölleştirdiler; bir zamanların akıllı Yunan halkını sadakatsiz ve aşağılık barbarlar durumuna soktular. Bu yüzden, yaptıkları kötülükler, iyiliklerden çok fazla oldu. Ne çok sanat yapıtı bu cahillerce yok edildi; birçoğu bir daha yerine konulamayacak biçimde bu cahiller yüzünden yok olup gitti. İçinde yaşayan bütün Avrupalılar için kocaman bir zindan olan Türk imparatorluğu, zamanı gelince yok olup gidecektir.*"

*Yüzlerce yıldan beri hala Asyalı barbarlar olmak isteyen bu yabancılardan Avrupa'da ne işi var?"*²⁵

Alıntıdan da görülebileceği gibi, Agricola ile başlayan "*Türklerin Avrupa'ya yabancılığı savı*", 18. yüzyılın ikinci yarısında Herder tarafından felsefi düzeyde dizgeleştirilerek, Alman dolayısıyla da Avrupa düşün tarihine sokulur. Belli ölçülerde benzer tarihsel birikime gönderme yaparak, Türkleri, Avrupa'ya uzak sayan Engels de aynı gelenek çizgisini büyük ölçüde sürdürür.

Günümüzde de Türklerin Avrupa'ya yabancı olduğu görüşü, Avrupa Birliği kapsamında birçok etkin siyasetçi tarafından ısrarla savunulmaktadır. Söz konusu siyasetçilerin bir bölümü de Marksist gelenekten gelmektedir. Tarihsel birikim bu anlamda güncel olaylara uyarlanmaktadır.

Yazısının devamında Engels, Arnavutları "*bir dağ halkı, uygarlığa pek az hazırlanmış ve soyguncu alışkanlıkları, katı askeri denetim altında tutulması gereken*" bir topluluk olarak nitelendirir.

Ulahları ve Boğdanlıları, Osmanlı özellikle de Rus baskısı altında bulunan ve ilerleme istenci gösteren Slav kökenli topluluklardan sayan Engels, Osmanlı uyruğu Yunanlılara ilişkin şu görüşlerin altını çizer: *“Türkiye’de yaşayan Yunanlılar, Slav kökenlidirler ve Yeni-Yunanca konuşurlar. Gerçekte İstanbul ve Trabzon’da yaşayan birkaç soylu aile bir yana bırakıldığında, Yunanistan’da bile pek az saf Helen kanı bulunabileceği genel olarak itiraf edilmektedir.*

Rumlar, Yahudilerin yanında liman kentleri ve iç kentlerdeki ticaret erbabı kitlesinin temelini oluşturur. Bazı yörelerde çiftçileri de vardır. Teselya ve Epir dışında, hiçbir yerde ne sayıları, ne de yoğunlukları, ne de bir ulus olarak ulusal bilinçleri bakımından herhangi bir siyasal rol oynarlar.

Türkler, Avrupa’da eğitim görmeye ve Türklerin Avrupa’daki elçiliklerine Türkçe konuşan ataşeler atanmaya başladıktan sonra, İstanbul’daki birkaç soylu Rum ailenin elde ettiği etki de hızla azalmaktadır.”

Engels’in Yunanlılara ilişkin değerlendirmeleri bazı açılardan ilginç bulunabilir. Bu değerlendirmeler arasında yer alan *“Yunanlıların ezici çoğunluğu Yeni-Yunanca konuşmakta; Yunanistan’da bile pek az saf Yunan kanı bulunabilmektedir”* tümcelerinin, Avrupa’nın dolayısıyla da Almanya’nın kültürünü oluşturan başlıca köklerden birinin, Antik Yunan kültür birikimi olduğu kanısının ege men olduğu ülkeden önemli bir kişilik tarafından dile getirilmesi, üzerinde durulmaya değer bir yaklaşımdır.

Ayrıca, özellikle 1821’de Yunanlıların bağımsızlık amacıyla Osmanlı yönetimine başkaldırımları ve bu başkaldırıya koşut olarak, başta Almanya olmak üzere, Avrupa’da hızla yayılan, tarihsel köklü Filhelenizm (Yunan severlik, Yunan taraftarlığı) akımının varlığı da gözetildiğinde, Engels’in yukarıdaki sözleri daha da iyi yorumlanabilir. Engels’in, eski ve yeni Yunanlılar arasında var olduğu varsayılan dil birliği ve kan bağı konusundaki görüşleri de büyük ölçüde Alman entellektüellerinin çoğunluğunda egemen olan bakış açısından ay-

ılmaktadır. Bu değerlendirmeler, aynı zamanda Antik Yunan ile Yeni-Yunanlar arasında dolaysız ve kopuksuz bir bağ, yoğun bir düşünsel süreklilik ve bir öncelik -arkalık ilişkisi kurulmasının zorluğunu anlatmaktadır. Yunanlıların ulus bilinci ya da ulusal bilincinin pek yüksek olmadığı savı da yine aynı bağlamda düşünülebilir.

Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan Slav ırkından topluluklara ilişkin Engels'in bazı saptamalarına gelince:²⁶ Irkların karışımında kanları ağır basan ve Güney Slavları diye adlandırılan kitle, Mora, Don ve Kara Deniz'den Arnavut dağlarına değin yayılmış olan Hristiyan ahalinin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Güney Slavları, salt Türkiye'nin büyük bölümünde değil, Dalmaçya, Hırvatistan, Slovakya ve Macaristan'ın güneyinde de yaşamaktadır. Bunların tümü, Rusça'ya yakın müzikal bir dil konuşmaktadır. Bu iki olgu, Güney Slav yöresinde ulusal gelişimin gecikmesine neden olmuştur.

Slav ahali asıl olarak ve kültürel bakımdan Rusların etkisi altındadır. Bu nedenle, Zagrep ve Praglı coşkucuların her türlü Panslavist çabalarına karşın, bir Sırp, Bulgar, Bosnalı bir reaya, Makedonya ve Trakyalı bir Slav köylü, aynı dili konuştuğu Roma- Katolik Kilisesine mensup Güneyli bir Slav'dan daha çok, bir Rus ile daha fazla yakınlık, daha fazla dokuntu noktası ve daha fazla düşünsel ilişki aracına sahiptir. Her olayda, kendisini her türlü kötülükten kurtaracak mesihini, St. Petersburg'tan bekler. İstanbul'a 'zarigrad', 'çarkent', çarın ya da imparatorluğun kentti der. Bunun nedeni şudur: Söylentiye göre, Türkler, İstanbul'u almadan önce, İstanbul'da egemenliğini sürdüren bir başka çar gibi, şimdiki Rus çarı da Kuzeyden gelerek, İstanbul'a girecek ve hakiki inancı geri getirecektir.

Özellikle Kuzey Slavlarının Rusya'nın kültürel etkisi altında olduğunu belirten Engels, Türklerin ve Rusların olumsuz etkilerine karşın, Slavların "*uygarlık ve ilerleme bilincinin*" sağlam köklere dayandığı kanısındadır.

Slavlar bağımsızlıklarına kavuştukları ve uygun bir ortam buldukları takdirde, onların uygarlık ve ilerleme bilinçleri kısa sürede yeşerecektir.

Friedrich Engels:

‘Türkiye’de Gerçekte Söz Konusu Olan Nedir?’²⁷

Engels, 12 Nisan 1853 tarihli ‘*New-York Daily Tribune*’ de yayımlanan bu yazısında öncelikle Osmanlı liman kentlerinin ve asıl olarak da Boğazların önemini konulaştırır. Yazıda öne çıkarılan bazı görüşler şöyle özetlenebilir: İngiltere, Rusya’nın Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını eline geçirmesine izin veremez. Böyle bir durum, diyesi, Rusların Boğazları ele geçirmesi, İngiliz erk konumunu ticari ve siyasi açıdan önemli ölçüde zayıflandırır; çünkü, İngiltere’nin Türkiye ile vazgeçilmez ticaret ilişkileri vardır. İstanbul ve Trabzon başta olmak üzere, Türk limanları, Hindistan’a giden dolaysız deniz yolunun keşfinden sonra da Avrupa ve İç-Asya arasındaki ticarete aracılık işlevi görmektedir.

Avrupa’nın üçte ikisi, ki bu Almanya ve Polonya’nın bir bölümünü, tüm Macaristan’ı, Rusya’nın verimli bölgelerini ve bunların dışında Avrupa Türkiye’sini kapsar, doğal olarak dışsatım ve ürün değişiminde Kara Deniz’e bağımlıdır. İstanbul ve Asya Türkiye’sinde bulunan Trabzon, Asya’ya yapılan kervan ticaretinin başlıca pazarlarıdır ve bu ticaret hızla artmaktadır.

Trabzon ticareti, son dönemlerde İngiltere ve Rusya’nın, İç-Asya’daki çıkarlarının çelişmesinden dolayı önemli bir siyasal soruna dönüşmektedir. 1840’lı yıllara değin Rusya bu yörede ticaret tekeli elinde bulundurmaktaydı. İngiltere, Rusya’nın bölgedeki ticaret tekeli kırılmak için elinden geleni yapmaktadır. Bu yüzden, İngiltere ve Rusya arasındaki ticaret savaşımı, Trabzon üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu olgu da göstermektedir ki, ‘*Doğu Sorununun*’ olası çözümünde, Rusya ve İngil-

tere öncelikli bir işlev üstlenecektir. Rusya ve İngiltere şimdi hasımdır; gelecekte de hasım olacaklardır.

Engels, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna yaptığı dışsatımın, 1840 ile 1851 yılları arasında yaklaşık iki buçuk kat arttığını ve bunun üçte ikisinin Kara Deniz limanları ve İstanbul üzerinden gerçekleştirildiğini vurgular.

Engels'e göre, ticaret burjuvazisinin önemli duyarlılıklarından biri, güvendir. Bu nedenle, Kara Deniz'e geçişin anahtarı olan Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını elinde tutan gücün verdiği güven önem kazanmaktadır. Ayrıca, Boğazları elinde tutan, Akdeniz'e geçişi istediği gibi açar ya da kapatır. Bundan ötürü, eğer Rusya, Boğazları ele geçirecek olursa, kapıyı açık tutacağını kimse güvenceleyemez. Bu açıklamalara ek olarak Engels, şu saptamayı yapar: *"Salt daha geniş bir ticaret değil, Avrupa ve İç-Asya arasındaki ilişki, buna bağlı olarak da bu geniş bölgeyi yeniden uygarlığa açma olanağı da, Kara Deniz'in bu kapıları üzerinden engelsiz ticaret yapma özgürlüğüne bağlıdır."*

Engels, İngiltere ve Rusya'nın giderek daha büyük ölçüde çelişmeye başlayan çıkarlarına ilişkin çözümleyici yaklaşımının yanı sıra, Avrupa merkezci bir uygarlık anlayışı sergiler. Avrupa ve İç-Asya arsındaki *"geniş bölgeyi uygarlığa açma olanağı"*, Engels'in kullandığı bağlamda aslında söz konusu bölgeyi, Avrupa uygarlığına açma anlamındadır. Bundan dolayı, söz konusu anlatım, içinde Anadolu'nun da bulunduğu *"geniş bölgenin"*, Avrupa uygarlık anlayışına göre, henüz uygarlığa açılmadığı savını da içermektedir.

Engels'e göre, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının ticari önemleri, onları askeri bakımdan da vazgeçilmez kılmaktadır. Bu iki boğazı Rusya ele geçirdiği takdirde, savaş üstünlüğü bakımından bütün dünyanın deniz gücüne karşı koyma olanağına kavuşabilir. Avrupa ülkelerinin Rusya'ya karşı birlikteliğini özendirmek amacıyla, Engels uyarısını iyice pekiştirir: *"Rusya, Boğazları*

ele geçirirse, Kara Deniz, Rusya'nın iç denizi olur." Bunun yanı sıra, Kafkas halklarının direnci, *"açlıkla kırılır, Trabzon bir Rus limanı; Tuna bir Rus nehri olur."* Ruslar, İstanbul'u aldığı takdirde, Türk imparatorluğu, Asya ve Avrupa Türkiye'si diye ikiye ayrılır. Avrupa ve Asya Türkiye'si birbiriyle bağlantı kuramaz ve birbirini destekleyemez. Böylece, Asya'ya çekilmek zorunda bırakılan Türk ordusu tümüyle etkisizleştirilir.

Rusya böyle bir konuma ulaştığı takdirde, Engels'in kanısı öyle, durmayacak, dünya imparatorluğu kurmak için, ilhak yoluyla, Yunanistan ve Türkiye'nin önemli limanlarını ele geçirmeye, İstanbul'dan Ak Deniz'e açılmaya, Adriyatik ülkelerini ve Avusturya topraklarını da alarak sınırlarını Danzig, Stettin ve Triest'e değin genişletmeye uğraşacak; bir ilhakı öbürü izleyecektir. Bu bağlamda Türkiye'nin ilhakının Macaristan ve Galiçya'nın ilhakının ön aşaması olacağını öne süren Engels, böylece bazı Panslavist düşünürlerin düşlediği büyük Slav imparatorluğunun gerçekleştirilmesinin yolunun açılacağını düşünür.

Engels, Rusya'nın tavrı konusunda çok açık bir tutum sergiler. Rusya'nın yayılmacılığının önlenmesi için, Avrupa'nın her türlü önlemi almasını öğütler. Engels'e göre, *"Ruslar tam bir istilacı ulustur."* 1789 Devrimi'ne değin de istilacı özyapılarını ortaya koymuşlardır. Rusya'yı durduracak başlıca güç ise, *"Avrupa devrimi, demokratik fikirlerin çekiciliği ve insanlığın özgürlük isteğidir."* Bu çerçevede Avrupa'da iki güç vardır: Söz konusu iki güç, Rus mutlakiyetçiliği ve devrim ve demokrasidir.

Engels yazıyı kaleme aldığı dönemde *"Rus mutlakiyetçiliğini asıl önleyecek güç olan devrimci devinimlerin etkisizleştirildiğini"* belirterek, devrimci gelişmeleri önleyenleri dolaylı olarak, Rus yayılmacılığının önünü açmakla suçlar. Bu bakış açısından yola çıkarak uyarısını yineler: *"Rusya, Türkiye'ye sahip olduğu zaman, gücünü, Avrupa'nın gücünün iki katına çıkaracaktır. Böyle bir olay ise, devrim da-*

vası için betimlenemez bir felaket olacaktır. Türk bağımsızlığının korunması ya da -Osmanlı İmparatorluğunun olası çöküşü durumunda- Rusya'nın ilhak planlarının boşa çıkarılması çok büyük önem taşıyacaktır." Engels'in çözümlemesine göre, bu noktada da devrimci demokrasi ile İngiltere'nin çıkarları uyuşmayacaktır. Bu nedenle, ne devrimci demokrasi ne de İngiltere, çarın İstanbul'u başkentlerinden biri durumuna getirmesine izin vermelidir. Gerekğinde hem devrimci demokrasi, hem de İngiltere, Rusya'ya karşı enerjik biçimde direniş göstermelidir.

Engels, Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünün korunması gerektiğini, bu imparatorluğun olası çöküşü durumunda ise, Rusya'nın Osmanlı topraklarını ele geçirmesine hem devrimci demokrasi, hem de İngiltere'nin izin vermemesi gerektiğini öne sürer.

Bir önceki yazısında *"var olan durumu koruma"* gerekçesine sığınan Avrupa meşruiyetçiliğini, daha açık deyişle, meşruiyetçiliği örtü yapan Avrupa'nın güçlü devletlerini, Osmanlı yönetiminin egemenliğini pekiştirmesine yardımcı olmakla suçlayan Engels, Rusya söz konusu olunca, her durumda Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünün korunmasını öğütler. Ancak, Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünün korunması aynı zamanda Balkanlar'daki Osmanlı egemenliğinin sürmesi demektir. Böyle bir durum ise, Balkanlar'daki Slav halkın, Osmanlı yönetimi altında yaşamasıyla olanaklıdır.

Bu noktada Engels'in devrimci demokrasi istemi ile, Rusya'ya karşı olmada, İngiltere ve devrimci demokrasinin çıkarlarının örtüştüğü yolundaki reel politik söylemi kaçınılmaz olarak çelişmektedir. İmge bilim açısından yukarıdaki söylemin içkin anlamı şöyle açığa çıkarılabilir: Türkiye kötüdür; ama, Rusya Türkiye'den de kötüdür. Rusya'ya olumsuz bakışın başlıca nedeni ise, Rus mutlakıyetçiliğinin, Avrupa'daki devrimci devrimler açısından bir engel oluşturmasıdır.

Karl Marx:

'Londra Basını-Napoleon'un
Türk Sorununa İlişkin Politikası'²⁸

Marx tarafından 11 Nisan 1853 günü 'New-York Daily Tribune' de yayımlanan bu yazıda, Osmanlı İmparatorluğunun olası bölüşümü konusunda ortaya çıkan çeşitli konular ve özellikle de İngiliz basınının tutumu eleştirilir.

İngiliz basınında dile getirilen "*Kara Deniz, bir Rus denizi; Tuna bir Rus nehri olmalıdır*" ve "*Türkiye ahalisi, Rusya'nın ve Avusturya'nın uygarlaştırıcı etkisine bırakılmalıdır*" türünden görüşler, Marx tarafından tümüyle temelsiz olarak değerlendirilir.

Yukarıdaki bölümde yer alan ve Marx tarafından da eleştiri konusu yapılan "*Türkiye ahalisi, Rusya ve Avusturya'nın uygarlaştırıcı etkisine bırakılmalıdır*" biçiminde İngiliz basınında çıkan değerlendirme, imgesel vurgusu belirgin bir bölümdür. Bu tür görüşleri yayan İngiliz basınına göre, bir anlamda "*uygarlaş(tır)ma*", Rus ve Avusturya toplumlarına özgü, bunun yanı sıra, Türk kavramı altında toparlanan Anadolu'da yaşayan Osmanlı uyruklarının tümüne yabancı bir niteliktir.

Marx, yukarıdaki görüşlerin yer aldığı 'Times'da aynı zamanda "*Bilgelik, Doğudan gelir*" söyleminin de yer aldığını vurgular ve Doğuyu uygarlık dışı bırakan söylem ile bilgelik kaynağı olarak betimleyen yaklaşım arasındaki çelişkiye dikkat çeker.

Bu söylemin daha önce Herder ve Hegel tarafından da dile getirildiği düşünüldüğünde, bir başka topluluğa ilişkin öznel ve tekil değerlendirmelerin bir imgeye dönüşerek süreklilik özelliği kazandığı daha kolay anlaşılır.

Friedrich Engels : 'Türk Sorunu'²⁹

Engels yazıya Türkiye'nin, Yunan başkaldırısına değin,³⁰ Amerika ve Avrupa açısından pek bilinmeyen bir

ülke olduğunu, Türklere ilişkin bilgilerin tarihsel olgulardan çok, *"bin bir gece masalları"* türünden tasavvurlara dayandığını belirtir. Türkiye'de görev yapmalarına ve Türkçe bile öğrenmemelerine karşın, Türkiye'ye ilişkin bilgi sahibi olmakla övünen Batılı diplomatları eleştirir. *"Türkiye'nin Alman tarihçisi"* diye nitelendirdiği Joseph von Hammer'i bu eleştirinin dışında tutar. Eleştirdiği diplomatların *"Türk halkı, kurumları ve ülkenin sosyal durumları ile ilgilenmediklerini, ilişkilerini yalnız saray ve özellikle de Fenerli Rumlarla"* sınırlı tuttuklarını öne sürer.

Engels'in *"Türkiye'nin Alman tarihçisi"* diye adlandırdığı Joseph von Hammer-Purgstall'ın İstanbul'da elçilik görevinde bulunduğunu ve yaşadığı döneme değin (19. yüzyılın ilk yarısı) olan zaman dilimini kapsayan ünlü *'Osmanlı İmparatorluğunun Tarihi'* adlı yapıtın yazarı olduğunu belirtmeliyim.

Çok uzun süreden beri, Türkiye'ye ilişkin tasavvur ve görüşlerin, Batı diplomasisinin bütün girişimlerinin büyük ölçüde Türkiye'de görev yapan yabancı diplomatların söz konusu yüzeysel bilgilerine dayandığı görüşünü dile getirir

Engels'e göre, İngiltere, Fransa ve hatta Avusturya , Doğu politikası konusunda uzun süre *"karanlıkta el yordamıyla"* yön belirlemeye çalışırken, Türkiye'ye ilişkin sağlam bilgilere sahip ve özü, yaşam tarzı, gelenekleri ve kurumları bakımından yarı Asyalı olan Rusya tarafından aldatılmışlardır.

Engels, Rusya'nın Osmanlı'ya ilişkin sağlam bilgisini, Osmanlı uyruğu yedi milyon Hristiyan'ın dini ve dilinin, Rus dini ve diline benzemesine bağlar. Yüzlerce Rus ajanı, Osmanlı ülkesini taramış, diye ekler Engels, Hristiyanları, Rus çarının kendilerinin doğal koruyucusu, baskılanan Doğu Kilisesinin kurtarıcısı olduğu yolunda etkilemiştir. Ayrıca, Güney Slavları, çarın, büyük Slav ırkının bütün boylarını birleştiren tek egemen olduğuna inandırmaya çalışmışlardır. Rum-Ortodoks

Kilisesi rahipleri de bu tür fikirlerin yaygınlaşmasına katkı yapmışlardır.

1804 Sırp ve 1821 Yunan ayaklanmalarının büyük ölçüde Rusya'nın parasal desteği ve etkisiyle ortaya çıktığını savlayan Engels, Türk paşaların başkaldırılarının bile Rus parası ve entrikalarıyla gerçekleştirildiğini; buna karşın, Batılı diplomatların Türkiye bilgisinin "*aydaki adam*" imgesinden ibaret olduğunu yazar. "*Aydaki adam*" imgesiyle Engels, Batılı diplomatların Türkiye'ye ilişkin bilgilerinin son derece yetersiz olduğunu vurgulamak ister.

Engels'in verdiği bilgilere göre, Alman filologların ve eleştirmenlerin Türkiye tarihi ve edebiyatı üzerine yaptıkları araştırmalar, Batı kamuoyunu Türkiye ile tanıştırmış; Türkiye'ye yerleşen İngilizler ve İngiliz tacirler, Türk imparatorluğunun toplumsal ilişkileri konusundaki verileri toplamışlardır. Diplomatlar ise, masalımsı bilgiler ve rüşvetçi bir çete olan vicdansız Rum paralı askerlerce ortaya atılan anlatılarla yetinmişlerdir.

Bunun bir sonucu olarak, Batı Avrupa hükümetlerinin "*bilgisizlik, tembellik, sürüp giden kararsızlık ve korkaklığı*" nedeniyle, Rusya birbiri ardı sıra emellerini gerçekleştirmektedir. Navarina Savaşından şimdiki '*Doğu Bunalımına*' değin, Batılı devletler, Doğuya ilişkin konularda ortak bilgisizlik ve küçük kıskançlıklardan kaynaklanan kendi aralarındaki çekişmelerden dolayı, ortak bir girişimde bulunamamışlardır. Batılı devletlerin bu tavrı, hem Doğulu bakış açısından anlaşılabilir bir nitelik kazanmış, hem de her eylem, Rusya'nın işine yaramıştır. Bütün bu olayların bir sonucu olarak, Yunanistan ve Türkiye'de yaşayan Rumlar ve Slavlar, Rusya'yı doğal koruyucuları olarak görmektedir.

Yine Engels'in savına göre, Osmanlı yönetimi bile, Batılı diplomatların olayları kendi gözleriyle görme yeteneksizliğinden dolayı, bütün Türkleri İstanbul'dan kovacağını ve Aya Sofya'nın minarelerine St. Andreas

haçını geçireceğini açıklayan Rusya'nın merhametine seslenmek zorunda kalmıştır.

Batılı devletlerin ve diplomatların bilgisizliğini, ilgisizliğini ve yeteneksizliğini sert bir dille eleştiren Engels, bu tutumun, Rusya'nın başarılarını artırdığını ve Türkiye'deki mevcut durumun korunmasının, dünya barışı için vazgeçilmez koşul olduğu görüşünü yerleştirdiğini savlar. Rusya mevcut durumu koruma örtüsü altında, Sırbistan'ı ayaklandırmış, Yunanistan'ı bağımsızlaştırmış, Eflak ve Boğdan'ın korumasını üstlenmiş ve Ermenistan'ın bir bölümünü ele geçirmiştir. Bütün bunlar olup biterken, İngiltere ve Fransa kollarını bile oynatmamış, yalnız bir kez, Türkiye'yi değil, Macar sığınmacıları korumak amacıyla yaşam belirtisi göstermişlerdir.

Engels, Avrupa diplomasisinin ve hatta Avrupa basınının, Doğuya ilişkin tutumunu, *"Ya Ruslar İstanbul'a, ya da mevcut durumun korunması"* ikilemiyle sınırlı bulur. Avrupa basının söz konusu yaklaşımını açıklamak için Engels, *'Times'*ı örnek gösterir. Engels'in aktarımına göre, *Times*, *"Türkiye'nin parçalanmasından yanadır ve Türk ırkı, Avrupa'nın bu güzel yöresi üzerine daha fazla egemen olmaya uygun değildir"* diye açıklama yapar. Engels, mevcut durumu korumanın olanaksızlığını savunan *'Times'*a ilişkin eleştirisini şöyle sürdürür: *"Bu gazete eli altındaki yeteneğin tümünü, bu olanaksızlığı çeşitli açılardan açıklamak ve Sarasenlerin artıklarına karşı yeni bir Haçlı Seferi için İngilizlerin sempatilerini toplamak amacıyla kullanmaktadır."* Türkiye'nin içinde bulunduğu koşullarda korunmasının olanaksızlığına ilişkin gerekçeleri yerinde bulan Engels, *'Times'*ın bu alışılmamış cesaretinin dolaysız olarak Rusların çıkarına hizmet ettiği kanısındadır.

Yukarıdaki alıntıda kullanılan *"Sarasen"* kavramı, Müslümanların tümünü anlatmak için kullanılmasına karşın, Engels, burada Avrupa'da yerleşik tarihsel söyleme gönderme yaparak, Türkleri nitelendirmek için kullanır.

Bu tutum, Rus çarı Büyük Peter'in vasiyetinde belirttiği *"İstanbul Boğazının fethini gerçekleştirme amacından başka bir şeye yaramayacaktır"* diye yazan Engels, Rusya ve Avusturya'nın Osmanlı yönetimine sığınan Macar devrimcilerin kendilerine teslim edilmesini istemelerine gönderme yapmaktadır.

Osmanlı yönetimi, Macar sığınmacılarını teslim etmez. Batılı devletlerin müdahalesi sonucu sığınmacı sorunu büyür. Sonunda İngiltere deniz kuvvetlerini Çanakkale Boğazına gönderir. Osmanlı yönetiminin sığınmacıları yurtdışı edeceğini söylemesi sonucu, Rus çarı da sığınmacıların teslim edilmesi isteminden vazgeçer. 1850'li yıllarda büyük bir soruna dönüşen *"sığınmacılar sorununa"* ileride yine değinilecektir.

Bu yazının bulunduğu kaynağın ilgili bölümünde yazıda sözü edilen böyle bir vasiyetnamenin gerçekte bulunmadığı, sadece varsayıldığı belirtilir.

Yukarıdaki bölümde imgesel önemi bakımından öncelikle üzerinde durulması gereken iki niteleme vardır. Birincisi, Türklerin, Balkanlar üzerinde egemenliklerini sürdürmeye uygun olmadıklarıdır. Bu değerlendirmeye ilişkin olarak şu açıklama yapılabilir: İmparatorluklar, fetih üzerine kurulu devlet yapılarıdır. Türkler de yaptıkları fetihler sürecinde Balkanlara yerleşmişlerdir. Balkan ülkelerinde yaşayan halkların Türk egemenliği altında yaşamak istememesi ve bundan kurtulmak için savaşması doğaldır. Doğal olmayan bir ulusal kümenin, bu bağlamda Türklerin, her hangi bir konuda, örneğin burada olduğu gibi, Balkanlarda egemenlik kurma konusunda uygunsuz bulunması ve böyle nitelendirilerek, Avrupa'nın ortak belleğine yerleştirilmeleridir.

İkinci niteleme, birincisinden çok daha önemlidir ve kökleri Orta Çağın derinliklerinde yatmaktadır. Yukarıda imgenin sürekliliği bağlamında andığım 'Saracen' kavramı orta Çağda Müslümanlar, özellikle de Araplar ve Türkler için kullanılır. Yine bu kavram, tüm Müslü-

manları bir ve özdeş tutma eğilimini anlatır ve Orta Çağın sonuna doğru, giderek Türkler için kullanılır. 'Sarasen' kavramının kullanımında amaç, Hristiyan Avrupa'yı özellikle Türklere karşı bir cephede toplamaktır. Engels'in katılmayarak yazısında yer verdiği "*Sarasen artıklarına karşı yeni Haçlı Seferi*" saptaması, tam da sözünü ettiğim tarihsel birikime dayanan çağrışımları ve anıları, Avrupa'nın ortak belleğinde ve dolayısıyla da eyleminde güncelleştirmeye yöneliktir. Hem 'Times'ın hem de onu eleştiren Engels'in olayları ve tutumları açıklamada benzer sözcük ve kavramları kullanmaları, Avrupa'nın ortak belleğinin dayandığı tarihsel birikimin bazı öğelerinin güncelleştirilmeye elverişli bir gizil güç olarak bulunduğu bir göstergesidir.

Engels, burnunun ucunu görememekle suçladığı Daily News adlı gazetenin Türkiye'nin "*şimdiki koşullarda*" parçalanmasının, Rusya'yı İstanbul'a götüreceğini ve bunun İngiltere için büyük bir felaket olacağını gördüğünü belirtir ve şu soruları sıralar: "*Türkiye'nin bölüşülmesi, Polonya'nın bölüşülmesi denli büyük bir cürüm değil midir? Türkiye'deki Hristiyanlar, Avusturya ve Rusya'dakilerden daha fazla dinsel özgürlüğe sahip değil midir? Türk hükümeti, denetimi altındaki çeşitli ulusların, dinlerin ve yerel birliklerin engelsiz bir biçimde kendi işlerini görmelerine izin veren yumuşak, babacan bir hükümet değil midir? Avusturya ve Rusya ile karşılaştırıldığında, Türkiye bir cennet değil midir? Orada can ve mal güvenliği yok mudur? İngiltere'nin Türkiye ile ticareti, Rusya ve Avusturya ile ticaretinden daha büyük değil midir ve yıldan yıla artmamakta mıdır?*" Sorulardan hemen sonra Engels, Daily News'ın "*Türkiye, Türkler ve Türk'e özgü her şeyi ululadığını*", adı geçen gazetenin bu tutumunun da okurlara anlaşılmaz geleceğini vurgular. Türkleri yüceltmeye yönelik bu tutumun anahtarı olarak Engels, İskoç kökenli İngiliz Parlamenter David Uguhart'ı³¹ görür.

Engels'in anlatımına göre, Orta Çağa özgü ve baba erkil anılarla ülkesi İskoçya'ya bağlı, uygar bir İngiliz'e öz-

gü bir çağcıl eğitim ile donanmış Urquhart, 1821 Yunan başkaldırısı sürecinde, Yunanlıların saflarında Türklere karşı üç yıl savaştıktan sonra, diplomatik görevle Türkiye'ye gelir ve İstanbul'daki görevi sırasında görüş değiştirerek ateşli bir Türk savunucusu olur. Urquhart'ın, *"Türkiye'ye ilişkin değerli bilgilerle dolu"* yapıtlarını Engels üç öbekte toplar: Birincisi, Urquhart, İngiliz uyruğu olmasaydı, kesinlikle Türk olurdu. İkincisi, Presbiteryen bir Kalvinist olmasaydı, İslam dininden başka bir dine mensup olmazdı. Üçüncüsü, Urquhart'ın kanısınca, dünyanın iki ülkesinin özyönetimi sivil ve dinsel özgürlüğe dayanmaktadır. Bu iki ülke de, İngiltere ve Türkiye'dir.

Aynı Urquhart o zamandan beri Palmeston'a karşı olan bütün İngiliz liberalleri için en büyük yetke (otorite) olmuştur ve Daily News'e Türkiye'ye ilişkin övgü malzemelerini sağlamıştır .

Engels, konuya ilişkin tartışmada salt şu gerekçeyi ilginç bulur: *"Sürekli olarak Türkiye'nin çürümekte olduğu söyleniyor; Peki, bu çöküş nerede kendisini göstermektedir? Türkiye'de uygarlık yayılmıyor, ticaret hızla gelişmiyor mu? Sizlerin salt çürüme gördüğü yerlerde istatistikler bize ilerleme olduğunu gösteriyor."* Bu sorular üzerine, Engels, Kara Deniz kıyısında ticaretin hızla gelişmesini, salt Türkiye'ye bağlamanın yanlış olduğunu ve Türkiye'de ticaretle uğraşanların Türkler olmadığını belirtir ve şunları ekler: *"Türkler henüz göçebe durumda yaşarken, ticaret yapma tarzları, kervanları yağmalamaktan oluşuyordu. Biraz uygarlaştıkları şu anda ticaret yapma tarzları, akla gelecek bütün keyfi ve baskılayıcı vergilendirmelerden ibarettir. Büyük liman kentlerinde yerleşmiş olan Rumlar, Ermeniler, Slavlar ve Franklar bütün ticareti ellerinde tutmaktadırlar ve bunun içinde Türk beylerine ve paşalarına teşekkür etmeleri için herhangi bir nedenleri yoktur. Bütün Türkler Avrupa'dan uzaklaştırılsa bile ticaret bundan zarar görmez."*

Genel uygarlıkta ilerlemeye gelince: Avrupa Türkiye'sinde bunu yaygınlaştıran kimdir? Türkler değil; çünkü, onlar

sayıca azdır ve bütün ülkeye dağılmıştır. İstanbul ve iki ya da üç bölge dışında yerleştikleri pek söylenemez. Ülkeye ciddi biçimde sokulan her türlü uygarlığın gerçek dayanağı, ticaret merkezlerinde ve kentlerdeki Yunan ve Slav burjuvazisidir. Nüfusun bu bölümünün zenginliği ve etkisi sürekli artmaktadır, ve Türkler ise her gün biraz daha gerilere itilmektedir. Eğer Türkler devlet ve asker gücü tekelerini ellerinde tutmasalar, kısa sürede yok olup giderlerdi. Bu tekel, gelecekte artık olanaksızlaşmıştır ve Türklerin gücü, uygarlık önünde engel oluşturduğu durumların dışında, güçsüzlüğe dönüşecektir.

Gerçek şu ki, Türkler ortadan kaldırılmalıdır. Türklerin yerine Avusturyalılar ve Ruslar konulduğu taktirde, Türklerin ortadan kaldırılabilceğini savunmak demek, aynı zamanda Avrupa'nın şimdiki siyasal durumunun sürmek zorunda olduğu savını ortaya atmak demektir. Kim böyle bir savı ortaya atabilir?"

Yukarıdaki tümceler, Friedrich Engels'in Türklerin özyapısal niteliklerini nasıl değerlendirdiğini göstermektedir. Engels'e göre, Türkler, uygarlık ya da uygarlaşma bağlamında değerlendirilen ticareti bilmemektedir. Türklerin ticaret yapma tarzları yağmalama ya da ağır biçimde vergilendirmedir. Türklerin tümü Avrupa'dan kovulsa bile, Avrupa ticareti bu durumdan olumsuz etkilenmez. Bu niteliklerinden dolayı da Türkler uygarlık geliştiremezler.

Osmanlı topraklarına her türlü uygarlığı taşıyan Yunan ve Slav burjuvazisidir. Türkler varlıklarını salt devlet ve asker gücü üzerindeki tekelleri sayesinde sürdürmektedir. Türkler artık bu tekele de yitirecektir; bunu yitirdiklerinde de yok olup gideceklerdir.

Engels, daha önce de dile getirdiğim özellikle de Orta Çağın sonlarında Hutten ve Aydınlanma döneminde de Herder tarafından ortaya konulan düşünce çizgisi doğrultusunda, en vurucu yargısını verir: *"Türkler ortadan kaldırılmalıdır!"* Engels'in bu yargısı pek açık olmasa da konulaştırdığı bağlama bakılırsa, Türklerin ege-

menlikleri altında tuttukları Balkan topraklarından atılmasıyla sınırlı tutulabilir.

Bununla birlikte, bu değerlendirci yargının sınırları açık bir biçimde belirlenmediği sürece, *"Türkler ortadan kaldırılmalıdır!"* söyleminin tarihsel bellekten de beslenen Türk- karşıtlığını özendireceği ve zaten olumsuz yüklü Türk imgesini daha da olumsuzlaştıracığı açıktır.

Türkler ortadan kaldırılınca da oluşacak boşluğu, Avusturya ve Rusya doldurmamalıdır. Engels'in açık biçimde söylemek istediği şudur: Osmanlı İmparatorluğu parçalanmaya yüz tutmuştur. Parçalanan imparatorluğun paylaşımında öncelikle İngiltere etkenleşmeli ve Osmanlı topraklarını Rusya ve Avusturya'ya bırakmamalıdır. Engels'in bu özendirmesi, İngiliz oligarjisi için oldukça çekici olmalıdır.

Friedrich Engels:

'Avrupa Türkiye'sinin Durumu Ne Olacak?'³²

Engels, Aberdeen, Palmerston, Meternich ve Guizot gibi dönemin Avrupa devlet adamlarını *"inatçı aptallıkları, kemikleşmiş rutinleri ve geçmişten devraldıkları düşünsel tembellikleri"* nedeniyle, *"Avrupa Türkiye'sinin durumu ne olacak?"* sorusuna yanıt aramaktan kaçındıklarını yazar. İngiltere'nin ve Fransa'nın diplomatik notalarına, entrika ve hilelerine karşın, Rusya'nın adım adım İstanbul'a doğru ilerlediğine dikkat çeker.

Engels'e göre, Rusya'nın İstanbul'a doğru ilerlemesinin de, bu yolda durdurulmasının da amacı aynıdır: *"İçi boş, hiçbir zaman gerçekleştirilemeyen statükonun korunması."*

"Statükonun özü nedir?" sorusunu Engels şöyle yanıtlar: *"Babiali'nin Hristiyan uyrukları açısından Türkiye'nin baskısının süreklileştirilmesidir. Hristiyan uyruklar, Türk egemenliğinin boyunduruğu altında kaldıkları sürece, Rum Ortodoks Kilisenin başını, altmış milyon Rum Hristi-*

yan'ın egemenini kendilerinin doğal koruyucusu ve kurtarıcısı olarak görmektedir."

Engels, "*Avrupa Türkiye'si*" diye adlandırdığı Osmanlı egemenlik alanı içerisinde yaşayan Rum Hristiyanların, Rusya ile bağlantılarının koparılması gerektiğini sürekli vurgular. Bunun için gerekli önlemler, etkin ve etken biçimde İngiltere ve Fransa gibi Avrupa güçlerince alınamadığı sürece, Avrupa Türkiye'sinde yaşayan on milyon Rum Hristiyan'ın koruma ve yardım dileği ile Rusya'ya yöneldiğini öne sürer.

Yazar, Rusya'nın Eflak ve Boğdan, Sırbistan'ı egemenlik alanı içine aldığını, 1821 Yunan başkaldırısında belirleyici olduğunu ve hiçbir şeye aldırmaksızın, Türkiye'nin parçalanması işini yürüttüğünü anımsatarak, Batılı diplomatları, "*kutsal statükonun korunmasını ve Osmanlı İmparatorluğunun dokunulmazlığını*" güvencelemeye çalışmakla suçlar.

Engels, Avrupa diplomasinin tavrını belirterek, "*Boğaz'da Türk etkisi kalksa, Balkan yarım adasındaki çeşitli etnik topluluklar ve dinler kurtulsalar, Avrupa'nın büyük devletlerinin çelişkili istekleri ve çıkarlarına kapı aralansa bir dünya savaşı çıkmaz mı?*" diye sorar; Avrupa'nın izlediği tutumu, "*korkaklık ve rutin diplomasisi*" olarak değerlendirir. Mevcut durumu korumanın olanaksızlığını anlatmak için, soruyu şöyle açılar: "*İnsanlık tarihinde sürekli olan tek şey süreksizliktir, değişimden başka değişmeyen bir şey yoktur. Tarihin gidişini izlemiş olan, tarihin tekerleklerinin büyük imparatorlukların yığınları üzerinden geçip gittiğini görür*".

Yazarın yukarıdaki saptamada ortaya koyduğu düşünce uyarınca, Osmanlı İmparatorluğu da tarihin gidişi doğrultusunda yıkılacaktır. Bu nedenle, Batılı diplomatların ve onlara buyruk veren yönetimlerin, bu imparatorluğun mevcut durumunu koruma ve süreklileştirme çabaları anlamsız ve boştur.

İnsanlık tarihinin çıplak gerçeklerinin belirleyici olduğunu ve artık yaşanan çağda "*kapsamlı devrimlerin*

ve değişikliklerin" kısa sürede gerçekleştiğini belirten Engels, Türk Sorununu duyumsatarak, daha sonra gerçekleşen bir öngöründe bulunur: "*Gerçek çözümü, bir dünya savaşına yol açabilecek bu soruyu sormaktan kaçınılmamalıdır!*" Görüleceği gibi, Engels, Osmanlı İmparatorluğunun da öbür imparatorluklar gibi, tarihin genel eğilimine dayanamayarak yıkılacağını belirtir. "*Gerçek çözüm*" nitelendirmesiyle, Osmanlı topraklarının, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa ülkeleri arasında nasıl paylaşılacağına ilişkin sorunun sorulmasının kaçınılmaz olduğunu söyler. "*Gerçek çözüm nedir?*" sorusunun yanıtının da bir dünya savaşı sonucunda ortaya çıkacağını savlar. Engels'in bu savı yaklaşık elli beş yıl sonra çıkan Birinci Dünya Savaşı sonrasında Anadolu dışındaki Osmanlı topraklarının yitirilmesiyle gerçekleşmiştir.

Avrupa hükümetleri ve diplomasinin geleneksel yaklaşımlarının Türk Sorununu çözemeyeceğini belirten Engels, "*Türk Sorunun çözümü Avrupa devrimine bağlıdır*" savını öne sürer. Engels, 1789'dan sonra devrimin kilometre taşlarının sürekli daha ileri konulduğunu, "*Varşova, Dobruça, Bükreş'ten sonra Petersburg ve İstanbul'un devrimin öncü birliklerini oluşturacağını*" savlar.

Engels'in Osmanlı İmparatorluğunun parçalanarak dağılacağı ve bir dünya savaşına yol açacağı yolundaki öngörüsü tümüyle gerçeğe dönüşür. Devrimin, Petersburg ve İstanbul'da olacağı öngörüsü de yarı yarıya gerçekleşir. Sovyetler Birliği'nin kurulmasına yol açan Ekim Devrimi 1917'de Petersburg'ta başlamış ve başarıya ulaştırılmış olmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğunun başkenti İstanbul'da herhangi bir toplumsal devrim olmamıştır. Buna karşın, İstanbul, Ulusal Kurtuluş Savaşı sonunda başkent olma özelliğini de yitirmiştir.

Avrupa Türkiye'sinin bölüşülmesine ilişkin tam bir plan tasarlamının gereksiz bir fantezi oyunu olduğunu belirten Engels, akla yatkın çok sayıda tasarımın önemli olmadığını, aslında sorunun iki yönü bulunduğunu

vurgular: Birincisi, *"Avrupa Türkiye'si diye adlandırılan yarım adanın Güney Slavların doğal mirası olduğu yadsınmaz bir gerçektir. Bu topraklar 1200 yıldan beri yedi milyon Güney Slav'ına aittir."*

Engels bir başlarına uygarlığın taşıyıcıları diye nitelendirdiği Güney Slavları arasında değerlendirdiği Yunanlıları da anar ve *"uzun süreden beri her türlü ilerlemeye sert biçimde karşı duran Türk ve Arnavut barbarları, Yunanlıların karşıtları"* olarak değerlendirir. Son tümcede Engels tarafından yapılan *"Türkler ve Arnavutlar her türlü ilerlemenin sert karşıtlarıdır"* biçimindeki genelleme, Avrupa'da Orta Çağ'dan beri ortaya konulan ve Herder tarafından en açık biçimde ifade edilen *"Türklerin ilerleme yeteneğinden yoksun"*, hatta burada söylendiği gibi, *"ilerleme ve uygarlık karşıtları oldukları"* savı, Türk ulusunun özyapısal niteliklerini küçümseme ya da aşağılama eğilimi taşıdığı için imgesel bakımdan önemlidir ve eleştirel bir mesafeden değerlendirilmelidir.

Engels değerlendirmelerini şöyle sürdürür: Sırplar özgün bir tarihe ve edebiyata sahiptir; bugünkü iç özerkliklerini kendilerinden sayıca çok üstün olan bir düşmana, diyesi, Türklere karşı sürdürdükleri on bir yıllık savaş sonucu elde etmişlerdir. Bunlar, uygarlık ve kültür alanında son yirmi yılda son derece hızla ilerlemiştir. Bulgaristan, Trakya, Makedonya ve Bosna'daki Hristiyanlar, bağımsızlıkları uğruna girecekleri savaşlarda, Sırbistan'ı etrafında toplanacakları merkez olarak görmektedir. Sırplar ve Sırp ulusal topluluğu sağlamlaştıkça, Rusların, Türk Slavları üzerindeki etkileri azalacaktır; çünkü, Sırplar Hristiyan bir devlet olarak konumlarını koruyabilmek için, siyasal kurumlarını, okullarını, bilimini ve endüstrisinin örgütlenmesini ya da düzenlenmesini Batı Avrupa'dan ödünçlemek durumunda kalmıştır. Bu da Sırbistan'ın Rus koruyucu egemenliğine karşın anayasal bir monarşi olarak özerkleşmesi konusundaki çelişkiyi açıklamaktadır.

Engels'in Sırbistan'ın bir devlet olarak varlığını sağlamlaştırmak için, Batı Avrupa devlet yapısı ve anlayışını temel alarak kurumsal yapılanmasını gerçekleştirdiği savı, Herder ve Hegel tarafından kuramlaştırılan Avrupacılık ya da Avrupa-merkezcilik anlayışının bir göstergesi sayılabilir. Aynı yazarca sıkça vurgulanan Türk barbarlığı ve Rus mutlakıyetçiliğinin seçeneği, uygarlık ve ilerlemenin yanı sıra, özgür bir devlet olarak da özerkleşmenin güvencesi, Avrupa'dır. Bu anlayış uyarınca, Türk barbarlığının ve Rus mutlakıyetçiliğinin seçeneği, ideolojik anlamda da Avrupa-merkezciliktir.

Uygarlığa ve ilerlemeye Avrupa merkez alınarak, Avrupa'da geliştirilen ve asıl olarak akıl ve teknolojiye dayalı olan uygarlık ve ilerleme anlayışının ölçütleri temel alınarak bakılınca, Avrupa dışı diye öbeklendirilen toplulukların uygarlık ve ilerleme konusunda geri oldukları saptamasının yapılması tutarlı bir yaklaşımdır.

Ancak, uygarlık ve ilerlemede geri kalmanın, Avrupa'ya yabancı olarak değerlendirilen toplulukların bu alandaki öz yapısal niteliklerinin yetersizliğiyle ya da uygunsuzluğuyla açıklanması bilimsel bakımdan kabul edilemez. Bu tür bir yaklaşım, tarihte görüldüğü üzere, çeşitli topluluklar arasındaki diyalogu ve etkileşimi büyük ölçüde zorlaştırır; Avrupa'ya uzak diye nitelendirilenlerin, Avrupa'dan daha da uzaklaşmasına ve Avrupalılar ve Avrupalı olmayanların birbirlerine düşmanlaşmasına neden olur. Söz konusu yaklaşımın bir başka önemli sakıncası, *"Avrupa'ya yabancı halklar"* söyleminin, söz konusu halkların uygarlık ve ilerleme yeteneğinden yoksun diye damgalanmasının yanı sıra, Avrupa halkları arasında ayrımcı ve baskılayıcı ideolojinin yaygınlaşmasına yaptığı olası katkıdır.

Engels, Rusları ve Güney Slavları birbirine bağlayan kan bağı, ortak din ve daha bir çok bağa karşın, Güney Slavlar kurtuldukları gün, bu iki topluluğun çıkarlarının ayrılacağı kanısını dile getirir. Bu durumu, Rusların

tümüyle karasal bir ülke olarak öncelikle tarım ürünleri üretmelerine, etrafı üç denizle çevrili Rum Slav yarımadasının ise, üretimlerini geliştirecek mükemmel kaynaklara ve transit ulaşımli ticaret ülkesi olmasına bağlar. Engels'e göre, Ruslar iktisadi tekellerini, Güney Slavlarını da kapsayarak biçimde genişletmeyi amaçlamaktadır.

Bunun yanı sıra, Güney Slavları, Rusya'nın ürünlerini pazarlamak istediği Orta Asya'da Ruslara rakiptir ve Doğu pazarlarına Batı Avrupa ürünlerini sokmaya uğraşmaktadır. Aslında Güney Slavlarının ve Yunanlıların Rusya'dan çok, Batı Avrupa ile ortak çıkarları vardır ve Doğu ucunda Havre ve Hamburg'dan Budapeşte'ye giden demir yolları planlandığı gibi, Belgrad ve İstanbul'a değin uzatıldığı zaman, Batı uygarlığının ve Batı ticaretinin Avrupa'nın güney doğusundaki etkisi kalıcılaşıacaktır.

Yukarıdaki tümceler Engels'in kalıcı ilişkilerin çıkar birliği ile olanaklı olduğunu, Güney Slavlarının çıkar birliğinin de Rusya'dan çok Avrupa ile olduğunu, ortak çıkarların da öncelikle ticaret ile oluşabileceğini, bunun için de Hamburg'dan başlayan demir yolunun Güney Doğu Avrupa'dan geçerek, İstanbul'a değin uzatılması gerektiğini düşündüğünü ortaya koymaktadır.

Ayrıca, bu tümceler, Engels'in ticaret ile uygarlık ya da uygarlaşma arasında dolaysız bir bağ gördüğünü de açığa vurmaktadır. Böyle bir uygarlık anlayışının dönemin Avrupa burjuvazisinin de çıkarlarına denk düştüğü açıktır ve Engels bunu hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir açıklıkta dile getirmektedir. Bunun yanı sıra, burada ticaretin adil ve karşılıklı yarar ilkesi çerçevesinde ve eşitlikçi bir anlayışla biçimlendirilmesi tartışılmaktadır.

Bu yaklaşıma ilişkin yapılabilecek olası bir çıkarım şöyle olabilir: Rus despotizmine ve Türk barbarlığına karşı, Avrupa burjuvazisi ve onun uygarlık ve ilerleme

anlayışı yeğlenebilir ve yeğlenmelidir. Demiryollarının İstanbul'a değin uzatılarak, Batı uygarlığının etkisinin kalıplaştırılması gerektiğini belirten Engels, konuya ilişkin düşüncelerini şöyle sürdürür: *"Öte yandan, Türkiye'deki Slavlar özellikle korumak zorunda oldukları askeri işgalcilerin Müslüman sınıfının boyunduruğu altında daha çok acı çekmektedir. Bu askeri işgal, askeri, sivil ve hukuksal bütün kamusal işlevleri kendi içinde toplamaktadır. Peki, sivil makamların hukuksal hiyerarşisinin askeri görüş açısından düzenlendiği ve halkın bütün bunların bedelini ödediği askeri işgal ile, Rus yönetim sistemi arasında ne gibi bir fark vardır?"* Engels yönetim dizgesini kastederek, *"böyle bir sistemin Güney Slavlarını aldatabileceğini sananlar, Sırbistan'ın 1804'ten bu yana olan tarihine baksınlar: Sırp bağımsızlığının kurucusu Kara Yorgi'yi halk terk etmiştir. Bağımsızlığı yeniden kuran Mihael Obrenoviç, sövğu ve utanç içinde ülkeden kovulmuştur; çünkü, bunlar, yan görüngeleri yiyicilik, ya da askeri bürokrasi ve paşalara özgü sömürü olan Rus otokratik sistemini uygulama girişiminde bulunmuşlardır. Bu nedenle, sorunun yalın ve kesin çözümü buradadır.*

Tarih ve zamanımızın gerçeklikleri aynı ölçüde Müslüman imparatorluğunun yıkıntıları üstünde özgür, bağımsız bir Hristiyan devletinin kurulmasının gerekliliğini göstermektedir. Bundan sonraki devrimci atılım, Rus mutlakiyetçiliği ile Avrupa demokrasisi arasında çoktan beri olgunlaşmakta olan çatışmaya yol açabilir.

Bu çatışmaya, dümende hangi hükümet bulunursa bulunsun, İngiltere'de katılmak zorundadır. İngiltere, Rusya'nın İstanbul'u ele geçirmesine izin veremez. Çarın düşmanlarıyla işbirliği yapmalı ve yaşlanarak güçsüzleşmiş ve çürümüş Babıali yerine bağımsız bir Slav imparatorluğunun kurulmasını kolaylaştırmalıdır."

Yukarıdaki alıntıdan görüleceği gibi, Engels, Müslüman ve Hristiyan sözcüklerine ayırıcı bir biçimde vurgu yapmaktadır. Bu vurgu da Engels'in görüşlerine, hafif de olsa, propagandist bir özellik kazandırmaktadır.

Burada Engels, Avrupa demokrasisi kavramını öne çıkarmakla birlikte, İngiltere'yi, Rus mutlakıyetçiliği ve "güçsüz ve çürümüş" Osmanlı yönetimine karşı yeğlemekte, Müslüman imparatorluğunun yıkıntıları üzerinde özgür ve bağımsız bir Slav imparatorluğunun kurulması için İngiltere'yi göreve çağırmaktadır.

İngiliz burjuvazisinin uygarlık ve ilerleme konularında da Ruslardan ve Türklerden karşılaştırılamayacak düzeyde gelişmiş bulduğundan, o anki asıl görevi, özgür bir Slav imparatorluğunun kurulması olarak belirlemekte ve İngiltere'nin etken bir biçimde bu sürece karışmasını zorunluluk olarak algılamaktadır.

Müslüman imparatorluğunun yıkıntıları üzerinde, Engels'in düşlediği gibi, salt bir Slav imparatorluğu doğmadı; Güney Slavlarının yaşadığı bölge olan Güney Avrupa'da kurulan devletlerin sayısı 2000'li yıllarda neredeyse ona yaklaştı. Balkanlarda Engels'in öngörüsü doğrultusunda Müslüman egemenliği yıkılarak, çok sayıda devlet kuruldu; ama, henüz barışa ulaşılmadı.

Karl Marx: 'İstanbul'daki Olaylar...' ³³

Karl Marx *'İstanbul'daki Olaylar, Almanya'da Masa Oynatma, Bütçe'* başlıklı yazısını 22 Nisan 1853 günü yazar. Aynı yazı, 6 Mayıs 1853 tarihli 'New-York Daily Tribune'de yayımlanır. Adı geçen yazının sadece ilk başlamı İstanbul'daki huzursuzluklarla ilgilidir. Marx, İstanbul ve çevresinde çıkan olaylarda "fanatik Türk ayaktakımı tarafından 15 Hristiyan'ın öldürüldüğünün ya da yaralandığının" haber verildiğini belirtir. Söz konusu haberlerde yer alan "ordunun yardımıyla düzen kısa sürede yeniden kurulmuştur" tümcesini tırnak içinde ekler.

Marx'ın söz konusu yazısının, İstanbul'daki olaylar ya da Türklere ilişkin bölümü bu kadardır. Bu yazıda bir değerlendirme içermesi nedeniyle, Türk imgesi açısından önemle üzerinde durulması gereken anlatım,

"*fanatik Türk ayaktakımıdır.*" Bu anlatımın İmge oluşturu-
rucu ya da tarihten devralınan imgesel tutumu daha da
pekiştirici içeriği açıktır.

Friedrich Engels:

'İsviçre Cumhuriyeti'nin Siyasal Durumu'³⁴

Engels, 01 Mayıs 1853 günü yazdığı ve 17 Mayıs 1853 tarihinde '*New-York Daily Tribune*' de Karl Marx adı altında yayımlanan bu yazısında, İsviçre gibi devlet oluşumlarının Avrupa'nın büyük devletlerinin oyuncağı olabileceğini dile getirir. İsviçre halkının bileşimini konulaştırdığı bölümde, İsviçre'nin çobanlarını "*Avrupa'nın en az uygarlaşmış topluluğu*" olarak değerlendirir. Bunun yanı sıra, Engels'e göre, İsviçreli çobanlar, Avrupa'nın en az uygarlaşmış topluluğunu oluşturmalarına karşın, "*Türkler gibi kafa ve kulak kesmezler.*" Engels'in söyleminin imgesel çözümlemesinin ortaya koyduğu çıkarım şudur: Türkler, Avrupa'nın en az uygarlaşmış insanları olan İsviçreli çobanlardan çok daha kıyıcı ve öldürücüdür. Dolayısıyla, Türkler İsviçreli çobanlardan daha barbardır.

Karl Marx yine '*Toplu Yapıtların*' dokuzuncu cildinde yer alan ve 09 Haziran 1853 tarihli '*New-York Daily Tribune*' de yayımlanan yazısının '*Türkiye, Rusya*' bölümünde Prens Mençikof'un İstanbul gezisi sırasında, Rusların, Avrupa Türkiye'sinde yaşayan Osmanlı uyruğundaki tüm Hristiyanlar üzerinde koruma hakkı elde etme girişimini ele alır. Söz konusu yazıda imgesel bakımdan irdelemesi gereken bir anlatım bulunmamaktadır.

Karl Marx'ın '*Mazzini - İsviçre - Avusturya ve Türk Sorunu*' adıyla 10 Haziran 1853 tarihli '*New-York Daily Tribune*' de yayımlanan yazısı da, bir önce değinilen yazı türündendir. Bu yazıda ilginç bir nokta, o dönemin Avrupa basınında çıkan haberlere göre, Rum Ortodoks Patrikliği Rusya'dan yardım istemekte; ama, tümüyle Rusya'nın koruması altına girmeyi ret etmektedir. Pat-

riklik bu tutumuyla, Osmanlı yönetiminin Rusya'dan daha fazla özgürlük tanıdığını üstü kapalı bir biçimde ortaya koymuş olmaktadır.

Karl Marx:

' Türk Sorunu - Die "Times" -Rus Genişlemesi'³⁵

Marx bu yazısında Rusların genişlemesinin askeri ve savaşçıl boyutlarına değinir; Kars'ı ve Batum'u alarak, İngiltere'nin Trabzon üzerinden İran ile yaptığı ticareti kesme, iç Asya'da etki alanını genişletme çabası içerisinde olduklarını vurgular. Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın kararlı davranmalarının gereğini dile getirir. Mehmet Ağa'nın kölelerinin, Rusları kamçılarıyla Esterabad'dan kovarak, gemilerine bindirmelerini örnek getirir ve "Times" dan şu alıntıyı aktarır:

"400 yıldan beri egemenliğini sürdürmüş olan Osmanlı İmparatorluğunun ya da daha çok İslam'ın gücünün yazgısının ne olacağı konusunda ülkemizin ve Avrupa'nın bütün partileri arasında her hangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır: Yerli Hristiyan ahalinin zamanla uygarlığa ve bağımsız bir hükümet biçimine doğru ilerlemesi, bütün dünyanın çıkarınadır. Bu halkların, Rusların boyunduruğu altına girmesi ve onun muazzam egemenlik alanını daha da büyütmesine hiçbir zaman izin verilmemelidir. Salt Türkiye'nin değil, bütün Avrupa'nın da Rusların bu tür isteklerine karşı direneceğine, ilhak ve toprak büyütme çabasını hakiki biçimiyle ortaya çıkarmasına, genel antipati ve aşılmaz bir muhalefet uyandıracığına ve bu aşılmaz muhalefete Türkiye'nin Yunan ve Slav uyruklarının da etken olarak katılmaya hazır olduklarına güveniyoruz." 'Times'in görüşünü aktaran Marx, Rusya'nın Türkiye'ye karşı hiçbir zaman iyi niyet beslemediğini, iki ülkenin ortak tarihine ilişkin örneklerle açıklar. Marx'ın anlatımına göre, 1. Peter bile Türkiye'nin yıkıntıları üzerinde yükselmek istemiştir. Katharina, Avrupa'yı ve Fransa'yı Türkiye'nin parçalanması-

na ve İstanbul'da bir Yunan imparatorluğunun kurulmasına katılmaya çağırmıştır. Bu imparatorluğun başına da bu görev için eğitilmiş ve adını da buna göre almış olan torunu Konstantin'i getirmeyi düşünmüştür. Nikolaus, daha alçakgönüllü bir tavırla salt Türkiye üzerine koruma hakkı istemiştir.

Marx bu örnekleri saydıktan sonra, *"insanlık şu olguları unutmamalı"* der ve ekler: *"Rusya, Polonya'nın koruyucusu; Kırım'ın koruyucusu; Kurland'ın koruyucusu; Gürcistan'ın koruyucusu, Çerkez ve Kafkas soylarının koruyucusu olmuştur. Şimdi de Türkiye'nin koruyucusu olmak istemektedir."*

Rusya'nın yayılmacılığının sonu olmadığını göstermek için, Dresden ve Viyana yönünde 700, İstanbul yönünde 560, Stockholm 630 ve Tahran yönünde 1000 mil sınırlarını genişlettiğini savlayan Marx, Rusya'nın son 60 yılda Avrupa'daki sahip olduğu genişliğinin ve önemin, Rus İmparatorluğunun tümüne denk olduğunu belirtir.

Karl Marx:

'İngiliz Büyümesi- Grevler-Türk Sorunu-Hindistan'³⁶

Marx anılan yazısında (New-York Daily Tribune, 01 Temmuz 1853) bir Londra gazetesinde çıkan ve Doğu Sorunu ile ilgili, okuyucu açısından ilginç olacağını düşündüğü, Londra'da yaşayan Ermeni prensi Lew'in Türkiye'deki Ermenilere yönelik bir çağrısına yer verir.

Çağrı şöyle:

"Sevgili kardeşlerim, değerli hemşehrilerim, istencimiz ve sıcak dileğimiz, ülkenizi ve Sultanı (Osmanlı padişahını; OBK) kanınızın son damlasına değin, Kuzeyin zalimine karşı savunmanızdır. Kardeşlerim, Türkiye'de zulüm olmadığını, Türklerin burunlarınızın direklerini parçalamadıklarını, kadınlarınıza gizlice ya da uluorta dayak atmadıklarını aklınızdan çıkarmayın! Sultanın egemenliği altında insanlık

vardır; Kuzeyin zaliminin egemenliği altında ise canavarca bir kıyıcılık vardır. Bundan dolayı, kendinizi Tanrının yönetimine emanet edin; ülkenizin özgürlüğü, şimdiki egemeniniz (Osmanlı padişahı OBK) için yiğitçe savaşın. Barikatlar kırmak için evlerinizi yıkın! Silahlarınız yoksa, ev eşyalarınızı silahlara dönüştürün ve kendinizi bunlarla savunun!

Tanrı, size utku yolunu gösterecek! Ülkenizi ve inançlarınızı baskı altına alanlara karşı, sizlerle birlikte savaşmak benim için en büyük mutluluk olacaktır. Benim çağrımı onaylamak için, Tanrı, Sultanın yüreğini yumuşatsın; çünkü, Sultanın egemenliği altında dinimizin temizliği korunacaktır. Buna karşın, dinimizin temizliği ve arılığı, Kuzeyin zaliminin egemenliği altında değişecektir."

Ermeni prensi Lew'in, Osmanlı uyruğu Ermenilere yaptığı bu çağrıya Marx'ın geniş bir biçimde yazısında yer vermesi, üzerinde düşünmeye değer bir durumdur. Söz konusu çağrı, çok açık bir biçimde Osmanlı egemenliği altındaki Ermenileri, padişahı desteklemeye, Rus çarına karşı ise kararlı bir biçimde savaşmaya çağırmaktadır.

Ermeni prensin, Osmanlı padişahının egemenliği altında 'insanlık vardır; dinimizin arılığı korunmaktadır' saptamaları, bütün Avrupa tarafından da kabul edilen Osmanlı yönetiminin İslam'ın dışındaki dinlere özgürlük tanıdığı gerçeğini dile getirmesi bakımından dikkat çekicidir.

Karl Marx : 'Türkiye ve Rusya' ³⁷

Söz konusu yazıda (New- York Daily Tribune, 08 Temmuz 1853) Marks, Rusların 1829'da, Yunan başkaldırısından hemen sonra, Osmanlı yönetimine karşı savaş açarak, savaş sonunda yapılan Edirne antlaşmasıyla Kara Deniz'in doğu kıyısından güneyde Poti'ye değin uzanan bölgeleri ele geçirdiğini belirtir. Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı egemenliğinden koparılarak, Rus-

ya'nın egemenliği altına sokulduğunu ve bunlar olup biterken, İngiliz dışişleri bakanı Lord Aberdeen'in edilgin bir izleyici gibi davranmasını ve 1853 yılında kurulan koalisyon başkanlığının başına getirilişini eleştirir.

Rusların, antlaşmalara karşın, Rum Ortodoks Kilisesi mensubu Türkiye Hristiyanları üzerindeki koruma hakkını tek yanlı genişletme ve Eflak-Boğdan prensliklerini tümüyle egemenlik alanlarına sokma girişimleri sürer. Bu gelişmeye karşın, yazarın değerlendirmesi uyarınca, İngiliz yönetimi etkin bir girişimde bulunmadığı gibi, *'Times'* gazetesine kamuoyunu uluslararası antlaşmalara ilişkin resmi görüşe göre *'biçimlendirme'* buyruğu verir.

'Times' da Rusya'nın genişleme girişimlerine göz yuman İngiliz politikasını haklı göstermeye yönelik yorumlar yayımlar. Aynı gazete daha önceki tutumunun tersine, ağız değiştirerek, Eflak ve Boğdan'ın zaten bölünmüş, ikili bir egemenlik altında bulunduğunu, Osmanlı İmparatorluğunun ayrılmaz bir parçası olmadığını, bu yerlerin Ruslarca işgalinin, Osmanlı İmparatorluğuna bir saldırı olarak değerlendirilemeyeceğini, ayrıca, Bükreş ve Edirne antlaşmalarının çara dindaşlarını koruma hakkı tanıdığını öne sürer.

Marx'ın anlatımına göre, *'Times'* şunu sağlamaya çalışır: Osmanlı İmparatorluğu, bu iki prensliğin Rusya tarafından işgaline göz yummalı ve Rusya ile görüşmelere başlamalıdır. Türkiye bu iki prensliğin işgalini *'Causus belli'* (savaş nedeni) saydığı taktirde, İngiltere ve Fransa, aynı yönetime başvurmamalı; sadece Türkiye'nin edilgin bir bağlaştığı gibi davranmalıdır. Marx, *'Times'* dan konuya ilişkin olarak yaptığı uzun bir alıntıyla adı geçen gazetenin tutumunu, *"korkak, kaçamak ve her türlü çelişkinin inanılmaz bir karışımı"* diye eleştirir ve koalisyon hükümetinin kırılgan durumunu anlatmak için, bir İngiliz'in şu tümcesini aktarır: *"Koalisyon, Çanakkale Boğazından bu yana doğru esen küçük bir rüzgarla sarsılmaktadır."*

Karl Marx:

'Rusya'nın Türkiye'ye Karşı Politikası' ³⁸

Marx tarafından 01 Temmuz 1853 günü yazılan bu yazı, 14 Temmuz 1853 tarihli *'New- York Daily Tribune'* de yayımlanır.

Marx, Avrupa'nın büyük devletlerinin, Türk- Rus ilişkilerinde Rusya'ya karşı edilgin ve ödöncü bir politika izlediklerini söyler ve daha önceki yazılarında da dile getirdiği görüşleri öne sürer: 1815'ten beri Avrupa'nın büyük devletleri statükoyu bozmamaya uğraşmaktadır. Bu tutum da , Rusya'yı cesaretlendirmekte, Rusya, *"Türkiye'yi bir defada tümünden yutmak yerine, parça parça yutmaktadır."* Rus diplomasisi esas olarak *"Batılı devlet adamlarının korkaklığına dayanmaktadır."*

Marx'ın anlatımına göre, Sultan Abdölmecid'in İstanbul patriğine din işlerinde, Çarın talep ettiğinden daha geniş serbestlik tanıyan fermanı, Rusların son bahanelerinin tutarsızlığını iyice ortaya çıkarmıştır. *"Yunanistan'ı edilginleştirme"* ³⁹ tutarlı bir gerekçe miydi?" diye soran Marx, 1822-1827 yılları arasında Fransa'da başbakanlık görevini yürüten de Villèle'nin, Sultan II. Mahmut'u yatıştırmak ve büyük devletlerin iyi niyetini göstermek için, öncelikle Osmanlı İmparatorluğunun mevcut durumunu güvencelemeye yönelik bir antlaşma önerdiğini dile getirir.

Rusya'nın Paris büyükelçisi, çok kararlı bir biçimde bu öneriye karşı çıkar. Elçinin gerekçesi şöyledir: Rusya, Babıali ile ilişkilerinde *"gönlü yücelik"* göstermekte ve onun bağlaşıklarının arzularına en büyük saygıyı duymaktadır; Divan ile farklılıklarını gidermeyi ise, salt kendine saklamaktadır. Rus elçisi ayrıca Osmanlı İmparatorluğuna verilecek güvencenin alışılmamış ve şaşırtıcı olmasının yanı sıra, *"efendisinin duygularını, kazanılmış haklarını ve bu hakların dayandığı ilkeleri yaralayacağı"* gerekçelerini öne sürer.

Marx eleştirilerini şöyle sürdürür: Rusya 1853'te Tuna boylarındaki prenslikleri istilasını konusunda hak id-

dia etmekte ve Babıali'nin bu durumu savaş nedeni saymaması gerektiğini savunmaktadır. Rusya, Eflak ve Boğdan'ı istila etme emelini 1827'de dile getirmiştir

Rusya'nın Paris büyük elçisi, Rus dış işleri bakanı Sergev Neselrode'ye şunları yazar: *"Osmanlı İmparatorluğunun başının korkunç bir güçle gerçekleştirdiği reformların kana susamış etkileri üzerinde yeterince düşünmemiş olanlar, silahları Babıali'ye karşı doğrultma zamanının gelmediğini düşünebilirler. İmparator, Türk sistemini denemeye tabi tuttu ve Majesteleri bu sistemin şimdiye değin sahip olmadığı fiziksel ve ahlaksal düzenlemenin başlangıcını oluşturduğunu ortaya çıkardı. Sultan bize karşı daha kararlı ve daha iyi örgütlenmiş bir direniş gösterecek durumdaysa, ki O henüz reform planlarının ve iyileştirmelerinin temellerini tam olarak yaratamamıştır, her şeyi daha da sağlamlaştırmaya zaman bulmuş olsaydı, bizim için ne denli korkunç olurdu. Tehlike bizim açımızdan daha fazla büyümeden saldırıya geçtiğimiz için, kendimizi mutlu sayabiliriz. Her öteleme, durumumuzu kötüleştirmiş ve zaten savaşmak zorunda olduğumuz engelleri daha da büyütmüş olurdu."*

Rus büyük elçisinin, kendi bakanlığına yazdığı bu yazı tarihsel bir belgedir. Osmanlı İmparatorluğunun her türlü yenileşme ve çağdaşlaşma girişimi, daha başarıya ulaşmadan, hatta daha başlamadan engellenmek istenmektedir. Çağdaşlaşma ve ilerleme atılımlarının, İmparatorluğun gücünü artıracığı bilindiğinden, bu tür girişimler henüz yeşermeden önlenmek istenmekte; yönetimi ve ekonomiyi çağın gereklerine uydurmaya yönelik reformları önlemenin yolu olarak da askeri saldırı görülmektedir. Bu nedenle, Rusya, Avrupa devletlerine ilkin Osmanlı İmparatorluğuna saldırımayı, daha sonra diplomatik görüşmelerde bulunmayı önerir. Böylece, kendisi için çok gerekli, Osmanlı İmparatorluğu için ise, çürütücü olan *"ne savaş, ne barış"* durumunu oluşturmayı amaçlar.

Marx, Rusya'ya yönelik eleştirilerini iyice belirginleştirerek, şu görüşleri vurgular: Çar, en onur kırıcı

ödünleri koparmak için, Türk hükümetine en büyük hakaretleri savurduktan sonra, Abdülmecit ile dostluğunu göklere çıkarmakta ve Osmanlı İmparatorluğunu korumak için uğraştığını öne sürmektedir. Çar ayrıca, Sultanı, haklı istemlerine karşı çıkmakla, dostluğunu ve duygularını sürekli zedelemekle, notasını ve koruma hakkı istemini reddetmekle suçlar.

Karl Marx 05 Temmuz 1853 günü yazdığı ve 20 Temmuz 2001 tarihinde 'New-York Daily Tribune'de yayımlanan '*Türk Savaşı Sorunu*'⁴⁰ başlıklı yazıda esas alarak Reşit Paşa'nın "Rus ultimatomeni ret etmesini" ve Rus bakanlar kurulunun "*Babiali'nin direnişinin sertleşmesinin savaşın uzamasına yol açar*" doğrultusundaki açıklamasını konulaştırır.

Karl Marx- Friedrich Engels '*Rus-Türk Zorluğu*'⁴¹ adlı, 12 Temmuz 1853 tarihinde yazdıkları ve 25 Temmuz 1853 günü New-York Daily Tribune'de yayımladıkları yazılarında öncelikle İngiliz parlamentosunun Osmanlı Rus çatışması konusundaki belirgin tutumunu eleştirirler ve eleştirilerine dayanak olarak da '*Morning Advertiser*' adlı gazetede çıkan bir haberden bir bölüm aktarırlar. Türkiye ile ilgili bölüm şöyle: "*Kabine, 'Barış Derneği' olsaydı, Abberdeen'in yaptığı Rusya'yı cesaretlendirme, Fransa'nın cesaretini kırma, Türkiye'yi tehlikeye sokma, İngiltere'nin saygınlığını azaltma işini, kesinlikle daha iyi yapamazdı.*"

Bu alıntıdan sonra, İngiliz bakanlar kurulunun iç sorunlarını gizlemeyi her şeyin üzerinde tuttuğu, dünyada olup bitenleri umursamadığı belirtilmek için, "*koalisyon birliğini korusun da, Türkiye parçalanırsa parçalansın*" saptaması yapılır. Yine İngiliz hükümetinin İstanbul ve St. Petersburg yönetimine şu notayı göndermeyi kararlaştırdığı belirtilir: "*Çar tarafından Rum Ortodoks Hristiyanlar için talep edilen ayrıcalıklar, Türk topraklarında yaşayan öbür Hristiyanlar için de sağlanmalı, büyük devletlerin taraf olacağı güvence antlaşması ile güncelenmelidir!*"

Marx ve Engels, prens Menchikof İstanbul'dan ayrılmadan önce kendisine böyle bir önerinin yapılması ve Menchikof'un kabul etmemesi nedeniyle, yukarıdaki notayı 'gülünç' diye nitelendirirler. Özellikle İngiltere'nin yanı sıra, Rusya'ya en yakın duran Avusturya'yı eleştirerek, şöyle bir anımsatma yaparlar: *"Avusturya'nın durumunu 1848'den anımsayalım, kendi halkları üzerine prensler ateş açarken, bir 'yanlış anlama' yaratırlardı. Türkiye'ye karşı da aynı savaş hilesi uygulanmaktadır."* Savaş hilesi kavramı bağlamında Türkiye'ye haksızlık yapıldığı bir örnekle anlatılır. Örnek şu: İzmir'deki Avusturya konsolosu, bir Macar sığınmacının aynı kentteki bir İngiliz kahvehanesinden zorla çıkarılarak, bir Avusturya gemisine bindirilmesini sağlar. Sığınmacılar, Avusturyalı bir subayı öldürmek ve bir başkasını yaralamak suretiyle, Avusturya'nın bu şiddet eylemine karşılık verirler. Bunun üzerine, Avusturya'nın İstanbul büyük elçisi, olayı Avusturya'nın İzmir konsolosunun çıkardığını unutarak, Babıali'den 24 saat içinde olayın düzeltilmesini talep eder.⁴²

Marx ve Engels'in söz konusu yazıda vurguladıkları ilginç noktalardan biri de şu: Ruslar, Eflak ve Boğdan'a girdikten sonra, Osmanlı padişahının, Hristiyanların her türlü ayrıcalıklarının kabul ettiğine ilişkin fermanı yayımlamasını yasaklar. Bükreş'te yayımlanan bir Alman gazetesinin 'Doğu Sorununa' ilişkin haberler yayımlamasını engeller. Bunun yanı sıra, Ruslar, Eflak ve Boğdan'dan dolayı Türkiye'den tehditle tazminat alır.

Rusların gözü kara yayılmacılığı ve tek yanlı sınır tanımaz yararcı tutumu şu bilgilerle açıklanır: *"Rusların Fransa'ya karşı yürüttüğü savaşın parasal yükünü İngiltere çekmiştir. Rusya'nın İran'a karşı yürüttüğü savaşın giderlerini Fransa karşılamıştır. Rusya'nın Polonya'ya karşı yürüttüğü savaşın giderlerini yine İngiltere ödemiştir. Şimdi de Rusya'nın Türkiye'ye karşı yürüttüğü savaşın bedelini Macaristan ve Tuna prenslikleri karşılamak zorundadır."* Marx

ve Engels'in eleştirdikleri durum, Rusya'nın bütün ülkelerle karşı ve dört yöne doğru savaş açması ve bu savaşların yükünü başkalarının sırtına yüklemesidir.

Rus çarı bununla da yetinmemekte, İngiliz ve Fransız deniz güçlerinin Türk sularını terk etmesini talep etmekte, bu isteme uymadıkları takdirde, *"askeri duruma müdahale etme tehdidine"* bulunmaktadır. Rusya sınır tanımazlığını ve söz konusu tehdidini *"Türkiye topraklarını işgal etme hakkına değin vardırırmakta, bunun yanı sıra, kendi özel izni olmaksızın, öbür devletlerin tarafsız suları işgal etmelerini yasaklamaktadır."*

Yazarlar, Rusya'nın kural ve sınır tanımazlığını, dayatmacılığını açıklayabilmek için, Rusya'nın Osmanlı yönetimine sadece *"egemenliğinden vazgeçme biçimini seçme özgürlüğünü bıraktığını ve bununla da övündüğünü"* vurgular.

Ayrıca, Rus çarı, Marx ve Engels'in kanısı böyle, tarafsız Avrupa'nın Kaynarca antlaşmasının İstanbul'da sadece Rum Kilisesinin koruma hakkını Rusya'ya verdiğini ve bu yüzden de Rusya'nın kendisine Doğunun Roma'sı yapmakta olduğunu kavraması gerektiğinden emin gözükmektedir.

Anılan yazıda, Rusya, Avrupa'yı edilgenleşmeye, Türkiye'yi de adım adım parçalanmaya doğru sürüklemekle suçlanır. Rusya'nın bunları yaparken de, tarihi saptırarak, örneğin, *"1833 yılında Türkiye'yi kaçınılmaz bir parçalanmadan kurtaran"* tek Avrupa ülkesi olduğunu söylemesinin gerçeği yansıtmadığı duyumsatılır.

1833 yılında Hünkar İskelesi antlaşması ile Türkiye ve Rusya, yabancı deniz birliklerinin İstanbul'a yaklaşmasını yasaklayan bir savunma birliğini kurarak, Türkiye'nin tümüyle Rusya'ya kalması için parçalanması önlenmeye çalışılmıştır. Rusya, bu çerçevede 1839'da Mısır deniz gücünü yok ederek, Türkiye'yi Rusya'ya karşı gerçek bir tehlikeye dönüştürecek tek gücü zorunlu bir biçimde güçsüzleştirmiştir. Böylece, Rus çarı Türk

devletinin dağılmasının salt Rusya'nın vesayeti altında gerçekleşmesini sağlamaya uğraşmıştır.

Avrupa, şimdiye değin Rusya'nın bu yayılcı ve yararçı politikasını etkisizleştirecek bir yazıyı henüz Rusya'nın suratına fırlatmamıştır. Avrupa, oluşturduğu son yazılı belge ile yine karşı devrimin kamçısı altında eğilmektedir.

Yazarların değerlendirmesine göre, bu nokta da aydınlanmış İngiliz burjuvazisi onursuzca barbar otokratın, diyesi, Rus çarının ayaklarına kapanmaktadır. Salt İngiliz proletaryası, egemen sınıfların yeteneksizliğini ve onursuzluğunu protesto etmektedir.

Karl Marx aynı kaynaktan yer alan 15 temmuz 1853 günü kaleme aldığı ve 30 temmuz 1853 tarihli *'New-York Daily Tribune'*de yayımlanan *'Birma'da Savaş-Rus Sorunu- Tuhaf bir Diplomatik Yazışma'* ⁴³ adlı yazıda İngiltere'yi asıl savaşması gereken Rusya'ya karşı savaşmayarak, Asya'da savaşa yönelmekle ve savaşın yükünü Hindistan'a yüklemekle suçlar.

Marx, burada Fransa'nın Londra büyükelçisi (1835-1840) general Sebastini ile Fransa kralı Louis-Philippe'in kız kardeşi Madame Adelaide arasındaki *"tuhaf yazışmaya"* dikkat çeker. Söz konusu yazışmanın bölümleri, Paris'te yayımlanan *'La Press'* gazetesince kamuoyuna duyurulur. Marx'a göre, bu yazışma, 1841'de yapılan antlaşmanın İngiltere ve Fransa tarafından Rusya'ya karşı tasarımılandığını, sonra da Rusya tarafından Fransa'ya karşı silah olarak kullanıldığını göstermektedir. Marx'ın Fransızca'dan İngilizce'ye çevirerek yayımladığı söz konusu ilginç yazışmanın, Osmanlı İmparatorluğuyla ilgili bölümleri, Fransa'nın Londra büyük elçisi general Sebastiani'nin ağzından şöyle özetlenebilir:

"[...] Palmerston benimle özellikle Doğu ile ilgili konularda konuştu. [...] Mısır Paşası'nın izleyeceği doğrultu konusunda bir karara vardığına inanıyor. Fransa ve İngiltere'nin donanmalarının varlığının desteğiyle, Mehmet Ali'nin gözünü kor-

kutmak için yeni girişimlerde bulunmaları arzusunu taşıyor. Bunun yanı sıra, İstanbul'daki büyükelçilerimizin, Sultana düşmanlıkları kendisinin başlatmaması ve Mehmet Ali'nin saldırılarına karşı her iki saraydan (Fransa ve İngiltere; OBK) da kendisini destekleme güvencesi verme konusunda direktif aldıklarına ilişkin bilgi vermelerini arzuluyor. Ben bu yolun İngiltere ve Fransa tarafından izlenmesi gerektiğinin akıllıca ve öğütlenebilir olduğu kanısındayım. Babiâli'yi desteklemek zorundayız; Mısır'ın, Suriye'nin ve Yüksek Suriye'nin Babiâli'den koparılmasına izin veremeyiz. Rusya, yardım birliklerini Sultana göndereceği anı beklemektedir ve bu yardım Osmanlı İmparatorluğunun sonu olur. Londra, 12 Haziran 1835"

Marx'ın yayımladığı bir başka bölüm, Londra 03 Ekim 1839 tarihlidir. Bu bölümde verilen bilgiye göre, İngiltere, Rusya'nın önerilerini kabul etmemiştir. Lord Palmerston, Fransa ile bağlaşıklığına sadık kalmak için, bu ülkenin büyükelçisi general Sebastiani'yi Rus önerilerini geri çeviren hükümeti adına bilgilendirmiştir.

Aynı duygudan yola çıkarak, İngiliz hükümeti Mehmet Ali'nin, Mısır ve Suriye'nin sınırları ileride belirlenecek olan St. Jean d'acre ile Tiberias gölü arasında uzanan bölgeyi miras olarak elde etmesini onaylamaktadır. İngiltere hükümetinin söz konusu önerilere ilişkin onayı da güçlük çekmeden sağlanmıştır. Böyle bir çözümün, Fransa ve Mehmet Ali tarafından reddedilebileceği sanılmamaktadır. Doğu sorunu böylece kolaylaşmaktadır.

Bu sorun, büyük devletlerin işbirliği ve Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğüne ilişkin güvenceyle ortadan kaldırılacaktır. Salt Rusya'nın koruma hakkı yok edilmiş olacaktır.

Fransa'da Cumhuriyetçi partinin niçin Mehmet Ali'ye karşı böyle hoşgörülü gözüktüğünü, neden onun davasını böyle içten desteklediği sorulmaktadır. Fransa'nın bu tavrı, "*devrimci ilkeye*" uygun olarak, var olan hükümetleri devirmeye yönelik her türlü girişimi, destekleme ve cesaretlendirme gerekçesine bağlanmalıdır.

Hiçbir zaman böyle bir tuzağa düşülmemelidir.

Londra, 20 Ocak 1840 tarihli yazışmanın ilgili bölümü şöyle:

"Lord Palmerston, büyük devletlere ve Babiâli'ye sunulması düşünülen bir antlaşma taslağını bana ulaştırdı. [...] Söz konusu olan, beş büyük devletin arasındaki bir antlaşma değil, bu büyük devletlerle Babiâli arasında bir antlaşmadır. [...] Bay von Brunow bu biçime karşı çıkmaktadır. [...] Bu antlaşma bir başlangıç ve sekiz maddeden oluşuyor. Başlangıçta olumlu bir tarzda ve Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğü, Avrupa'da barışın korunması için kaçınılmaz bir biçimde gerekli olduğundan, beş büyük devletin Osmanlı İmparatorluğuna gerekli desteği sağlayacakları ve Avrupa Halkları Güven Örgütüne sokacakları, neredeyse sözcük sözcük açıklanmaktadır. Maddeler, bu desteği belirlemektedir."

Aynı bağlamda yer alan 27 Ocak 1840 tarihli yazı ise şöyle:

"Doğu olaylarının şimdi kazandığı yön benim açımdan huzursuz edicidir. Rusya'nın savaşı zorladığı ve Avusturya'nın Rusya'yı bütün gücüyle desteklediği konusunda kuşku yoktur. [...] Fransa'nın Akdeniz'deki niyetleri ile İngiltere'yi korkutmayı başardılar. Cezayir ve Mehmet Ali, onların kullandığı iki araçtır. Brunow'un önerileri reddetmesini sağlamak amacıyla elimden gelen bütün girişimlerde bulunuyorum. Bu önerileri duyduklarında neredeyse bunu başarıyordum. Şimdi ise Avusturya, Brunow'un önerilerini kendi önerisiymiş gibi sunmaktadır. Bu açık bir madrabazlıktır [...]"

Londra, 28 Ocak 1840 tarihli yazının ilgili bölümü:

"[...] Babiâli, kendi katılımı olmaksızın görüşülüp kararlaştırılmış olan hiçbir antlaşmayı onaylamaz. Antlaşmanın beş devlet ile imzalanması sayesinde Babiâli, salt bu gerçekten dolayı, Avrupa Uluslararası Hukuku kapsamına girecektir."

Londra'daki Fransa büyükelçisinin Fransız kralının kız kardeşine yazdığı yazıların Osmanlı devletini ilgilendiren bölümleri böyle. Marx'ın uzunca yer verdiği bu yazılar, Avrupa'nın büyük devletlerinin davranışla-

rını belirleyen tek nedenin, çıkarlarını koruma ve artırma olduğunu, bunun dışında hiçbir şeyin bir değer taşımadığını çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

20 Ocak 1840 tarihli yazıda, Osmanlı İmparatorluğunun "*Avrupa Ulusları Güven Örgütüne*" sokulacağı belirtilmektedir. 28 Ocak 1840 tarihli yazıdaysa, Osmanlı Devletinin "*Avrupa uluslar Arası Hukuku*" kapsamına gireceğinden söz edilmektedir. Anılan bu iki yazı, bugün Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri alanında yürütülen çalışmalar için tarihsel belgelerdir. Söz konusu ilişkilerin tarihsel boyutu gündeme geldiğinde yukarıdaki belgeler önem kazanacaktır.

Karl Marx :

'Savaş Sorunu-Parlamento Dalavereleri-Hindistan'⁴⁴

Marx'ın 19 Temmuz 1853 günü yazdığı bu yazı ve 05 Ağustos 1853 tarihli, *New York Dealy Tribune*'de yayımlanır. Marx bu yazısında, yine Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğuna karşı yayılmacılığını konulaştırır.

Batılı devletleri "*salt görüşmelerde bulunmak ve Sultanı, savaşı barış gibi görmeye zorlamakla*" suçlayan Marx, anılan yerde Rusya'nın tavrını şöyle betimler: "*Köpeklerle kemik atar gibi, Rusya daha fazla zaman kazanmak için, Batılı diplomatları masum bir eğlenceyle oyalamak amacıyla, onlara sadece çok sayıda nota atmaktadır. İngiltere ve Fransa da doğal olarak oltaya takılmaktadır.*"

Avrupalı devletlerin durumunu böyle değerlendiren Marx, Sultanın durumunu da şu sözlerle açıklar: "*Bu arada Sultanın (Abdülmecit; OBK) durumu her saat biraz daha zorlaşmakta ve karmaşıkmaktadır. Bir biçimde savaşın yararlarından yararlanmaksızın, savaşın bütün yükünü taşıdığından, parasal sıkıntıları daha da artmaktadır.*"

Genel olarak halkın tepkisi, kendilerini çara karşı savaşmaya çağırmayan Sultana yönelmektedir. Müslümanların fanatizmi, saray darbeleriyle, Rum ortodokslarının fanatizmi

de halk ayaklanmalarıyla Sultanı tehdit etmektedir. Bugünkü gazetelerde çıkan haberlere göre, eski Türk partisi yandaşı ve Abdülaziz'i tahta çıkarmak isteyen Müslüman öğrenciler, Sultanın yaşamına kasteden bir komplo düzenlemişlerdir."

Görüldüğü gibi, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durumdan dolayı padişah, her yandan sıkıştırılmakta, içten ve dıştan her türlü düşmanlığın başlıca hedefini oluşturmaktadır. Bu olgu göstermektedir ki, erki ve gücü kullanan egemen, güçsüz düşünce, hem paylaşımcılığın, hem de her türden köktencililiğin yok etmek istediği kişi durumuna düşmektedir.

Burada padişahın, Müslüman fanatizminin dışında tutulması, hatta onun hedefi olarak görülmesi ilginçtir. Yazının yazıldığı dönemde, Müslüman fanatizminin yol açtığı saray darbeleri ve Hristiyan uyrukların ayaklanmaları, Osmanlı devletini tehdit eden iki iç tehdit kaynağı olarak değerlendirilmektedir.

Marx, Batılı devletlerin ve Amerika'nın Osmanlı yönetiminin iç işlerine karıştıklarını ortaya koyan "*Kölnische Zeitung*" adlı Alman gazetesinde daha önce konulaştırılan İzmir'de çıkan olayla ilgili haberden şu bölümü aktarır:

"Şekip Efendi, Baron Hockelberg'in yaşamını yitirdiği olaylara karışanlara ilişkin kovuşturma yapmak üzere, İzmir'e gönderildi. Şekib'e Avusturya ve Toskana kökenlileri, Avusturya'ya teslim etme buyruğu da verilmişti.

Birleşik Devletler temsilcisi Bay Brown, Reşit Paşa ile sonuçları henüz bilinmeyen görüşmelerde bulunmuştu. Sadece Hockelberg'in katiline, kendisine Türk toprakları dışına çıkma olanağı sağlayan pasaportun İzmir'deki Amerikan konsolosuna verildiği bilinmektedir. Bu gerçek, Birleşik Devletler'in Avrupa'nın işlerine karışmaya niyetlendiğini kanıtlamaktadır.

Ayrıca, üç Amerikan savaş gemisinin, Boğaz'daki Türk donanmasının içerisinde bulunduğu ve Amerikan firkateyni, Cumberland'ın Türk hükümetine 80 milyon piyaster getirdiği de bilinmektedir."

Marx'ın aktardığı bu haber de -eğer doğruysa- göste-

riyor ki, Amerika ne zaman Türkiye'nin işlerine karışsa, para yardımıyla işe başlamaktadır. Anlaşılan ve tarihin de gösterdiği o ki, en etkili ve kalıcı yöntem de budur. Nitekim, bu yöntem bugün bile geçerliliğini korumaktadır.

Marx, konuyu şöyle toparlar: Çar, koskoca Rus İmparatorluğu tek bir dışsatım limanına muhtaç olduğu için hoşnutsuz ve kızgındır. Üstelik de bu liman yılın yarısında gemilerin devinemeyeceği bir deniz kıyısında bulunmaktadır ve öbür yarısında da İngiltere tarafından saldırıya uğrayabilir. Bu nedenle, Çar atalarının da izlediği, "Akdeniz'e açılma" planını izlemektedir. Çarın amacı, İstanbul'un kalbinin atması durana değin, Osmanlı'nın uzak topraklarını ardı ardına imparatorluktan koparmaktadır. Göstermelik olarak, Türk hükümetinin sağlamlaştırılması yoluyla ve Slavlar arasındaki tehlikeli öz kurtuluş belirtilerinden dolayı, Türkiye'ye ilişkin niyetlerinin tehlikeye sokulduğunu gördüğü sıklıkta, periyodik saldırılarını yinelemektedir. Batılı devletlerin korkaklığı ve çekingenliğini hesaba katarak, Avrupa'nın gözünü korkutmakta; istemlerinin çıtasını olanaklar ölçüsünde en yükseğe çekmektedir. Bununla da saygın gözükme istemektedir.

"Kararsız, küçük hesaplı ve sürekli olarak birbirine karşı güvensiz Batılı devletler" ise, saldırılarından korktukları çara karşı koyması için ilkin Sultanı cesaretlendirmekte, sonra da "genel bir devrime yol açabilecek genel bir savaştan korktukları" için, onu ödün vermeye zorlamaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun yerine "bir Yunan imparatorluğu ya da federatif bir Slav cumhuriyeti kurmak doğrultusunda güçsüz ve korkak oldukları için", bütün çabaları statükoyu korumaya yöneliktir.

Bunun da anlamı, Marx'ın çıkarımı böyle, Batılı devletlerin izlediği tutum, "çürümenin, Sultana çardan; Slavlara, Sultandan bağımsızlaşmayı yasaklayan aşamasıdır." Yazara göre, Avrupa, hiçbir sorunu çözmemekte, çözmediği için de sorunlar çürümeye yüz tutmaktadır. Sorunun

çözümü, Osmanlı İmparatorluğunun parçalamasını sağlayarak, Yunan ya da Slav cumhuriyeti kurmaktır.

Yukarıda aktarılan tümceler, Marx'ın 'Türkiye Sorunu'na bakışının ana hatlarını ortaya koymaktadır. Marx'ın somut olarak söylemek istediği şudur: Özellikle Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğuna yönelik yayılmacılığı, Avrupa'daki devrimci devinimleri olumsuz etkileyeceğinden, Avrupa devletlerince söz konusu yayılmacılık mutlaka önlenmelidir.

Buna karşın, Avrupa devletleri, '*varolan durumu*' koruma gerekçesiyle, çürümeye yüz tutmuş olan Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü korumaya uğraşmak yerine, ya bir Yunan imparatorluğu ya da bir Slav federatif cumhuriyeti kurmaya çalışmalıdır. Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü koruma diye bir şey, Avrupalılar açısından geçerli olamaz. Bu nedenle, Avrupalı devletler, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasını geciktirici tutumlarını bırakmalı, bir Yunan imparatorluğunun ya da Slav cumhuriyetinin kurulmasını sağlamaya uğraşmalıdır.

Karl Marx:

'Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin
Gelecekteki Olası Sonuçları'⁴⁵

Bu yazıda (Londra, 08 Ağustos 1853, *New-York Daily Tribune*) Marx, Hindistan tarihi denilen şeyin aslında "*dirençsiz, değişmeyen bir toplumun edilgin bir temeli üzerine kendi imparatorluklarını kuran birbirini izleyen müdahalecilerin tarihinden başka bir şey olmadığını*" belirtir. Bu sava dayanan Marx'a göre, sorun, İngilizlerin Hindistan'ı işgal etme hakkına sahip olup olmadıkları ya da Türkler, İranlılar ve Ruslar tarafından işgal edilmiş bir Hindistan'ın İngilizler tarafından işgal edilmiş Hindistan'a karşı yeğlenip yeğlenmeyeceği değildir.

Marx'ın yukarıdaki görüşlerinden yapılabilecek bir çıkarım, '*tarih ve tarihlilik*' konusunda olabilir. Tarihin,

ya da tarih denen bir sürekliliğin oluşabilmesi için, ilkin dışardan gelebilecek bozucu etkilere karşı '*direnç*', diyesi, '*karşı koyma*', böylece özü, özgünü koruma ve süreklileştirme istenci ve bilinci gerekir. Tarihi ya da tarihliliği yaratan ikinci etmen ise, '*değişimdir*.' Değişimi gerçekleştiremeyen bir toplum, aynı kalarak, yerinde sayacağından, varlığını zamana yayamaz. Dolayısıyla da böyle bir toplum tarih yaratamaz.

Bunun yanı sıra, aynı kalan, direnç ve değişim yeteneği geliştiremeyen bir toplum, tarih yaratamayacağı gibi, ilerleme de gerçekleştiremez. Bu nedenle, toplumlar, tarihlerinin ne denli büyük olduğu ile övünerek avunmak ve güncel sorunlarını görmezlenmek yerine, insancılaşma ve uygarlaşma sürecinin gerektirdiği değişimi gerçekleştirerek, tarihini, tarihselliğini kanıtlamalı ve gerçekleştirmelidir.

Yerinde saymanın en belirgin dışavurum biçimlerinden olan dinci ve ulusçu köktenciliklerden kurtulabilmek ve böylece demokratikleşme, insan bilincini ve toplum düzenini laikleştirme gibi güncel değişimleri gerçekleştirmek, hak ve özgürlükleri tanımlanmış birey-yurttaşları yetiştirmek için uğraşmak, övünülebilecek bir tarih yaratmanın, ya da böyle bir tarihi geliştirerek sürdürmenin bir yolu olabilir.

Yukarıda anılan yazıda Hindistan'a ilişkin irdelemelerini sürdüren Marx'ın kanısı uyarınca, İngiltere, "*biri yıkıcı biri de yenileştirici*" olmak üzere, ikili bir misyonu yerine getirmek zorundadır: Marx'ın yüklediği bu ikili görev gereği, İngiltere, "*Asya'ya özgü eski toplum düzeninin yıkılmasını ve Asya'da Batılı bir toplum düzeninin madde temellerinin yaratılmasını*" gerçekleştirmelidir.

Burada İngiltere'nin yerine getireceği yıkıcı görev, "*Asya'ya özgü eski toplum düzenini yıkmak*" olarak belirlenmektedir. Bu bağlamda dile getirilen yargının dayandığı vurgu, "*Asya'ya özgürlük ve 'eskilik'*" tir. Batı düşüncesinde Asya-Avrupa karşıtlığını kuran, ya da belli ölçü-

lerde dizgeleştiren ilk düşünür Marx değildir. Asya, Orta Çağdan beri barbarlık, eğitimsizlik, bilgisizlik, tembellik, özdenetimsizlik, kararsızlık, bağımlılık, istençsizlik, şehvet düşkünlüğü gibi anlamlarda kullanılır. Yukarıdaki saptamada, en genel anlamıyla 'olumsuzluk' olarak değerlendirilen Asya'ya karşı, 'olumluluk' diye algılanan Batı, diyesi, Avrupa konulmaktadır.

Olgu ve olaylara eleştirel ve çözümleyici yaklaşımla bilinen Marx da Asyalılık ve Avrupalılık konusunda anılan geleneksel anlayış kapsamında görülebilir. Marx, bugün öncelikle Batı uygarlığının üstünlüğü savına dayanan Avrupa-merkezcilik, hatta sömürgecilik kapsamında değerlendirilebilecek görüşlerini şöyle belirginleştirir: *"Birbiri ardına Hindistan'a saldıran Araplar, Türkler, Tatarlar ve Moğollar, kısa sürede Hintleştirilmişlerdir; çünkü, tarihin değiştirilmez bir yasası uyarınca, barbar istilacılar sürekli olarak kendilerine tabi kıldıkları halkların daha üst uygarlığınca eritilirler. Daha üst bir gelişim aşamasında bulunduklarından dolayı İngiliz istilacılara, Hindu uygarlığı ulaşamadı. İngiliz istilacılar, yerli kamu düzenini parçalamak, yerli el sanatlarını köksüzleştirmek suretiyle, Hindu uygarlığını yıktılar; yerli toplum düzeninde büyük ve yüce olarak ne varsa, onu yerle bir ettiler."*

Yukarıdaki saptamalar, imgesel bakımdan irdelenmesi gereken birkaç değerlendirim içermektedir. Bu değerlendirimlerden biri, Marx'ın Araplar, Tatarlar, Türkler ve Moğollar gibi Doğulu ve Müslüman uluslara bakışıyla ilgilidir. Marx'ın kanısına göre, anılan uluslar, *"barbar istilacılar"*. Bu barbar istilacıların *"uygarlaşma düzeyi"*, egemenlikleri altına almaya çalıştıkları Hint toplumunun uygarlaşma düzeyinden daha düşüktür. Dolayısıyla, askeri bakımdan bu barbar istilacılar, Hintlilerden daha üstün olmalarına karşın, uygarlaşma düzeylerinin düşüklüğünden dolayı, daha üstün olan Hint uygarlığınca eritilmişlerdir. Böyle bir durum da tarihsel- kültürel bir yasadır.

Hindistan'ı sömürgeleştiren İngiliz sömürgecilerin uygarlık düzeyi, Hintlilerin uygarlık düzeyinden daha yüksek olduğu için, İngiliz istilacılar, Hint uygarlığınca eritilememiş; Hintliler zorunlu olarak İngilizlere benze-meye çalışmışlardır.

Olası yanlış anlamaları önlemek için, Marx'ın, İngiliz sömürgecilerin kendi sömürge düzenlerinin alt yapısını kurmak amacıyla, Hindistan'ın kamu düzenini parçaladıklarını, Hint uygarlığını toplumsal-kültürel değerler dizgesini yıktıklarını vurgulayarak, bir anlamda sömürgeciliği eleştirdiğini belirtmek gerekir.

Marx'ın Hindistan'daki İngiliz egemenliğinin sonuçları konusunda ortaya koyduğu görüşler, Doğu Sorunu, dolayısıyla da Türkiye'ye ilişkin yapılan çözümlemelerde de yararlı olabilir. Marx şu görüşlerin altını çizer: Burjuva uygarlığının derin ikiyüzlülüğü ve bundan ayrılmayan barbarlığı görmek için, burjuvazinin kendi ülkesindeki davranışı ile sömürgelerdeki davranışı karşılaştırılmalıdır.

Kendi ülkesinde saygın biçimlerde ortaya çıkan burjuvazi, sömürgelerde bütün çıplaklığı ile kendisini göstermektedir. Mülkiyetin savunucusu olan burjuvazi, Hindistan'da sıradan yiyicilik yetmeyince, soygun tutkusunu doyurmak için acımasız şantajlara başvurmuştur. Avrupa'da devlet borcunun dokunulmaz kutsallığından söz eden burjuvazi, Hindistan'da Racaların özel birikimlerinin getirilerine el koymuştur. "*Kutsal dinin*" savunulması gerekçesiyle, Fransız Devrimi'ni alt etmeye çalışmış, Hristiyanlığın Hindistan'da yayılmasını yasaklamıştır. Hatta, haç amacıyla Orisa ve Bengal tapınaklarına akın edenlerden para kazanabilmek için, Cagannat Tapınağı'nda cinayet ve fahişeliği sürdürmüştür. Mülkiyet, düzen, aile ve din kavramlarını ağzından düşürmeyen burjuvazinin gerçek yüzü budur.

Marx'ın burjuvazinin ikiyüzlülüğü konusundaki açık söylemi, yukarıda da belirtildiği gibi, Avrupa-merkezci diye nitelendirilebilecek bazı saptamalarının doğ-

ru çözümlenmesi bakımından da ipuçları içermektedir. Batı uygarlığı ya da ilerleme kavramları, birliğinde kapitalist sömürüyü getirmediği ya da bu sömürü yöntemlerini örtmek için kullanılmadığı sürece, bu birikimlerden yararlanmak akıl gereğidir. Ancak, Marx'ın da İngiliz sermayesinin ve dolayısıyla burjuvazinin, Hindistan'da egemenlik kurmak ve bu egemenlik yoluyla sömürüyü süreklileştirmek amacıyla, Hint halkının özgün değerler dizgesini nasıl paramparça ettiğine ilişkin değerlendirmeleri, öğretici ve ekonomik bakımdan az gelişmiş ülkeler için ibret vericidir.

Burjuvazinin ülkesinde kendince güncelleştirdiği ahlak, aile, din, düzen gibi kavramları ve kuramları sömürü amacıyla ve sermayenin merkezileştirilmesi kapsamında sınırsız biçimde tahrip ederek, sergilediği ikiyüzlülük de öğretici bir örnektir.

Marx'ın Hindistan bağlamındaki irdelemelerinden şöyle bir görünüm ortaya çıkmakta, ya da şu tür çıkarımlar olanaklılaşmaktadır: İngiliz endüstrisinin, Avrupa büyüklüğünde bir ülke olan Hindistan üzerindeki yıkıcı etkileri sarsıcı biçimde belirmektedir. Bu durumun bütün üretim dizgesinin organik bir sonucu olduğu unutulmamalıdır. Bu üretimin temeli ise, sermayenin mutlak egemenliğidir. Bağımsız bir güç anlamında kapitalin varlığı açısından önemli olan sermayenin merkezileşmesidir. Bu merkezileşmenin dünya pazarları üzerindeki yıkıcı etkisi, bugün her uygarlaşmış toplumda etkin olan politik ekonominin içkin ve organik yasalarını çok büyük ölçüde açığa çıkarmaktadır.

Tarihin burjuva dönemi, yeni bir dünyanın maddi temellerini yeniden yaratmak zorundadır. Bir yanda halkların karşılıklı bağımlılığına dayanan dünya dolaşımı ve bunun için gerekli olan dolaşım araçları; öbür yanda, insansal üretim güçlerinin gelişiminin ve maddi üretiminin doğa güçlerinin üzerinde bilimsel bakımdan egemenleşmesine dönüşmesi söz konusudur. Batı uy-

garlığı ya da ilerleme, Doğuya Batının "üretim dizgesi" ile birlikte gelmektedir. Bu yüzden, Batı deyince, ne salt uygarlık ve ilerleme anlaşılabilir; ne de her türlü yerli değeri ve kurumu param parça ederek, kendi yasalarını, diyesi, sömürüyü dayatan üretim dizgesi ya da sermayenin merkezileşmesi düşünülebilir.

Bu olumlu ve olumsuz iki yön, Batının Doğuyla girdiği her türlü ilişkiye içkindir. Batının dayattığı olumsuzlukları önlemek amacıyla, kapanmak ve 'öz' diye tanımlanan belli bir ortamda ve zamanda geçerli olabilen "değerler dizgesini ve geleneksel alışkanlıkları" korumak, bir başına hiçbir zaman çözüm olamaz. Bu nedenle, Doğuya, bu bağlamda da Türkiye'ye düşen görev, Batının, diyesi, Avrupa'nın sunduğu düşünsel birikimi çözümlayici bir yaklaşımla ayırmayı başarabilmektir.

Marx konuya ilişkin çözümlemelerini şöyle sürdürür: Burjuva endüstrisi ve burjuva ticareti, jeolojik oluşumların yeryüzünün yüzeyini yaratması gibi, "yeni bir dünyanın maddi koşullarını yaratmaktadır." Ancak, "büyük bir sosyal devrim", burjuva döneminin sonuçlarının dünya pazarı ve çağcıl üretim güçleri üzerindeki etkilerinin üstesinden geldiği ve onları en gelişmiş halkların ortak denetimine bağladığı taktirde, insansal ilerleme, "dövülerek öldürülenlerin kafa tasından çıkarılan özsuğu içmek isteyen iğrenç dinsiz puta benzemeyecektir."

Yukarıdaki tümceler, Marx'ın sömürüyü ve sömürgeciliği iğrenç bir edim olarak değerlendirdiğini, salt bu anlayışla öbür halklara yaklaşan Batı burjuvazisini de aynı bağlamda algıladığını, tüm insanlığın kurtuluşunu "büyük bir toplumsal devrimde" gördüğünü açık bir biçimde göstermektedir.

Marx'ın Avrupa-merkezcilik olarak ulamlanabilecek görüşlerini irdelerken, onun Batıya ilişkin söz konusu eleştirel tutumu da göz önünde tutulmalıdır. Bu bağlamda şu gerçeğin altını çizmekte yarar vardır. Marx'ın tarihin burjuva döneminin nitelikleri olarak adlandırdı-

ğı, bir yanda halkların karşılıklı bağımlılığına dayanan dünya dolaşımı ve bunu olanaklaştıran dolaşım araçları; öbür yanda, insansal üretim güçlerinin ve üretkenliğin gelişimi ve maddi üretimin doğa güçleri üzerinde bilimsel bakımdan egemenleşmesi, günümüzde 'küreselleşme' adı altında yürütülen tartışmanın hala aşılammamış konuları arasında sayılabilir.

Karl Marx : '[...] Rus Sorunu'⁴⁶

Marx bu yazısında bir kez daha Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu aleyhine özellikle de Kaynarca antlaşmasını öne sürerek yayılmacılığına değinir.

Rusya'nın sıkça andığı Kaynarca antlaşması, Marx'ın değerlendirmesine göre, aslında Rusya'ya Osmanlı uyruğu olan dindaşları üzerinde koruma hakkı tanımaz. Antlaşma ile sadece Rusya'nın İstanbul'da bir kilise açması ve Sultandan Hristiyanlara karşı merhametli olmasını dilemesi kabul edilmiştir.

Marx'ın anlatımına göre, Rusya'nın Osmanlıya yönelik geleneksel yayılmacı politikası ve İstanbul'a ilişkin niyetleri, 1850 temel alındığında, 800 yüzyıl geriye gitmektedir. 800 yıl önce Rus prensi Swiatoslaw, salt Bulgaristan değil, Avrupa'daki Yunan imparatorluğunun, Britanya ve Macaristan'ın Rus egemenliği altına girmesi gerektiğini savunmuştur. Ruslar hiçbir zaman bırakmadıkları bu politika doğrultusunda, örneğin, Bizans'a yakın olmak için, başkentlerini Kiev'e taşımışlardır. Kiev, 11. yüzyılda her bakımdan İstanbul'a öykünen, İstanbul gibi olmak isteyen bir kent olmuş ve bu nedenle "ikinci Konstantinopol" olarak adlandırılmıştır.

Marx, anılan yazısında İstanbul'u "*ebedi bir şehir, Doğunun Roma'sı*" olarak nitelendirir.

Rus uygarlığı ve dini Bizans kökenlidir. Rusya'nın o dönemlerde bugünkü Osmanlı İmparatorluğu gibi çürümekte olan Bizans İmparatorluğunu boyunduruk altına

alma çabası, Alman imparatorunun, Roma ve İtalya'yı boyunduruk altına alma girişiminden daha doğaldır.

Rusya'nın bu geleneksel politikasının başarısı bir bakıma Batılı devletlerin güçsüzlüğünün bir kanıtı olmakla birlikte, söz konusu politikanın değişmez bir biçimde sürüp gitmesi, aynı zamanda "*Rusya'nın iç barbarlığının*" da bir göstergesidir.

Marx'ın direnişe, savaşıma ve değişime dayandırdığı tarih anlayışı, Rusya'nın Osmanlıya karşı izlediği değişmez siyasete ilişkin saptamalarında kendini göstermektedir. Belli bir konuda ya da alanda varlığını hiç değişmeksizin sürdüren bir yaklaşım, bir düşünce, bir siyaset, giderek kıskançlıkla koruduğu değişmezlik ve ayrıksılık özelliğinden dolayı tarihsellik niteliğini yitirmektedir. Buna karşın, karşılaştıkları sorunlara ya da dayatmalara karşı, direniş ya da savaşım gösteremeyen devletler de zamanla tarih yaratma niteliklerinin bir bölümünü yitirmeye başlamaktadır.

Marx'a göre, Amerika, "*Doğu Sorununda*" Avrupa'ya müdahale etmektedir. Ticari ve askeri öneminin dışında, coğrafi konumu ve bunun dışındaki tarihsel düşünceler, İstanbul'a sahip olmayı, Doğu ve Batı arasında bir çekişme konusuna dönüştürmektedir. Amerika, "*Batının en genç ve güçlü*" temsilcisidir. Marx'ın tanımıyla, Batının bu genç ve güçlü temsilcisi giderek artan ölçüde uluslar arası ilişkilerde ve gelişmelerde belirleyici olacaktır. Bu genç gücün belirleyiciliği o denli kapsamlı ve derindir ki, günümüzde Avrupa Birliği gibi güçlü devletlerin oluşturduğu ortak güç bile, bu "*genç ve güçlü temsilcinin*" onayı olmaksızın, uluslar arası olaylarda etkili olamamaktadır.

Amerika'nın yüz yıldan uzun bir süredir ortaya koyduğu etken, karar alıcı ve uygulayıcı dolayısıyla da sonuç alıcı tutum, Marx'ın Amerika'ya ilişkin öngörüsünü tümüyle doğrulamaktadır. En genç ve güçlü temsilci olan Amerika, Batıya önderliğini kabul ettirmiş gözükmektedir.

Marx, Doğu ve Batı uygarlıkları konusunda şöyle bir

anlayış sergiler: Eski Yunan imparatorları döneminde, *"Batı uygarlığı ile Doğu barbarlığı, İstanbul'da birbirine karışmıştır."* Yine, Türklerin egemenliği altında da Doğu barbarlığı ile Batı uygarlığı öyle birbirine karışmıştır ki, teokratik imparatorluğun bu ilerlemeciliğine karşı merkezi Avrupa gerçek bir engele dönüşmüştür.

Bizans imparatorları, Konya; diyesi, Selçuklu sultanlarınca kovulduklarında, Bizans İmparatorluğu anlayışı, hanedan değişimini aşarak varlığını sürdürmüştür. Ancak, Osmanlı Sultanının yerini çar aldığı takdirde, *'Bas Empire'* -Doğu Roma İmparatorluğu- yeniden canlandırılmış olacaktır. Bu, eski imparator döneminden daha fazla moral bozucu etkiler yapacak; Sultanın egemenliği döneminden daha saldırgan ve daha güçlü olacaktır.

Marx'ın savlaması uyarınca, Batı Avrupa ile Rusya'nın İstanbul'a sahip olma uğruna yürüttükleri savaşım, şöyle bir soruna yol açabilir: Bizansçılık, Batı uygarlığı önünde diz çökebilir, ya da bu iki güç arasındaki savaşım öncesinden daha korkunç, daha şiddet dolu biçimler kazanabilir.

Yukarıdaki değerlendirmeler, bir kez daha ve açık bir biçimde Yunan'a ve Türk'e bakışı sergilemektedir. Bu bakış açısına göre, Bizans/Yunan imparatorluğu, *"Batı uygarlığı"* ile; Osmanlı/Türk imparatorluğu ise, *"Doğu barbarlığı"* ile özdeşleştirilmekte ve böylece geleneksel anlayış bağlamında imgeselleştirilmektedir.

Bunun yanı sıra, Marx, Rusya'yı sürekli olarak Avrupa'da olası gördüğü toplumsal devrimin önünde bir engel olarak değerlendirir; bu değerlendirme uyarınca, Rusya'nın güçlenmemesi için gerekli önlemleri almaları konusunda Avrupalı büyük devletleri sürekli ve kararlı bir tutumla uyarır.

Marx'ın yukarıdaki tümceleri izleyen, Türkiye'nin coğrafi konumuna ilişkin saptamaları, birçok yönden küreselleşme, dolayısıyla da Avrupa bağlamında yürütülen güncel tartışmalara da ışık tutabilecek niteliktedir.

Marx'a göre, İstanbul, "Doğu ile Batı arasında altın bir köprüdür. Batı uygarlığı, aynı güneş gibi, bu köprüden geçmeden, dünya etrafında dönemez. Dünya etrafında dönemediği gibi, Rusya ile savaşmaksızın, bu köprüyü geçemez. Sultan, İstanbul'u sadece devrim için emaneten tutmaktadır. Kendi düzenlerinin son kalesini Neva nehri kıyılarında gören Batı Avrupa'nın şimdiki sözde makam sahipleri, Rusya, hakiki karşıtıyla, devrimle göz göze gelinceye değin, sorunu uzun süre sürüncemede bırakmaktan başka bir şey yapamazlar. Batının Roma'sını yıkacak olan devrim, Doğunun Roma'sının da şeytani etkisinin üstesinden gelecektir."

"Sultan, İstanbul'u salt devrim için emaneten tutmaktadır" belirlemesiyle Marx, ön ve olası gördüğü toplumsal devrimin Avrupa'nın yanı sıra İstanbul'da gerçekleşeceğini söylemek istemektedir. Aynı bağlamda Marx'ın, Yunan ya da Bizans döneminde İstanbul'da "Batı uygarlığı" ile "Doğu barbarlığının", Osmanlı döneminde de Doğu barbarlığı ile Batı uygarlığının birbirine karışarak, teokratik bir yapı kazandığını, Avrupa'ya dolayısıyla da Batıya özgü ilerleme önünde bir engele dönüştüğünü öne sürer.

Marx tarafından öne sürülen bu sav konusunda, yukarıda yapılan imge bilimsel değerlendirmenin yanı sıra, şunlar söylenebilir: Bizanslar esas olarak Batı uygarlığının temsilcileridir; yaşadıkları bölgeden dolayı Doğu barbarlığı ile yüz yüze gelmişlerdir.

Buna karşın, Osmanlılar/Türkler, Doğu barbarlığının temsilcileridir ve bu sonuncular, başkenti İstanbul olan imparatorlukları nedeniyle Batı uygarlığı ile karşılaşmışlardır. Bu iki saptamada ortaya çıkan kültür ya da uygarlık anlayışına göre, ki bu Avrupa'yı temel ve odak olarak alan yaklaşımdır, uygarlık Batıya; barbarlık ise, Doğuya özgüdür.

Yine, Marx, Bizansçılık olarak kavramlaştırdığı Batı uygarlığı ile Doğu barbarlığının karışımını da, Batı uygarlığından ayrı tutmakta, bir anlamda Rusya ile özdeşleştirmektedir.

Selçuklu sultanlarınca kovulan Bizans imparatorlarının zihniyeti; diyesi, uygarlığı ya da kültürü, Anadolu'da Selçuklu egemenliği döneminde yok olmamıştır. O dönemi aşarak, varlığını sürdürmeyi başarmıştır.

Marx'ın bu değerlendirmesinde, Hindistan'daki İngiliz egemenliğine ilişkin söylediklerinin izlerini görmek olanaklıdır. Yukarıda da değinildiği gibi, Marx, Hindistan'ın Araplar, Türkler, Tatarlar ve Moğollarca istila edildiğini, ancak Hint uygarlığı, anılan bu istilacı toplulukların uygarlık düzeyinden daha yüksek olduğu için, bu toplulukların, Hintlilerce özümsemişliğini, Hintleştirdiğini belirtir.

Bundan çıkarılacak olası sonuç şudur: Gelişmiş uygarlık, gelişmemiş olanı özümser; kendisine benzetir. Bu yaklaşım uyarınca, Selçukluların gelişmişlik düzeyi, Bizanslılarınkinden aşağı olduğundan, Selçuklular, Bizans egemenlerini alt emlerine karşın, Bizans uygarlığını ya da kültürünü kendi uygarlıkları ya da kültürlerine benzetememiş; hatta benzetmek bir yana, Bizans uygarlığınca özümsemişlerdir.

Batı uygarlığının güneş gibi dünya etrafında dönebilmek, bugünkü deyişle, küreselleşebilmek için, Doğu ile Batı arasında altın bir köprü oluşturan İstanbul'dan geçmek; geçmek için de Rusya ile savaşmak zorunda olduğu savı, aradan geçen yaklaşık 150 yıl içerisinde birkaç kez ve sürekli yeniden dile getirilen ve bazı yönleriyle doğrulanan bir görüş niteliği kazanmıştır.

Marx'ın yukarıdaki saptamaları Avrupa Birliği bağlamında Türkiye'nin vazgeçilmezliğini de açık bir biçimde dile getirmektedir.

Karl Marx :

'Urquhart-Bem-Lordlar Kamarası'nda
Türk Sorunu'⁴⁷

Marx, yukarıdaki yazının girişinde, David Urquhart'ın yanılıklarını açığa çıkartmaya yönelik olarak, Doğu Sorununa ilişkin dört yazı yayımladığını belirtir.⁴⁸

İlk yazı, Doğu ve Rus kilisesinin kimliği; ikinci yazı, İngiltere ve Rusya arasındaki diplomatik çekişme; üçüncü yazı, İngiltere ve Rusya arasında bir savaş olanağı; dördüncü yazı ise, İngiltere ve Fransa'nın bağlaşıklık olduğu yanılısaması ile ilgilidir.

Jozef Bem⁴⁹ tarafından Reşit Paşaya yazılan bir mektubun ilk kez, David Urquhart tarafından kamuoyuna açıklandığını belirten Marx, söz konusu mektuptan şu bölüme yazısında yer verir.

"Ekselans! İstanbul'da bulunmamı düzenleyen buyruk henüz gelmediğinden, ivedi gördüğüm bazı düşünceleri yüksek kişiliğinize, aktarmayı bir yükümlülük olarak duyumsamaktayım. Gördüğüm Türk birlikleri içerisinde süvari, piyade ve sahra topçularının yetkin olduklarını belirtmekle başlamak isterim. Tutum, eğitim ve askeri ruh bundan daha iyi olamaz. Atlı askerler, Avrupa'daki her süvari birliğinden üstündür.

Bütün subay ve askerlerin Rusya'ya karşı savaşma isteği ölçülemez değerdedir. Bu tür birliklerle iki kat daha fazla sayıda Rus gücüne karşı saldırıya geçme ve bu saldırıdan utkuyla çıkma yükümlülüğünü seve seve üstlenirdim. Osmanlı İmparatorluğunun, Rusya'nın kendisine karşı çıkarabileceğinden daha fazla asker çıkarabilecek durumda olması, Moskovalı çarlarca düzenbazlıkla Osmanlıların atalarının elinden alınmış olan bütün eyaletlerde Sultanın esasını yeniden dikebilecek yeterlikte olduğunu göstermektedir.... Bem."

Josef Bem, Polonya, Avusturya ve Macaristan'daki çağdaşlaşma ve ilerleme yanlısı ordulara komutanlık etmiş ve Avrupa düzeyinde ünlenmiş bir generaldir. Bu olgu gözetildiğinde, Bem'in o dönemlerde gericiliğin ve çağ-dışılığın odağı olarak değerlendirilen çarlık Rusya'sına karşı, çöküm sürecinde bulunsa bile, yeğlenen Osmanlı yönetimine ve anlayışına sempatiyle bakması anlaşılabilir bir tutumdur. Bem, söz konusu mektubunda sadece Osmanlı ordusunun gücünü ve özelliklerini övmekle yetinmez; Osmanlı egemenliğinden koparılan

ülkelerin örneğin, Eflak ve Boğdan'ın yeniden Osmanlı topraklarına katılması gerektiğini ve Padişahın bunu başarabilecek durumda olduğunu da dile getirir.

Marx, Bem'in mektubundan hemen sonra Avusturya dış işleri bakanının, Avrupa saraylarına gönderdiği bir notaya değinir. Yazarın bildirdiğine göre, Avusturya, söz konusu notayla İzmir'deki "*Kosztá Olayı*"ndan dolayı Amerika'nın izlediği politikayı kınar. Bu ülke, yansız bir devletin topraklarında yabancıları zorla tutuklama hakkının bulunmadığında direnir. Birleşik Devletler'in bu gibi kişileri korumak için savaşçıl önlemler alma hakkının bulunmadığını öne sürer.

Aynı yazıda Malmersburg Earl'ünü eleştiren Marx, adı geçen Rusya'nın Türkiye'ye saldıracağına ilişkin belirtiler üzerine öfkeye kapıldığını yazar. Adı geçen saygın Lord, Rusya'nın Türkiye üzerindeki emellerini hiçbir zaman bilmemiştir. Gözlerinin gördüğüne inanmamaktadır. Marx, adı geçen Lordu, "*seçkin ve ayrımcı*" söylemlerinden ve "*İstanbul'u alma ve Bizans İmparatorluğunu yeniden kurma konusunda önceden belirlenmiş anın*" geldiğini söylemesinden dolayı eleştirir.

Lordun, Marx tarafından eleştirilen başka bir söylemi de şudur: Rus imparatoru, Türkiye'yi yutma zamanının geldiğine inandığı için, Osmanlı yönetimine karşı saldırılarını yoğunlaştırmaktadır.

Avrupa devletlerinin kendi aralarında kurdukları birliklerle "*Sultanı, Rusya'ya kurban etme*" politikası izlediklerini savlayan Marx, anılan lordun, Türk toprak bütünlüğünün öneminden söz etmesini, Türkiye'nin çöküşünü yadsımasını anlamsız bulur. Yazar, söz konusu kişinin, Rus dinsel koruyuculuğunu tanımayışını ve Tuna prensliklerinin işgalini savaş nedeni saymadığı için, Türk hükümetine eleştirilerini ve Ruth'un geçilmesine deniz gücü göndermek suretiyle karşılık vermediği gibi konulardaki kınayıcı tutumunu yeni bir şey içermediği gerekçesiyle önemsemez.

Marx'a göre, adı geçen lordun söyledikleri arasında yeni olan tek şey, Mençikov'un İstanbul'dan ayrılırken Reşit Paşa'ya yazdığı 19 Mayıs 1853 tarihli mektuptur. *"Küstahlığını hiçbir şeyin aşamayacağı"* söz konusu mektupta Mençikov, Padişahın, Rum Ortodoks Kilisesine ilişkin olarak açıklama niyetinde olduğu güvencenin, bu kiliseye daha önce verilmiş olan hakları, ayrıcalıkları ve dokunulmazlıkları zayıflatacağını öne sürer. Mençikov'a göre, bu tür girişimler, Rusya'ya ve onun dinine karşı bir düşmanlık eylemi olarak görülecektir.

Karl Marx:

'İlan Vergisi- Rus Adımları- Danimarka- Birleşik Devletler Avrupa'da'⁵⁰

Bu yazıda Rusya, Avrupa ve ABD ilişkileri bağlamında Osmanlı İmparatorluğu bir biçimde dile getirilir. Rusya'nın Tuna prensliklerini işgali ve her şeyi kendi emelleri doğrultusunda biçimlendirmeye yönelik dayatmaları konulaştırılır. Bu ülkenin, Tuna beyliklerinin, *"İstanbul'a vergilerini vermelerini, Türkiye ile ilişkilerini sürdürmelerini önlemeye"* çalıştığı belirtilir.

Rusya'nın, Eflak ve Boğdan'ı Ruslaştırdıktan sonra, Galiciya, Macaristan ve Transilvanya'nın Rus uydusuna dönüşeceği savlanır.

Aynı yazıda Rusların özendirmesi ve entrikaları ile seçim hakkı, basın özgürlüğü, memurların seçilme özgürlüğünün ortadan kaldırılması gibi demokrasi dışı ve gerici önlemlere başvuran Danimarka kralının tutumu şöyle açıklanır: *"Kral, Doğu sultanlarının davranışına benzer davranışla, ipek ipi meclislere gönderdi ve meclislere bu ipe kendilerini boğma buyruğu verdi."* Bu benzetmenin içerdiği duyumsatma açıktır: Doğu sultanları, insanları boğdurturlar; ama, boğma işini, sağlamlığı ve kopmazlığı bilinen, ünlerine yakışır ve gösterişli bir biçimde *"ipek bir ipe"* yaptırırlar.

Yazının ilgi çekici bir başka yönü, Almanların ve İskandinavlıların aynı büyük ırka mensup oldukları saptamasıdır. Almanlar ve İskandinavlılar, dolayısıyla da Danimarkalılar, aynı büyük ırktan oldukları için, Rusya'nın yolunu açmamak için, birbiriyle didişmeyi bırakmalı, bütünleşmeye çalışmalıdır.

Bir başka ilgi çekici nokta, Alman gazetelerinde Türkiye ile ABD arasında gizli bir anlaşma yapıldığı biçiminde haberlerin yer almasıdır. Sözü edilen bu anlaşmaya göre, Türkiye, ABD'den para ve deniz gücünün yükseltilmesi konusunda yardım alacak; Amerika ise, Akdeniz'de güvenli ve uygun bir askeri ve ticari üs olan Rumeli'deki Egos limanını kullanacaktır.

Marx ayrıca, bir Belçika gazetesinde çıkan "*haber-yorumdan*" bir bölüm aktarır. Bu bölümde Avusturyalıların provokasyonu sonucu tutuklanan Amerikan yurttaşları ve Macar kökenli sığınmacı Koszta'nın Amerikalılarca serbest bırakılmasını kastederek, "*İzmir olayı, yeni bir tarihin başlangıcıdır*" tümcesi de yer alır. Sözü edilen "*yeni bir tarihin başlangıcı*", ABD'nin Avrupa'nın yanı sıra, ya da karşıtı olarak Osmanlı devletiyle ilgili işlere ve gelişmelere katılması olmalıdır. Nitekim, aşağıda anlatılan olaylar, bu durumu doğrulamaktadır.

Marx, bir İtalyan gazetesinin başyazarından çok uzun bir alıntı yapar. Söz konusu alıntıda ABD'nin, Akdeniz'de bir deniz istasyonu kurabilmek için, Doğuda ortaya çıkan her soruna karıştığı; örneğin, 1840 Mısır sorunu gündeme geldiğinde, ABD yönetiminin aynı İzmir sorununda gözlendiği gibi, Avusturya ile diplomatik ilişkileri hiç önemsemeden güç kullanacağını gösterdiğini belirtir.

Bunların dışında, söz konusu alıntıda, ticaret ve gemi dolaşımının ülkeler arasındaki ilişkileri ve halklar arasındaki anlaşmaları çok büyük boyutlarda artırdığı dile getirilerek, "*artık hiçbir ulus, Osmanlı İmparatorluğunun yazgısı sorununda olduğu gibi, bir denizde eski ya da yeni kıtada ortaya çıkan büyük bir soruna katılmaksızın dura-*

maz" saptaması yapılır. Böylece, ABD'nin Osmanlı'nın parçalanma sürecine izleyici kalamayacağı, bu sürecin biçimlendirilmesinde etkin olmak isteyeceği kabul edilir. Bu tümceler, ulusal olayların da artık uluslararası bir nitelik kazandığını, hiçbir ulusun dünyadaki olaylara izleyici kalamıyacağının anlatımıdır. ABD, Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünü dikkatlice izleyecektir; çünkü, Mısır ve Suriye tümüyle ya da kısmen çöküş sonucunda bir büyük devletin egemenlik alanına girecektir. Ayrıca, Süveyş ve Panama Kanalları, Doğuya açılan iki kapıdır ve gelecekte birbiriyle rekabet edecektir.

Çanakkale Boğazı yakınlarındaki Amerikan savaş gemileri ve ABD'nin 1841 antlaşmasına katılmadığı gerçeğinden dolayı, büyük devletlerin 1841'de üzerinde anlaştıkları kısıtlamalara tabi olmaksızın, Boğaz'ı istediği zaman geçme isteğinden vazgeçmeyecektir.

Avrupa, Amerika'yı büyük devletlerin dünya politikası ile ilgili karar süreçlerine katılmayan İsviçre sanmaktadır ve Amerika'nın gözüpekliği karşısında şaşkınlığa düşmektedir. Buna karşın, Okyanus'un öbür yakasındaki Anglo Saksonlar, bir başka anlatımla, Amerikalılar, artık daha önceleri olduğu gibi, mütevazı bir konumla yetinmeyeceklerdir.

Karl Marx: 'Avam Kamarası'nda Türk Sorunu'⁵¹

Marx, 19 Ağustos 1853 günü yazdığı bu yazıyı, 2 Eylül 1853 tarihli New-York Daily Tribune'de yayımlar. Yazının ana konusu, Lord John Russel'in Avam Kamarası'nda "*Türk Sorunu*" üzerine yaptığı konuşmadır. Marx, Russel'in da konuşmasında yer verdiği "*Osmanlı İmparatorluğunun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü gibi sözleri, bu imparatorluğun toprağa verilmesi amacıyla yapılan konuşmalara sehven karışan eski bir anıştır*" benzetir. Marx'ın anlatımından Osmanlı İmparatorluğunun yıkılacağına kesin gözüyle baktığı, o nedenle, bu impara-

torluğun toprak bütünlüğünden söz etmenin hiçbir anlam taşımadığını düşündüğü anlaşılmaktadır.

Yazının devamında Marx'ın anlattıklarına göre, 1853 Mart'ında Rusya, prens Mençikov aracılığıyla Osmanlı yönetimine bir "*gizli sözleşme*" önerir ve söz konusu sözleşme hakkında İngiltere ve Fransa'ya bilgi verilmesini, bilgi verildiği takdirde, bunu "*dolaysız bir düşmanlık eylemi sayacağını*" bildirir.

Osmanlı yönetimi, bu gizli sözleşmeyi, ülkenin bağımsızlığıyla bağdaştırmaz; sözleşme hakkında İngiltere ve Fransa'yı da bilgilendirir. Almanca baskıya eklenen dipnota göre, Rusya, "savunma bağlaşıklığına ilişkin bu gizli sözleşme" ile, Osmanlı devletindeki Rum-Ortodoks Kilisesinin koruma hakkını elde etmeyi erekler; ancak, bu öneri Osmanlı yönetimince geri çevrilir.

O günlerde diplomatik çevrelerde çokça konuşulan Rus başbakanı Nesselrode'nin notasına, Türk dışişleri bakanı Reşit Paşa 4 Haziran 1853 tarihinde verdiği yanıtta, Rusların istemlerini ve suçlamalarını geri çevirir. Bunun yanı sıra, "*Sultanın egemenlik alanını daraltmamak koşuluyla, Rum-Ortodoks Kilisesinin ayrıcalıklarına ilişkin öneriyi görüşebileceğini*" bildirir.

Russel konuşmasında anılan notaya da gönderme yaparak, "*Rusya ve Türkiye söz konusu nota üzerinde görüş birliğine varsalar bile, İngiliz hükümetinin istemesine karşın, Rusya'nın Tuna prensliklerini boşaltmayacağını*" vurgular. Russel'in konuşmasını irdeleyen Marx, İngiltere ve Fransız hükümetlerini, her an donanmalarını geri çekebilecekleri olasılığıyla Rusya'nın genişlemesine göz yummakla suçlar.

Marx'ın anlatımlarına göre, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere, Avrupa devletleri, Osmanlı devletini destekliyormuş gibi bir izlenim yaratmalarına karşın, aslında içten desteklememektedir. Nitekim, Lord Aberdeen de Rusya'ya karşı her hangi bir hak savında bulunmamak için, "*Türkiye'ye karşı üstlendikleri tüm yükümlülükleri yadsımaktadır.*" Bu nedenle de, Avrupalı

güçler, Rusya'dan Tuna prensliklerini boşaltmasını kararlılıkla istememektedir.

Bu saptamalar, Marx'ın en belirgin kaygısının Rusya'nın "*devrimci atılımları*" baskılaması, engellemesi olduğunu göstermektedir. Marx, Rusya ile Osmanlı devleti arasında yapılan Balta Limanı anlaşmasını bu kaygısını haklı çıkaran bir kanıt olarak değerlendirir. Bu anlaşmaya dayanarak Rusya, Osmanlı devletine baskı yaparak, "*Tuna prensliklerinde baş gösteren ulusal hareketleri, özgürlükçü ve bağımsızlıkçı düşünceleri savunanların yurt dışı edilmesini*" sağlamıştır. Rusya, Marx'ın savına göre, ikiyüzlü davranmaktadır. Anılan ülke bir yandan Osmanlı uyruğu Sırların ve Rumların bağımsızlık devinimlerini destekliyormuş gibi görünmekte ve onları kışkırtmaktadır. Öbür yandan da kendi yayılmacı emellerine ulaşmak için, "*Osmanlı uyruğu Rumların ve Slavların dinsel ve siyasal bağımsızlık düşüncelerini kökten kurutmayı*" amaçlamaktadır.

Marx'ın aktarımına göre, Russel'dan sonra söz alan Layard, "*kısa, kendi içerisinde tutarlı ve içerikli*" konuşmasında "*başkenti İstanbul olan bir Rum imparatorluğu*" konusunda şunları söyler: "*Rumların sayısı 1 750 000 kadardır. Slavlar ve Bulgarlar, Rumlarla (Yunanlılarla; OBK) her türlü ilişkiyi kesmek için bütün güçleriyle uğraşmaktadır. Sırlar, İstanbul'daki Rum Patrikliği yerine kendi patrikliğini*" kurmuştur. Bütün bu gelişmelerin ışığında, "*Yunanlıların İstanbul'a yerleşmesi demek, tüm Türkiye'nin Ruslara teslim edilmesi demektir.*" Layard, bu sözleri oturuma katılanların homurtularına neden olmasına karşın, saptamalarını sürdürür: "*İstanbul'un alt edilmesi (başka bir devletin eline geçmesi; OBK), Küçük Asya, Suriye, Mezopotamya gibi Türkiye'yi oluşturan büyük eyaletlerin kaos ve anarşiye düşmesi demektir. [...] İstanbul'a egemen olan güç, Doğuda dünyaya egemen olan güç olarak görülür.*"

İstanbul'un dünya egemenliği açısından değerini bu sözlerle dile getiren Layard, "*Rusya'nın İstanbul'u ele*

geçirmesine hiçbir Avrupalı devletin izin vermeyeceğini, Rusya'nın da bu gerçeği gördüğünü" vurgular.

Görülebileceği gibi, İngiliz oligarjisinin önde gelen temsilcileri, Ruslara karşı oldukları için, İstanbul'un Rusların eline geçmesine izin verilemez diye düşünmektedir. İstanbul'un Doğuya egemen olma konusunda uygun ve gerekli olan jeo-politik konumu olmasa, bu kentin Rusların eline geçmesi umurlarında bile olmayacaktır.

Marx yukarıdaki bağlamı bütünlemek düşüncesiyle Layard'ın şu görüşlerini aktarır: *"(Rusya'nın) çabası, geçici olarak bu ülkedeki (Osmanlı devletindeki; OBK) bağımsız halkların varlığını olanaksızlaştırmak, Türk erkini yavaş ama güvenli bir biçimde çökertmek, planlarına karşı koyanlara bu tür direnişlerin boş olmaktan öte, öcünü üstüne çekeceğini göstermektir. Kısacası, Rusya, Türkiye'de kendisinin dışında her yönetimi olanaksızlaştırmak istemektedir. Ve bu kez bu amaçlara tümüyle ulaşmıştır."* Bu görüşlerde açığa vurulan Rusya karşıtlığının temel gerekçesi, Rusya'nın Osmanlı topraklarını tek başına yutmak istemesi ve İngiltere ve öbür Avrupa devletlerinin bu süreçte dışta kalmalarıdır. Eğer İngiltere, Osmanlı topraklarından yeterince pay koparabilse, büyük bir olasılıkla Rusya'ya karşı bir tutum söz konusu olmayacaktır.

Layard'ın İngiliz hükümetini *"Rus yayılmacılığına karşı edilgin bir izleyici gibi davranmakla suçlaması"*, yukarıdaki çıkarımı desteklemektedir. İngiltere'nin Rusya'ya karşı edilgenliğine ilişkin şu sözler de Layard'ındır: *"İngiliz hükümeti, Rusya'ya İngiltere'nin katkısı olmaksızın, Türkiye ile sözleşme ve görüşmelere girişmesini yasaklamamıştır. İngiltere bu adımı atmış olsaydı, Rusya, Pruth'u geçmeye hiçbir biçimde cesaret edemezdi."*

Layard, Marx'ın aktarımına göre, *"Besarabya ile birleşmiş ve Macaristan tarafından desteklenen Tuna prensliklerinin, İstanbul'u, Ruslardan korumanın ve büyük Slav ırkını iki parçaya bölmenin tek aracı olduğu"* kanısındadır. Layard'ın sözleri bir gerçeği hiçbir kuşkuyla yer bırakmak-

sızın orta koymaktadır. Bu gerçek de şudur: İngiltere'nin kaygısı ne Osmanlı toprak bütünlüğüdür, ne de Avrupa'da toplumsal ilerlemedir. İngiltere'nin başlıca kaygısı, "büyük Slav ırkını iki parçaya bölmek" sözlerinde açığa vurulan anlayışı, diyesi, Avrupa'da etkisini artıracak her tür gücü, her türlü yönetime baş vurarak engellemektir.

Layard'ın görüşlerini de bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir; onun aşağıdaki saptamaları Rusya'ya bakışını iyice belirginleştirmektedir: *"Rusya, kanlı ve pahalı askeri seferlerle alabileceği Tuna prensliklerini tek kurşun atmadan almış, Doğuda gücünü pekiştirmiş, Türkiye'yi küçük düşürmüş, savaşın bütün yükünü taşımaya zorlamıştır. İngiltere'yi ve Fransa'yı Doğudaki uyruklarının gözünde aşağılamıştır."*

Rusya'yı çok açık biçimde etkisizleştirilmesi gereken karşıt güç olarak açıklayan Layard'a göre, Viyana Konferansı'nca tasarılan nota sonucunda Rusya, Türkiye'ye istediğini yaptıracaktır. İngiltere, Rusya'nın gerisinde kalmıştır ve *"bu büyük Doğu Sorununu uygun bir biçimde çözme fırsatını"* kaçırmak bir yana, *"Rusya'ya Türkiye'nin belini bir daha doğrultamayacağı bir oyun oynama izni"* vermiştir.

Marx, Layard'tan sonra söz alan Dudley Stuart'ın *"alışılmış demokratik sözlerini, patlayınca hiçbir işe yaramayan şişkin balonlara"* benzetir. Stuart konuşmasında Türkiye'deki reformları ve Sultanın din ve ticaret alanında ki Rusya'yla karşılaştırılamayacak *"denli büyük liberalizmini"* yineler.

Bu aktarımdan, Marx'ın Osmanlı devletinde gerçekleştirildiği savlanan düzeltim (reform) önlemlerini ve özgürlükçülük anlamında kullanılan Sultanın liberalizmini pek önemsemediği anlaşılmaktadır.

Söz konusu meclis oturumunda Osmanlı/Türk imgesi bakımından en ilginç konuşmayı yapan Richard Cobden'dir. Cobden, Türk Sorununda görüş birliğinin yanı

sıra, endişenin de bulunduğunu belirtir. Endişenin başlıca kaynağı ise, *"Türklerin Avrupa'ya zorla girmiş olan istilacılar"* olarak değerlendirilmesidir. Söz konusu değerlendirme Cobden'in şu saptamalarında açığa çıkar: *"Avrupalı Türkler, Avrupa'daki istilacılarıdır; Türklerin asıl yurtları Avrupa değil, Asya'dır. Uygarlaşmış ülkelerde Muhammedcilik (Muhammedenizm) var olamaz. Bu kanı yerleşmiştir."*

Cobden'in Türklerin Avrupa'ya uygunluğu, daha doğru söyleyişle, uygunsuzluğu, Avrupa'ya yabancı bir halk olduğu savı, görüşlerini daha önce irdelediğim Herder'de çok açık bir biçimde görülür. Bu nedenle, söz konusu imgenin kökeni ve gelişimiyle ilgili olarak Türkler ve Avrupalılık konusunda son anılan düşünüre ilişkin bölüme bakılabilir.

Müslümanlık anlamında kullanılan *'Muhammedenizm'* kavramı da İngiliz Cobden'in çağdaşlarından Alman filozof Hegel tarafından dizgeleştirilmiştir. Hegel'in konuya ilişkin değerlendirmelerini de daha önce irdelediğimden, burada salt o bölüme dikkat çekmekle yetiniyorum.

Cobden tarafından dile getirilen ve Marx tarafından da olumlayıcı bir yaklaşımla aktarılan *"Türklerin Avrupa'ya yabancı oldukları ve uygarlaşmış ülkelerde Muhammedenizmin var olamayacağı"* savı, büyük ölçüde Avrupa'nın Türklere ve Müslümanlığa bakışını yansıtmaktadır.

Aslında Avrupa'ya bu bakış açısını ilk sokanlardan biri, İtalyan rahip Ricolto Monte Croce'dir.⁵² Anılan Hristiyan din adamı ve yazar, 1280-1300 yılları arasında o dönemde Hristiyan Avrupa'nın ve İslam'ın düşünce merkezi olan Bağdat'ta bulunur. Kuran'ı ve içerdiği kutsallıkları çürütmek amacıyla aşağıda andığım yapıtını kaleme alır.

Bunun yanı sıra, bu iki değerlendirme, bir kez oluşan imgenin süreklileştiğini ve değişime direndiğini de ortaya koymaktadır. İslam'ın Avrupa uygarlığına yabancı olduğu yolundaki sav da, bu tür imgelerden biridir.

Cobden görüşlerini şöyle sürdürür: *"İngiltere bir başka ülkenin (Osmanlı devletinin;OBK) bağımsızlığını koruyacak*

durumda değildir. Böyle bir durumda olsa bile, Avrupa Türkiye'sinde bir Türk'e üç Hristiyan düşmektedir. İngiltere, Avrupa'daki Türkiye'nin bağımsızlığını güvence altına almaya ve daha da sağlamlaştırmaya yönelik bir politika izlememelidir." Bu görüşler, yukarıdaki yorumu iyice belirginleştirmektedir.

Cobden aynı bağlamda değerlendirilebilecek düşüncelerini şöyle dile getirir: *"Sorun, Türkiye'ye ve onun Hristiyan ahalisine ne olacak sorunudur. Muhammedenizm korunamaz, korunmamalıdır. Eğer ülkemizin Avrupa'da Muhammedenizm için savaştığını görmek zorunda kalırsak çok üzülürüz."* Bu alıntı, Avrupa'da İslam konusunda yaygın olan ve *"İslam Avrupa'da korunamaz"* sözlerinde ortaya çıkan bir yargıyı dile getirmektedir. Öte yandan İslam, Avrupa'da korunamaz demek, İslam'ın etkisizleştirilmesine yönelik önlemleri onaylamak demektir.

İngiltere'nin İslam'ı koruyan bir tutum sergileyemeyeceğini ısrarla savunan Cobden'e göre, İngiltere'nin Türkiye ile gerçekleştirdiği ticaret ve dışsatım da sanıldığı denli büyük ve önemli değildir. Konunun bu yönü, gereğinden fazla büyütülmektedir.

Marx, Cobden'ın anılan konuşmasından şu ilginç bölümü alıntılar: *"Kara Deniz'de yaptığımız bütün ticareti Rusya'nın Türk sahilinde ilerlemesine borçluyuz. Tahılımızı ve ketenimizi, Türkiye'den değil, Rusya'dan alıyoruz. Eğer Rusya, Türkiye'ye saldırılarını sürdürse, kenevirini, tahılını, iç yağını bize aynı şekilde isteyerek gönderir mi? Rusya'yla Doğu Denizi'nde ticaret yapıyoruz. [...] Türkiye'yle ticaretin bize sağlayacağı olanaklar nelerdir? [...] Bu ülkenin yolları yokmuş.[...] Türkiye gibi bir ülke ile nasıl bir ulusal bağlaşıklık kurabiliriz? [...] Rusya'nın gücü ve Rusya'nın, Boğaz'ın kıyısındaki ülkeleri işgal etmesinin İngiltere için yaratabileceği tehlikeden çok söz edildi.[...] Rusya, Batı Avrupa'dan borç almadan ordusunu kendi sınırından öteye geçiremez."* Cobden sözlerini İngiltere'nin Rusya'dan çok güçlü olduğunu, ülkesinin sanayileştiğini, ürünlerinin dışsatımına ve ham maddeye muhtaç olduğunu, ülke-

sinin Osmanlı toprak bütünlüğünün dokunulmazlığına dayanan geleneksel politikasına bir şey demediğini belirterek bitirir.

Marx, yukarıdaki görüşlerin sahibi Cobden'ı "*oyunun gerçek kahramanı, bütün gerçek kahramanlar gibi trajik yazgıdan kurtulamayan kahramanı*", ondan sonra söz alan Lord Palmerston'u da "*sahte kahraman, bütün yanıltmaların ve yalanların üreticisi*" olarak değerlendirir. Marx'a göre, sonuncusu, Cobden'ın konuşmasındaki çelişkileri ortaya çıkarmaya koyulmuştur. Palmerston şunları söylemiştir: Cobden, Türkiye'nin dokunulmazlığını savunmuş; ama, bu ülkenin böyle bir şeye değmediğini kanıtlamak için elinden geleni yapmıştır. Rusya'nın saldırılarını olumlamış, Rusya ile savaşın İngiltere için çöküm olacağını, Rusya'nın hem İstanbul'a hem de St. Petersburg'a sahip olmayı hak ettiğini savlamıştır. İç işlerine karışmama ilkesinin ateşli savunucusu, parlamento kararıyla Muhammetçilerin (Müslümanların), Yunanlıların, Slavların ve Türk imparatorluğunun öbür ırklarının yazgılarını belirlemek istemiştir.

Marx burada Palmeston'un şu sözleriyle "*Türkiye'nin gerçekleştirdiği ilerlemeleri ve sahip olduğu gücü abarttığını*" belirtir: "*Gerçekten de Türkiye'nin Polonya'sı ve Çerkezistan'ı yoktur. Türkiye güçlü bir ülkedir; Rusya böyle güçlü bir ülkenin bazı eyaletlerini işgal edebilir; ama, güçlü bir imparatorluk her şeye dayanabilir.[...] Türkiye, yaşamın ve gelişmenin unsurlarını içinde barındırmaktadır. Hükümetin Türkiye politikası akılcıdır [...] ve bu politikayı izlemek, her İngiliz hükümeti için yükümlülük olacaktır.*"

Marx, Shakespeare'in '*Julius Caesar*' adlı yapıtında kullandığı "*korkak inatçılık*" nitemini Palmerston için kullanır; Palmerston'un 16. yüzyılda yaşamış İngiliz şair ve diplomat Sir Philpp Sidney'in deyişiyle, "*bildiğini içten yapmak isteyen, ama nasıl yapması gerektiğini bilmeyen ürkek bir korkaklık*" gösterdiğini belirterek yazısını bitirir.

Marx bu son sözleriyle, Cobden'in değerlendirimlerini olumladığını açığa vurur.

Karl Marx: 'Batılı Güçler ve Türkiye...' ⁵³

Londra'da 20 Ekim 1853 günü yazılan bu yazı, 4 Kasım 1853 tarihli 'New-York Daily Tribune'de yayımlanır. Bu yazının hemen başında Marx, 19 Temmuz 1853 tarihli yazısının şu bölümünü anımsatır: "*Batılı güçler, genel bir devrime yol açabilecek genel bir savaştan korktukları için, Sultanı önce çara karşı direnmesi konusunda cesaretlendirmekte, daha sonra da onu ödün vermeye zorlamaktadır.*" Batılı güçlerin bu ikiyüzlü tavrını kanıtlamak amacıyla, Marx güncel bir durumu örnek olarak aktarır. Yazarın aktarımına göre, İngiliz-Fransız ortak donanması, örneğin, Sivastopol'u bombalamak için değil, "*Sultanı, Viyana Notasını koşulsuz olarak kabul etmekten alıkoyacak Müslümanlara boyun eğdirtmek*" için, Çanakkale Boğazı'nı geçmiştir.

Marx, daha önce Türk-sever olarak eleştirdiği Urquhart'ın konuya ilişkin şu görüşlerine yer verir: "*Dört dış işleri bakanı (Urquhart, görev yapmakta olanı ve daha önce görev yapan İngiliz dış işleri bakanlarını kastediyor; OBK) toplanarak, Babiali'yi Viyana Konferansının kararlarına ilişkin değişiklik önerilerini geri çekmeye zorlayacak bir talimatı İstanbul'a göndermeyi kararlaştırdılar. Bu da yetmedi, eğer Sultan halkının öfkesiyle baş edecek durumda olmazsa, Onu uyruklarına karşı desteklemek için, donanmaya, İstanbul Boğazı'na doğru ilerleme buyruğu verdiler. Bu da yetmedi, Ömer Paşaya, Sultanın egemenliği altındaki bir ilden bir başkasına geçmeyi yasaklayan buyruk verdiler.*"

Urquhart'ı da tanık gösteren Marx, öncelikle Batılı güçlerin, Osmanlı yönetimini destekleme konusunda içtenlikli ve dürüst davranmadıklarını, asıl amacın, Sultanı Avrupa'nın istem ve önerilerine boyun eğdirtmek olduğunu vurgular. Yazının devamında sözü edilen iki-

yüzlülüğü belirginleştirmek amacıyla, İngiliz büyükelçisinin anılan kararların kabulünü sağlamak için, "tehdit" yöntemine de başvurduğunu belirtir.

Padişah Abdülmecit'in anılan kararlara ilişkin çekincelerini sürdürmesi, Batı basınında değişik yorumlara neden olur. Sultanın söz konusu tutumu, örneğin, 'Morning Post' gazetesinde "İstanbul'un ayaktakımının fanatizmi"; 'Morning Chronicle'da "Avrupa Türkiye'sinin vahşi, başıboş salyaly sürülerin akınına uğraması" olarak yerilir.

'Globe'da "İngiltere'nin saygın sınıflarının gerektiğinde, tanrı-tanımazlığı yok etmek için hazır olduğu" duyumsatılır. Rus prensi Gortschakov ile birlikte "Yaşasın Çar! Rusların Tanrısı çok yaşasın!" çığlıkları atılır. 'Times', Marx'ın deyişiyle, birden "Türk Sorununun boş sözler uğruna yürütülen anlamsız bir çekişmeye dönüştüğünü" bulgular. Aynı gazete, sorunu, "boş sözlerden dolayı barışı tehlikeye atan Sultanın zor kullanılarak [...] aklı başına getirilmelidir!" biçimine dönüştürür.

En etkin kamuoyu oluşturunca güç olan basının tutumunu ve İngiliz devlet yönetiminin ilkesiz ve ikiyüzlü yaklaşımını bu alıntılarla betimleyen Marx, Avrupalı dört devletin Osmanlı devletine karşı tavrını "Rusya'ya karşı direniş örtüsü altında, Türkiye'yi Rusya'ya bağımlılaştırma oyunu" olarak nitelendirir.

Marx'a göre, Sultan, "egemenlik haklarını zararlandırmasa, on iki milyon Hristiyan uyruğu üzerindeki koruma hakkını, Rus çarına bırakmasına yol açmayacak olsa ve Avrupa devletlerinin iyi niyetine güvenebilse, Viyana Konferansı'nın kararlarını imzalamaktan kaçınmazdı." Yazarın düşüncesi uyarınca, Osmanlı padişahı, "bu devletlerin uluslar arası hukuka ve açık sözleşmelere bağlılıkları ve kendisini Rus çarına karşı destekleyeceklerine" güvenemeyeceğini anlamıştır.

Marx, Sultanın kişilik yapısı ve birikimini şu sözlerle anlatır: "Sultan inatçıdır. Sözde iyi niyetlere karşın, Tür-

kiye'yi Rusya'ya teslim edecek bir notayı ve Rusya'nın akıl dışı önerilerini onaylamayacak denli" deneyimlidir.

Viyana Konferansının kararlarını onaylamama konusunda Osmanlı yönetiminin tutumunu olumlu bulan Marx, 'Times'ın Türkiye'ye ilişkin tavrını eleştirmek amacıyla, adı geçen gazeteden şu bölümü aktarır: "Dıştan gelebilecek her saldırı ve içten gelebilecek her ayaklanma tehlikesinde Avrupa'nın korumasını isteyecek ölçüde güçsüz bir devlet, hiç olmazsa zayıflığı için cezalandırılmalı; varlığı için gereken yardımı, yardımı verenler açısından en az kötü sayılabilecek koşullarda almalıdır." 'Times'ta söylenmek istenen, Marx katılamasa da açıktır: "Türkiye zayıflığının cezasını çekmelidir!" Marx'ın saptamasıyla, "bu zayıflık, dört büyük devlete sığınmak ve onlara sözleşmelerle üstlendikleri yükümlülüklerle uygun davranmaları çağrısını yapmaktır." Bu sözler, Avrupa'da yaygınlaşan "Türkiye zayıflığının cezasını çekmelidir" biçimindeki söyleme Marx'ın itibar etmediğini ve bu söylemin bilinçli olarak dolaşıma sokulduğu kanısında olduğunu göstermektedir.

Yazının sonunda Marx, yukarıdaki söylemin tersi durumlar olduğunu anlatmak için şu bilgileri aktarır: Osmanlı yönetimi savaş tehlikesine karşın, anılan notayı geri çevirmekte direnmektedir. Müslüman halkın coşkusu doruk noktaya ulaşmıştır. Mısır birliklerini denetleyen Sultan coşkuyla karşılanmıştır. İstanbul'daki Yahudi Cemaati, askeri hazırlıkları yapabilmesi için, Sultana bir milyon piyaster sunmuştur. İzmir'deki Yahudilerin de benzer davranış içerisinde olduğu söylenmektedir.

Karl Marx: 'Batılı Devletler ve Türkiye...'⁵⁴

Anılan kaynakta yer alan bu yazının konusu da Viyana Notası'dır. 'Doğu Sorunu' üzerine yazdığı yazıların başlıca konusu olan Rus yayılmacılığı ve Osmanlı topraklarının Rusya tarafından parça parça yutulmasını eleştiren Marx'a göre, Rusya, "Tuna prensliklerine kar-

şı haydutluk yapmış, bu prenslikleri alt etmiş, istila etmiş, vergiye bağlamış, yönetmiş, soyup soğana çevirmiş, topraklarına el koymuş ve yutmuştur."

Rusya'nın yanı sıra, Marx'ın Avrupa ülkelerine yönelttiği başlıca suçlama, bu ülkelerin "*Çarın Tuna prensliklerine ulaşmasını sağlayacak yolu açmalarıdır*" tümcesinde ortaya çıkar. Marx'ın bu tümceyle söylemek istediği şudur: Rusya, Osmanlı yönetimini tümüyle etkisizleştirmek ve böylece de Balkanlar'daki Osmanlı topraklarını ele geçirmek istemekte; Avrupalı devletler de Rusya'ya göz yummaktadır.

Marx'ın, Rusya'ya ve Avrupa devletlerine karşı yönelttiği suçlamalardan yaptığı çıkarım, Türkiye ve İslam imgesi bakımından ele alınması gereken bir değerlendirim içerir. Söz konusu değerlendirim şöyle: "*Sultan, eski fanatik zihniyet, Asya'nın vahşi savaşçıları tarafından Avrupa'nın yeniden istilasına [...] zorlanmıştır. Sultanın bütün Müslümanlara yönelttiği bildirge, Rusya'ya hiçbir ödün verilmeyeceğini göstermektedir.*"

Rusya'ya karşı Osmanlı devletini ve yönetimini savunmasına karşın, Marx'ın yukarıdaki sözlerinde Müslümanlık ile barbarlık ve Müslümanlık ile fanatizm kavramları bir arada ve birbirini tanımlar bir biçimde kullanılmaktadır.

Friedrich Engels: 'Ruslar Türkiye'de'⁵⁵

Bu yazıda Engels, Osmanlı ve Rus ordularını çözümlemeye çalışır. Fransalı ve Prusyalı uzmanlarca eğitilen Osmanlı/Türk topçularının niteliklerinin, Rus topçularının niteliklerinden üstün olduğunu belirten Engels, Türk ordusunun öncelikle yönetim ve komuta niteliği bakımından da Ruslardan üstün olduğunu öne sürer.

Rusların deneyim azlığı nedeniyle "*düzenli bir kuşatmayı*" başarmakta zorlandıklarını yazan Engels, bunların olası bir savaşta başarı sağlayabilmeleri için, savaş

malzemesi depolamak zorunda olduklarını, böyle bir şeyin de "*Türkiye gibi barbar bir ülkede olanaksız olduğunu*" dile getirir.

Bütünü değerlendirildiğinde, imgesel göndermeler bakımından yansız olarak nitelendirilebilecek bu irdelemede yer alan "*Türkiye gibi barbar bir ülkede*" söylemi, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına değin süregelen söz konusu önyargıdan Engels'in de tümüyle uzak olmadığını ortaya koymaktadır.

Karl Marx: 'Lord Palmerston' ⁵⁶

Marx, "*Doğu Sorunu*" bağlamında İngiliz devlet adamı Henry John Palmerston (1784-1865) hakkında sekiz yazıdan oluşan bir dizi yazı kaleme alır. Söz konusu yazı dizisi, dönemin "*önde gelen bir devlet adamının kişiliğinde İngiliz oligarşisinin teşhirini*" amaçlar.

Marx, "*Rus çıkarlarının yorulmaz ve sarsılmaz bir avukatı*" diye nitelendirdiği Palmerston'un, İngiliz Parlamentosunda Türk-Yunan sorunu üzerine yapılan görüşmelerde, "*Rusya tarafından yayılan Türk acımasızlığı, Yunan uygarlığı, din özgürlüğü ve Hristiyanlık*" gibi sözleri göklere çıkardığını, anılan kişinin söylem ve eylemleriyle Rus yayılmacılığına hizmet ettiğini öne sürer.

Marx'ın betimlemesine göre, Palmerston 01 Haziran 1829 günü Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada İngiliz yetkilileri Yunanistan'ın Osmanlı egemenliğinden kurtulmak için başlattığı bağımsızlık başkaldırısında yeterince "*çabuk ve enerjik*" davranmamakla suçlar. Aynı kişi, söz konusu başkaldırı sonucunda Türklerin Mora'dan atıldıklarını anımsatarak, bağlaşıkların Yunanistan'a karşı yükümlülüklerini yerine getirerek, "*Yunanistan için belirlenmiş olan toprakların tümünün niçin işgal edilmediğini*" sorar.

Marx, Palmerston'un tutumunu, o dönemde Rusya'ya karşı direnen Metternich'ten dolayı "*Avusturya'yı*

Yunan özgürlüğünün ve Avrupa uygarlığının düşmanlarından biri" olarak gösteren Rusya'nın yaklaşımına benzer. Bu benzetmeyi gerekçelendirmek için, Palmerston'un anılan konuşmasından bir kesit aktarır. Söz konusu kesitte Palmerston, İngiltere'nin Yunan bağımsızlık başkaldırısını destekleme konusunda sergilediği kararsızlıkta *"dünya, Türk direnişinden korkudan çok, Yunanistan'ın özgürleşmesine karşı duyulan aşılmaz karşıtlığı görmektedir"* der.

Marx'ın bazı bölümlerini aktardığı 16 Şubat 1830 tarihli konuşmasında Palmerston, Aberdeen'in Rus karşıtı politikasını eleştirir ve sözü 1829-1830 Osmanlı-Rus savaşına getirerek şunları söyler: *"Bu savaşta İngiltere'nin hiçbir biçimde Türkiye'yi tutmama konusunda kesin karar almasını ve bu kararı Türkiye'ye açık seçik bildirmesini görmek isterdim. Merhamet tanımayan üç şey vardır: Zaman, ateş ve Sultan."*

Bu irdelemenin dayandığı kaynakta verilen bir dipnota göre, Palmerston, Aberdeen'e şöyle saldırır: *"Yarım yüzyıldan beri tek ve aynı söz, Rusların İstanbul'a doğru ilerlemesinin önünde durmaktadır. Bu söz, Türk İmparatorluğunun toprak bütünlüğünün, Avrupa'nın dengesi için gerekli olduğu sözüdür. Avrupa'daki Türk İmparatorluğunun toprak bütünlüğünü, Hristiyan ve uygar Avrupa'nın çıkarları için mutlaka gerekli bir konu gibi gösteren bir politikaya karşı çıkıyorum."*

Bu sözler, Palmerston'un Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü, Avrupa'da o dönemde var olduğu düşünülen denge açısından gerekli görmediğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, anılan sözlerin sahibi, Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının Rusya'nın eline geçmesinden İngiltere'nin rahatsızlık duymamasını önermektedir. Bu bağlamda dile getirilen Hristiyanlık ve uygarlık, salt Avrupa'ya özgü ve Avrupa'nın iki başat belirleyeni olarak öne çıkarılmaktadır.

Marx, 1820'li yılların sonunda Avrupa ülkelerinin de

etkin destekleriyle Yunan bağımsızlık başkaldırısının başarıya ulaştığı bir zamanda, Avrupa'da çok yaygın ve güncel bir düşünsel akım olan "Yunan-severlik" (filhele-nizm) kavramına gönderme yapar. Kendisini bir Yunan-sever gibi göstermeye uğraşan Palmerston'un öne sürdüğü gibi, bir Yunan-sever olmadığını, aslında Rusya'nın çıkarlarına uygun bir politika izlediğini gösteren olayları anlatır.

Marx'ın anlattığı olaylara göre, Yunanistan'ın özgürlüğü ve dini, Rusları pek ilgilendirmemektedir. Gele-neksel olarak Ruslar, *"Yunanlıları başkaldırıya kıskırtmakta, daha sonra da onları Sultanın öcüne terk etmektedir. Rusların, Hellas'ın yeniden doğuşuna duydukları sempati, Verona Kongresi'nde Yunanlıları isyancı olarak görecektir ve Sultan kendisiyle Hristiyan uyrukları arasına yabancı müdahalenin girmesini önleme hakkını verebilecek denli derindir."*

Yukarıdaki tümcelerle Marx, ironik olarak Rusların özünde Yunan-severlikle ilgilerinin olmadığını, salt kendi yayılmacı emelleri doğrultusunda davrandıklarını ve Yunan-severlik düşüncesini de bu amaçla istismar ettiklerini açık biçimde dile getirir.

Rusya, Marx'a göre, *"aldatmaca ve yalanlarla"* Edirne Anlaşmasıyla sonuçlanan 1828/29 Osmanlı-Rus savaşına bahane yaratmıştır. Marx bu savını gerekçelendirmek amacıyla, McNeill'in 'Rusya'nın Doğuda Yayılması' adlı yazısından bir bölümü alıntılar. Söz konusu alıntıda, *"Osmanlı devletinin Doğu illerinde yaşayan binlerce Ermeni ailenin kısmen zorla, kısmen de din adamlarının etkisiyle, Çarın egemenliğindeki topraklara gönderildiği, savaş harcamalarının ve ticaret kayıplarının Osmanlı devletine yüklendiği"* belirtilir. Aynı alıntıda ayrıca şu görüşler yer alır: *"Rusya, Edirne Anlaşmasıyla Türkiye'ye 22 Mart Protokolünü kabul ettirmiştir. Bu Protokole göre, Sultan, Yunanistan üzerindeki egemenliğini sürdürecektir ve bu ülkeden yıllık bir haraç alacaktır. Rusya, Yunanistan'ı bağımsızlığına kavuşturmak için, bütün etkisini kullanmıştır. Gerçekten de*

Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olduğu açıklanmış ve Kont Kapodistrias, eski bir Rus bakan, devlet başkanlığına getirilmiştir."

Marx, McNeill'den aktardığı bu görüşlerle, Rusya'nın Yunanistan konusunda dürüst davranmadığını, "özgür ve bağımsız bir Yunanistan" yerine, kendisine bağımlı uydu bir Yunanistan yaratmaya çalıştığını kanıtlamaya çalışır. Nitekim, olayların gelişimi de Marx'ı doğrular.

Marx, yukarıda da duyumsatıldığı gibi, hem İngiliz oligarşisinin güçlü bir savunucusu, hem de özellikle Rus yayılcılığına karşı ilgisiz, hatta yer yer cesaretlendirici davranışlar sergileyen bir politikacı ve devlet adamı olan Palmerston hakkında yazdığı dördüncü ve 12 Kasım 1853 tarihli yazısında, 1833 yılında İstanbul'un Ruslar tarafından işgal edilmesini önemli bir "dönüm noktası" olarak nitelendirir. Marx'ın değerlendirmesine göre, "sonunda Rusların ebedi düşleri gerçekleşmiştir. *Newa'nın buzlu kıyılarının barbarı, zengin Bizans'ı ve Boğaz'ın güneşli kıyılarını demirden tutamağına almıştır. Öz gücünün yeterliliğiyle kendisini Bizans imparatorlarının mirasçısı durumuna yükselterek, geçici de olsa, Doğunun Roma'sını işgal etmiştir.*"⁵⁷

Marx, bu bağlamda Sir Robert Peel'in 17 Mart 1834 günü Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmadan şu bölümü aktarır: "*Rus birliklerince İstanbul'un işgali, bağımsız bir devlet olan Türkiye'nin yazgısına damgasını vurmuştur. Rusya'nın, korumak amacıyla da olsa, İstanbul'u işgal altında tutmuş olması, Türk bağımsızlığına indirilmiş ağır bir darbedir.*"

Gerek Marx'ın kendi düşüncesi, gerekse Sir Robert Peel'den aktardığı bu bölüm, Avrupa'ya göre, anılan dönemde artık Osmanlı İmparatorluğunun varlığını ve bağımsızlığını koruyacak durumda olmadığını, geleceğinin güçlü devletlerin istencine bağlı duruma geldiğini duyumsatmaktadır. Ayrıca, Rusya'nın gücüne güç

katması, başta İngiltere olmak üzere, Osmanlı devletinin çöküşünden umdukları ölçüde yararlanamadıklarını, ya da yararlanamayacaklarını düşünen Avrupa devletlerince kaygıyla izlenmektedir. Aslında, özellikle Antik Yunan kültür birikimini, öz kültürlerinin köklerinden biri olarak değerlendiren söz konusu devletler için Yunan-severlik de Türk-sevmezlik de etki ve sömürü alanlarını genişletmek için bir araçtır. Bu araçlardan hangisinin kullanılacağına olayların gidişine göre karar verilmektedir.

Marx'ın anlatımına göre, 1828/29 Osmanlı-Rus savaşı, Osmanlı devlet yönetimi açısından iç politikada da birtakım gelişmelere yol açar. Örneğin, Saray, salt yurt dışında değil, yurt içinde uyruklarının gözünde de belirgin bir saygınlık ve güvenirlilik yitimine uğrar. Bu bağlamda Marx; Avrupa'nın Doğuya bakışında ortaya çıkan bir değerlendirme yapar. Marx'ın savına bakılırsa, anılan savaş ve işgal sonucunda Osmanlının gücü ve erki azalmıştır. *"Doğu devletlerinde en üst erkin zayıfladığı dönemlerde olduğu gibi, Osmanlı devletinde de paşaların başkaldırıları ortaya çıkmıştır."*

Doğu devletlerine ilişkin olarak bu değerlendirmede somutlaştırılan genelleme, Avrupa'nın Doğuya bakışını oluşturan yapı taşlarından biridir. Özellikle Hegel'in Doğuya ilişkin görüşlerinde ortaya çıkan 'tek ve mutlak' güce, erke bağlanma ve bağımlılığın sürebilmesi için, söz konusu gücün ya da erkin de varlığını sürdürebilmesi, gücünü koruyabilmesi gerekir. Korumadığı takdirde, bağlı ve bağımlıların başkaldırıları kaçınılmaz bir biçimde gündeme gelir. Bu nedenle, Doğuda bu tür durumların sıkça yaşanması, Batıda söz konusu yargının oluşmasına ve süreklileşmesine ortam hazırlar.

Marx, Rusya ile Osmanlı devleti arasında yapılan Edirne Anlaşmasına gizli bir madde eklendiğini, bu maddeyle Osmanlı yönetiminin, Rusya lehine Boğazla-

nı yabancı gemilere kapatma yükümlülüğünü üstlendiğini yazar ve şu soruyu sorar: “Çar birlikleriyle İstanbul’u işgal edebilmeyi ve Hünkar İskelesi Anlaşmasıyla Osmanlı İmparatorluğunun başkentini İstanbul’dan St. Petersburg’a aktarabilmeyi kime borçludur?” Marx’a göre, Rus çarına anılan işleri yapma fırsatını veren Palmerston’un kişiliğinde İngiltere’dir.

Marx’ın Palmerston hakkında yazdığı 19 Kasım 1853 tarihli yazıda yer alan bilgilere göre, Hünkar İskelesi Anlaşmasının içeriği, 21 Ağustos 1833 tarihli ‘Morning Herald’ adlı gazetede yayımlanır. Marx, anılan yazıda, Anstey adlı bir milletvekilinin 08 Şubat 1848 günü yapılan meclis oturumundaki konuşmasının bir bölümünü alıntılar. Söz konusu alıntı şöyle: “*Babıali, Hünkar İskelesi Anlaşmasının taslağını alır almaz, İstanbul’daki İngiliz büyük elçisine ulaştırmış, İbrahim Paşa ve Nikolaus’a karşı korunma dileğinde bulunmuştur. Bu dilek, geri çevrilmiş; ama, bununla da kalınmamıştır. Neredeyse şeytani bir hainlikle, konu Rus bakana bildirilmiştir. Ertesi gün Rus büyük elçi, Babıali’ye, İngiliz büyük elçiye ulaştırılan anlaşma taslağı örneğini getirmiştir. Bu sırada Rus büyük elçi, Babıali’ye ‘Bundan böyle güveneceğiniz kişileri daha iyi seçin!’ diye ironik bir öğüt vermiştir.*”

İngiliz milletvekili Anstey’in yukarıdaki sözleri, Marx’ın birçok yazısında dile getirdiği ve eleştiri konusu yaptığı İngiliz devlet yönetiminin ikiyüzlülüğünü ve sömürü alanını genişletmek için her türlü ilkesizliğe başvurduğunu ortaya koyan açık bir örnektir. Nitekim, Marx’ın da anılan milletvekilinin görüşlerini aktarmasının nedeni de budur.

Marx, anılan yazının devamında, Palmerston’un izlediği ikiyüzlü politikayı ortaya koyan sözlerine de yer verir. Palmerston, söz konusu olan Hünkar İskelesi Anlaşması hukuksal geçerliliğini yitirdikten çok sonra, 01 Mart 1848 günü Avam Kamarası’nda yaptığı konuşmada “*Rusya’nın, Türkiye’yi geri çeviremeyeceği koşullar al-*

tında anlaşmaya zorladığını” belirttikten sonra, şunları söyler: *“Anlaşma, gerçekte Rus hükümetine özünde hiçbir bağımsız devletin katlanamayacağı bir biçimde Türkiye’nin iç işlerine karışma ve ona istediği koşulları zorla kabul ettirme olanağı vermekteydi.”* Palmerston’un bu sözleri, Marx’ın öne sürdüğü ikiyüzlü politikayı sergiler niteliktedir.

İmgesel anlayışı ve değerlendirmesi ortaya koyması bakımından irdelemeye değer yazılardan biri de 10 Aralık 1853 tarihli yazıdır. Marx, Palmerston hakkında ki bu ilginç, ilginç olduğu denli de Ruslara ilişkin olumsuz yaklaşımı somutlaştıran şu görüşle başlar: *“Rusların sözcük dağarcığında namus/onur kavramı yoktur. (Ruslarda; OBK) bu kavram , Fransızlara özgü bir yanılsama olarak gösterilir. Şöyle bir Rus atasözü vardır: ‘Tschtoto takoye honneur? Eto franzusskaja chimere’ (Onur da ne demek? Bir Fransız kuruntusu!)”*

Rusları bu denli onursuz, dolayısıyla da güvenilmez bulan Marx, *“Rusların onurluluklarından ve açık sözlülüklerinden”* söz eden Palmerston’u da aynı sertlikle eleştirerek, *“Palmerston’un Tatar’ı bulmak için, Moskof’u bir kez kazıması yeter! Nitekim, o (Palmerston; OBK) bütün çıplak iğrençliği içerisinde Tatar’ı bulmuştur.”* İngilizce *“to catch a Tartar”*, Tartar’ı bulmak, deyiimiyle Marx bir sözcük oyununa başvurmakta; bu deyiimi, kötü bir sonuçla, kötü bir şeyle karşılaşmak anlamında kullanmaktadır.

Marx, Rus saray yetmesinin, Palmerston ve benzerleriyle acımasız bir ironiyle alay ettiğini, *“bu barbarın sinizmini (yüzsüzlüğünü) gizlemeye”* bile gerek duymayacak denli taşkınlaştığını dile getirir. Rusya’nın durumu böyleyken, Avrupa devletleri birbirine karşı güvensizlik ekmekte, birbirini kışkırtmakta ve böylece Rusya’nın oynacağı durumuna düştüklerinin ayırımına varmamaktadırlar.

Yukarıdaki saptamalar, Marx’ın Ruslar öncelikli olmak üzere, Avrupa ülkelerinin kendi aralarında da çı-

karları söz konusu olduğunda, ahlak ilkelerini bir yana bırakabilecek bir durumu kendilerine yakıştırdıkları kanısında olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, Marx'ın özünde Osmanlı, Türk ve İslam konusunda Avrupa uygarlığı merkezli bir yaklaşım sergilemekle birlikte, Avrupa devrimi beklentisi çerçevesinde olgu ve olayları çözümlemeye özen gösterdiği açıklık kazanmaktadır.

Karl Marx: 'Savaş Sorunu...' ⁵⁸

Marx yukarıda anılan yazısında Osmanlı yönetiminin '*Viyana Notası*'nı değiştirmekte kararlı olduğunu, bu amaçla 25 Eylül 1853 günü toplanan Divan'ın, Sultana "*saygınlığını ve yüksek yetkesini*" zayıflatacak böyle bir Notayı onaylamaması önerisinde bulunduğunu yazar. Divan, ayrıca, Sultana "*Osmanlı İmparatorluğu için çökertici nitelikteki yükümlülüklerle uymaması, İmparatorluğun tecavüzlerden korunmasına yönelik önlemleri bir an önce alması*" çağrısında da bulunmuştur.

Anılan yazıda ileri sürülen savlara göre, Osmanlı yönetimi, Rusya'ya karşı resmen savaş ilan ederek, Batılı diplomatları "*gafil avlamıştır.*" Rus çarına karşı etkin hiçbir önlem alamayan İngiliz ve Fransız hükümetleri, Babıali'den "*Kurban Bayramı nedeniyle ortaya çıkabilecek tehlikeden dolayı, İstanbul'un Hristiyanlarını koruma bahanesiyle*", Osmanlı gemilerini Besikabay'dan geri çekmesini isterler.

Hristiyan uyruklarını yabancıların desteği olmaksızın da koruyabileceği gerekçesiyle, İngiltere ve Fransa'nın söz konusu isteğini geri çeviren Babıali, Rusya'ya karşı savaşı resmen açıklayarak, "*karasız ve ihanetçi bağlaşıklarını*" zor duruma sokar.

Marx'ın saptamasına göre, Türk ordusu "*Avrupa, Afrika ve Ön Asya'daki İslam'ın güçlerinden*" oluşur. Bir zamanlar Doğuda egemenlik kurmak ve korumak için birlikte savaşan iki dinin ordusu, diyesi, İslam'ın ve

Rum ortodoksisinin orduları, karşı karşıya gelir. *"Tek bir adamın despotik istenci"* sonucu toplanan Rum ortodoks orduları, *"Rum Ortodoks Kilisesinin tanrısal ön belirlenmişlik dogmasını yadsırken, İslam güçlerinin ordusunda İslam fanatizmi odak noktasında bulunmaktadır."*

Marx'ın yukarıda sözünü ettiği '*İslam'ın ordusu*' anlatımını, Osmanlı devletinin Hristiyan uyruklarının 1850'li yıllarda ya bağımsızlaşma eğilimine, ya da Rusya'nın etkisi altına girdikleri gerçeğinin ışığında değerlendirmek gerekir. Yukarıdaki söylemde imgesel içerik özellikle '*İslam fanatizmi*' anlatımında belirginleşmekte, bu konuda daha önce var olan İslam hakkındaki bir genelleme, Marx tarafından da üstlenilmekte ve sürdürülmektedir.

Karl Marx: 'Türk Bildirgesi...' ⁵⁹

31 Ekim 1853 günü yayımlanan bu yazısında Marx, öncelikle Sultanın Çara karşı yaptığı savaş ilanını gerekçelendirmeye yönelik olarak, dört büyük devlete gönderdiği 01 Ekim 1853 tarihli *"Türk Bildirgesini"* konulaştırır.

Marx'ın aktarımlarına göre, *"Türk Bildirgesinde"* şu görüşler yer alır: Uzlaşmazlıklara ve çatışmalara neden olan Sultan değil, çardır. Asıl sorun olan *"Kutsal Yerler"* sorunu çözümlendikten sonra, uzlaşmazlık gerekçeleri tümüyle ortadan kalkmış olması gerekirken, Türkiye uzlaşma yollarının tümünü denemeye uğraşırken, Rusya, anlaşmaları ihlal etme alışkanlığını sürdürmüştür ve sürdürmektedir. Bu nedenle, Kaynarca Anlaşması'nın *"açık ve net"* maddelerini bilerek yanlış yorumlamış olan Rusya'dan *"açık olmayan ve her yana çekilebilecek"* maddeleri doğru yorumlaması beklenemez. Rusya bu türden maddeleri, *"dinsel koruma hakkı"* savı için bahane olarak kullanacaktır. Babiali, Tuna prensliklerinin Rusya tarafından işgal edilmesini savaş nedeni olarak görmüştür ve şimdi de bunu resmen açıklamaktadır.

Yukarıdaki anlatımdan Marx'ın Osmanlı yönetiminin Batılı devletlere yönelttiği "*Bildirgeyi*" olumladığı açık bir biçimde anlaşılmaktadır. Öyle ki, Marx, "*Bildirgenin*" içeriğini, söylemini, zamanlamasını ve Çara karşı Osmanlı yönetiminin savaş açıklamasını koşulsuz bir biçimde destelediği izlenimini verecek ölçüde Sultanın, "*Bildirge*" konusundaki kararlılığını öne çıkarır.

Söz konusu "*Bildirgeyi*" tümüyle ve açık bir biçimde olumlayıcı bir tutumla yorumlayan Marx, Rusya hakkında şu olumsuz yargıyı dile getirir: "*Eski, Asya'ya özgü yanılma dizgesine ve küçük dolaplara bağlı kalarak Rusya, yine Batı dünyasının saflığını sömürmektedir.*"

Bir ülkenin ve ulusun imgesel görünümü bakımından son derece olumsuz olan böyle bir yargılayım, irdelenen bağlamda açık ve dolaysız bir biçimde Rusya'ya ilişkin olsa da, olumsuz yargılayımda yazarın 'Asya'yı temel değerlendirim ölçütü olarak alması nedeniyle, kullanıldığı bütünlüğe göre, kolaylıkla Asya'nın öbür halklarına da uyarlanabilir.

Avrupalılarca, "*Asyalılık*", her türlü olumsuz ve uygarlık-dışılığı nitelendirmek için kullanılabildiği sürece, bu yargılayımın salt Rusya ile sınırlı kalamayacağı açıktır. Nitekim, Türkleri Avrupalı halklar arasında görmeyen Herder'in daha önce konulaştırdığım görüşleri, önyargı yüklü bu söylemin kolayca öbür Asyalı halklara uyarlanabileceğini gösteren düşünsel ve tarihsel bakımdan açık bir kanıttır.

"*Türk Bildirgesinde*" dile getirilen ilgi çekici bir başka nokta da sıkça dile getirilen "*sığınmacılara*" ilişkindir. Marx'ın anlatımına göre, Avusturya iç işleri bakanı, Babıali'ye "*sığınmacılardan oluşan bir yabancılar lejyonu kurmayı*" düşünüp düşünmediğini sorar. Reşit Paşa, "*Babıali'ye aralıksız olarak yapılan bütün önerilere karşın, bu konuda henüz bir karara varılmadığını, bağlaşıkları Türkiye'yi darda bıraktıkları takdirde, Türkiye'nin öz savunması için bütün araçları kullanacağını, bu çerçevede Avrupa'nın çeşit-*

li ülkelerine dağılmış bulunan politik sığınmacıların hizmetlerinden de yararlanmaya hakkı bulunduğunu" belirtir.

Bu açıklamalardan o dönemde Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde bir birlik oluşturacak çoklukta siyasal sığınmacıların bulunduğu, bu sığınmacıların çoğunluğunun da Osmanlı yönetimine yakınlık duyduğu ve sığındığı biçiminde bir çıkarım yapmak olanaklıdır. Ayrıca, o dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu dağılma sürecine girmiş olmasına karşın, Batıya sığınmacı ihraç etmiyor olmalıdır. İhraç etmediği gibi, çekim noktalarından biri olduğu gibi bir izlenim de doğmaktadır. Sığınmacılar sorunu irdelenen yazılarda önemli konular arasında anıldığından, yeri geldikçe yeniden konulaştırılacaktır.

Karl Marx:

'... *Times* ve Rusya'ya Karşı Savaşın Perspektifleri'⁶⁰

05 Kasım 1853 günü yayımlanan bu yazısında Marx, İngiliz basının özellikle de *Times*'in Osmanlı-Rus Savaşı konusundaki tutumu üzerinde durur. Anılan yazıda yer alan görüşlere göre, *Morning Post* adlı gazetede Parisli bir muhabir, Çarın Berlin ve Olmütz ziyareti hakkında şu yorumu yapar: "*Çarın asıl amacı, Kuzey devletleri arasında yeni bir bağlaşıklık kurmaktır.[...] Çar, Prusya'nın direnişini kırmak için her gerekçeyi, her rüşveti kullanmaktadır. Türk topraklarına girmesine ve orayı işgal etmesine izin verildiği takdirde, Varşova'nın işgalini ve Polonya üzerindeki askeri egemenliğini, Prusya'ya bırakma önerisinde bulunmuştur.*" Marx bu alıntıyla Rusya'nın ve özellikle de bağlaşıklık gibi gözüken Avrupa devletlerinin Osmanlı devletine karşı tutumlarının ne denli kaygan bir zeminde biçimlendirildiğini açıklamak istemektedir.

Marx'ın alıntıladığı bir başka gazete olan *Times* da İngiltere'nin Rusya'ya karşı izlemesi gereken yol hakkında şu görüşlerin altı çizilir: "*İngiltere'nin karışması için siyasal yakınlıktan başka hiçbir neden bulunmasa da, Po-*

lonya ve Macaristan lehine ve Rusya'ya karşı bir savaşı tümüyle anlayabiliriz. Türkiye lehine bir savaşa anlayış göstermemiz ise, kesinlikle söz konusu olamaz." Aynı gazetede yayımlanan bir yorumda da şu düşünceler vurgulanır: *"İngiliz ve Rus ordularının ilk çatışması, bütün kıtayı kapsayacak bir devrimin sinyali olur. [...] Türkiye'nin gerçekte bağımsız illeri üzerindeki 'sözde' toprak bütünlüğünü Rusya'ya karşı korumak amacıyla, savaşa girmeden önce çok iyi düşünmeliyiz; çünkü, böyle bir şey yapmamız, Avusturya İmparatorluğunda bir başkaldırıya yol açar."* Görüleceği gibi, İngiliz burjuvazisinin ağırlıklı kesimlerinin başlıca kaygısı, Rusya'nın yayılmacılığını ya da olası bir Osmanlı-Rus savaşını önlemek değil, Avrupa ülkelerinde çoğunluğu oluşturan toplumun alt katmanlarının başkaldırarak, oligarjik yönetimleri devirme olasılığıdır, bir başka anlatımla, toplumsal devrim olasılığıdır. Marx asıl olarak bu tutuma karşı çıkmaktadır.

Marx, yukarıda alıntıladığı *Times*'ın görüşüne ilişkin olarak şu eleştirel yorumu yapar: *"İngiltere bir gün Rusya'ya karşı savaşa girmemelidir; çünkü, böylece Polonya ve Macaristan'ı değil, Türkiye'yi desteklemiş olur. Öbür gün Polonya ve Macaristan'ın lehine olan her savaş Türkiye'nin de lehine olacağından, İngiltere (yine) savaşa girmemelidir."* Kısa ve başka bir deyişle: Polonya'nın ve Macaristan'ın lehine olsun ya da olmasın, Türkiye'nin işine yarayacağından ve ezilen kesimlerin başkaldırısını özendirebileceğinden dolayı, her savaş zararlıdır. Bu nedenle, İngiltere, anılan ülkeleri ilgilendiren her savaştan uzak durmalıdır.

Friedrich Engels:

'Türkiye'deki Orduların Devinimleri'⁶¹

Engels, 08 Kasım 1853 tarihinde yayımlanan bu askeri irdelemesinde, Osmanlı ve Rus ordularının gücünü, durumunu, olası konuşlanım noktalarının askeri operasyonlara uygunluk düzeyini ele alır. Engels'in öne sü-

rümüne göre, *"saldırı durumunda bulunan Rus ordusu sayısal bakımdan, savunma konumunda olan Osmanlı ordusundan üstündür."* Savaşmaksızın her hangi bir kaleyi düşmana bırakmak, Türk ordusu üzerinde *"oldukça moral bozucu bir etki yapabilir; çünkü, yalın ve disiplin bakımından yetersiz bir asker"* başka türlü bir değerlendirme yapamaz. Engels, irdeleme sürecinde görülecektir, Osmanlı ordusunda başarı geleneğinin yerleşik olduğunu düşünür ve her hangi bir toprak parçasının ya da kalenin savaşmaksızın düşmana bırakılmasını olağan dışı bir tutum ve durum olarak değerlendirir. Böyle bir durumun *"yalın ve disiplin bakımından yetersiz"* askerler üzerinde *"moral bozucu bir etki"* yaratacağı sonucuna varır.

Türk ordusuna ilişkin olumlu değerlendirmelerine karşın, Engels, Türk ordusunu *"Asya'ya özgü"*, Rus ordusunu da *"Avrupa'ya özgü"* bulur. Engels'in konuya ilişkin değerlendirmesi şöyle: *"Rus ordusu Avrupa'ya özgü bir savaş yürütüm dizgesine sahiptir; buna karşın, Türklerde Asya'ya ilişkin bir özyapı egemendir."* Asya'ya özgülük ya da kısa söyleyişle, Asyalılık, Engels'in bakış açısına göre, düşünsel yetersizlik, *"düşüncesizliktir."* Bu yargı, yazarın şu tümcelerinde ortaya çıkar: *"Aynı düşüncesiz özyapı, Türklerin genel konumunu belirleyen bir etmendir."* Türklerin *"düşüncesiz özyapılarının"* görünüm biçimini İstanbul'u savunmak için sergiledikleri tutum ve yöntemde gören Engels'in öne sürümüne göre, Türkler, İstanbul'u savunmak için, Rusların ilk saldırılabileceği yer olan İstanbul'a giden yol üzerinde konuşlanmışlardır.

Yazar *'İran ve Çin'* (*'Persien-China'*; Marx-Engels: *'Werke'*; Bd. 12, 210-215, Dietz Verlag, Berlin 1963) adlı yazısında *"İran'da Avrupa askeri düzenleme dizgesi, Asya barbarlığına sindirilmiştir"* saptamasını yapar. Bu ülkede kurulan sistemlerin birbiri ardına yıkılmasının nedeni, yazarın kanısınca, *"Doğuluların entrikaları, cahillikleri, mal mülk hırsı ve rüşvetçilikleridir."* Engels, Türkiye'yi de içine alan bir anlatımla, *"Avrupa askeri düzeninin barbar halklarda henüz*

tamamlanmadığını” öne sürer. Yazarın saptamasına göre, “Türkiye’de bile eğitilmiş subay miktarı yetersizdir. Dönmeler ve Avrupalı subaylar olmasa, Türk ordusu son savaşta (1853-54 Osmanlı-Rus Savaşı; OBK) pek bir şey beceremezdi.”

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, Engels, “barbar” nitelemesini Türkiye’de dahil Asya halkları için sık ve rahat bir tutumla kullanır. Bu durum, yazarın geleceksel önyargılı bakışı içselleştirmesinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Yukarıda sözü edilen gelenekçi ve önyargılı bakışın yanı sıra, Engels de çoğu Avrupalı ya da Avrupa-merkezci düşünür gibi, Avrupalılığı akılcılıkla, Asyalılığı akıl-dışılıkla aynı anlamda kullanır, eşdeğer tutar. Türk ordusunun Asya’ya özgülüğü ya da düşünsel yetersizliğine ilişkin söylemini “Türklerin genel konumunu belirleyen bir etmen” olarak tanımlaması ve genellemeye dönüştürmesi bu savı doğrulamaktadır.

Engels anılan irdelemeyi bitirirken, Türk ordusunun her bakımdan kendisinden güçlü olan Rus ordusuna karşı başarılı olup olamayacağının yetenekli bir asker olan Ömer Paşanın kişisel niteliklerini ortaya koymasına bağlı olacağını vurgular.

Friedrich Engels: ‘Kutsal Savaş’⁶²

15 Aralık 1853 tarihinde yayımlanan bu yazısında Engels, Türk ve Rus ordularının özellikle Doğu’daki durumunu tartışır. Yazının başlangıç tümceleri şöyledir: “Sonunda Tuna boylarında savaş başladı; iki taraf için de geçerli olan bir dinsel fanatizm savaşı; Ruslar için bir geleneksel emel savaşı; Türkler için de bir ölüm kalım savaşı.” Rusların, Engels’in sözünü ettiği ‘emellerine’ bu savaşla ulaşamadıkları bir yana, Osmanlı İmparatorluğunun gerçekten bir ölüm kalım sürecine girdiği açıktır.

Yazının devamında Engels şu görüşlerin altını çizerek: “Türk ve Avrupa’da elverişsiz koşullarda savaşa girmesine karşın, ... ‘asya’daki durumu farklıdır’”, başka bir deyişle,

Asya'da koşullar Türkiye'nin lehinedir. Doğuda Türk-Rus çekişmesinde Kara Deniz belirleyici konumdadır. Bu nedenle, Kara Deniz'e egemen olan güç, Kara Deniz'in çevresini de denetleyebilir. Bu stratejik durumu gözetecek, Avrupalı devletlerin ortak donanmaları Türkiye lehine savaşa müdahale etmelidir. Bunu yapmadıkları taktirde, Kara Deniz büyük bir olasılıkla Ruslara ait olacaktır.

Ruslar, Batum ve Tiflis yollarını kesin bir biçimde denetimleri altına alabilirlerse, *"istihkamları Asya'ya özgü bir tarzda"* oluşturulmuş olan Erzurum'u bile ele geçirebilirler. Bu nedenle, *"Batum, tüm Asya Türkiye'si için bir anahtar"* işlevine sahiptir. Tarihin seyri, Engels'in bu değerlendirmesini büyük ölçüde doğrulamıştır.

Engels kendisine ulaşan bilgilere dayanarak, askeri bakımdan *"Avrupa'da güçsüz düşen Türkiye'nin Asya'da belirgin bir üstünlük"* sağlayabileceğini belirtir. Türkiye'nin Asya ordusunun komutanı olan Abdi Paşanın gücü, yazarın saptamasına göre, *"Bedevi, Kürt ve öbür düzensiz birliklerin toplu katılımıyla"* sürekli artmaktadır. *"Dağlık bölgelerde savaşmaya alışkın olan Kürt ve Bedevi"* atlı askerleri, Rus birliklerine büyük kayıplar verdirecekleri gibi, *"Kafkasya'daki dağlı halklarla da gizli bağlantılar"* kurabilirler. Bununla birlikte, eğer Ömer Paşa, Batum'dan Erzurum'a giden yolu kapatamaz ve böylece Rus çekirdek ordusuna zarar veremezse, bu tür düzensiz birliklerin başarıları çok kısa ömürlü olabilir.

Engels'e göre, Türklerin Asya'daki durumu, Avrupa'ya göre daha parlaktır; ancak, Asya'da başarılı olabilmeleri için, önemli bir konumda bulunan Batum'u korumaları gerekmektedir. Kafkasya'ya doğru ilerlemeleri Türklere *"dolaysız bağlaşıkları olan dağlı topluluklara"* giden yolu açacaktır. Türkler bu yolda ilerleyebilirse, Güney Kafkasya'daki Rus ordusunun Rusya'yla bağlantısını bir darbeye kesebilir; yenildikleri takdirde ise, Batum, Trabzon ve Erzurum'u yitirebilirler. Bu nedenle, Türkler bir saldırı savaşı yürütmeye yönelecektir.

Engels'in "*dağlı halklar*" diye adlandırdığı Anadolu'nun Doğusunda ve Kafkasya'da yaşayan toplulukları "*Türkiye'nin dolaysız bağlaşıkları*" olarak değerlendirmesi ve bu değerlendirmeyi belli bir sıklıkla yinelemesi, askeri çözümlemenin bir gereği olmasına karşın, Doğu topluluklarına bakışı kapsamında '*yabanıllık*' yargısı da içerir ve yansıtır niteliktedir.

Karl Marx: 'Afganistan'da İran Etkinliği, Orta Asya'da Rus Etkinliği [...] Tuna Boylarında ve Asya'da Savaş Eylemleri [...]'⁶³

Marx 18 Kasım 1853 tarihli bu yazısında Engels gibi, Osmanlı-Rus savaşını irdeler ve kesinliğine güvenmekle birlikte, basından edindiği bilgiler temelinde Rusya'nın Karadağ egemenine şunları söylediğini yazar: Rusya ile Türkiye arasında bir çatışma çok yaklaşımıştır. Bu savaş, "*yurtsever ve kutsal bir özyapı*" taşımaktadır. Bu nedenle, Karadağlılar sınırlarını özenle korumalı; Osmanlı ordusunun çevre illerden yardım almasını önlemelidir.

Rusya'nın özellikle Balkanlarda Osmanlı devletine karşı kullanabileceği her türlü duyarlılığı özenle bulup çıkarmaya, bu duyarlılıkları dinsel ve ulusçu duygulara büründürerek güncelleştirmeye ve böylece Osmanlılara karşı cepheyi genişletmeye uğraştığı belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Marx, '*İran Sözleşmesi*' ('*Der Persische Vertrag*'; Marx-Engels : '*Werke*'; 12. Bd., s.226-229) adlı 12 Haziran 1857 tarihli yazısında sözü Afganistan'a getirir ve Afganistan'ın kendi içinde "*bütünlüklü ve düzenli bir devlet*" olmadığını öne sürer.

Yazarın değerlendirmesi uyarınca, "*Afganistan, çeşitli kabileler ve devletçikler için kullanılan salt şiirsel bir nitelemedir.*" Bu nedenle, Afganistan, "*bir devlet işlemi*" görmemelidir.

İçinde bulunduğumuz dönemde Afganistan'da yaşananlara bakıldığında, Marx'ın ne denli ileri görüşlü bir tutumla olayları çözümlemeye çalıştığı söylenemez mi?

Marx anılan yazısında İngiltere'deki işçi eylemlerine de değinerek, söz konusu eylemlerde ortaya çıkan "şiddet" eğiliminin yanlışlığını şu sözlerle anlatır: *"Viganlı kömür madeni işçilerince gerçekleştirilen ve yedi insanın kanıyla ödenen amaçsız şiddet eylemlerini savunmaktan çok uzağım. Öte yandan, işçi sınıfının en alt katmanlarını oluşturan maden işçilerinin 'barışçıl, düzenli ve dingin' davranmalarının ne denli zor olduğunu da anlıyorum."*

Marx'ın yukarıda anılan yazısında işçi eylemleri bağlamında 'şiddet' konusunda söyledikleri çok açıktır. Onun şiddeti onaylamadığını gösteren bu saptama, hangi görünümle ortaya çıkarsa çıksın, Marksizme dayanarak şiddetin çözüm olarak görülemeyeceği ve gösterilemeyeceğinin bir kanıtıdır. Bunun yanı sıra, yukarıdaki sözler, en azından şiddet kullanımını gerekçelendirmek için, Marx'ı dayanak yapmanın yersizliğini de anlatmaktadır.

Friedrich Engels: 'Türk Savaşının Seyri' ⁶⁴

Bütünlüğü ve biçemi gözetildiğinde, olumlu bir Türkiye görünümünden söz etmeye olanak veren bu yazı, 25 Kasım 1853 tarihinde yayımlanır. Engels söz konusu yazısında, Osmanlı-Rus Savaşı bağlamında Tuna boylarında savaş etkinliklerinin başladığını, Ömer Paşa'nın Vidin yakınlarında Tuna'yı geçtiğini belirtir ve savaşın gidişi hakkında çelişkili bilgiler geldiğini vurgular.

Engels de Marx gibi, Osmanlı ordusunun Tuna'yı geçmesini askeri bakımdan hatalı bir girişim olarak değerlendirir ve konuya ilişkin olarak şu görüşleri dile getirir: *"Avrupa'nın en büyük nehrini, hem de en geniş ve en zor yerde iki ayrı noktada, küçümsenmeyecek ve yoğunlaşmış*

bir düşmana karşı geçmek gibi kaba bir hata yapabilecek bir yarsubay (subay adayı) hiçbir düzenli orduda olamaz." Türk ordusunun Tuna'yı geçişini bu sözlerle eleştiren Engels ayrıca, Türklerin teknik bakımdan Ruslardan geriliğini, savaş konuşlanımı ve saldırı olanakları bakımından daha elverişsiz durumda bulunduklarını, pek önem taşımayan küçük saldırıların büyütülmemesi gerektiği gibi konuları da dile getirir.

Engels'e göre, Rusya, Küçük Eflak'ı Türklere bırakacaktır; diplomatlar, çetin kış koşullarını da gözeterek, çözüm arayışına girecektir. Rusya, bu tavrını salt "*cömertlik ve barışçılık*" olarak göstermekle yetinmeyerek, "*zorla ele geçirdiği bölgeler üzerinde bir tür hak*" elde edecektir. Ayrıca, Ruslar, Avrupa'daki sözüm ona "*cömertliklerinden*" dolayı, çok kötü durumda bulundukları Asya'da kendilerini tehdit eden tehlikelerden kurtulacaklardır.

Türklerin Doğu cephesindeki durumunun Balkanlar'dan iyi olduğu kanısını dile getiren Engels şu gelişmeleri olası görür: Doğuda Ruslara göre daha elverişli durumda bulunan Türkler etkenleşebilir, denizde tutunabilir ve Şamil ile bağlantı kurabilirlerse, "*bütün Kafkasya'da genel bir ayaklanmaya neden olabilirler.*"

Engels'in yukarıdaki tümcelerde vurgulamak istediği temel görüş, Rusya'nın yayılmacı ve yararcı yaklaşımına karşı uyanık olunması gereğidir. Rusya, özellikle Avrupa'da sözü edilen tutumunu gizlemek amacıyla, askeri bakımdan yitirdiği savaşlar sonucunda bırakmak zorunda kaldığı yerleri bile, cömertlikten ve barışçılıktan dolayı bıraktığı izlenimi yaratmaya uğraşmaktadır.

Türkiye, Doğuda Rusya'ya karşı birçok bakımdan üstün ve elverişli konumdadır. Türkiye'nin Kafkasya'daki başarısı, tüm Kafkasya'da genel bir ayaklanmaya uygun bir ortam hazırlayabilir. Bu sözlerden çıkarımlanması gereken doğal sonuç şudur: Türkiye'nin başarısı, Rus despotizminin etki alanını daraltabilir; bu da Avrupa ve Balkanlar'da toplumsal ilerleme ve devrimin

koşullarının oluşmasına katkı yapabilir. Bu nedenle, Rusya'ya karşı Türkiye desteklenmelidir.

Friedrich Engels: 'Rus Yenilgileri'⁶⁵

28 Kasım 1853 tarihinde yayımlanan bu yazısında Engels, savaşa ilişkin olarak Türk generallerden henüz özgün bilgilerin ulaşmadığını, her türlü belirsizliğe karşın, Türklerin savaşı *"büyük bir ustalıkla ve sürüp giden coşkuyla"* yürüttüklerini yazar. Engels, Ömer Paşanın askeri *"yeteneklerinden ve yetkinliğinden"* övgüyle söz eder. Salt komutanlardan değil, Türk askerlerin savaşçılığından da övgüyle söz eden Engels, konu hakkında şu görüşleri öne çıkarır: Rusların üstünlüklerine ve askeri açıdan elverişsiz koşullara karşın, Osmanlı ordusunu oluşturan Türkler başarıyla ve kahramanca savaşmaktadır. Yazar açık bir yakınlık duygusunu ortaya koyan şu beklentinin altını çizer: *"Bu başarıların, çok daha belirleyici zaferlerin başlangıcı olmasını bekliyoruz."*

Osmanlı ordusuna ilişkin olarak Batıya çok az bilgi ulaştığını öne süren Engels, Osmanlı savaş yönetiminin gerektiğinde Sırbistan'da operasyon yapabilmek için, Sofya'ya 25 000 asker yığmasını, askeri bakımdan *"hata"* olarak nitelendirir.

Henüz sonal utku olmasa da, Ruslara karşı kazanılan utku, moral açıdan Türk ordusunun savaş gücünü yükseltmiştir. Bu bağlamda İsmail Paşadan, başka bir deyişle, General Guyon'dan övgüyle söz eden Engels'in anlatımına göre, İsmail Paşa, diyesi, ilk ve asıl adıyla General Guyon bilinen cesaretinin yanı sıra, *"Macar Savaşında gözü pek, enerjik ve çok çabuk bir subay"* olarak ünlenmiştir. İsmail Paşa, ya da Engels'in adlandırımıyla, General Guyon, Osmanlı ordusunda çok üst düzeyli komuta görevleri üstlenmesine karşın, Hristiyanlığı bırakmamıştır; Hristiyan inancını korumuştur. Hristiyan kimliğiyle Osmanlı ordusunda komutanlık yapmıştır.

Osmanlı ordusunda Müslüman olmadığı halde, ordu komutanlığı yapmış başka komutanın ya da komutanların var olup olmaması bir yana, General Guyon örneği, Osmanlı ordu yönetiminin görece ve tekil durumlarla sınırlı kalsa da, dinsel bağnazlık yerine, mesleksel yeterlilik ölçütünü benimseyerek, akılcı davranış biçimini yeğlediğini göstermesi bakımından ilginçtir.

Engels'in yazısının yer aldığı kaynakta verilen bilgiye göre, General Richard Debaufre Guyon (1803-1856) İngiliz kökenli bir subaydır. Macar Devrim Ordusunda general olarak görev yapmıştır. Macar Devriminin yenilgisinden sonra, Osmanlı ordusuna katılmış ve 1853 yılında Kafkasya'da Osmanlı birliklerine komuta etmiştir.

Özellikle Doğuda Osmanlı ordusunun başarılarından Engels'in hoşnutluk duyduğu anlaşılmaktadır. Engels'e göre, *"Osmanlı ordu yönetiminin beceri ve etkinliğinin"* ortaya çıkması sürecinde Balkanlar'daki Osmanlı ordusu komutanı Ömer Paşa *"daha güçlü, daha savaş yetenekli"* duruma gelmiştir. Türklerin başarılarına koşut olarak, *"Moskofların övüngeleli yeteneksizliği"* iyice belirginleşecektir.

Friedrich Engels:

'Türk Savaşının Daha Sonraki Seyri' ⁶⁶

Engels, 07 Aralık 1853 günü yayımlanan bu yazısının girişinde, Türklerin *"ağır savaşımın sonucunda ve sürekli olarak daha büyük bir güce karşı konumlarını korumayı başardıklarını"* belirtir.

Ömer Paşa komutasındaki *"etken ve utkulu"* Türk ordusunun, Tuna'yı iki noktadan geçme eyleminin, askeri deneyimlere göre olağan dışı olduğu görüşünü yinleyen Engels, Türk ve Rus ordularının yanlış değerlendirildiğini, Türk ordusuna ilişkin oldukça kesin veriler bulunmasına karşın, Rus ordusuna ilişkin verilere yeni ulaştıklarını yazar.

İki orduya ilişkin verileri irdeleyen Engels'e göre, Rus ordusunun bir "çıkma" olan Eflak'a girmesi ve birkaç ay orada bulunması, on beş bin askerinin orada hasta olması, Rusların "cüretkarlığından" başka bir şey değildir. *"Dikkatli ve emin olmaya özen gösteren halk olarak bilinen Rusların böyle bir şey yapması akılla açıklanamaz!"*

Yukarıdaki değerlendirmeler, Engels'in de Marx gibi, Ruslara karşı en azından belirgin bir mesafe koyduğunu, onları yerine göre akılla bağdaşmaz davranışlar içerisinde bulunabilen bir halk olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Olayların geldiği noktada, Türklerin Rus ordusunu Eflak'tan kovmasının ancak *"olağandışı bir askeri yönetim hatası"* ile olası olduğunu öne süren Engels, ticarete kullanılan *"zaman paradır"* deyimini, *"zaman birliktir"* biçiminde askersel alana uyarlar ve hızlı davrananın başarılı olacağını savlar. *"Zaman birliktir"* sözüyle Engels, askeri birliği dolayısıyla da asker sayısı çok olan tarafın, zamanı da iyi kullandığı taktirde, başarıya daha yakın olduğunu anlatmak ister.

Engels'e göre, Türkler de Ruslar da bu deyimde anlamını bulan kuralın gereğini yerine getirmemektir. Bunun yanı sıra, Türk askerleri, sayıca az da olsalar, düşmanla karşılaştıklarında, *"mükemmel bir durumda"* çıkmayı başarmıştır. Özellikle *"topçu birlikleri büyük ustalık ve yararlık göstermiş, birinci sınıf keskin nişancılar yetiştirmiştir."* Türk topçuları, bu ustalıklarını üst düzey Rus subaylarını vurarak kanıtlamışlardır. Piyadeler de *"büyük bir cesaret ve dayanıklılıkla"* düşmana saldırmıştır.

Engels, gelen bilgilere göre, Türk ordusunun Asya'daki durumunun Avrupa'dakinden daha elverişli, Rus ordusundan daha üstün olduğunu bir kez daha yineler. Engels'in anlatımına göre, Çar açısından savaş her yerde *"kötü bir yazgıyla"* başlamıştır; Kafkasya'da Çerkez boylarının çok yönlü ayaklanmaları, Voron-

zov'un iletişimini kesmektedir. Engels, bu kötü başlangıcın sürmesini, *"savaşın, Rus hükümeti ve halkına, hırsını ve kibrini gemlemeyi ve gelecekte kendi işleriyle uğraşmayı öğretmesini"* dileyerek yazıyı bitirir.

Friedrich Engels: 'Tuna Boylarında Savaş'⁶⁷

Engels'in bu yazısı 16 Aralık 1853 günü yayımlanmıştır. Bu yazının da başlıca konusu, Osmanlı-Rus savaşıdır. Yazının genel havası, Ömer Paşa komutasındaki Türk ordusunun başarılı bulunduğu izlenimini vermektedir. Engels'in Türk ordusuna ilişkin olumlu değerlendirmesi kendisini ayrıntılarda göstermektedir. Engels, örneğin, Ömer Paşanın savaşa ilişkin yazanağını (raporunu) ve eylemlerini *"güvenilir"* bulmasına karşın, Türk komutanın, kıstırdığı ve zor duruma soktuğu Rus ordusuna *"büyük yitimler vermeksizin, geri çekilme olanağı verdiği"* için izlediği taktiği yerinde bulmaz.

Eflak'ta bulunan Türk ordusunun *"uygun zamanda gerekli adımları atmış ve bunu istemiş olsa"*, Rus ordusunu yenecek durumda olduğu kanısını dillendiren Engels, *"Avrupa diplomasisinin karışmasının, Divan'ın kararsızlığının ve Sırbistan'a karşı uygulanan Türk politikasının süreksizliğinin"* de savaşın gidişi üzerinde olumsuz etki yaptığını düşünür.

Engels'e göre, Ömer Paşa, *"Rusların zayıflığını"* görmüştür ve *"savaşma isteği yüksek"* bir orduya sahiptir; ancak, Türk ordusu Oltenitza muharebesiyle moral kazanmış olmasına karşın, zaferden sonra dokuz gün süren *"etkinsizlik"*, Tuna gerisine *"gönüllü geri çekiliş"* ile sonuçlanmıştır. Söz konusu etkinsizlik ve geri çekiliş, Türk ordusunun utku sevincini azaltmasa da, Ömer Paşanın saygınlığını azaltmıştır. Engels bu saptamayla, daha önceki irdelemelerinde vurguladığı *"savaşta zamanın ve zamanlamanın belirleyiciliği ilkesine"* gönderme yaparak, Ömer Paşanın söz konusu ilkeyi gereği gibi gözetmediğini duyumsatır.

Bununla birlikte, Engels'in Türk ordusuna ve Ömer Paşanın kişiliğinde Türk ordu komutanlığına ilişkin yaptığı değerlendirmeler, Avrupa'da ilgili çevrelerde Türk görünümünün olumluluk kazanması bakımından önemli katkı olarak görülebilir.

Karl Marx: 'Türk Savaşı'⁶⁸

Marx'ın Türkiye görünümüne olumlu bir bakış içeren yazılarından biri de, 16 Aralık 1853 tarihinde yayımlanan bu yazısıdır.

Marx'ın yaklaşımınca, Türk-Rus savaşında önemli sayılabilecek bir muharebe olmamasına karşın, "*Rus generallerden daha nitelikli olan Rus diplomasisi*" yeniden işe koyulmuş, Hünkar İskelesi Anlaşmasının yaptırıma bağlanmasıyla sonuçlanan üzüntü kötü Londra Konferansının (1840-1841) yeniden canlandırılması, İngiltere'de hükümet yanlısı basında işlenmeye başlamıştır. *Times*, örneğin, "*pasifikasyona (barıştırmaya; OBK) doğru atılmış enerjik adımlardan*" söz etmekte, diyesi, kendilerini Türkiye'nin koruyucusu olarak adlandıran ülkelerin Türkiye'ye yönelik "*silahlı barıştırım*" girişimini duyumsatmaktadır.

Marx bu bağlamda "*yanlış anlaşılması olanaksız olan bir büyük diplomatik olgudan*" söz eder. Bu diplomatik olgu, İngiliz bakanlar kurulunca İstanbul'a gönderilen ve oradaki İngiliz büyük elçi tarafından Babıali'ye sunulan bir notadır. Marx'ın anlatımınca, Divan tarafından geri çevrilen bu notanın, geçen Mayıs ayında Prens Mençikof'un ultimatoma verdiği yanıtın "*ikinci baskısından başka bir şey olmadığı*" açığa çıkmıştır.

Marx, özellikle İngiliz yetkililerin ve basının bazı kesimlerinin hem Osmanlı devletinin koruyucusu gibi bir izlenim uyandırmaya uğraştıklarını, hem de Osmanlı devletini zayıf düşürecek işler yaptıklarını belirginleştirmek ister. Olayların ve olaylara karşı İngiliz yetkililerce takınılan ikiyüzlü tavrın görülürleştirilmesini kolaylaştırmak amacıyla, sözü Palmerston ve Abedeene'e getirerek, şu görüşle-

rin altını çizer: Palmerstonlar ve Aberdeenler, durumların değişmesine karşın, *"Türkiye ile Rusya arasındaki savaşçıl ilişkilerin değişmeksizin kaldığını, Batı diplomasisinin gözünde ise, ne Türkiye'nin bir şey kazandığını, ne de Rusya'nın bir şey yitirdiğini"* Sultana anlatmak istemektedirler.

Marx, Türk-Rus savaşı açısından önemli gördüğü Sırp prensinin davranışlarını şöyle değerlendirir: Sırp prensi Alexander, Türk birliklerinin Sırbistan'dan geçmesini yasaklamakta, Osmanlı Sultanından Rus başkonsolosunun geri dönmesini istemekte, Türkiye ve Rusya'yı Tuna prensliklerinin eşit konumlu iki koruyucu devleti olarak görmektedir. Marx'a göre, Sırp prensinin bu davranış ve istemleri, Sırbistan ile Türkiye arasında ciddi çatışmalara yol açabileceği gibi, içinde bulunan anda *"Türkiye'yi Batı diplomasisinin tuzağından kurtarabilmenin biricik aracı"* da olabilir. Marx bu kapsamda önemli bir belirleme yapar: İçinde bulunan durumda, *"iflas etmiş olan Avusturya'yı tehlikeli yalnızlığından çıkaran, Avrupa savaşı olasılığını yükselten, Türkiye'yi devrimci taraf ile bağlaşıklık kurmaya zorlayan her olay, Türkiye açısından, hiç olmazsa, Rusya ile arasındaki çatışma bakımından yararlı olabilir."*

Marx yukarıdaki sözleriyle, Osmanlı devletinin, Avrupalı devletler ve Rusya tarafından zor duruma sokulduğu ölçüde, öncelikle Avrupa'da ilerleme ve devrim için savaşım veren güçlere yaklaşacağını, onlarla bağlaşıklık kurarak, güç birliği içerisine gireceğini düşündüğünü açığa vurmaktadır. Osmanlı yönetimi olayların gidişi içerisinde, Marx'ın sanısı, varsayımı doğrultusunda davranmamış, böylece de Marx'ın bir anlamda düşlediği devrimci sürece katılmamıştır.

Marx'ın Türkiye tarihi bakımından önem taşıyan bir başka saptaması, Osmanlı devletinin çöküş nedenleriyle ilgilidir. Marx'a göre, *"Türkiye'nin çöküşünü sağlayan iç nedenler etkinliğini sürdürmektedir."* Çöküşü gündeme getiren iç nedenler varlığını, dolayısıyla da etkinliğini

sürdürdüğü sürece, çöküşü engelleyici etmen ya da önlem dışıdır. Bu nedenle, *"Avrupa'daki Türk rejimi köklü bir biçimde dönüştürülmek suretiyle"*, çöküşü hazırlayan iç nedenlere karşı önlem alınabilir. Bu saptamalar, Marx'ın, Rusya'nın yayılmacılığını ve Avrupa devrimine karşı bir engele dönüşmesini önleyici bir güç olarak Osmanlı devletini gördüğünü, bu nedenle de Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünü koruyarak dönüşmesini yararlı bulduğunu gösteren belirtilerdir.

Bunun yanı sıra, Marx'ın daha önce irdelediğim bazı yazılarında Osmanlı devletinin mutlaka çökeceği için, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik bir siyasetin kökten yanlış bir tutum olduğu yolunda görüşler savunduğu da ortadır. Bu durum da, Marx'ın ya da Marx ve Engels'in Türkiye yazılarının bazılarının güncel ve konjonktürel gelişmelere göre içerik kazandığını göstermektedir.

Karl Marx: 'Dörtlü Anlaşma- İngiltere ve Savaş'⁶⁹

09 Aralık 1853 günü yayımlanan yukarıdaki yazısında Marx yine Palmerston ve Aberdeenlerin, *"Türkiye'yi korumak ve Avrupa'da barışı güvencelemek örtüsü altında Çarı desteklediklerini"*, hatta işi, bir Viyana Kongresini ve Londra Konferansını yeniden canlandırmaya değin götürmek istediklerini öne sürer.

İngiliz hükümetinin politikasının basın tarafından da desteklendiğini belirtmek amacıyla, Marx, *Morning Post* adlı gazetede çıkan bir yazıdan alıntılar aktarır. Marx'ın adı geçen gazeteden aktardığı alıntıda şu görüşler işlenir: Avrupalı devletler kendi aralarında yaptıkları bir protokol ile sessiz bir biçimde *"Avrupa'nın toprak bakımından bölünmüşlüğüne koruma ve savaş durumunda bulunan devletlerin aralarındaki uzlaşmazlığı bir Avrupa konferansı yoluyla sağlanacak barışçıl bir düzenlemeyle gidermeleri"* konusunda görüş birliği oluşturmuşlardır.

Avrupa'nın toprak bakımından bölünmüşlüğü anlatımı, Balkanlar'daki Osmanlı egemenliğini dile getirmek için kullanılır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Avrupa'da oluşan Sosyalist Blok için de aynı anlatımın yeğlenmesi ilginç bir rastlantı olarak yorumlanabilir. Avrupa'nın siyasal ve coğrafi *"birlik ve bütünlüğünü"* tek din, tek tip siyasal ve toplumsal sistemde gören monolitik anlayışa göre, Sosyalist Blokun dağılmasından sonra artık Avrupa birlik ve bütünlüğe kavuşmuş olmalıdır.

Yukarıda anılan yazıda belirtildiği kadarıyla, söz konusu Avrupa konferansının hazırlıkları yapılırken *"Çarın saygınlığına gölge düşürülmemesine ve Türkiye'nin çıkarlarının tümüyle korunmasına, Türkiye ve Rusya arasında yapılacak İyi İlişkiler, Barış ve Ticaret Anlaşması yoluyla"* özen gösterilecektir.

Avrupalı devletlerin yapmak istedikleri anlaşma, anılan gazetede yazıya göre, bu amaçla da sınırlı kalmamakta, Osmanlı yönetiminden *"1841 yılında Boğazlara ilişkin olarak yapılan anlaşmaya uyması ve Tuna prenslikleri ve Sırbistan'ın temel yasalarına ve ayrıcalıklarına saygı göstermesi ve toprakları içerisinde Hristiyan dinini koruması"* istemini de kapsamaktadır. Yine basında yer alan haberlere göre, Avrupalı dört devlet, anlaşmanın koşullarını belirlemiştir ve Rusya ve Türkiye'yi, *"gerektiğinde, bu koşulları kabule zorlayacaktır."*

Marx'ın anlatımına göre, dört devletin bu girişimi dolaysız olarak Londra Borsası'na da yansır ve borsa işlemlerini etkiler. O dönemdeki Londra Borsası, yapısal nitelikleri bakımından bugünkü İstanbul Borsasına benziyor olmalı.

Yazının devamında Marx, Avrupa devletlerinin gizli ereklerinin alınan kararları Türkiye'ye zorla kabul ettirmek olduğunu belirterek, söz konusu devletlerin barış savıyla ortaya çıktıkları durumların, Rusya'nın işine yaradığını, Osmanlı devletinin ise toprak yitimine uğradığını örneklerle açıklar.

Marx'ın savlmasına göre, Avrupa devletlerinin bu son "*barış ya da barıştırm*" girişimi, özünde Osmanlı yönetimine "*Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki koruma hakkını onaylattırmaktır*"; çünkü, anılan girişim, Osmanlı yönetiminin egemenliği altındaki topraklarda yaşayan Hristiyanların korunması konusunda salt Rusya'ya karşı değil, bütün Avrupa'ya karşı yükümlü sayılmasını öngörmektedir.

Bu saptamalardan da anlaşılacağı gibi, Avrupalı devletler, Rusya ile Türkiye'yi barıştırmaya ve Avrupa'da barışı güvenceleme olarak adlandırdıkları girişimle asıl olarak, Osmanlı devletinin bağımlılığını tüm Avrupa düzeyine yaygınlaştırmayı amaçlar. Osmanlı uyruğu Hristiyanların korunması konusunda Osmanlı yönetiminin tüm Avrupa'ya karşı sorumlu tutulmak istenmesinin bunun dışında başka bir nedeni olamaz.

Marx'ın da çok yerinde bir çözümlemeyle ortaya koyduğu gibi, Avrupalı devletler, "*Avrupa'da bir Türk İmparatorluğu istememekte; imparatorluğun Avrupa'daki varlığını geçici görmekte*"; bu nedenle, Rusya'ya karşıymış gibi davranmakla birlikte, Rusya'nın Osmanlı topraklarını "*parça parça yutmasına*" bilerek göz yummaktadır. Rusya'nın Avrupa'da ve özellikle Kafkasya'da Osmanlı devletine karşı yürüttüğü savaş konusunda da Avrupa, oyalama yöntemi uygulayarak, Rusya'nın savaşın gerektirdiği koşulları sağlamasını kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda hemen belirtmek gerekir ki, Marx'ın kendisi de Avrupa'da bir Türk devleti istememektedir. Nitekim bu tutumunu birçok kez ortaya koymuştur.

Karl Marx:

'Rus Zaferi-İngiltere ve Fransa'nın Durumu'⁷⁰

Marx yukarıda anılan 13 Aralık 1853 tarihli yazısında da başta İngiltere olmak üzere, Batılı devletlerin kandırma ve oyalama politikalarını, basından aktardığı yorumlarla destekleyerek açıklamak ister.

Marx'ın bu yazıda ele aldığı başlıca konu, 30 Aralık 1853 günü Ruslarca gerçekleştirilen Sinop baskınıdır. Ruslar anılan baskın sırasında Sinop'ta demirlemiş bulunan Osmanlı donanmasına büyük zarar verirler ve donanmayı önemli ölçüde etkisizleştirirler. Bu yazının yer aldığı kaynağın ileri sürdüğüne göre, Sinop'ta Ruslarca kazanılan utku, Rus donanmasının Kara Deniz'deki gücünü sağlamlaştırmanın yanı sıra, İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı tutumlarının belirginleşmesine de neden olur. Marx'ın saptamalarından, Rus kaynaklarının konuya ilişkin anlatımlarını güvenilir bulmadığı anlaşılmaktadır.

Marx, Sinop baskınıyla ilgili olarak basında yer alan şu yorumu katılarak aktarır: *"Bizim filomuz, Rusların Türkiye'ye yapacağı bir saldırıyı engellemek için orada bulunmamaktadır.[...] Filo, Kara Deniz'in, Rusya'nın bir iç gölüne dönüşmemesi için gerekli denetimleri yapmak için orada bulunmamaktadır. Filo, bağlaşığımıza yardım etmek ve onu çöküşten kurtarmak için orada bulunmamaktadır.[...] Sanımıza göre, Rus amiraller, İstanbul'a bir kurşun atımlık uzaklıkta manevra yapabilirler; Lord Aberdeen ne ölçüde müdahale ederse, İngiliz filosu da o ölçüde müdahale edecektir. Halk bu türden pahalı şakalara daha ne denli katlanacaktır?"*

Yukarıda aktarılan tümceler göstermektedir ki, basının bir bölümünün ve İngiliz hükümetinin uyguladığı, Marx'ın belirlemesiyle, *"ikiyüzlü"* politika, asıl olarak *"yanıltma ve kandırmaya"* dayanır. İngiliz hükümeti, hem iç ve dışta Osmanlı devletinin bağlaşığı olduğu savını sürekli olarak dilinden düşürmez, hem de bağlaşıklığın gereğini yerine getirerek, Osmanlı devletini desteklemez.

Marx'ın konuya ilişkin olarak İngiliz hükümetine yönelttiği eleştiriler de bu noktada düğümlenir. Yazara göre, İngiliz yönetimi ya Osmanlı devletini destekliyormuş, onunla bağlaşıkmış gibi davranmamalı, ya da, eğer gerçekten bağlaşıksa, bağlaşıklığın gereğini yerine getirmelidir.

Marx'ın savına göre, İngiliz koalisyon bakanlığı, çarın, Türkleri karada değil de denizde yenmiş olmasından üzüntü duymaktadır. Basının büyük bir bölümü, İngiliz hükümetinin bu türden *"tutarsız"* davranışlarının bir sonucu olarak *"diplomatik bir komediden"* söz eder. Marx ise, İngiltere'nin Türkiye'yi *"ateşkese zorlamasının, ancak çara ordularını istediği yerde toplamak için gerek duyduğu zamanı kazandırmaya yarayacağı"* kanısını dile getirerek, İngiltere tarafından izlenen tutumun *"çarı, Avrupa'nın hakemi durumuna getirdiğini"* yazar.

Karl Marx: 'Palmerston'un İstifası'⁷¹

İngiliz oligarşisinin temsilcisi ve hükümetin ikiyüzlü politikalarının başlıca belirleyenlerinden olan Palmers-ton'u *"utanmaz bir kişi ve tam bir taktikçi"* olarak nitelendiren Marx, 31 Aralık 1853 tarihli bu yazısında adı geçenin, Doğu Sorununun çözülemez bir nitelik kazanması sürecinde oynadığı rolü konulaştırır. Marx, sözde Osmanlı toprak bütünlüğünden yana olan, özündeyse izlediği doğrultuyla Rusya'nın devinim alanını genişleten Palmerston'a ilişkin şu görüşleri ileri sürer: İngiliz *"polis örgütünün işlevini sığınmacılara karşı muhbirliğe indirgeyen"* Palmerston, Çarın entrika ve savaş ağını daha da genişlettiği, Sırlar ve Boşnaklar arasında silahlı bir çatışmayı yarattığı kritik bir anda sorumluluktan kaçarak görevinden ayrılmıştır. Osmanlı yönetimi de Palmers-ton'un *"ihametçi ve küçük hesaplı zayıflığını"* kavramıştır.

Marx, İngiliz halkının tutumunu da sert bir biçimde eleştirerek şu değerlendirmeyi yapar: İngiliz halkının *"duyarlılığı törpülenmiş, yurt dışında ulusal gururu örse-lenmiştir"*; bunun yanı sıra, *"ülke içerisinde grevler, kıtlıklar ve ticari durağanlık"*, halkı kasıp kavurmaktadır.

Marx, İngiliz oligarşisinin en önde gelen temsilcilerinin *"utanmaz yararcılıkları"* ve halkın bir yandan ilgisizliği ve aldırışsızlığı, öbür yandan ağır yaşam koşulla-

rına katlanmasına ilişkin eleştirel tutumunu böyle betimlerken, daha önce mesafeli yaklaştığı David Urquhart'ın '*Rusların Yayılması*' adlı yapıtını olumlu bir yaklaşımla anar. Marx'a göre, Urquhart, adı geçen yapıtı, basında çıkan yorumları ve Rusya karşıtı toplantılarda yaptığı konuşmalarla, Rusya'nın yayılmacılığının yanı sıra, Palmerston gibilerini de ciddi biçimde sarsmış, Türk Sorununun doğru kavranılmasına önemli katkılar yapmıştır.

Friedrich Engels :

'Türk Savaşının Daha Sonraki Seyri'⁷²

Engels, 09 Ocak 1854 tarihli bu yazısını asıl olarak Ruslarca gerçekleştirilen '*Sinop Baskınına*' ayırır. Babıali'nin suskunluğunu uğranılan başarısızlığa bağlayan Engels, Rus verilerine göre, söz konusu baskını değerlendirdiğini belirtir.

Anılan yazının bütünü gözetildiğinde, Engels'in söz konusu olayı büyük ölçüde Türk yanlısı, Rus karşıtı bir yaklaşımla irdelediği söylenebilir. Sinop Baskınında Türklerin bir dizi inanılmaz hatasını dile getiren Engels, yıkım ve kıyımın başlıca nedenini "*Batı diplomasisinin uğursuz müdahalesi ve İstanbul'daki Fransız ve İngiliz büyük elçilikleriyle bağlantılı bulunan bazı çevrelerle, Ruslar arasındaki gizli işbirliğinde*" görür.

Kafkasya'da "*başkaldıran dağlı halklara*" silah ve mühimmat yardımı götürmek üzere Sinop'ta bulunan Osmanlı filosunun durumunu, saldırıyı gerçekleştiren Rus deniz gücünün özelliklerini ve baskın planını ayrıntılı betimleyen Engels, Türklerin yaklaşmakta olan Rus savaş gemilerini "*kulelerden ve minarelerden görememiş olmalarını*" şaşkınlıkla karşılar; Türk gemilerinin bakımlarının yapılmamış olmasını, baskın sırasında Rus gemilerini bombalayamamaları gibi konuları anlamakta zorluk çeker.

Fırtınalı bir günde dört saat süren baskın, Engels'e göre, tam bir kara savaşı biçiminde gerçekleşir. Çarpışmanın böyle olması, Ruslar için büyük bir şans olmuştur; çünkü, *"Polonyalı Yahudilerden oluşan Rus deniz gücünün"*, Engels böyle düşünür, *"açık denizde gerçekleşen bir çatışmada iyi bilinen Türk gemilerine dayanmaları pek söz konusu olamazdı."* Ayrıca, Ruslar, denizden karaya doğru saldırdıklarından, Türk gemilerine isabet etmeyen top mermileri *"kentini tümüyle tahrip olmasına yol açmıştır."* Rusların verdiği bilgilere göre, *"Türk mahallesi tümüyle yakılıp yıkılmasına karşın, Yunan mahallesi bir mucize sayesinde yıkımdan kurtulmuştur."*

Engels'in *"bir mucize sonucu Yunan mahallesi yıkımdan kurtulmuştur"* demesi, Rus yetkililerin konuya ilişkin açıklamasına inanmadığını duyumsatmak içindir. Engels'in kanısına göre, Ruslar, Sinop'taki Rum mahallesini bilinçli olarak bombalamamıştır. Buna karşın, yine bilinçli olarak Müslümanların yaşadığı mahalleleri yerle bir etmişlerdir

Sinop'ta yenilmelerine karşın, Engels'in anlatımına göre, Türkler *"görülmemiş bir kahramanlıkla savaşı sürdürmüş, çarpışma boyunca hiçbir Türk gemisi bayrak indirmemiştir."* Sinop Baskınıyla, Türkler deniz güçlerinin önemli bir bölümünü yitirmiş, Ruslar geçici bir süre Kara Deniz'i istila etmiş, Türk halkının morali bozulmuştur. Bütün bunlar da *"Batı diplomasisinin 'iyi hizmetlerinden' dolayı"* olabilmiştir.

Ruslarca yapılan açıklamaları çözümleyen Engels, Rusların yalnız 120 kişiyi esir almalarını, geriye kalan *"yaralıların tümünün Ruslar tarafından savaş alanında yok edilmiş olduğunun itirafı"* olarak yorumlar.

Friedrich Engels: 'Avrupa Savaşı'⁷³

10 Ocak 1854 tarihli bu yazıyı Engels, Osmanlı-Rus Savaşı açısından önemli sayılan iki olaydan , Türklerin

Oltenitza ve Rusların Sinop utkularından sonra ve İngiliz ve Fransız ortak donanmasının Kara Deniz'e girmesinin ardından yazmıştır. Engels de Marx gibi, uzun süreden beri sürüncemede kalan *'Türk Sorunu'* açısından Avrupa diplomasisinin *"sürekli değişken, tutarsız ve sonuçsuz etkinlikleri"* nedeniyle, artık iyice işlevsizleştiği kanısını dile getirir. Engels'e göre de, Kara Deniz'e giren ortak donanma, Ruslara saldırmayacağı ve onları engelleyici bir tutum sergilemeyeceği gibi, onlarla herhangi bir çatışmaya da girmeyecektir.

Osmanlı ordusunun Balkanlar'da Ruslara karşı askeri başarılar sağlaması, Avrupa diplomasisinin olaylara karışmaması sonucu gerçekleşmiştir. Avrupa'da çıkabilecek bir savaş, Rusya ile İngiltere, Fransa ve Türkiye'nin oluşturduğu bağlaşıklık gücü arasında olacaktır. Böyle bir durumda, başka bir deyişle, üç büyük devletin kurduğu bağlaşıklık güce karşı, Rusya da yalnız kalmayacak, Avusturya ve Prusya ile bağlaşıklık kuracaktır.

Engels'in bir yanda Rusya, öbür yanda da bağlaşıklık bir güç olarak Türkiye, İngiltere ve Fransa'nın olacağını varsaydığı ve *'Avrupa Savaşı'* diye kavramlaştırdığı savaş, öngördüğü biçimde gerçekleşmemiş, Avrupa devletleri edimde ve zamanın akışı içerisinde Osmanlı devletine karşı savaşa yönelmiştir.

Engels, Rusya'nın uydusu olacağını düşündüğü Prusya'nın tutumunu eleştirel bir dille şöyle betimler: *"Prusya her yana duyargalarını uzatacak, kendisini açık arttırmaya çıkaracak, her iki kampta da entrikalar çevirecek, develeri yutacak, ama sivri sinekleri süzecek, arta kalan birazcık özyapısını da yitirecektir."* Bu değerlendirmede yer alan *"develeri yutmak, sivri sinekleri süzmek"* deyimini, önemli şeyleri görmezlikten gelirken, önemsiz şeyleri öne çıkarmak anlamında kullanılmaktadır.

Avusturya ve Prusya'yı kastederek, Alman devletlerinden biri savaşa karışmadığı sürece, savaşın Avrupa topraklarına taşınmasının söz konusu olamayacağını öne

süren Engels, savaşın asıl olarak Kara Deniz'de odaklaşacağını ve deniz savaşı niteliği kazanacağını yazar.

Avrupalı devletlerin egemen kesimleri çıkarları doğrultusunda, hem savaştan yararlanıp, hem de savaşı Avrupa'nın dışında tutmaya özen gösterirken, Engels'in saptamasıyla, Avrupa'da "*altıncı bir güç*", var olan egemenlikleri sarsmakta, titretmektedir. Bu "*altıncı güç*", uzun süre dingin bir biçimde geri çekilmiş, ticaret bunalımı, yiyecek içecek kıtlığı ve savaş gibi nedenlerle yeniden güncelleşmiş olan "*devrimdir*." Yeniden güncellenen ve güçlenen bu "*devrimci dalga*" Avrupa'yı kapsamaktadır. Bu altıncı güç, Avrupa Savaşı tehlikesinin belirtisi olacak, Avrupalı devletler arasındaki güçler dengesini geçersizleştirecek, "*atılım gücü ve gençliğiyle*" Avrupa'nın geleceğini belirleyecektir.

Engels'in 'Avrupa Savaşı'na ilişkin görüşleri arasında yer alan bazı varsayımlarının gerçekleşmemesine karşın, anılan yazısı, Avrupa'nın oligarşik güçlerinin tutarsızlığını ortaya koyması, imgesel içerikleri bakımından Türkiye'ye ilişkin yansız değerlendirmeleri ve toplumsal ilerlemenin taşıyıcı gücü olarak gördüğü ve asıl olarak işçi sınıfından kökenlenen devrimci dalgayı büyük bir uzak görüşle çözümlemesi bakımından önem taşımaktadır.

Karl Marx: 'Batılı Devletler ve Türkiye'⁷⁴
ya da Türkiye Dostu Urquhart

Marx'ın Türk ve Türkiye imgesi açısından irdelemeye elverişli ve değer yazılarından biri de, 10 Ocak 1854 tarihli bu yazısıdır. Yazıda öne çıkarılan yaklaşıma göre, Batılı dört devlet tarafından verilen notaya karşın, Osmanlı Sarayı, Rusya ile başlatılan barış görüşmelerinin yanı sıra, halkın eğilimine uyarak, savaşın sürdüğünü halka duyurur. Marx, Ruslarca gerçekleştirilen Sinop baskını ve sonuçlarını, Engels'in biçeminden ve an-

latımından daha belirgin bir yergiyle *"ihametçi ve alçakça bir kıyım"* sözleriyle nitelendirir.

Sinop baskınının yarattığı olumsuz hava ve moral bozukluğu, Osmanlı devletinin içinde de etkisini gösterir; Marx'ın deyişiyle, *"müthiş bir öğ alma"* dalgasının doğmasına neden olur. İçerideki bu olumsuz havaya karşın, Osmanlı devletini desteklediği izlenimini yaratan Avrupalı dört devlet, Sultanın içteki zorluğu yetmiyormuş gibi, Onu Çarla görüşmelere zorlayan girişimlerde bulunur. Eski anlaşmaların yenilenmesini, Osmanlı uyruğu Hristiyanların koruma hakkının tüm Avrupa'yı kapsayacak biçimde genişletilmesini, ülkenin yönetim dizgesinin iyileştirilmesini ister.

Batılı bu dört devlet bununla da yetinmeyerek, Marx'ın nitelendirmesiyle, *"Moskofların yaptıkları haydutluktan dolayı Osmanlı devletine tazminat ödemelerini"* sağlayıcı bir tutum sergilemek bir yana, *"Rusya'ya çeyrek yüzyıldan beri Türkiye'yi oynattığı zinciri sağlamlaştırma ve daha sıkı bağlama"* fırsatı verir.

Anılan devletlerin Rusya'ya verdikleri ödünler bununla da kalmaz; Osmanlı devletinin Çara karşı Hristiyan uyruklarını koruma yükümlülüğüyle birlikte, devlet yönetiminde de belli düzeltimleri (reformları) gerçekleştirme yükümlülüğü altına girmesi de istekleri arasında yer alır. Böylece Rusya'nın haydutluğu cezalandırılmak yerine, ödüllendirilmiş olur. Batılı devletlerin bu ilkesiz ve ödüncü davranışlarından cesaret alan Çar, istemlerini, *"Türkiye'nin Hristiyan uyruklarına ilişkin koruma hakkının Avrupa'yı kapsayacak biçimde genişletilmesine"* değin yükseltir.

Sergiledikleri bu tutumları ve sınır tanımaz ilkesizlikleri nedeniyle Marx, *"acımacak durumda olan 'güçlerin', uçurum gibi derin aşağılıkları, bu devletlerin, Babiali'yi görüşmelere zorlamalarıyla doruk noktasına ulaştı"* saptamasını yapar. Bu ve benzeri saptamalar, Marx'ın salt Osmanlı yönetimini değil, aynı zamanda Batılı devletlerin

egemenlerini de sert bir dille eleştirdiğini ortaya koymaktadır.

Marx'ın bu yazısının imgesel boyutunu yükselten önemli bir başka etmen ise, yazıda çok uzun bir biçimde alıntılanan David Urquhart'ın İngiliz parlamentosunda yaptığı tarihsel nitelikli konuşmadır. Marx, Urquhart'ın konuşmasını geniş olarak alıntılamaasının yanı sıra, Doğu Sorununda Urquhart'ın görüşlerinden ayrılan bazı özgün görüşlerini koruduğunu özellikle belirtir. Marx'ın aktarımına göre, Urquhart, iç ve dış politikada yapılan yanlışların sonuçları bakımından, söz konusu yanlışları yapan yetkilileri bağlayıcı yükümlülüklerin bulunmamasından yakınır.

Urquhart'ın, Marx tarafından aktarılan konuşmasında dile getirdiği görüşler ve konu bakımından öne çıkarılması gereken yönler şöyledir: *"Bu sistem, ulusu yanıltmaya, hükümeti yolsuzluğa boğmaya ve devleti tehlikeye sokmaya yazgılıdır.[...] İngiltere bu nedenle, bu gibi konularda cehaletin utanç göstergesini oluşturmaktadır.[...] Türkiye ve Rusya'ya bakıldığında, ilkinde halkın düşüncesinin yönetimi ne denli etkilediği, ikincisindeyse, hükümetin ulusun istencini temsil ettiği görülür. İngiltere'de ise yetkesiz bir taht, dizgesiz bir hükümet, denetimsiz bir parlamento ve cehalet içerisinde bir ulus vardır. Rusya özünde tehditlerini gerçekleştirecek güçten yoksundur; ancak, (İngiltere'yi ; OBK) gereksiz bir korku içerisinde tutma olanağını bildiğinden dolayı böyle davranmaktadır.*

Türkiye'ye karşı savaş yapma niyeti kesinlikle olmamasına ve böyle bir savaş için gerekli olanaklara sahip olmak bir yana, böyle bir girişim için hazırlıklı dahi olmamasına karşın, sizlerin Türkiye'yi oyalayacağınızı, onu, Rusya'nın Osmanlı devletinin çöküşüne yol açacak kibirli istemlerini kabul etmeye zorlayacağınızı bildiğinden dolayı böyle davranmaktadır.[...] Bizim İstanbul'daki elçimizin ve sizlerin Boğaz'daki filonuzun yardımıyla Rusya, emellerini gerçekleştirmek üzeredir.[...]

Albay Chesney, Türkiye'nin Rusya'yla baş etmekten de öte güçlü olduğunu belirtti; ancak, daha önce dile getirdiği Türklerin askeri yeteneklerine karşı duyduğu yüksek saygıdan hiç söz etmedi. Albay, şu anda bile, Rusya'nın sizlerin yardımıyla elde ettiği bütün avantajlarına karşın, hala Türkiye'nin Rusya'ya denk olup olmadığını sormaktadır. Türkiye'nin Rusya'dan daha güçlü olduğundan en küçük bir kuşku duymuyorum; yeter ki, iki koşul yerine getirilsin. Birinci koşul, sizlerin elçisinin ve filosofunun geri çağırılması; ikinci koşul ise, Türkiye'nin yabancılara güvenerek, kendisinin güçsüz olduğunu düşünmeye son vermesidir.

Avrupa'ya aylardan beri abartılmış haberler verildi; bizler savaşımaya hazır Rus birliklerinin yoğun bir biçimde bir araya getirildiği konusunda aralıksız olarak bilgilendirildik. Rus birliklerinin sayısı 150.000 olarak tahmin edildi; bu 150.000 askerin Türkiye'yi işgal edebileceğine halk inandırıldı. Geçenlerde aldığım resmi bir raporda bu sayı 80.000 olarak belirtilmiştir; bu 80.000 askerden de 20.000 ile 30.000'nin hastalıktan öldüğü belirtilmektedir. Bu yazanağı bir gazeteye gönderdim; ama, yayımlanmadı. Rusya'nın kendi açıklamasına göre, toplam asker sayısı 70.000'e düşmüştür."

Urquhart, Rusya'nın bu sayıda askerle Türkiye'ye karşı bir savaşı göze alamayacağı savını yineleyerek, Balkanlar ve Tuna boylarındaki Osmanlı ordusunun o dönemde 180.000 olduğunu, şimdilerde ise 200.000'e ulaştığını, bu güçte bir ordunun, sayısı 50.000'e inmiş, aldığı yenilgilerle morali çökmüş bir durumda olan Rus ordusunu alt edebileceğini ileri sürer ve şu görüşleri vurgular: "Türk birliklerinin yetenekleri ve Ruslara karşı üstünlüklerine gelince: General Bem'in tanıklığını dinlediniz. Ayrıca, elinizde Albay Chesney'nin Avrupa'yı şaşkınlığa ve hayranlığa sürükleyen canlı kanıtı bulunmaktadır. Şu anda bizi iki imparatorluğun güç ilişkisinin ilgilendirmedini; bunlardan birinin, Rusya'nın amacının ve eylem biçiminin ilgilendirdiğini göz önünde tutun. Ben, Rusya'nın yeterli sayıda askeri hazır bulunmadığından dolayı savaşı amaçla-

madığı; ama, İngiliz bakanlar kuruluna güvendiği görüşündeyim.

Rusya savaş yapma niyetinde değildi; şimdi de değildir. Savaştan önce de söyledim; Rusya, İngiltere'nin yardımıyla Tuna prensliklerine girecek ve onları işgal edecektir, dedim. Neden bunu önceden söyleyebildim? Elbette ki, Rusların planlarını bildiğim için değil; bunu binlerce kişi benden çok daha iyi bilmektedir, İngiltere'nin özyapısını bildiğim için.[...]

1828-29 Savaşı sırasındaki olayları anımsatmama izin veriniz. O dönemde Türkiye siyasal çalkantılar geçirdi. Müslümanlar kılıçlarını birbirine çevirmiş, illerde başkaldırıları çıkmış, Yunanistan başkaldırmış, askeri güç yok edilmişti.[...] İngiliz savaş gemileri Navarino limanını büyük bir güçle bombalamış, Türklerin Kara Deniz üzerindeki egemenliğine son vermişti. Daha sonra İngiltere ve Fransa tarafından desteklenen Rusya, Türkiye kendisine karşı savaş ilan edildiğini bile anlayamadan, Türkiye'ye saldırmış, merkezi illerine değin ilerlemişti. Ne kadar savaşçı toplamayı gerekli gördü dersiniz? 260.000.[...]

Türkiye, İngiliz büyük elçinin yanılması ve etkisiyle, ani baskının da zorlamasıyla, Edirne Anlaşmasını imzaladı.[...] Şimdiki Türkiye'ye bir göz atın, yüreği ve beyni bütün, anayurt sevgisi ve aynı ölçüde de şiddet eylemlerine karşı duyulan iğrentinin kanatlandırdığı coşku, bütünleşmiş bir devlet gücü, ölçülemez yardımcı kaynaklar, 300.000 gönüllü çıkara-bilecek durumda, dünyanın başka yerinde rastlanılmayan bir savaş cesareti, 250.000 eğitimli, Asya'da utku kazanmış asker, Kara Deniz üzerinde egemenlik,[...] iyice belirtilmeli ki, henüz yitirilmemiş bir Sinop, insan ve zaman yitimi olmaksızın askerlerini imparatorluğun en uzak illerinden savaş alanına ulaştıran buharlı gemilere sahip, Kafkasya'nın karla kaplı dağlarından Arabistan'ın verimsiz çöllerine, Afrika'nın geniş sahralarından İran Körfezi'ne değin uzanan bir ülkenin her yanında öfke ve yiğitlik ruhu uyanmaktadır." Yukarıdaki değerlendirmelere bakıldığında, Urquhart'ın Osmanlı

devletine belirgin bir iyimserlikle ve olumlulukla baktığı hemen görülebilir. Urquhart'ın bu yaklaşımı, salt onun Türkiye imgesini ortaya koyması bakımından değil, ayrıca, İngiltere yönetiminin Türkiye'yi destekleme konusundaki kararsızlığını, Rusya'ya karşı ödüncü politikasını da açığa çıkarması bakımından da anlamlıdır.

Konuşmasının gidişi içerisinde sözü yeniden İngiltere'nin Rusya'ya karşı ödüncü tutumuna getiren Urquhart, Rusya'ya karşı *"utkunun ilkin Downing Street'te kazanılmasının zorunluluğuna"* dikkat çekerek, şu sapmaları yapar: *"Avrupa hükümetlerinin nasıl aşağılandıklarını, başkaldırı ve sarsıntılara nasıl ortam hazırlandığını görmedik mi? [...] Rusya'nın 70.000 askeri, Türkiye'nin ve Büyük Britanya'nın sırtından beslemek için başka yere aktarması üzerine, Osmanlı İmparatorluğunun yarım milyon asker topladığını görmedik mi? Ve bütün bunlar, sizler gibi saf insanların, güçlü olduğu için Rusya'ya karşı direniş gösterilemeyeceğine, Türkiye'nin ise desteklenemeyecek ölçüde zayıf olduğuna, inanmasından dolayı oldu.[...]"*

"Times", Müslüman ordusunun yanı sıra, Fransız ordusundan ve İngiliz deniz gücünden de küçümseyici bir tavırla söz etmekte ve bütün ciddiyetiyle Sarmatik ovalarda esen kuzey rüzgarları ne ölçüde tutulabilirse, bütün Avrupa ve Türkiye'nin Rusları İstanbul'dan o ölçüde uzak tutulabileceğini anlatmaktadır.

Avrupa için doğru olan, aynı ölçüde Türkiye için de geçerlidir. Bu nedenle, sizler inat ederseniz, Türkiye düşecektir. Rusya 70.000 asker kaydırmıştır. Bu olgunun sonucu olarak, Türkiye korku ve öfkeyle dolu, İngiltere korku ve paniğe kapılmış, Rusya ise gülmekten katılmaktadır. Daha önce de belirttiğim gibi, bazılarınca Küçük Navarino diye adlandırılan Sinop olayına geliyorum.[...] Bu olay, Rusya'nın gücünü büyütmemiş, Türkiye'ninkini ise küçültmemiştir. Tam tersine, Rusya'nın Türklerin kahramanlıklarından duydukları haklı korkuyu hiç bir yanlış anlamaya yer bırakmayacak biçimde gün ışığına çıkarmıştır.[...] Sinop olayına neden olan diplo-

matlar geri çağrıldıkları takdirde, Türkiye'nin Kara Deniz üzerindeki egemenliği iki kat daha güvenceli olacaktır. Aslında bu felaket başka bir amaçla hazırlanmıştır. Bu olay, Paris ve Londra'daki tereddütlü yük hayvanlarını devindirmek için, savaşan iki tarafı bir anlaşmanın koşullarını kabule zorlamalarını sağlamak için, sopa ve kamçı olarak düşünülmüştür."

Hiç bir şeyin ve hiç bir kimsenin İngiltere ve Fransa'ya dünyadaki olaylara karışma ve onları istedikleri gibi yönlendirme hakkını vermediğini belirten Urquhart , bir saldırıya karşı koymakla, bir saldırı başlatmanın farklı şeyler olduğunu anımsatarak, şöyle sorar: *"Dünyada dolaşarak, silah zoruyla barışı kabul ettirme hakkını kim veriyor sizlere.[...] Rusya'ya karşı savaş ilan etmeksizin, Türkiye'yi kurtarma gerekçesiyle bile müdahale edemezsiniz. Müdahaleniz de buyruk üzerine ve amaçlı olacağından ve Türkiye'ye kendisini tuzağa düşürecek koşullar yükleyeceğinden, Rusya'nın işine gelecektir. Görüşmelerinizde Türkiye'ye bir Avrupa anlaşması lehine Rusya ile yaptığı daha önceki anlaşmaların yükümlülüklerinden kurtulmasını önereceksiniz.[...] Bir Avrupa anlaşması! Türkiye buna güvenecek, öyle mi? Viyana Anlaşmanız da bir Avrupa anlaşmasıydı; nasıl bir sonuçla bitti?"* Marx'ın aktarmasına göre, Urquhart'ın ünlü konuşmasının bazı bölümleri böyledir. Anılan konuşma baştan sona İngiltere ve öbür Avrupa devletleri ve Rusya'nın ağır bir dille eleştirisi niteliğindedir. Konuşmacının Türkiye'ye ilişkin aşırı iyimser ve olumlu yaklaşımı, konuşmanın genel içeriğini ve amacını oluşturmaktadır.

Anılan yerde ayrıca şu görüşlerin altı çizilir: Anılan anlaşmayla İngiltere, Polonya'nın iç işlerine karışma ayrıcalığı elde etmiştir. O dönemde Polonya'nın yazgısını etkileyen İngiliz yetkililer şimdilerde *"Türkiye'nin yazgısını ellerinde bulundurmaktadır."* Ayrıca, Tahran'daki İngiliz büyük elçi ile şahın uzlaşmazlığa düştüğüne ilişkin bilgiler gelmektedir. Yazara göre, Rusya, İran'ı İngiltere'nin; İngiltere de Türkiye'yi Rusya'nın başına bela etmeye uğraşmaktadır.

Urquhart, İran'ın Türkiye'yi desteklemesini sağlamak için girişimlerde bulunmak üzere, Afganistan'ın egemeni ve "*Rusya'nın ödünsüz düşmanı*" Dost Muhammet Han'ın İran'a bir heyet gönderdiğini belirterek, şunları yazar: "*Anımsayacaksınız, bundan on altı yıl önce İngiltere, İngiltere'nin düşmanı, Rusya'nın en sağlam bağlaştığı olduğu gerekçesiyle, Dost Muhammet Han'ı tahttan indirmek amacıyla, Afganistan'a savaş açmıştı.[...] Hükümetiniz geçen zaman içerisinde anlaşıldığı üzere, Dost Muhammet Han'ın o dönemde de Rusya'nın ödünsüz düşmanı olduğunu bildiği halde, ona saldırmıştı. Konu artık kesinlik kazanmıştır; Avam Kamarası'nda da kanıtlandığı üzere, Dost Muhammet Han'ı Rusya'nın bağlaştığı gibi gösteren belgeler sahteydi.*"

İngiliz yetkililerin bazılarının ilkesizliğinin bir başka devletin yöneticisi hakkında sahte belge hazırlama, bir başka deyişle, düzenbazlığa değin ulaştığını yukarıdaki saptamalarla ortaya koyan Urquhart, "*Almanya'yı Rusya dostu*" durumuna getirenin de İngiltere olduğunu ileri sürer ve Türkiye konusunda şu değerlendirmeyi yapar: "*Eğer İngiltere ve Fransa karışmazsa, Türkiye yenecektir. Buna karşın, eğer Batılı devletler aptalca dalkavuklukları sonucu, kendilerini Doğu konularında 'aracılık etmek' ve karışmaktan alıkoyamazlarsa, Türkiye yitip gidecek ve kısa süre sonra Moskova Kozaklarının genel egemenliği, dünyanın yazgısına yön verecektir.*"

Bunun yanı sıra, bütün diplomatik soysuzluklara ve bir caniler çetesini dostu saymasına karşın, zavallı Türkiye şimdiye değin ne denli soylu bir konum ve tavır sergiledi. Durumlar gerçekten de çok karanlık gözükmektedir. Her an bağlaşıklık donanmaların, kahraman ruhunu kırmak, onu onursuz dalkavukluğa zorlamak için, başkenti (İstanbul'u; OBK) bombalayacaklarını bekliyorum. Türkiye, gerçekten de '*Longa est injuria, longae ambages, sed summa sequor fastigia rerum!*' diyebilir."

Urquhart, yazının yer aldığı kaynakta belirtildiğine göre, alıntının son tümcesinde geçen Vergil'in ("*Aeneis*", I, dize 341-342) sözünü, Türkiye'nin soylu tavrını

betimlemek için kullanır. Yukarıdaki öz deyiş, Türkçe'ye şöyle aktarılabilir: *"Hukuksuzluk uzun sürer; belirsizlik uzun; bense her şeyin en üst noktasına ulaşmaya uğraşırım."*

Urquhart, başta İngiltere olmak üzere, Avrupalı devletlerin Türkiye'ye karşı izledikleri politikayı ve Türkiye'nin tutumunu, Vergil'in yukarıdaki öz deyişine benzetir. Urquhart'a göre, İngiltere ve öbür Avrupa devletleri, uzun süreden beri Türkiye'ye haksızlık etmektedirler. Türkiye ise, kendisine karşı yapılan haksızlıklara ve içinde bulunduğu durumun belirsizliğine karşın, *"onurlu ve saygın konumunu"* korumaya uğraşmaktadır.

Marx'ın aktarımına göre, Urquhart, ülkesi İngiltere'nin düzenbaz tavrını acımasız bir biçimde eleştirir. Ona göre, Türkiye'nin söz konusu soylu konumu ile İngiltere'nin soysuzluğu arasında büyük bir karşıtlık vardır. Türkiye savaşmakta; *"İngiltere haydutluk etmektedir."*

Türkiye'ye karşı bu ilkesizliğin salt İngiltere'ye özgü olmadığını öne süren Urquhart, *"uygar dünyanın, Türkiye'yi onursuz duruma düşürmesine, tehdit etmesine, kışkırtmasına ve hatta ona saldırmasına karşın, Türkiye'nin akılcı, sağlam kararlı ve dingin"* tavır geliştirmeyi ve sergilemeyi başardığını dile getirir.

Marx'ın özgün görüşlerini koruyarak, bir başka deyişle, yukarıdaki düşüncelerden bazılarını katılmadığını belirterek, aktardığı Urquhart'ın konuşmasında yapılan değerlendirmelerin, o dönemde İngiliz kamuoyunun genel tutumunu belirleyici ölçüde etkileyici bir işlev gördüğü söylenemez. Bununla birlikte, tekil bir örnek de olsa, Urquhart'ın nitelendirmelerinin, Türkiye'nin algılanışı ve görünümü konusunda ayırksı bir boyut oluşturduğu da yadsınamaz.

Doğu Sorunu hakkında Urquhart'ın görüşleriyle örtüşmeyen görüşlere sahip olduğunu belirten Marx, anılan yazıda ortaya çıkan görüşlerden hangisine katılmadığını açık bir biçimde belirtmemektedir. Marx'ın Ur-

quhart'a ilişkin daha önce yaptığı değerlendirmelerden şöyle bir çıkarım yapmak olanaklı görünmektedir: Marx, Urquhart'ı *'Türkofil'*, bir başka deyişle, *'Türk sever ya da Türk yanlısı'* olarak nitelendirdiğine göre, öncelikle Urquhart'ın Türklere ilişkin olumlu nitelemeleri ve değerlendirmelerine katılmıyor olmalıdır.

Bunun dışında, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa devletlerinin Osmanlı devletine, Marx'ın adlandırınımıyla, Türkiye'ye karşı ikilemli, kararsız, tutarsız ve salt anlık yararçı tutumlarını Marx da aynı sertlikte ve açıklıkta eleştiri konusu yapar. Bu nedenle, Doğu Sorunu konusunda Marx ile Urquhart arasındaki düşünsel benzerlik, her şeyden önce Avrupalı devletlerin Osmanlı devletine karşı izledikleri politikanın değerlendirilmesinde aranmalıdır.

Karl Marx: 'Doğu Savaşı'⁷⁵

Avrupa diplomasinin artık iyice işlevsizleştiğini, hatta *"adaletten ayrılarak, canilikle birliktelik yaptığını"* belirten Marx 14 Ocak 1854 tarihli bu yazısında Sinop konusuna önemle eğilir. Sinop'a ilişkin olarak Urquhart tarafından yapılan değerlendirmeyi büyük ölçüde benimsediği anlaşılan Marx, *"hakikatin"* ortaya çıktığını belirtir. Düşünür *"utanç verici bir kıyım"* olarak nitelendirdiği Sinop Baskını sonucu Osmanlı donanmasının ileri sürüldüğü gibi zarar görmediğini vurgular.

Marx'ın *"uluslar arası hukukun iğrenç bir ihlali"* olarak nitelendirdiği Sinop Baskını ve bu baskın sırasında özellikle *"Müslüman halkın yaşadığı mahallelerin yerle bir edilmesi"*, Rus basınında övgü ve övünme konusu yapılır.

"Utanç verici bir kıyım" ve *"uluslar arası hukukun ihlali"* olarak nitelendirilen Sinop Baskını konusunda Jorga'nın *"Osmanlı İmparatorluğunun Tarihi"*⁷⁶ adlı ünlü yapıtında verilen bilgilere göre, Ruslar, 4000 Türk denizcisini öldürür. Rusların söz konusu baskını, Batıda, Rusya'ya karşı kararlı bir *"savaş havasının"* doğmasına neden olur.

Rus basınının söz konusu tutumunu yeren Marx, *"Asya'daki en son askeri olaylara"* ilişkin haberlere göre, *"Türklerin Ermenistan'ın Rusya'da kalan bölümünü tümüyle boşaltmaya zorlandıklarını"* yazar.

Marx'ın bu yazısında yer alan bazı değerlendirmeleri, Avrupa'da yerleşik kimi genellemeleri ve önyargıları ortaya koyan imgesel içerikleri bakımından önem taşımaktadır. Türk ordusunun oluşumu ya da bireşimini konulaştıran Marx şöyle bir saptama yapar: *"Anadolu Türk ordusunun, eski Müslüman barbarlığının kalesi olan Asya illerinden oluştuğunu, saflarında çok sayıda düzensiz, sırası geldiğinde genel olarak yiğit askerler olsalar da, güvenilmez maceracılar ve Kürt eşkıyalar olduğunu biliyoruz."*

Marx'ın yukarıdaki değerlendirmesinde yer alan 'eski Müslüman barbarlığı' anlatımı, Müslümanları kendi içlerinde ayırıştırma ve öylece irdeleme anlayışının bir sonucu değildir. Bu anlatım, daha önce de vurguladığım gibi, yüz yıllardan beri özellikle dinsel çatışmaların yol açtığı olumsuz değerlendirmelerin Avrupa'nın ortak belleğinde yerleşmesi ve zamanla bir önyargıya dönüşmesi sürecinin bir ürünüdür ve ayırıştırmasız bir yaklaşımı benimseme anlayışını yansıtmaktadır. Söz konusu anlatımda ortaya çıkan Müslümanlığı barbarlık ile eşdeğer ya da bir tutma yaklaşımı da eleştirel bir mesafeden değerlendirilmelidir. Hiç bir evrensel din, top-tancı bir bakışla ne salt barbarlık ne de salt uygarlıkla denk ya da eşdeğer sayılabilir.

Kaldı ki, İslam'ın Anadolu'da kazandığı bir biçim ve içerik olarak Anadolu Müslümanlığı, Anadolu kültür birikimini renklendiren Hristiyan ayrıksılığının izlerini taşır ve asıl taşıyıcı düşünsel güçlerden biri olan İslam heterodoksisini de içerir. İlerleme, demokratikleşme ve uygarlaşma açısından belirleyici kaynaklardan biri Anadolu Müslümanlığıdır. Müslümanlık öncesi Anadolu kültür birikiminin de, ki bunun içerisinde Hristiyan ayrıksılığı (herezisi) da vardır, Anadolu Aydınlan-

ması için gerekli ve uygun ortamın hazırlanmasına yaptığı katkı yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu nedenle, Anadolu'yu ya da İslam'ın Anadolu'da kazandığı yeni özü, tümüyle barbarlıkla açıklamak yanılgı ve yanıltıcı bir yaklaşımdır.

Burada üzerinde durulması gereken bir başka nokta, yine Avrupa düşüncesinde Türkiye biçiminde adlandırılan Anadolu'nun, "*barbar*" diye nitelendirilen İslam ile özdeşleştirilmesidir. Bu özdeşleştirme de tümüyle genelleyici ve dolayısıyla da önyargılı yaklaşımın bir ürünüdür. Marx, Anadolu'dan toplanan askerlerin cesaretini vurgulamakla birlikte, bunların güvenilmez maceracılar ve Kürt eşkıyalar olduğu belirlemesini yapar. Yazarın bu belirlemesi de, Anadolu konusundaki genelleyici bakış açısının bir ürünüdür.

Marx yukarıda alıntılıdığım değerlendirmesinin devamında Osmanlı ordusunun Rumeli'deki bölümünü, kendi deyişiyle, "*Rumeli ordusunu*" daha olumlu nitemlerle betimler. Marx'ın nitelemesiyle, Rumeli ordusu "*kararlı, disiplinli ve eğitilidir.*" Ayrıca, Rumeli ordusunun komutanı, "*komutasında kaç askerin olduğunu bilir.*" Rumeli ordusunda "*maceracılık dürtüsüne ve keyfi yağmacılığa olanak verilmez.*"

Marx'ın, Osmanlı ordusunun Rumeli'ndeki bölümünü kesin ve saltçı söylemlerle Anadolu'dakinden ayırması ve böyle olumlu nitemlerle donatması nasıl açıklanabilir? Böyle bir değerlendirmenin ilk akla gelen nedeni şu olabilir: Marx, Osmanlı Rumeli ordusunun, doğaldır ki bu adla bir ordu olduysa, Balkanlar'daki Hristiyan kökenli topluluklardan gelen askerlerden oluştuğunu düşünmüş olmalıdır. Marx'ın Asya ordusu ve Rumeli ordusuna ilişkin yaptığı değerlendirmelerde dikkat çekici yön, Asya'nın "*denetimsizlik, tutarsızlık ve eğitimsizlik*", buna karşın Avrupa'nın ise "*denetimlilik, kararlılık ve eğitimsizlik*" gibi olumlu nitemlerle betimlenmesidir.

Bu saptamalardan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı

ordusunun unsurları, kökenlendikleri ve görev yaptıkları coğrafi alana yüklenen nitelemelere benzer nitelemelerle anlatılmaktadır. Daha açık bir söyleyimle, Asya ordusu, "Asyalılık"; Rumeli ordusu, "Avrupalılık" bağlamında değerlendirilmektedir. Bu yaklaşımın izlerini günümüzde Avrupa'nın coğrafi ve kültürel sınırları üzerine yürütülen tartışmada da değişik yoğunluklarda görmek olanaklıdır.

'Doğu Savaşı'nda belirtildiğine göre, Osmanlıları adım adım Balkanlar'dan Anadolu'ya doğru gerileten Rusya, Balkanlar'ın Slav ve Hristiyan halkınca zaman zaman tepkiyle karşılanır. Küçük Eflak olarak adlandırılan bölgenin halkının Rus işgalcilere karşı başkaldırması ve onları ülkelerinden dışarı atması, bu duruma bir örnektir.

Marx'ın anlatımına göre, Balkanlar'daki halkın tepkisinin belli yerlerle sınırlı kalmadığını gören Rusya, özellikle Sırbistan'a çok sayıda ajan gönderir ve bu ülkedeki bazı yöneticileri, kendi doğrultusunda davranmaya koşullandırmaya uğraşır. Rus ajanlar, bazı Sırp yöneticileri "*Sırbistan'ın Rusya'nın koruması altında sınırlarını genişletmesi ve Osmanlı ve Avusturya egemenliği altında yaşayan ve Sırpça konuşan bütün insanların toplanacağı bir İllirya imparatorluğu kurulması*" konusunda umutlandırmaya çalışırlar.

Marx'ın yukarıdaki sözlerinden anlaşıldığına göre, Rusya, bazı Sırp yöneticilerin kafasında 'Büyük Sırbistan' ülküsü yaratmak istemektedir. Böylece, bir yandan onları bu ulaşılmaz ülküyle oyalamayı, öbür yandan da Sırbistan ile Osmanlı devleti arasındaki ilişkileri onulmaz bir biçimde bozmayı amaçlamaktadır.

Marx, Avrupa devletlerinin Rusya'ya karşı izledikleri ikiyüzlü politika sonucu, Rus Çarını, Sultana karşı yaptığı "*haydutluklar*" karşılığında tazminat ödememeye cesaretlendirdiklerini öne sürer. Batılı devletlerce Sultana sunulan "*Osmanlı uyruğu Hristiyanlar üzerindeki ko-*

ruma hakkının beş Avrupalı devleti kapsayacak biçimde genişletilmesini" öngören yeni öneriler de özünde Rusya'nın yayılmacılığına yarayacaktır. Yazar, bu savını şöyle gerekçelendirir: Fransa ve Avusturya, sayıları 800.000 olan Roma Katolik Kilisesine mensup Hristiyanlar; İngiltere ve Prusya, sayıları 200.000 kadar olan Protestanlar; Rusya ise, sayıları 10.000.000 yaklaşan Rum Ortodoks Kilisesine mensup Hristiyanlar üzerindeki koruma hakkını elde edecektir. Bu durumda da, Hristiyanların ezici çoğunluğu Rum Ortodoks Kilisesine mensup olduklarından, Marx'ın saptaması böyle, Osmanlı egemenliği altında yaşayan "*Hristiyanlar üzerindeki koruma hakkı özünde Rusya'ya bırakılmış*" olacaktır.

Marx, 'Doğu Savaşı' adlı irdelemesinde dile getirdiği ve imge oluşturunca özellikleri bakımından yukarıda irdelemeye çalıştığım birçok görüşü, aynı kaynakta yer alan '*Doğuda Savaş Eylemleri...*' ('*Kriegshandlungen im Orient...*') adlı, 20 Şubat 1854 tarihli yazında da konulaştırır.

Friedrich Engels: 'Avrupa'da Son Muharebe'⁷⁷

Engels, 08 Şubat 1854 tarihli yazısında, Avrupa basınında yer alan bilgiler temelinde uzun bir süreden beri süregelen ve Kalafat'ın dokuz mil kuzeyindeki Cetate adlı küçük bir köyde yoğunlaşan Türk-Rus Savaşının bütün yönleriyle değerlendirilebileceğini dile getirir. Engels'in yazdıklarına göre, "*çok kanlı çarpışmalar sonucunda, büyük kahramanlık gösteren Türkler utku*" kazanmışlardır; ancak, kazandıkları utku, "*Rusları Eflak'tan çıkarma konusunda somut bir edime*" dönüşmemiştir. Bu durumu Türklerin askeri alandaki "*hatasına*" bağlayan Engels, Rumeli Türk ordusunun, sayısal bakımdan Ruslara göre daha üstün olduğunu, ancak Türklerin söz konusu üstünlüklerini etkisiz bir biçimde kullandıklarını, başarı sağlayabilmek için, Türk ordusunun "*aşağı Tuna boylarında yoğunlaştırılması*" gerektiği görüşünü savunur. Türk-

ler, Engels'in kanısı böyle, askerlerini yoğunlaştıracakları yerde, "bölmüşlerdir." Hava koşulları ve Tuna nehrinin durumu da Türklerin başarısını olumsuz etkilemiştir.

Engels, Türklerin söz konusu askeri girişiminde birçok çelişki görür; bu çelişkilerin başında da *"kahramanlık ve akıl dolu önlemlerle, açık ihmaller ve hatalı davranışların"* yan yana bulunmasını anar. Yazının bütününde sürekli olarak Türklerin *"kahramanlığını"* vurgulayan Engels, Bükreş'ten gelen bir mektupta bir *"Rus piyade alayının tümünün, Ulanlardan oluşan bir alayın da büyük bir bölümünün kırıldığıнын belirtilmesini,"* çarpışmaların 'çok kanlı' geçtiğini gösteren bir kanıt olarak değerlendirir.

Engels'in bu yazısı da, savaş tarihi bakımından önemli sayılabilecek ayrıntıda askeri çözümlemeler yaptığı daha önceki yazıları gibi, Osmanlı-Rus ordusunun durumuna, izledikleri yol ve yöntemlere ilişkin veriler içermektedir. Bunun yanı sıra da, eleştirel çözümleme anlayışıyla birlikte, söz konusu yazı, yazarın bütün gönlüyle Osmanlı ordusunun başarılı olmasını dilediği izlenimini vermektedir.

Karl Marx: 'Çarın Görüşleri- Prens Albert'⁷⁸

İngiliz hükümetinin bazı yetkililerinin bilinçli olarak *"yanlış bilgilendirme"* yöntemini uyguladıkları savını konuşturduğu 11 Şubat 1854 tarihli bu yazısında Marx, Avrupa kamuoyunun ortak bilincini belirleyen *"din birliği"* anlayışına ve bu anlayışı görece canlı tutan geleneğe dikkat çeker. Hristiyan oluş ya da Hristiyanlık, Avrupa düşüncesinin dayandığı ortak köklerden biri olarak değerlendirilir.

Marx'ın anılan yazısında söz konusu din birliği ilkesi, Fransa'nın o dönemdeki Rus imparatorluk kenti St. Petersburg'daki elçisi Castelbajac örneğinde anlamını bulur. Fransız elçi, Marx'ın betimlemesiyle, *"tam bir Hristiyan ve asker olarak, Sinop kıyımından dolayı"* Çarı kutlar. Fransız elçi, Çarın, *"burjuva parlamentosu yönetimin-*

deki İngiltere'nin onurlu bir tutumla savaşılamayacağını" söylediğini aktarır. Marx da elçinin aktarımına, "kuşkusuz, Çar Cobdenlerini ve Brightlarını iyi tanımakta ve Avrupa burjuvazisinin aşağılık ruhunu gerçek değerlerine uygun olarak değerlendirmektedir" sözlerini ekler.

'Palmerston basını' diye adlandırdığı bazı basının güdümleyici bilgilendirim yöntemiyle "kamu oyunu yanlış yola soktuğunu" savlayan Marx, sorumlu bakanlar yerine, "Alman kökenli ve yalın kat bir insan olan Prens Albert'in günah keçisi" yapıldığını, yine "kararlı bir Rusya düşmanı olan kral IV. Wilhelm'in, dış işleri bakanı ve Whig oligarşisinin bir üyesi olan Palmerston tarafından kararlı bir Türkiye düşmanı gibi davranmaya zorlandığını" yazar.

Bu saptamalar, basının kamuoyu oluşturucu gücünü ve bazı basın tarafından bu gücün bilinçli ve kasıtlı olarak güdümleyici amaçlarla kullanıldığını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Söz konusu değerlendirim, doğal olarak, Türkiye ve İslam görünümüne ilişkin olarak da geçerlidir. Bu nedenle, yazılı belgelere yansıyan imgesel içerikli nitelendirmeleri de görecelileştirici bir yaklaşımla irdelemek, genelleyici ve saltlaştıracı yaklaşımlardan kaçınmak bilimsel yansızlığın ve eleştirelliğin bir gereği olarak düşünülmelidir.

Karl Marx- Friedrich Engels:

'İstanbul'un Savunmasının Sağlamlaştırılması...'79

Marx ve Engels, 27 Ocak 1854 tarihli bu yazılarının ilk bölümünde öncelikle İstanbul'un tahkimi, askeri savunma bakımından güçlendirilmesi konusuna değinir ve şu görüşleri öne çıkarırlar: "İstanbul'un tahkimi, Türklerin atması gereken en önemli adımdır. İstanbul'un tahkimi ve İstanbul ve Çanakkale Boğazlarındaki tabyaların güçlendirilmesi durumunda, bu başkenti elinde tutan ne Türkiye ne de bir başka güç, bağımsızlığını korumak için yabancı güvencelere gereksinir. İstanbul'dan daha kolay tahkim edilebilecek başka bir kent yoktur."

Yukarıdaki tümcelerde askeri konularda uzmanlığı ile bilinen Engels'in askeri etkinliklerle ilgili ayrıntıları gözetken çözümleyici yaklaşımının izlerini sezinlemek olanaklıdır. Osmanlı devletinin öz savunması açısından Avrupa'da nasıl bir izlenim bıraktığı da yukarıdaki tümcelerde açıkça görülmektedir. Söz konusu izlenime göre, Avrupalı ülkelerin güvencesi olmaksızın, Osmanlı devleti bağımsızlığını koruyamayacak bir ülke olarak değerlendirilmektedir.

Yazının devamında anonim bir bildiriden söz edilir. Bu bildiride öne sürüldüğüne göre, *"St. Petersburg'daki hükümet, Boğazın kıyılarına aktarılsa, şimdi Türkiye'nin başkentini oluşturan kulübelere yirmi yıldan daha az bir sürede görkemli, refah düzeyi yüksek bir Avrupa kenti doğar. Sağlam yapılar oluşur, bilimsel kuruluşlar gelişir, sanat boy atar. Rusya hükümeti böyle bir gücü elde edecek olsa, kılıcı bir yana bırakır; vahşilikle savaşıma girer, demir yolları ve köprüler yapar; sermaye birikimini ve 'kentlerin büyümesini, uygarlık ve özgürlüğün ilerlemesini' (bu bölüm, yazarlarca vurgulanmıştır; OBK), geliştirirdi.[...] (Moldova ve Eflak örneğinde görüldüğü gibi), İstanbul'u lekeleyen tutsaklık hemen ortadan kalkar, tutsaklığın yerine yaşamı ve mülkiyeti koruyan ticaret ve yasalar geçerdi."*

Yazarlarca aktarılan yukarıdaki bildiride, İngiliz burjuvazisinin bazı kesimlerinin, Osmanlı devletinin özgücüsü gelişemeyeceği kanısına ya da yargısına vardığı ortaya çıkmaktadır. Kapitalist gelişme yolunu seçerek, uygarlık düzeyini ilerletmiş olan Rusya, örnek gösterilmekte, Osmanlı devletinin de Rus yönetim anlayışıyla gelişebileceği ileri sürülmektedir.

Cobden türü Bazı İngiliz yetkililerce, Rusya'nın uygarlık düzeyinin yüksekliği gerekçe olarak gösterilerek, Türkiye'yi ele geçirme girişimlerinin haklı çıkarılmak istenmesini eleştiren Marx ve Engels, bu tutumun, Rus Çarının *"İngiltere onurlu bir tutumla bir savaş yürütemez!"* türünden yargılar dile getirmesi konusunda cesaretlendirdiğini savlar.

Karl Marx :

‘Kont Orlov’un Görevi- Rus Savaş Finansmanı’⁸⁰

Marx 03 Şubat 1854 tarihli anılan yazısında Rus kontu Orlov’un Viyana yönetiminden ilginç bir istemde bulunduğunu yazar. Marx’ın yazdığına göre, Kont Orlov’un Viyana ziyaretinden sonra, Habsburg yönetimi, Babıali’den *“Tuna kıyısındaki komutanlarını, Selim Paşa, İsmail Paşa ve Ömer Paşayı dönme ve devrimci oldukları gerekçesiyle görevlerinden alması”* isteminde bulunur. Marx bu istemin yersizliğini göstermek amacıyla, *“Osmanlı devletinin bütün generallerinin, amirallerinin, diplomatlarının ve bakanlarının baştan beri -Sırp, Yunan ve Arnavut gibi- Hristiyan dönmeler”* olduğunu vurgular.

Yukarıdaki saptamalar, Marx’ın Osmanlı devlet ve yönetim yapısını yakından tanıdığını göstermektedir. Marx, bu saptamalarıyla bir yandan Avrupalıların bilgisizlik ve önyargıdan kaynaklanan tutumlarını yermekte, öbür yandan da Osmanlı toplumunun geri kalmasına Türk egemenliğinin neden olduğu yolundaki savların tutarsızlığını da açıklamaktadır. Söz konusu savlar arasında, Marx ve Engels tarafından öne sürülen bazı savlar da bulunmaktadır. Bu sözler, ayrıca, geri kalmışlığın gerçek nedeninin yönetimde bulunanların etnik kökenlerinden çok, izlenen politikayla ilgili bir konu olduğunu da ortaya koymaktadır.

Marx’ın yazılarının önemli bir bölümünde dile getirdiği *“sığınmacılar sorunu”* dönemin ilginç görüngülerinden birini oluşturur. Avrupa’nın bazı ülkelerinde değişimin önünde bir engele dönüşen düzene karşıt olan, toplumsal sömürü ve baskıya başkaldıran ve yazılarda *“devrimci”* diye nitelendirilen birçok komutanın, kadronun ve savaşçının ülkelerindeki kovuşturmalardan ve izlemelerden kurtulmak için, Osmanlı yönetimine *“sığındığı”* anlaşılmaktadır.

Çok sayıda *“devrim”* önderi ve savaşçısının sığınması nedeniyle, bazı Osmanlı yöneticilerinin, dönemin Av-

rupalı ve Rus yöneticilerinin bir bölümünce "*devrimci*" olarak nitelendirildiği, ya da dönemin devrimci akımlarıyla bağlantılandırıldığı görülmektedir.

Karl Marx: 'Mavi Kitaplar...' ⁸¹

Bir önceki yazının son bölümünde "*sığınmacılar*" bağlamında ortaya atılan söz konusu sav, Marx tarafından 07. Şubat 1854 tarihinde yazılan ve yukarıda anılan yazıda da dile getirilir.

Marx bu yazıda Hristiyan kökenli Osmanlı uyruklarını Sultana karşı başkaldırıya itmek amacıyla, Rus Çarının, Yunan ve Slav kökenlilerden oluşan "*devrimci bir müfreze*" kurduğunu belirtir. Çarın kendisi böyle bir "lejyon" kurmasına karşın, Marx'ın anlatımına göre, Rus Çarı, Sultanı "*bütün Avrupa'nın devrimci döküntülerini bayrağı altında toplamakla suçlar.*" Marx, ayrıca, bazı İngiliz yöneticilerin, Sultanın "*bu döküntülerden bir gönüllüler birliği kurmasını onaylamadıklarını*" öne sürer.

Yukarıda aktarılan söylemler, dönemin Rus Çarının ve Çara karşıymış gibi bir izlenim yaratmaya çalışan, ama aslında pek de karşı olmayan İngiliz egemen sınıfının bazı temsilcilerinin, özünde aynı yaklaşımı benimzediklerini ortaya koymaktadır. Söz konusu kesimlerin "*devrimci döküntüler*" sözlerinde ortaya çıkan bir anlayışta buluştukları görülmektedir. Siyasal sığınmacılar sorunu dönemin belli başlı konuları arasında sayıldığından, Marx'ın başka yazılarında da konulaştırılır. Bu nedenle, yeri geldikçe ve gerekli oldukça bu sorun irdelenecektir.

Karl Marx : 'Rus Diplomasisi-
Doğu Sorununa İlişkin Mavi Kitap-Karadağ' ⁸²

10 Şubat 1854 tarihli bu irdelemesinde de Marx "*sığınmacılar sorununa*" bir kez daha değinir. Söz konusu

yazıda anlatıldığına göre, Kont Orlov'un Viyana Konferansına sunduğu ve Batılı devletlerce kabul edilmeyen öneriler arasında bu sorun, *"bütün siyasal sığınmacıların Osmanlı İmparatorluğunun sınırları dışına çıkarılması"* biçiminde bir madde olarak bulunur.

Kont Orlov'un dönemin *"siyasal sığınmacılarına"* ilişkin bu önerisi aslında Avusturya'nın da başlıca istemlerinden biridir. Avusturya o dönemde her fırsatta Osmanlı yönetiminden kendisine sığınan sığınmacıları yurt dışı etmesini ister. Avusturya ve Rusya tarafından sıkça söz konusu edilen *"siyasal sığınmacılar"*, 1848-49 yıllarında öncelikle Avusturya, Macaristan ve Polonya'daki devrim girişimlerinin egemen güçlerce bastırılmasından sonra, Osmanlı İmparatorluğuna sığınan rejim karşıtları, devrimci önderler, komutanlar ve savaşçılardır. Siyasal sığınmacıların Osmanlı yönetimince yurt dışı edilmesi istemi, anılan iki ülke tarafından ilkin 1849 yılında dillendirilir.

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisinin artmasından çekinen İngiltere ve Fransa'nın da desteğiyle, Osmanlı yönetimi, Avusturya ve Rusya'nın *"siyasal sığınmacıların yurt dışı edilmesi"* istemini geri çevirir.

Siyasal sığınmacılar konusu, Avusturyalı Kont Leiningen'in Osmanlı yönetimine verdiği ultimatoma da en can alıcı maddeleri arasında yer alır. Marx'ın söz konusu yazısında belirttiğine göre, Kont Leiningen'in konuya ilişkin istemleri şunlardır: *"Avusturya sınırında bulunan illerdeki siyasal sığınmacıların ve dönmelerin uzaklaştırılmaları; Osmanlı yönetimince 1850 yılında ortaya konulan tutumun kınanması."*

Jorga da daha önce anılan yapıtında *"sığınmacılar"* konusuna değinir. Jorga'nın verdiği bilgiye göre, Osmanlı yönetimiyle Avusturya ve Rusya arasındaki konuya ilişkin gerilim, Macar devriminin bastırılması sonucunda, kaçan yenik devrimcilerin daha önce Yedi Kaleler (Transilvanya) başkaldırılarıyla dayanışma ve iş-

birliği içerisine girmeleriyle başlar. Rus Çarı, korumasına karşı başkaldıran Romanyalı başkaldırıcuları etkisizleştirmek ve bir daha böyle bir başkaldırıyla karşılaşmamak için, her türlü baskıya başvurur. Rusya, Avrupa'daki *"başkaldırı ruhunu"* tümüyle ezmek amacıyla, Osmanlı yönetimine bir anlaşma yapma önerisi getirir.

Türkiye'ye sığınanlar arasında Macarların çoğunlukta oldukları izlenimi doğmaktadır. Uluslar arası bir soruna dönüşen Macar sığınmacılar arasında, Jorga'nın yazdığına göre, Kossuth, Bem, Perczel, Mészáros ve Dembinski gibi ünlü kişilikler de vardır. *"Uluslarının varlığı için onurlu ve şövalyece çarpışmış olan"* Macar ve Polonyalı devrimciler, *"Türkiye'ye duydukları sempatiyi birçok kez dile getirmişlerdir."* Osmanlı yönetimi de söz konusu yenik başkaldırıculara *"hak ettikleri muameleyi"* göstermiş, onlara saygın kişiliklere yakışır biçimde davranmış, hatta bazı sığınmacılara orduda üst düzey görevler vermiştir.

Marx, 18 Mayıs 1858 tarihli *'Tuhaf Bir Tarih Kesiti'* ('Ein merkwürdiges Stückchen Geschichte') adlı yazısında daha önce Macar ordusunda yüzbaşılığa değin yükselmiş olan Janos Bangya adında bir sığınmacıdan söz eder. Bu Macar sığınmacı, 1853 yılında Müslüman olur ve Mehmet Bey adını alır. Janos Bangya, ya da öbür adıyla yüzbaşı Mehmet Bey, casusluk yapması için, kendisi gibi sığınmacı olan ve Osmanlı ordusunda görev alan bir küme subayla birlikte Çerkezistan'a gönderilir. Söz konusu kişi, casusluk yaptığıının anlaşılması üzerine yakalanır ve Kafkasya'da Aderbi kentinde askeri mahkemede yargılanır.

Janos Bangya, Marx'ın aktarımına göre, önde gelen Macar komutan ve sığınmacı Lajos Kossuth tarafından casusluk yapmak üzere görevlendirildiğini, başlıca görevinin Kafkasya'da Rusya'ya karşı doğabilecek başkaldırı eylemlerini önlemeye çalışmak olduğunu dile getirir. Bangya, yıllar boyunca Osmanlı egemenliğine karşı

başkaldıran Yunan başkaldırıcılarla da ilişki içerisinde olduğunu açıklar. Anılan kişi, casusluk yapan sığınmacılar arasında Müslüman olduktan sonra Ferhat Paşa adını alan general Stein'ın da bulunduğunu sözlerine ekler.

Yüzbaşı Janos Bangya, ya da Mehmet Bey olayı, sığınmacılar olayının çok boyutlu ve karmaşık yapısını, sığınmacıların bir bölümünün kendilerine sığınma hakkı tanıyan Osmanlı devletinin güvenliğini kötüye kullandıklarını ortaya koymaktadır. Sığınma hakkını kötüye kullananlar arasında üst düzeyli subayların bulunması dikkat çekicidir. Sığınma hakkını kötüye kullanarak, kendilerine sığınma hakkı tanıyan ülkeye ihanet eden sığınmacıların varlığı, sığınmacılar olayının bir boyutudur. Sözünü ettiğim olumsuz boyutunun yanı sıra, bu olayın uluslar arası siyaset ve saygınlık açısından da önem taşıdığı yadsınamaz.

Sığınmacılar olayına, Avrupa düzeyindeki siyasal önemi ve Osmanlı devletinin uluslar arası saygınlığı bakımından yaklaşıldığında şöyle bir değerlendirme yapılabilir: Daha önce irdelenen İzmir'deki Macar sığınmacı Koszta olayı da *"siyasal sığınmacılar"* konusuyla birlikte düşünüldüğünde, 1848-49 Devriminin bastırılmasından sonra, önderler ve komutanlar başta olmak üzere, küçümsenmeyecek sayıda *"siyasal sığınmacının"* Osmanlı İmparatorluğuna sığındığı kesinlik kazanmaktadır. Bu başlı başına önemli bir olaydır.

Hangi nedenle olursa olsun, çok sayıda *"siyasal sığınmacının"* o dönemde Osmanlı İmparatorluğuna sığınmış olmaları ve yine hangi nedenle olursa olsun, Osmanlı yönetiminin de onlara *"sığınma olanağı"* vermiş olması, hem Osmanlı devletinin gerileme süreci içerisinde bulunmasına karşın uluslar arası saygınlığı bakımından, hem de konunun uluslar arası bir düzeye taşınması bakımından üzerinde durulması gereken bir gelişmedir. Nitekim, başta Avusturya olmak üzere, bazı

Avrupa ülkelerinin bu sorunu uluslar arası görüşmelerde gündeme getirmeleri, bu değerlendirmeyi doğrulayan bir göstergedir.

Sığınmacılar sorununa ilişkin bu açıklamalardan sonra, yeniden söz konusu yazıya dönüyorum. Marx yukarıda belirtilen yazısında *"Rusya'nın Fransa ve İngiltere tarafından konulan hiç bir koşulu kabullenmeyeceğini, sonuçları bir Avrupa savaşına yol açsa da Türkiye'yi alt etmek"* için her yola başvuracağını bir kez daha vurgular. Urquhart'a gönderme yapan Marx'a göre, Avrupa'nın iki seçeneği vardır: Avrupa ya *"Türkiye'yi Rusya'nın güdümüne girmeye zorlayacaktır, ya da Rusya'ya karşı ciddi bir biçimde savaş açacaktır."* Her iki durum da, Türkiye açısından aynı yazgıya neden olacaktır. Türkiye dolaylı olsa da Rusya'nın yıkıcı etkisine teslim edilecek; Osmanlı İmparatorluğunun gücü, aynı Bizans İmparatorluğunda olduğu gibi, *"başkentini etrafıyla sınırlı kalacaktır."* Böylece, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki egemenliği bütün zamanlar için ortadan kalkacaktır.

Times'ın *"eğer savaşa gireceksek, o zaman bütün operasyonları biz yönetmeliyiz"* biçimindeki değerlendirmesini irdeleyen Marx şu saptamaları yapar: *"Böyle bir durumda Türk bakanlığı dolaysız olarak Batılı elçilerin yönetimine; Türk savaş bakanlığı, İngiltere ve Fransa savaş bakanlıklarına; Türk orduları, İngiliz ve Fransız generallerin komutasına bağlanacak demektir. Osmanlı İmparatorluğu da eski biçimiyle varlığını sürdürmeye son vermiş olacaktır."* Marx, yukarıdaki tümcelerden anlaşılacağı gibi, Osmanlı devletinin tümüyle Avrupa'ya bağımlı duruma getirilmesine karşı çıkar; Rusya'nın yayılmacılığını durdurma gereğiyle, Osmanlı yönetiminin dışa bağımlılaştırılması girişimini eleştirir. Söz konusu eleştirel tavrını, Osmanlı yönetimine yapılan baskılar sonucunda bakan düzeyinde gerçekleştirilen görevden almalar konusunda *"Mavi Kitap'ta"* yer alan bazı açıklamalara ilişkin olarak da ortaya koyar.

Marx'ın verdiği bilgilere göre, Osmanlı devletinin gücünün sarsılmasının da etkisiyle Fransa'daki "Cizvit Partisinin" yayın organları, "Doğudaki Roma Kilisesinin çıkarlarını korumaya dönük olarak etkin adımlar atması" konusunda Fransız yönetimini sıkıştırır. "Bonapartçı gaspçılığın, o dönemde Doğu sorununun karışıklaşmasının gerçek kaynağı" olduğunu; Rusya'nınsa her durumdan yarar çıkarmak düşüncesiyle, "Bonapart'ı Avrupa Meclisi'nden dışlamak" için her aracı kullandığını vurgulayan Marx ilginç bir benzetme yapar. Marx'ın benzetmesi şöyle: "Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğunun kurulmasına ivme kazandıran Roma Kilisesi ile Rum Ortodoks Kilisesi arasındaki çatışma, bu imparatorluğun şimdi içinde bulunduğu bunalımın da nedenidir."

Avusturya ve Osmanlı devleti arasındaki uzlaşmazlığın başlıca nedeninin Karabağ konusunda düğümlendiğini, Osmanlı İmparatorluğunun güçsüzleştirilmesi ve bölünmesi amacıyla, Rusya ile Avusturya'nın gizli planları bulunduğunu savlayan Marx, L. F. Simpson tarafından yazılan "Handbook of the Eastern Question" adlı kitabı Karabağ konusunda yazılmış bir kaynak olarak özellikle anar.

Marx, Osmanlı yönetiminin Karabağ ayaklanması'nın Avusturya tarafından kışkırtıldığını bildiğini öne sürer. Karabağ sorununu Avusturya'nın kışkırttığını düşünür ve bu düşüncesini gerekçelendirmek için, Almanya'nın Augsburg kentinde yayımlanan *Allgemeine Zeitung* adlı gazetede yer alan bir haberi aktarır. Habere göre, Avusturya söz konusu olaylara "Hristiyanların gördüğü baskılara karşı insancılık gereği karşı çıkmaktadır. Avusturya, Doğu Kilisesine karşı yansızdır." Bununla birlikte, "Kudüs'teki olaylar, Doğuda dinsel kinin halkı nasıl böldüğünü herkese göstermiştir."

Marx, söz konusu gazetede çıkan haberden şu çıkarımları yapar: "[...]Türk Hristiyanlarının devrimleri (başkaldırısı; OBK) kesinlikle beklenmelidir. Avusturya, Rum Ortodoks Kilisesinin baskılandığı konusunda Rusya'nın yo-

lunu açmıştır. 'Kutsal Yerler' konusunda Avusturya, yansızlığını ortaya koyacaktır."

Resmi bildirimlerde yansızlıktan dem vurulmasına karşın, Avusturya'nın yansızlık açıklamasını inandırıcı bulmayan Marx, aynı süre içerisinde Avusturya'nın Karadağ konusunda aracılık etmek amacıyla, Babıali'ye bir nota verdiğini dile getirir. Sultan, Avusturya'nın bu notasını "*kendi haklarını bildiği gerekçesiyle*" geri çevirir. Bu bağlamda Marx, Rusya'nın aynı "*Yunan Devrimi*" sırasındaki gibi davrandığını ileri sürer. Yunan Devrimi sırasında da Rusya, Osmanlı uyruğundaki Hristiyanları ayaklandırmak amacıyla, Sultana destek sunmuştur. Daha sonra da başkaldırıcularla birlikte Sultanı ve yönetimini sırtından vurmuştur.

Friedrich Engels: 'Avrupa'da Savaş Sorunu' ⁸³

Avrupa'nın iki güçlü devleti olan İngiltere ve Fransa'nın izledikleri politikayla sürekli olarak Rusya'nın gücünü artırmasına, erk ve etki alanını genişletmesine katkı yaptıklarını düşünen Engels, anılan iki devletin, "*Rusya'ya ödün verme*" ve Rusya'nın istemlerine uygun önerilerde bulunma tavrını sürdürdüklerini öne sürer.

İngiltere ve Fransa'nın ödüncü tavrına karşın, Engels'in kanısına göre, "*Rusya, Avrupa'da İngiltere ve Fransa'ya karşı bir savaşı göze almaksızın, Türkiye'yi parçalama girişiminde bulunmaya cesaret edemez.*" Bunun yanı sıra, Rusya, Batılı devletlerin savaştan "*ne denli korktuklarını da görmektedir.*" Bu nedenle, istediği ödünleri koparması için, Rusya'nın ordusunu hazır tutması ve korkutmaları sürdürmesi yetecektir. Ayrıca, Rusya, Viyana Notasını hazırlayan Batılı elçilerden de çekinmeyecektir.

Bu yazının yer aldığı kaynakta belirtildiğine göre, Marx, Viyana Notasını hazırlayan Batılı elçilerle, Temmuz 1853'te söz konusu notayı kabul eden İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya'yı kastetmektedir. Bu nota uyarınca,

Osmanlı Sultanı, Küçük Kaynarca ve Edirne anlaşmalarına uymaya ve Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Rum Ortodoks Kilisesinin hak ve ayrıcalıklarının dokunulmazlığını güvencelemeye yükümlendirilmiştir. Rus Çarının, içeriğini istediği gibi yorumlama koşuluyla, anlaşmanın içeriğini onaylamasına karşın, Sultan Abdülmecit, bir dizi değişiklik istemiyle notayı kabul etmemiştir.

Engels, bir Rus tüccarın ilginç bir mektubundan söz eder. Engels'in anlatımıyla *"Kutsal Rus'un gerçek bir evladı"* olan bu tüccar, bir savaş durumunda Rusya'nın tüccarların mallarına el koyup koymayacağı konusundaki bir soruyu öfkeyle yanıtlar. Söz konusu Rus, *"devrimci sosyalist Batılı devletlerin tersine, Rusya'nın 'düzenin, mülkiyetin, ailenin ve dinin, büyük bir savunucusu' olduğunu belirterek, şöyle konuşur: 'Tanrıya şükür ki, burada Rusya'da 'benim ve senin' (vurgu Engels'in; OBK) ayrımı tümüyle geçerlidir ve mülkiyetiniz hiçbir yerde olmadığı ölçüde burada güvencededir. Hatta size varlığımızdan gönderebileceğiniz kadarını buraya göndermenizi öğütlerim; çünkü, varlığınız Rusya'da şimdi bulunduğu yerden daha güvence- li olacaktır. 'Ülkedaşlarınız için endişe duyabilirsiniz; ama, mülkiyetiniz için asla!' (vurgu Engels'in; OBK) "*

Yukarıdaki alıntıda yer alan *"devrimci sosyalist Batılı ülkeler"* değerlendirmesi gerçeği değil, söz konusu Rus'un adlandırmasını yansıtmaktadır; çünkü, bu yazının yazıldığı dönemde tek tek bireyler ve kümeler kendilerini *"devrimci"* olarak adlandırırsa da, yeryüzünde henüz söz konusu niteliklerde devlet yoktur. Engels'in Rus tüccarın mektubundan aktardığı bu tümceler, kendisinin ve düşünce ve dava arkadaşı Marx'ın, Rusya'yı niçin karşı devrimin ocağı olarak gördüğüne ilişkin ipuçlarını açığa çıkarmaktadır.

Karl Marx: 'Parlamento Görüşmeleri'⁶⁴

Yazının yer aldığı kaynakta verilen bilgilere göre, Marx, *Times* ve *Hansard's Parliamentary Debates* adlı ga-

zetelerin içerdiği verileri kullanarak, yukarıdaki yazıyı kaleme alır. Türkiye ve İslam görünümünü bakımından içerdiği değerlendirmeler nedeniyle Marx'ın Türkiye'ye ilişkin yazıları arasında bu yazının ayrı bir yeri olduğu söylenebilir.

Marx'ın anlatımına göre, İngiliz Parlamentosu üyeleri ilgili oturumda Doğu ya da Türkiye konusunda da görüşlerini dile getirirler. Konuşmacılar arasında bulunan Lord John Russel, Fransa ve İngiltere'nin Babıali'ye kendilerinin izni olmaksızın barış görüşmelerinde bulunamayacağını içeren bir anlaşma önerdiklerini öne sürer. Russel ayrıca İngiliz hükümetinin "*Çarın anlatılamaz aşışığı nedeniyle kötü bir biçimde gafil avlandığını, barışın korunmasına ilişkin umutlarını yitirdiğini*" sözlerine ekler.

Daha sonra söz alan Bay Cobden ise, "*Mavi Kitaplara*" dayanarak, "*Kutsal Yerler*" sorununun Fransız hükümetince yaratıldığını, o dönemdeki Fransız devlet başkanının imparator olma hevesine kapıldığını, bu nedenle de Roma Katolik Kilisesi adına Türkiye'ye yöneltilen istemlerden politik sermaye türetmeye uğraştığını savlar. Anılan konuşmacı konuşmasında şu görüşleri de ileri sürer: "*Bir savaşa giriyoruz; çünkü, Türkiye'den Rusya'ya vermemesini istediğimiz Hristiyanlara daha iyi davranılması gibi güvenceleri, şimdi kendimiz için istiyoruz. Osmanlı İmparatorluğunun nüfusunun büyük çoğunluğu (Moldova ve Eflak örneğinde olduğu gibi), Rusya'nın şimdi güttüğü politikanın başarısını özlemle beklemektedir.*" Bay Cobden, kamuoyundan hatta millet vekillerinden bile gizlenen çoğu bilgileri içeren "*Mavi Kitaplara dayanarak, Hristiyan halkın uğratıldığı aşışılmalara ve baskılara göz yumulamayacağını*" da sözlerine ekler.

Cobden konuşmasını sürdürdüğü sırada bir millet vekilinin araya girerek, "*Babıali ya sapkın dinsel ilkesini koruma, ya da bağlaşıklarının sempati ve yardımlarını yitirme kararını vermek zorundadır*" demesi üzerine, "*fanatik Müslümanlar gibi bir topluluğun dinini bırakmasını olanak-*

lı görmediğini, Kuran'ın tümüyle terk edilmediği sürece de Türkiye'nin Hristiyanlarının Türklerle eşit durumuna getirilmesinin kesinlikle olanaksız olduğunu" söyler.

Yazıda görüşlerine yer verilen İngiliz parlamenterin dile getirdiği yargılar, bir bakıma Avrupa kamuoyunun bir bölümünün de görüşleri olarak kabul edilebilir. Yukarıda imgesel önemini gözeterek bazı, bölümlerini aktardığım her iki parlamenterin görüşü de bir "*çıkma*zı" ya da bir "*olma*zı, *olanaksız*" simgelemektedir; çünkü, Osmanlı İmparatorluğu İngiltere ya da bir başka Avrupa ülkesi istedi diye dinini bırakmayacaktır. Durum böyle olunca da, konuşmacıların öne sürümüne göre, Osmanlı yönetimi, Avrupalı bağlaşıklarının yakınlığını ve yardımını yitirecektir. İslam'dan vazgeçmediği sürece de, Hristiyanlar Türklerle eşit duruma gelemeyecektir. Böyle bir şey de söz konusu olamayacağından, dile getirilen husus, ikinci "*çıkma*zı" ya da "*olanaksız*" anlatmaktadır.

Anılan parlamenterlerin İslam'a bakışları da açık bir olumsuzluk içermektedir. İslam, onlara göre, "*sapkın dinsel ilkedir; fanatizmdir.*" Müslümanlar da "*fanatik bir topluluk.*" Böyle fanatik bir din ve bu fanatik dine inanan fanatik bir topluluk da kendi içlerinde yaşayan Hristiyanlara eşitlik olanağı vermez. Dolayısıyla Osmanlı uyruğundaki Hristiyanlar hiçbir zaman Müslümanlarla eşit duruma gelemeyecektir.

Marx bu bağlamda Bay Cobden'e "*İngiliz Devlet Kilisesi ve geçerli yasaları var olduğu sürece, İngiliz işçilerinin Cobdenlerle ya da Brightlarla eşit duruma getirilmesinin olanaklı olup olmadığının da*" sorulması gerektiğini belirtir. Cobden'in "*Türkiye'de yaşayan Hristiyanların genel bir hoşnutsuzluk içerisinde olduğunu, bu hoşnutsuzluğun genel bir başkaldırı tehlikesine*" dönüşebileceğini ileri sürmesini, Marx eleştirel bir tutumla şöyle değerlendirir: "*Bay Cobden'e Avrupa'nın bütün halkları arasında, hükümetleri ve egemen sınıflarına karşı genel bir hoşnutsuzluk, genel bir devrimle sonuçlanma tehlikesi taşıyan bir hoşnutsuzluk olup*

olmadığını sormalıyız. Eğer -Türkiye'ye olduğu gibi- Almanya'ya, İtalya'ya, Fransa'ya, ya da hatta Büyük Britanya'ya, bu ülkelerin yönetimlerine düşman olan ve isyancı istemler yayan yabancı bir ordu girse, bu ülkelerden biri Türkiye'nin Hristiyan halkı gibi sakin kalabilir miydi?"

Bu saptamalar, Marx'ın Türkiye'nin Hristiyanlarının hoşnutsuzluğuyla, bir başka deyişle, dinsel hoşnutsuzlukla toplumsal hoşnutsuzluğu eşdeğer saydığını ortaya koymaktadır. Marx'a göre, hoşnutsuzluk salt Türkiye sınırları içerisinde yaşayan Hristiyanlar arasında değildir. Avrupa'nın bütün halkları, yönetimleri ve egemenlerinin adaletsiz ve baskıcı uygulamasından dolayı yaygın bir hoşnutsuzluk içerisinde. Toplumsal koşullardan kaynaklanan bu genel hoşnutsuzluk da, genel bir toplumsal devrimle ortadan kalkacaktır.

Marx'ın aktarımına göre, Cobden ilgi çekici konuşmasını şöyle sürdürür: *"Türkiye'nin savunması için savaşa giren İngiltere, Osmanlı İmparatorluğunun Türk nüfusu için savaşağından, bu ülkenin halkının çoğunluğunun çıkarlarına karşı savaşmış olacaktır. Türk ordusu ile Rus ordusu arasında dinsel bir çekişme vardır. İngiltere'nin bütün çıkarları, İngiltere'yi Rusya'yla bağlaşıklığa yöneltmektedir."* Yukarıdaki sözleriyle Osmanlı halkının çoğunluğunu Hristiyanların oluşturduğunu savlayan Cobden, söz konusu savaş, *"Avrupa düzeyinde bir önem taşımaya karşın"*, İngiltere'nin Türkiye lehine savaşa girmesine karşıdır.

Aynı görüşmede söz alan Lord John Manners, Rusya'nın hukuk tanımaz yayılmacılığını, yararcılığını ve Osmanlı İmparatorluğunu baskı altına almak için her yolu denediğini dile getirir. Anılan konuşmacı, Osmanlı Sultanının kendi bildiği gibi davrandığını, bu nedenle de eylemlerinin sorumluluğunu bizzat taşımak durumunda olduğunu belirtir. Manners sözlerinin devamında İngiliz hükümetinin *"Türkiye'nin onurunun ve bağımsızlığının korunması gerektiğini her yerde dile getirdiğini, bundan ne anlaşılması gerektiğini açıklamak zorunda olduğunu"* söyler.

Marx'ın aktarımı ve değerlendirmesine göre, Bay Cobden'in yanlış çıkarımlarını çürütmeye uğraşan Bay Horsfall şu gerekçelerle Türkiye ya da Doğu Sorununa yaklaşır: *"Asıl sorun, Türkiye'nin ne olduğu değil, Türkiye'yi kendisine kattığı zaman Rusya'nın ne olacağıdır."* Bay Horsfall, Rus Çarının Türkiye'yi yutarak, Türkiye'nin de çarı olabilmek amacıyla, *"savaş yoluyla siyasal erk alanını ve topraklarını genişletmeye"* uğraştığını söyler. Anılan konuşmacıya göre, Rus Çarı *"anlatılmaz bir utanmazlıkla Sinop kıyımı"* gibi eylemleri yapmakta, *"acımasızlık ve aldatma, Çarın davranışlarını belirleyen nitelik"* olmaktadır. Bu nedenlerle, *"utanmaz bir tutumla Hristiyanlığın ilkelerini ihlal eden Çarın, Hristiyan inancının ilkelerine dayanmaya kalkışması gülünçtür."* Barışın yeniden sağlanabilmesi için, Rusya Türkiye'ye verdiği zararları karşılamalı, Türkiye'den gasbettiği toprakları geri vermelidir.

Bay Horsfall, yukarıdaki sözlerinden de anlaşılacağı gibi, Rus Çarının davranışlarını genel ahlak ölçütleriyle, uluslar arası hukuk ilkeleriyle ve Hristiyanlıkla bağdaştıramaz. Bağdaştıramadığı için de, Çarı güvenilir bulmaz. Adı geçen parlamenterin barışın yeniden sağlanmasının koşulu olarak dile getirdiği konularda, Rusya'nın olumlu bir adım atması söz konusu olmadığından, barış da sağlanamayacaktır.

Anılan parlamento görüşmesi sırasında yapılan konuşmalar arasında üzerinde durulması gereken bir başka konuşma, Drummond adlı parlamenterin konuşmasıdır. Söz konusu millet vekili, İngiltere'nin bir *"din savaşına girdiğini"* ve *"artık üzerinde oturulamayacak ölçüde yıkılmış olan Gottfried von Bouillon'un gömütü (mezarı) uğruna bir Haçlı Seferi yürütmek"* üzere olduğunu öne sürer. Bu konuşmacıya göre, bütün olup biten *"felaketlerden sorumlu olan Papadır."*

Bay Drummond'un sözünü ettiği *"din savaşı ve Gottfried von Bouillon'un Gömütü"* kavramları, konuşmanın bağlamından da çıkarımlanabileceği gibi, Birinci Haçlı

Seferiyle ilgili iki önemli imgedir. Kudüs başta olmak üzere, Hristiyanlık açısından "kutsal" sayılan yerlerin inançsızlar olarak adlandırılan Müslümanların ellerinden kurtarılması gerekçesiyle başlatılan Haçlı Seferlerinin ilki 1096 tarihinde başlatılır. Avrupa kültür tarihinde bu ilk Haçlı Seferi, söz konusu seferler içerisinde en kutsal sefer olarak anılır.

Haçlı Seferleri

ya da Batıyla Doğunun Ebedi Vedalaşması

Türkiye ve İslam konusundaki değerlendirmelerini daha önce konulaştırdığım Hegel, *'Tarih Felsefesi Üzerine Dersler'* (*'Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte'*, Saemtliche Werke, Bd. 11, *'Die Kreuzzüge'*,) adlı yapıtında Haçlı Seferlerine de değinir. Hegel'in kanısınca, Kilise, Haçlı Seferleri yoluyla *"bütün yaşamsal ilişkiler, bilim ve sanat üzerinde egemenlik kurmuştur."* Kilise, öncelikle de Vatikan, yaşam alanları üzerinde mutlak biçimde egemenleşmek için, *"Hristiyanlık açısından kutsal olan yerlerin, inançsızların elinde bulunmasının Hristiyanlar için onursuzluk olacağı"* düşüncesini işlemiştir. Hristiyanlık, *"bu algılayış içerisinde bütünlük oluşturmuştur."* Bütünleşen Hristiyanlık, *"tek bir amaç gütmüştür,"* o da, *"kutsal toprakları fethetmektir."* Bu tek amaç uğruna *"Batı, Doğuya karşı sefere çıkmıştır."* Söz konusu tek amaç, *"bireyliğin gerçek doruğuna"* ulaşmaktır.

Hegel'e göre, aslında Haçlı Seferleri ilkin Batının kendi içinde başlamıştır. Bu bağlamda, örneğin Almanya'da *"binlerce Yahudi yağmalanmış ve öldürülmüştür."* Düşünür burada *'Keşiş Peter'* ⁸⁵ adlı Alman rahibi anar. Keşiş Peter, etrafına topladığı, on binlerce Hristiyan Haçlıyla birlikte düzensiz ve denetimsiz bir biçimde yola çıkmış, İstanbul'a değin geçtiği her yeri yağmalamış, yakıp yıkmıştır. Bu Haçlılardan çok azı İstanbul'a ulaşabilmiştir. Haçlılar, Hegel'in yaklaşımı uyarınca,

"akılcı gerekçelerden" yoksundular. Bu nedenle, "Tanrının kendilerini yönlendireceğine ve koruyacağına" inanıyorlardı. Hristiyan halkları "çılgınlığa değin sürükleyen de bu düşünceydi." Bu çılgınlık sonucu, anne-babasından kaçan *"çocuklar bile kümeler halinde gemiyle Kutsal Topraklara"* gitmek amacıyla, Marsilya'ya gitmiştir. Bu çocuklardan da çok azı ereklerine ulaşabilmiş, *"geri kalanı, tüccarlar ve Sarasenler tarafından tutsak olarak satılmıştır."*

Birçok kanlı çarpışmadan sonra, Kutsal Toprakları ele geçiren Hristiyanlar, bu yerleri ele geçirmek için döktükleri kandan dolayı işledikleri günahların bağışlanması dileğiyle, Kutsal Gömütün başında toplanmıştır. Kutsal Toprakları ele geçiren Haçlılar, Kudüs'te bir krallık kurmuşlar ve *"timar sistemini uygulamaya koymuşlardır."* Haçlıların bu krallıkta yaptıkları *"bir temel yasa, Sarasenlere karşı bulunabilecek en kötü yasaydı."*

Hegel'in değerlendirmesine göre, Kutsal Topraklar için başlatılan ve gerçekleştirilen Haçlı Seferleri, tam bir *"düş kırıklığıyla"* sonuçlanmış; çünkü, Haçlılar *"dünyasal olanla ebedi olanın bağlantısını değil, boş bir gömütü bulmuşlardır."* Salt boş bir gömütle karşılaşmaları nedeniyle de, *"kutsal toprakları yeniden yitirmişlerdir."* Söz konusu edimsel düş kırıklığının nedeni, aranan *"somut bunun, dışsal ve somut bir nesnenin"* bulunamamasıdır. Nesnel bir şey bulamayan Hristiyanlar, tanrısal nitelikli *"bunu"* kendi içlerinde aramak zorunda kalmışlardır. Böylece, *"özne(ellik), Tanrısal olanı ve onunla ilişkisini belirleme hakkını"* kendinde görmüştür. Haçlı Seferlerinin mutlak sonucu da budur."

Bu andan itibaren de *"özgüven ve özerklik dönemi başlamıştır."* Hegel konuya ilişkin düşünsel bakımdan olağan üstü önem taşıyan saptamalarını şöyle sürdürür: *"Batı, Kutsal Gömüt üzerinde Doğuya ebediyen veda etmiştir."* Batı, Kutsal Gömüt üzerinde Doğuyla ebedi vedalaşması sonucudur ki, *"sonsuz bireysel özgürlük ilkesini"* kavramıştır. Bundan sonra da Hristiyan dünyası *"hiçbir zaman bir bütün olarak ortaya çıkmamıştır."*

Hegel yukarıdaki saptamalarında insan aklının dünyasal olmayan bağlardan ve bağımlılıklardan bağımsızlaşma, dünyasallaşma ve bir başına bir güç olma süreci bakımından önem taşıyan boyutlarını ve bilinçlenme anlarını dile getirmektedir. Yukarıda geçen tanrısal olanın ve onunla ilişkiyi belirleme hakkının duyumsanması ve bunun bilince dönüştürülmesi, bilinçlenme sürecinin özgüven ve özerk bir tutumla gerçekleştirilmesi çabaları sonucu, Batı Doğudan ayrılmış, ona veda etmiştir. Söz konusu özgüven ve özerklik çabaları sayesinde, Batı, özgürlük ilkesinin ayırımına varmıştır. Bu yolla Batı insanı, hak ve özgürlükler bakımından konumu belirlenmiş tekil birey(lik)lere dönüşebilmiştir.

Eleştirel bilincin gelişmesi olarak adlandırılabilir. böyle bir oluşum sonucu, Batı iç ayrımlaşma yaşamaya başlamış; bundan dolayı da bir daha hiçbir zaman bir bütün olarak ortaya çıkamamıştır. Avrupa'nın bir bütün olarak ortaya çıkamaması, bir başka anlatımla, iç ayrışma geçirerek, monolitik ve saltçı yapısını değiştirmesi, Hegel'in yaklaşımınca olumlu bir gelişmedir. Düşünün: böyle gelişmeyi olumlu bulmasının nedeni, söz konusu oluşumun, tikelliklerin dolayısıyla da çoğulculuğun gelişmesine ortam hazırlamasıdır.

Hegel, Hristiyan Avrupa'yla Müslüman Doğunun Haçlı Seferlerinden önce İspanya'daki karşılaşmasına gönderme yapar ve Haçlı Seferlerini önceleyen bu olayın düşünsel sonuçlarına ilişkin şöyle bir değerlendirme yapar: Haçlı Seferlerine benzer düşünsel içerikli "*fetih savaşları, İspanya'da Sarasenlere karşı*" olmuştur. İspanyol yarım adasında Araplarca bir köşeye sıkıştırılmış olan Hristiyanlar, "*Sarasenlerin İspanya'da, Afrika'da ve kendi içlerinde bölünmelerinden dolayı güçlenmişlerdir.*" Frenk şövalyelerle birlikte Sarasenlere karşı seferler düzenleyen İspanya, Hristiyan dünyasının "*Doğunun şövalyeleriyle, özgürlüğüyle ve ruhun tam bağımsızlığıyla*" karşılaşmasını sağlamıştır.

Bu karşılaşmanın da katkısıyla Avrupalı Hıristiyanlar *"Doğunun bu özgürlüğünü edinmişlerdir."* Orta Çağda şövalyelere ilişkin *"en güzel görünümü İspanya vermiştir."* Hegel'in İspanya'ya ilişkin belirlemesi, Doğuyla Batı arasındaki en yoğun ve kapsamlı etkileşimin, bir bakıma olayların doğal bir sonucu olarak, İspanya'da gerçekleştiğinin anlatımı olarak görülebilir.

Aynı kapsamda Güney Fransa'da Troubadours yoluyla *"töreselliğin/ahlakın özgürlüğü"* boy atmıştır. Hegel, Haçlı Seferlerinin kilisenin erkini sağlamlaştırmak için araçsallaştırıldığını düşünür ve bu düşüncesini şu sözlerle dile getirir: *"Haçlı Seferleri sayesinde kilise yetkesini (otoritesini) noksansız duruma getirmiştir."* Kilise daha önce *"Hıristiyanlığın özgürlük ilkesini hukuk ve töre dışı bir anlayışla ruhların uşaklığına dönüştürmüştü. Böylece hukuk-dışı keyfiliği ve şiddet uygulamalarını ortadan kaldırmamış, bunları kilise yetkililerinin eline bırakmıştı."* Kilise dünyasal egemenliğini sağlamlaştırmak için, ne denli uğraşırsa uğraşsın, tarihsel gidişin önünde duramayacaktır. Avrupa'da eleştirel aklın gelişmesi, din tekellerinin keyfiliğini aşacaktır.

Haçlı Seferlerinde *"dinsel yetkeyi temsil eden papa dünyasal erkin en üst noktasında yer almış"*, ikincil konumla yetinmek durumunda kalan imparator karar verme ve uygulama yetkisini papaya bırakmak zorunda bırakılmıştır. Bütün bunlara karşın, daha önce her türlü başkaldırıyı bastıran ve dünyasal yetke ve güçlerle hiçbir uzlaşımaya yanaşmayan kilise, dıştan gelen *"açık bir güç kullanımıyla"* değil, zihniyet değişimiyle, bir başka söyleyişle, içten değişim zorlamasıyla karşı karşıya kalmıştır. Haçlı Seferleri sonucunda Kutsal Toprakları sürekli olarak elinde tutmayı başaramayan kilisenin halk kitleleri önünde saygınlığı iyice azalması da bu süreci hızlandırmıştır.

Yüz yıllar süren ve zor koşullar altında yapılan Haçlı Seferleri sonucunda asıl amaca ulaşılamaması, bir başka deyişle, *"yerine getirilemeyen özlem"*, Hıristiyan

Avrupa'da *"düşünün kendi içine dönmesi ve öz onarım"* süreci yaşamasına yol açmıştır. Böylece, öz onarım sürecini ilerleten düşün kendi dışına yönelmiş, *"akıl-dışı varlığını, haklı ve genel amaçlarla, özgürlük amacıyla"* gerekçelendirmiştir.

Böyle bir ortamda yukarıda sözü edilen *"özgürlük ve özerklik bilincinin gelişmesine"* ortam hazırlayan ilk önemli *"kopma"* gerçekleşir. Eleştirel aklın gelişmesini zorlaştıran güçlerden kopuşla birlikte, düşün kendisini *"en yüksek arılık ve haklılık içerisinde özgürlük amacıyla"* tanımlamaya başlar. Bireysel ve toplumsal düşünün ya da bilincin kendisini genel/kamusal özgürlük amacıyla tanımlamaya başlamasıyla birlikte görece özgürlükçü dinsel ve toplumsal devinimler ortaya çıkar. Söz konusu görece özgürlükçü devinimler, yetkesinin ve egemenliğinin tehlikeye düştüğünü gören kilise tarafından *"sapkınlık"* olarak adlandırılır.

Avrupa'da baş gösteren aklın özgürleşmesi etkinlikleri, Avrupa'nın salt kendi içinden türettiği bir gelişme değildir. Hegel'ce yukarıda betimlenen düşünsel ve kültürel etkileşimin bir sonucu olarak *"İspanya'da Sarasenlere karşı yütülen savaşımarda oluşan şövalye ruhu, Haçlı Seferleri yoluyla bütün Avrupa'ya yayılır."* Doğulu düşünün iki yönü, *"vahşilik ve soygun cesareti ve kahramanlığın sonsuz gönlü yüceliği"*, Doğulu şövalye ruhu olarak *"Batılıların gönlünde"* yer eder ve *"soylu bir erdeme"* dönüştürülür.

Bu bağlamda Hegel'in vurgu yaptığı bir başka alan *"bilimdir."* Düşünmenin ve *"soyut genelin belirginleşmesi"* başlar. Toplumun üyeleri arasında *"kamusal amaçlar için kardeşleşme"* eğiliminin artması, yukarıda sözü edilen *"soyut genelin"* geçerlilik kazanmasına yardımcı olur. Düşünme, *"felsefeye dönüşmeye yüz tutmuş olan din bilimine"* yönelir. İçeriği önceden belirlenmiş olan bir *"düşünme özgür olamayacağından"*, felsefe düşünmenin konusunu sorgulamaya başlar. Düşünmenin konusunun önceden belirlenmemesi gerektiği savı giderek güçlenir. Böylece, şövalye-

lerin savaş alanı olan Avrupa, “düşünme ve inanma arasındaki savaşım alanı” olmaya başlar.

Özellikle Fransa söz konusu çekişmenin yoğunlaştığı ülke olarak öne çıkar. İlk Haçlı Seferleri buradan çıkar ve Fransız ordularınca gerçekleştirilir.

Hegel, yukarıda betimlemeye çalıştığım görüşleri, ‘Estetik Üzerine Dersler’⁸⁶ adlı yapıtının ‘Bireyselin Biçimleri’ bölümünde felsefe açısından biraz daha belirginleştirir. Düşünürün belirlemesi uyarınca, romantik dünya “mutlak bir yapıt yaratmak” tutkusuna kapılır. Hristiyanlığın yayılması da söz konusu mutlak yapıtın başlıca ögesi olarak görülür.

Mutlak yapıtı oluşturmak tutkusuna kapılan güçler, bir yandan “inançsız Eski Çağ”, öbür yandan da “bilincin işlenmemişliği ve barbarlıkla” savaşmak durumunda kalırlar. Söz konusu mutlak yapıt, içerik olarak Eski Çağdaki düşüncenin Orta Çağdaki devamı niteliğindeki Hristiyan şövalyeliğinin “Berberileri, Arapları ve Muhammetçileri (Müslümanları; OBK) Hristiyan topraklarından kovması” olarak biçimlenir.

Müslümanları Hristiyan topraklarından kovarak, mutlak yapıtı yaratma tutkusu, Hristiyanlığın önemli gönderge (referans) kaynaklarından biri olan “Kutsal Gömütün” ele geçirilmesini de içerecek biçimde genişletilir. Böylece Haçlı Seferleri, din bakımından kaçınılmaz ve gerekli bir görev olarak gerekçelendirilmiş olur. İsa’nın yatığına inanılan Kutsal Gömüt, Hegel’in görüşüne göre, “insan oluşundan dolayı insanı ilgilendiren bir amaç değil, tekil bireylerin belirlenmişliğinin yerine getirmesi gereken bir amaçtır.” Bu bakış açısından Haçlı Seferleri, “Hristiyan Orta Çağın toplu macerası” olarak tanımlanabilir. Söz konusu toplu macera, “kendi içinde kırılmış, fantastik özlü ve düşünsel türdendir.” Haçlı Seferlerini düşünsel türden bir olay olarak gören Hegel, bunları “eylem ve özyapı bakımından yalan içerikli oldukları için, gerçek anlamda düşünsel amaçlı” gelişme olarak değerlendirmez.

Düşünürün kanısınca, Haçlı Seferleri *"boş dışsal bir erek"* gütmüştür. Bu boş ve dışsal erek uyarınca, Hristiyanlık, *"esenliğini düşünde, yeniden dirildiğine inanılan ve gerçek Tanrı konumuna yükseltilen, bu nedenle salt düşüncede var olan İsa'da"* aramıştır. Bu erek, gerçekte var olmayan, salt düşüncede var olan İsa'da değil, onun gömütünde, bir zamanlar yaşadığı yerlerde aranmalıdır. Orta Çağın zorlaması, dinsel tutkular, Hristiyanları, çekilen acıların dış mekanına ve Kutsal Gömüte yöneltmiştir. Bu nedenle, *"dinsel amaçla, hiçbir dinsel içeriği olmayan dünyasal fetih ve kazanç"* çelişki oluşturmuştur. Buradan da yukarıda sözü edilen *"kırıklık"* ve *"fantastik öge"* ortaya çıkmıştır. Böylece, dinsellikle dünyasallık uyumlulaştırılamamıştır. Bu iki ögenin uyumlulaştırılamaması ise, *"dinselliğin kaba sabalığa ve barbar kıyıcılığına dönüşmesine"* yol açmıştır. Bu bağlamda anılan kaba sabalık, *"düşünü örselleyen"* tutkuların ortaya çıkmasını özendirmiştir. Böyle bir ortamda düşün çürümeye yüz tutmuştur.

Orta Çağ Avrupa'sının *"bilinci gölgeleyen, dinsellikle dünyasallığı bütünleştiremeyen bu toplu macerası"*, zamanla Avrupa'da Aydınlanma olarak adlandırılan düşünsel bir dönüşüme de yol açacaktır. Bugün Türkiye'de laikleşme adı altında yürütülen tartışmanın da aslında özünü, temelinde aklın özgürlüğü ve bilimin yol göstericiliği yatan söz konusu düşünsel dönüşüm ve bu dönüşüme karşı olanlar arasındaki karşıtlık oluşturmaktadır.

Haçlı Seferlerine ilişkin olarak Hegel'in bakışını yansıtan bu uzun parantezden sonra yine Marx'ın irdelemesine dönüyorum. Bu irdelemede adına gönderme yapılan dinsel ve söylencesel kahraman Gofried von Bouillon konusunda şu bilgiler yararlı olabilir. Almanca Brockhaus Sözlüğünde verilen bilgilere göre, Gotfried von Bouillon, Haçlı ordusu komutanı olarak Kudüs'ün Haçlılarca geri alınmasında başarı gösterir; Aşkelon'da Mısır sultanını yenilgiye uğratar. Başarılı bir komutan olmasına karşın, alçakgönüllü bir tutumla Kudüs tahtını ret ederek, kendisi-

ni sadece “*Kutsal Gömütün Komutanı (Dükü)*” olarak adlandırır. Birinci Haçlı Ordusunun en önde gelen bu komutanına, sahip olduğu niteliklerden dolayı Hristiyan dünyasında belli bir “*kutsallık*” yüklenir.

‘Kutsal Yerler’ Sorunu, Yapay bir Sorundur

“*Kutsal Yerler*” sorunu olarak adlandırılan “*bu yapay sorun*”, Batılı devletler ve Rusya tarafından çıkar amacıyla sürekli olarak gündeme getirilir. Söz konusu devletler, bu yapay sorunu, çıkarlarını örtmek ve Hristiyan kamuoyunun duyarlılığını sömürmek amacıyla kullanırlar. Sömürü ve aldatma konusu yapılan bu sorun, Marx’ın daha sonra irdedeleyeceğim ‘*Savaş İlanı- Doğu Sorununun Tarihi*’ başlıklı yazısında gerçek boyutlarıyla konulştırılır.

Yukarıda belirtilen konuşmada, Türk-Rus savaşı bağlamında ortaya çıkan belli başlı uzlaşmazlıklardan biri olarak gösterilen “*Kutsal Yerler*” sorunuyla bağlantılı olarak anılan komutana gönderme yapılması, Haçlı Seferleri diye tarihe geçen din savaşı kavramının ve düşüncesinin Avrupa kamuoyunun belli kesimlerinin belğinde ortak tarihin bir görüngüsü olarak varlığını sürdürdüğünü gösterir. Nitekim, yukarıda uzunca aktardığım Hegel’in konuya ilişkin saptamaları, Haçlı Seferlerinin ortak bellekteki yeri ve etkisi üzerine bir izlenim vermeye yeterlidir.

Yeniden yazıya dönüyorum. Konuşmasını irdedeğim söz konusu parlamentere göre, İngiltere, Türk Sorununa en küçük bir ilgi duymamalıdır; çünkü, “*İngiltere ve Rusya birbiriyle sürekli savaştıkları ve birbirine hiç acı vermedikleri için, bu iki ülke arasındaki bir savaş hiçbir sonuca ulaştırılamaz.*” Şimdiki savaş, “*iki ülkeye ancak ağır darbeler vuracaktır.*”

Bay Drummond’un kanısına göre, Paris ve St. Petersburg “*Kutsal Yerler*” sorununu özel çıkarlarını gizlemek için sürekli olarak gündeme getirmektedir. İngilte-

re, "eski bağlaşığı olan Türkiye'nin Avrupa dengesi için gerekli olduğunun" bilincine ulaşmıştır. Aynı İngiltere, "bütün Yunan imparatorluğunun Türkiye'nin elinden alınmasına yolaçan Navarino Muharebesinden önce, bu durumun bilincine varamamış, Rusların Balkanlar'da ilerlediğini" kavrayamamıştır. Rusya, Türkiye'yi iyice zayıflattıktan sonra, İngiltere ortaya çıkıp, "bu kırılğan ülkenin Avrupa dengesi için gerekli" olduğunu söylemektedir. Eğer İngiltere savaşa girecekse, "darbelerini Rusya'nın kalbine yönelmeli, yeniden Polonya'nın devlet olarak kurulduğunun başlangıcını" ilan etmelidir.

Söz alan bir başka konuşmacı olan Bay Butt, "Türkiye'nin aşağılayıcı koşullar altında desteklenmemesi" gerektiğini belirterek, İngiliz parlamentosunun "ek silahlı gücün sağlanmasını onaylamasını" ister. Anılan konuşmacının kanısına göre, İngiltere söz konusu ek silahlı gücü "Türkiye'nin bağımsızlığı için değil, boyunduruk altına alınması için" kullanmalıdır.

İngiltere savaş bakanı Bay S. Herbert, söz konusu eleştirilerin geçmişe yönelik olduğunu, "hükümetin, Türkiye'yi korumaktan çok, Rusya'ya karşı çıkmak için savaşa gireceğini" vurgular.

Marx'ın en sert biçimde eleştirdiği kişilerden biri olan Bay Disraeli de Yunan başkaldırısını izleyen 1828-1829 savaşında doğru dürüst "bilgilenilmeden ve coşkuya kapılarak" savaşa girildiğini, "Türkiye'nin karışık ve bitkin durumunun, İngiltere ve Fransa'nın birleşerek Türkiye'ye karşı savaşa girmesinin bir sonucu olarak" görülmesi gerektiğini öne sürer. Bu konuşmacı o dönemde İngiliz parlamentosunda "niçin savaşa girildiğini, Türkiye'ye darbe vurularak neye ulaşmak istenildiğini gerçekten bilen bir üyenin bulunmadığını" söyler.

İlgili bölümlerde daha önce de vurguladığım gibi, 1821 yılında başlayan Yunan başkaldırısıyla birlikte, başta Almanya olmak üzere, bütün Avrupa'yı kapsayan Yunan- severlik akımının İngiltere'yi de içine aldığı,

örneğin, ünlü İngiliz şairi Lord Byron'un 1824'te Yunanistan'a giderek, Yunanların saflarında Osmanlı ordusuna karşı savaşta öldüğünü, Bay Disraeli'nin bilmemesi düşünülemez. Bu nedenle, Bay Disraeli'nin sözünü ettiği *"yeterince bilgilenmeme ya da kamuoyunu yeterince bilgilendirmeme"*, İngiltere'nin dönemin genel coşkısına kapılarak ve tarihsel birikimin bir sonucu olarak Türklere karşı duyulan tepkiyle savaşa girmiş olması biçiminde görülebilir. Adı geçen konuşmacının yukarıdaki değerlendirmesi, ülkesinin ne gibi sonuçlara yol açacağı bilinmeyen bir savaşa katılmasını ve sonunda da bu savaşın Rusya'nın Balkanlar'da güçlenmesine yol açmasını hafif bir pişmanlıkla gördüğü biçiminde yorumlanabilir.

Yukarıdaki değerlendirmenin ilginç bir yanı da *"Türkiye'deki karışıklık"* anlatımında saklıdır. Avrupa düşüncesinde Doğu genellikle *"karışıklık ve belirsizlik"* alanı olarak da görülür. Doğudaki düzenin *"düzensizliğin düzeni"* olarak değerlendirildiğini gösteren örnekler de vardır. Doğuya ilişkin bu kapsayıcı bakış, Doğunun bir parçası olarak görülen Türkiye'ye de uyarlanmaktadır.

Marx'ın anlatımına bakılınca, *"Türkiye'ye ilişkin alaycı bir tavırla konuşan basın ve resmi yetkililer"* vardır. Yarı resmi gazeteler de benzer bir tutum sergilemektedir. Bay Disraeli ise, *"Türkiye'nin yazgısını değiştiren ve İngiliz bakanlar kurulunun görüşünün değişmesine yol açan temel etmen Türkiye'nin öz enerjisidir"* saptamasını yapar. Bu her bakımdan doğrulanabilir bir saptamadır.

Marx bu önemli irdelemesini şöyle bitirir: İngiliz parlamentosunda, bu gergin görüşmeler sonucunda, *"bakanların Rusya'ya karşı biçimsel bir savaş açıklaması yapmaları ve savaşa girme nedenlerinin ortaya konulması sağlanamamıştır. Parlamento da, kamuoyu da daha öncesinden fazla bir bilgiye sahip değildir."* Marx'ın ısrarla ve özenle vurguladığı husus şudur: İngiliz egemenleri ve yöneticileri, kamuoyuna karşı Rusya'nın yayılmasının Avrupa barışı için önemli bir tehlike oluşturduğunu söylemelerine karşın, Rus ya-

yılmacılığını önlemeye yönelik olarak somut ve sonuç alıcı adımlar atmamaktadır. Bu tür adımlar atmadıkları gibi, el altından ve kamuoyunu aldatarak, Rusya'yla birtakım bağlantılara girmektedir.

Karl Marx: 'Yunan Başkaldırısı'⁸⁷

Marx, Mart 1854 tarihli yukarıda anılan yazısında *"Paris ve Londra'da endişeye neden olan bir Yunan başkaldırısından"* söz eder. Marx'ın çözümlemesine göre, başkaldırı bastırılmıştır; ancak, yeniden alevlenme olasılığı sürmektedir. *"Başkaldırcılar, Pindus'un güney yamacında yaşayan dağlılardır ve Karadağlı eşkıyalar dışında Türkiye Hristiyanlarının desteğine sahip değildirler.[...] Henüz Türk egemenliği altında bulunan ve tek bütünlüklü Rum cemaatini oluşturan Tesalyalı Rumlar, Türklerden daha fazla kendi ülkedaşlarından korkmaktadırlar. Bunların (başkaldıran Karadağlı Rumların; OBK) Yunan bağımsızlık savaşı sırasında bile ayaklanma cesareti gösteremedikleri unutulmamalıdır. Rum nüfusun, İmparatorluğun öbür kentlerinde dağınık olarak bulunan yaklaşık 300.000 kişilik bölümü, diğer Hristiyan topluluklarca öyle aşağılanmaktadır ki, Sırbistan ve Eflak gibi, halk hareketlerinin başarılı olduğu her yerde Yunan kökenli papazlar kovulmuş, yerlerine yerli rahipler getirilmiştir."*

Yukarıdaki saptamalar, Marx'ın Yunan bağımsızlık savaşı olarak adlandırdığı 1821-28 yılları arasındaki başkaldırını olumlamasına karşın, bu yazısında sözünü ettiği ayaklanma girişimini onaylamadığını göstermektedir. Bu yazıda sergilenen yaklaşım da Marx'ın gözü kapalı bir Yunan-sever olmadığının göstergelerinden biri olarak algılanabilir. Nitekim, düşünürün söz konusu değerlendirmeyi izleyen saptamaları da genelleyici yaklaşım yerine, çözümleyici bakışın yeğlendiğini ortaya koymaktadır.

Karadağlı başkaldırcı Rumların, bütünlüklü bir Rum cemaati oluşturan öbür Rumlarca Türklerden daha korkunç ya da tehlikeli olarak görüldüğü biçiminde-

ki sözler de ilgi çekici bir değerlendirmedir. Bu değerlendirme, 1850'li yıllarda bile Yunanlıların önemli bir bölümünün dış kışkırtmalara karşın, Osmanlı yönetiminden hoşnut olduğunun bir kanıtı sayılabilir.

Söz konusu değerlendirme, Avrupa'da kamuoyu oluşturunca etkiye sahip çevrelerde de Osmanlı yönetiminin Müslüman olmayan uyruklarına sağladığı din işlerini özgürce düzenleme hakkının bilincinde olduğunu göstermesi bakımından da ilgi çekicidir.

Marx, yazısının devamında söz konusu başkaldırının bir başına bir önem taşımamasına karşın, Batılı devletlere, Babiali ile onun Hristiyan uyrukları arasındaki ilişkiye karışma fırsatı vermesi nedeniyle önemsendiğini vurgular. Marx'ın özel bir vurgu yaptığı bir başka olguysa, Osmanlı uyruğunda bulunan Hristiyanların sayısının on milyon olmasının yanı sıra, Yunan kökenli Hristiyanların sayısının sadece bir milyon kadar olmasıdır.

Marx'a göre, Osmanlı İmparatorluğundan bağımsızlaşan ve İyon adasında İngiliz egemenliği altında yaşayan Yunanlar, *"Türkleri, Yunanca konuşulan her yerden sürüp atmayı ve Teselya ve Epirus'u Yunan devletiyle birleştirmeyi ulusal görevleri"* olarak görmektedir. Ayrıca, Yunanlar, bütün olarak bakıldığında böyle *"çılgınlıklara"* inanmayacak denli akıllı bir halk olmalarına karşın, *"Bizans İmparatorluğunu yeniden kurma düşü bile"* görebilecek denli hayalleri geniş insanlardır.

Marx, *"Yunanlıların ulusal bağımsızlıklarını genişletme emellerinin Ruslarca sürekli olarak canlı"* tutulduğuna ve bu tür çabaların *"Türk uyruğunda bulunanların dinsel haklarıyla ilgisi olmadığına"* dikkat çeker.

Marx'ın dikkat çektiği bir başka konu, Batılı devletlerin *"Türkiye'de Hristiyan diniyle Muhammed'in dininin eşitleştirilmesi"* yolundaki istemleridir. Marx'a göre, böyle bir eşitleştirme, *"dinsel kökenden bağımsız olarak Müslümanlara ve Hristiyanlara eşit siyasal hakların ve yurttaşlık haklarının sağlanmasıyla"* olasıdır. Bir başka de-

yişle, böyle bir eşitleştirme, *"devlet ve dinin, ya da politika ve dinin tümüyle birbirinden ayrılması"* anlamını taşır. Türk devleti ise, *"bütün Doğulu devletler gibi, devlet ve dinin ve din ve siyasetin özdeşliğine"* dayanır. *"Kuran, bu imparatorluk ve onun egemenleri için hem inancın hem de hukukun kaynağıdır."* Durum böyle olduğuna göre, *"inanana gavur (Marx "Giaur" diye yazar; OBK) Müslüman'la rayah (reaya olabilir; OBK) Kuran önünde nasıl eşitleştirilebilir? Bunun yapılabilmesi için, Kuran'ın yerine bir medeni yasa (Zivilkodex) getirmek, bir başka deyişle, Türk toplumunun yapısını yıkmak ve onun yıkıntıları üzerinde yeni bir düzen kurmak gerekir."*

Osmanlı devlet düzeni ve yapısını yukarıdaki sözlerle çözümleyen Marx, din ve devletin ya da politika ve dinin böyle iç içe geçtiği ya da özdeşleştiği sistemlerde, çeşitli dinlerden insanların eşitleştirilemeyeceğini çok yerinde bir çözümlemeyle ortaya koyar. Marx'ın söz konusu çözümlemesi, çeşitli dinlerden insanların yurttaşlık temelinde yasal eşitliklerinin ancak laik devlet ve toplum düzeni içerisinde olanaklı olabileceğini de göstermektedir. Nitekim, çağdaş Türkiye'nin kurucuları ve geliştiricileri de laikliğin, aklın özgürleşmesi ve uyrukların ya da kulların yurttaş durumuna gelebilmeleri bakımından temel ve hiçbir koşul altında vazgeçilmez bir ilke olduğu bilinciyle davranmışlardır.

Marx yukarıdaki tarihsel önemdeki saptamalarıyla, Batılı devletlerin Osmanlı devletinde yaşayan Hristiyanların, temel haklar bakımından Müslümanlarla eşit konuma getirilmesi yönündeki istemlerinin, hatta bu istemleri Osmanlı yönetimine dayatmaya kalkışmanın anlamsız ve kasıtlı olduğunu da ortaya koyar.

Marx'ın çözümlemesine göre, Rum Ortodoks inancını Hristiyanlığın öbür biçimlerinden ayıran ölçütlerden biri de devlet ve kilisenin, devlet ve kiliseyle ilgili yaşamın özdeşleştirilmesidir. Bizans'ta da devlet ve kilise ayrılmaz bir biçimde içi içe geçmiştir. Rusya'da *"ki-*

lise devletin oyuncağı, içte baskının, dışta saldırganlığın aracı durumuna getirilmiş olmasına karşın", bu ülkede devlet ve kilisenin özdeşliği açıktır.

Bu tümcelerle Batılı devletlerin ve Rusya'nın Osmanlı uyruğundaki Hristiyanların Müslümanlarla haklar bakımından eşitleştirilmesi doğrultusundaki istemlerinin içtenlikten yoksun ve tümüyle ikiyüzlü bir tavır olduğunu dile getiren Marx, Osmanlıların önemli bir kültürel bireşim gerçekleştirdiklerini şöyle anlatır: *"Osmanlı İmparatorluğunda Türklerin Doğuya özgü düşünceleri, Bizans teokrasisiyle, bir kilise cemaatinin papazının yargıç, belediye başkanı, öğretmen, miras düzenleyicisi ve vergi toplayıcısı olarak görev yapabileceği bir biçimde bütünleşti. Kamusal yaşamın bu düzenleyicisi, her türlü emeğin hizmetçisi değil, efendisidir.*

Burada Türklere yapılabilecek temel suçlama, onların Hristiyan din adamlarının ayrıcalıklarını kısıtladıkları değil, tersine Kilisenin kendi egemenlik alanı içerisinde toplumsal yaşamın bütün alanlarına nüfuz eden böyle kapsayıcı ve despotik bağımlılaştırma, denetim ve müdahalesinin olanaklı olabilmesidir."

Marx, Osmanlı yönetiminde Anadolu'da toplumsal ve kültürel birikimin ve süreçlerin geçişliliğini görür. Söz konusu geçişlilik sonucunda Osmanlı/Türk kültür birikimiyle Bizans kültür birikiminin kazandığı yeni niteliklere ilişkin tarihsel bakımdan yol gösterici saptamalar yapar. Bu bağlamda Batılı devletlerin tavrının iler tutar yanı olmadığını yadsınamaz bir biçimde gerekçelendirir.

Anılan yazıda Osmanlıların, Hristiyanları ve öbür dinlerden uyruklarını din işlerini düzenlemede büyük ölçüde özgür bıraktığını da kesin bir anlatımla dile getirir. Bunun yanı sıra, Hristiyan din adamlarının Osmanlı yönetimince kendilerine sağlanan özgürlükleri, çıkarları uğruna bir başka deyişle, inançtaşlarını baskılamak ve sömürmek amacıyla bir anlamda kötüye kullandıklarını da duyumsatır.

Bu nedenle, Marx'a göre, eğer Osmanlı yönetim an-

layışı eleştirilecekse, Osmanlılar Müslüman olmayan topluluklara yeterince özgürlük vermediği için değil, tam tersine, onları ve onların din adamlarını dinsel bakımdan çok geniş özgürlük ve yetkiyle donatmış olmasından dolayı eleştirilmelidir. Yine Osmanlı yönetimi eleştirilecekse, geniş yetki ve haklarla donatılmış olan Hristiyan din adamlarının hak ve yetkilerini, Hristiyan halkı sömürmek ve baskılamak için kullanmalarına engel olmadığı için eleştirilmelidir.

Osmanlı uyruğu Hristiyanların dinsel bakımdan özgür oluşlarını, Marx, Alman tarihçi ve gezgin Fallmerayer'ın '*Doğu Mektupları*' adlı yapıtına gönderme yaparak anlatır. Fallmerayer, gezilerinin birinde bir Yunan papaza, ülkesi Almanya'da Katolik din adamları sınıfının devlet erkine sahip olmadıklarını, kendilerini salt dinsel görevlerine adadıklarını anlattığında, Yunan papaz şöyle seslenir: "*Peki, Katolik kardeşlerimiz zaman öldürmeyi nasıl beceriyorlar?*" Yunan papazın bu sözlerle demek istediği şudur: Din adamları devlet erkinden yosun kaldıklarında, zaman geçirecek başka bir uğraşları olmadığından ve din işleri de zaman geçirmeye yetmediğinden, zaman geçirmek için ne yapacaklarını bilemezler.

Marx'ın andığı '*Doğu Mektupları*' adlı yapıtın yazarı gezgin ve tarihçi Jacob Philipp Fallmerayer (1790-1861), Alman Brockhaus Sözlüğünün (Wiesbaden 1968) ilgili maddesinde yer alan bilgilere göre, Doğuya yaptığı iki gezide (1840-42 ve 1847-48) edindiği izlenimleri yazınsal bir biçimle anlatır.

Bilimsel çalışmalarında Hellenizmin Orta Çağda tümüyle yok olduğunu, bu nedenle de Yeni Yunanların Helen kökenli değil, Slav ve/veya Arnavut kökenli olduklarını ileri sürer. 1835 yılında Akademi üyesi, 1848 yılında da Münih Üniversitesinde profesör olur. 1849 yılında Frankfurt Ulusal Meclisi'ne mensubiyeti nedeniyle öğretim üyeliğinden atılır.

Marx kısa ama önemli bu yazısının bitiminde şu çıkarı-

mı yapar: *"Türkiye'de yeni bir medeni yasanın uygulamaya konulması, bir başka deyişle, devlet ve din işlerinin tümüyle birbirinden ayrılması, salt Muhammedenizmin ortadan kaldırılması değil, aynı zamanda bu imparatorlukta varlığını sürdüren Rum Ortodoks Kilisesinin de çökmesi anlamına gelir."* Marx'a göre de, İngiliz hükümetini oluşturan *"gerici ve güçsüz kişiler, Türkiye gibi bir ülkede böyle kapsamlı bir devrimi içeren bir görevi üstlenemez."* Bu nedenle de Türkiye'de yaşayan Hristiyanlarla Müslümanların eşit haklı duruma getirilmesi düşüncesi *"saçmadır"* ve İngiliz halkı ve Avrupa'nın gözüne kum atmak, bir başka deyişle, gerçekleri görmesini engellemek amacıyla ortaya atılmaktadır.

Yukarıdaki belirlemeler, düşünürün çeşitli dinlerden insanların yasal bakımdan eşitleştirilmelerinin ancak herkesin yalnızca yurttaşlık anlayışla değerlendirildiği laik devlet ve toplum düzeninde olanaklı olabileceğini düşündüğünü göstermektedir. Bu tutumun nedenli doğru ve tutarlı olduğunu tarihsel gelişme ortaya koymuştur. Bu açıdan Osmanlı İmparatorluğunun hukuksal ve siyasal yapısı değişmediği sürece, bu devletle uyruklu ilişkisi içerisinde yaşayan Hristiyanların yasal bakımdan eşit yurttaşlar durumuna gelmeleri, işin doğasına terstir. Batılı devletler, ya bu durumu bilmedikleri için, ya da bildikleri halde ortalığı karıştırmak amacıyla, Müslümanlarla Hristiyanların yasal bakımdan eşitleştirilmesi gerektiğini gündeme getirmektedirler. Marx da Batılı devletlerin bu yaklaşımını eleştirmekte ve ikiye bölme olarak nitelendirmektedir.

Karl Marx:

*'Türkiye'nin Bölüşülmesine İlişkin Belgeler'*⁸⁶

Marx'ın 21 Mart 1854 tarihinde yazdığı bu yazının başlıca konusu, öncelikle İngiltere ve Rusya arasında Osmanlı devletinin topraklarının bölüşülmesiyle ilgilidir. Marx'ın savına göre, İngiltere'nin St. Petersburg'ta-

ki elçisi ile İngiliz dış işleri bakanlığı arasındaki gizli yazışmalar kamuoyunun baskısıyla yayımlanır. İngiliz elçi ile bağlı bulunduğu bakanlık arasındaki bu gizli yazışmaların başlıca konusu, Çar ile İngiliz diplomat Lord Aberdeen arasında 1844'te yapılan görüşmelerin içeriğini yansıtan memorandum ve anılan elçinin, Rus Çarı Nikolaus ile "*Türk Sorunu*" üzerine 1853 yılı başlarında sürdüğü görüşmelerdir.

Söz konusu memorandum, Rus Çarının 1844 yılında İngiltere'yi ziyaretinden sonra, Rus diplomat Nesselrode tarafından İngiliz hükûmetine ulaştırılmıştır. Anılan memorandumda, Marx'ın anlatımına göre, her iki ülke de "*statükonun, barışın çıkarlarına en uygun durum olduğu ve korunması gerektiği konusunda görüş birliği içerisinde*." Memorandumda yer alan şu tümceler, varılan görüş birliğinin anlatımıdır: "*Diplomatik zorlamalarla gereksiz bir biçimde huzursuz etmeksizin ve mutlaka gereklilik doğmadıkça iç işlerine karışmaksızın, Babialı'yi rahat ya da barış içerisinde bırakmak*" önem taşımaktadır.

Anılan ülkelerin, Osmanlı yönetimine barış içerisinde yaşama fırsatı verme yolundaki bu tutumunu işlemeyen bir "*koruma sistemi*" olarak adlandıran Marx, özellikle Rusya'nın "*anlaşmaların gereklerine uymaksızın ve sürekli olarak*" Osmanlı devletinin iç işlerine karışarak, söz konusu "*koruma sistemini, Rusya'nın görüşüne uyma sistemine*" dönüştürdüğünü öne sürer.

Marx, Rusya ve İngiltere'nin Avrupa'da kendilerinin dışında büyük devlet görmeyerek, bir anlamda büyük devlet şovenizmi yaptıklarını duyumsatır. Ancak, İngiltere bir yandan büyük devlet tavrı sergiler ve öbür Avrupa devletlerini küçümserken, Rusya karşısında da edilgen, hatta aşırı ödüncü bir tutum ortaya koyar. Bu nedenle de İngiltere, Marx'ın kanısınca, Rusya'nın istemlerini yerine getirmekten başka bir şey yapmayacaktır.

Marx'ın, anılan memorandumdan aktardığı bölümlerden bazıları şöyledir: "*Babialı, öbür devletlerle yaptığı*

anlaşmaların kendisine yüklediği yükümlülüklerden kurtulmaya yönelik sürekli bir çaba içerisinde. Öbür devlet yönetimlerinin karşılıklı kıskançlıklarını varsaydığından, bunu ceza görmeksizin yapabileceğini ummaktadır. Bunlardan birine karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmediği takdirde, aralarındaki çekişmelerinden dolayı öbürlerinin kendisine arka çıkacağını sanmaktadır."

Babiali'nin bu yanılığını pekiştirmemek önem taşımaktadır. Büyük devletlerden birine karşı yükümlülüklerini yerine getirmediğinde, yanılığının hemen kendisine duyumsatılması ve ciddi bir biçimde uyarılması öbür devletlerin de çıkarınadır.

'Babiali, öbür yönetimlerce desteklenmediğini gördüğü zaman gevşeyecektir.' (vurgu Marx'ındır; OBK).

Marx'a göre, yukarıdaki söylem, Rusya'nın Türkiye'den yeni ödünler koparmada, işini zorlaştırmaması için, İngiltere'ye yönelik bir duyumsatmadır. Rusya, İngiltere'nin bu tür tuzaklara düştüğünü sıkça yaşıntılamaktadır.

Memorandumda Avrupa'daki genel havaya göre, hiçbir Avrupalı devletin *"Türkiye'nin Hristiyan halklarının sıkıntılarına ve onların yüz yüze bulunduğu tahammülsüzlüğe"* ilgisiz kalamayacağı belirtilir. Bu belirtildikten sonra, uyruğundaki Hristiyan halklara karşı *"hoşgörü ve sevecenlikle"* davrandığı sürece, Avrupalı devletlerden anlayış göreceğinin Osmanlı yönetimine duyumsatılması gerektiği vurgulanır. Marx iğneleyici bir biçimde Rusya'nın *"Türkiye'deki Hristiyanlar üzerindeki 'dinsel koruyuculuğunu' desteklemesi konusunda İngiltere'nin Rusya tarafından 'sevecenlikle' "* uyarıldığını yazar.

Marx'ın varsayımına göre, memorandumda yer alan *"öngörülemeyen durumlar onun (Osmanlı devletinin; OBK) yıkımını hızlandırabilir ve dost devletlerin yönetimleri de bu yıkımı engelleyemeyebilirler"* anlatımı, Rusya'nın içten dileğinin dışavurumudur. Söz konusu anlatımı izleyen bölümde *"öngörülemeyen durumlar Türkiye'nin kesin çö-*

kümüne yol açtığı taktirde, neler yapılabileceği" tartışılır. Böyle bir durum söz konusu olduğunda, anılan iki devletin, diyesi, İngiltere ve Rusya'nın "eyleme geçmeden önce, görüş birliği oluşturacakları" belirtilir.

İngiltere ve Rusya, bu sözlerle Osmanlı İmparatorluğu dağılmaya yüz tuttuğunda, bir araya gelecek ve Osmanlı mirasını, diyesi, topraklarını nasıl paylaşacakları konusunda anlaşacaklardır. Böyle bir ön anlaşma olmaksızın bu iki devletten hiçbirisi eyleme geçmeyecektir. Bu tümceler, İngiltere'nin Rusya'ya karşıymış gibi bir izlenim uyandırmasına karşın, aslında el altından da Osmanlı topraklarının paylaşılması konusunda anılan ülkeyle işbirliği yaptığını kanıtlamaktadır.

Daha açık bir söyleyişle, İngiltere ve Rusya'nın yetkililerince hazırlanan memorandumda yer alan bu sap-tamalar, Osmanlı İmparatorluğunun sözüm ona "öngörüle-meyen", ama, anılan ülkelerce öngörülerek yaratıl-maya çalışılan nedenlerden dolayı dağılma aşamasına geldiğinde, anılan ülkelerin birlikte davranacakları konusunda görüş birliğine vardıklarını göstermektedir. Bu bağlamda birlikte davranmadan, "Osmanlı toprakla-rının paylaşımında birlikte davranmanın" anlaşılması gerektiği açıktır. Marx da memorandum da yer alan bu bölüme ilişkin yorumunda, İngiltere ve Rusya'nın bir-likte davranma ya da ortak yükümlülük taşıma gibi kavramlardan bu ülkelerin, Osmanlı İmparatorluğu-nun topraklarının bölüşümü hakkında ortak bir görüş oluşturma konusunda uzlaştıklarını öne sürer. İngilte-re'nin Rusya lehine öncelikle Fransa'ya karşı bir "kutsal ittifak" oluşturma yükümlülüğü altına gireceğinin anla-şılması gerektiğini dile getirir.

Marx tarafından sürekli olarak vurgulandığı gibi, Rusya her fırsatta Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünü parçalamak amacıyla, "öngörüle-meyen du-rumlardan" söz etmekte ve söz konusu öngörüle-meyen durumların öngörülebilirleşmesi için de elinden geleni

yapmaktadır. Rusya aslında ve elinden gelse, hemen Osmanlı İmparatorluğunun çökümüne yol açan “öngörülemeyen” durumların doğduğunu söyleyecektir. Rusya’nın böyle bir açıklama yapmasını önleyen etmense, güçler dengesi ve uluslar arası durumdur.

Anılan memorandumu genel hatlarıyla böyle değerlendiren Marx, sözünü ettiği “gizli yazışmaları” tartışmaya başlar. Düşünürün kanısınca, gizli yazışmaların başlangıç bölümünde ortaya konulan görüş şöyle yorumlanabilir: “Aradan geçen on yıl içerisinde İngiltere, Osmanlı İmparatorluğunun yaşama yeteneğini yitirdiğini, Fransa’nın dışlanmasına ilişkin olarak daha önce verdiği sözü anımsamak zorunda olduğunu, Fransa ve Türkiye’nin arkasından Rusya ile gizlice işbirliği yapması gerektiğini” anlamıştır.

Marx’ın irdelediği gizli yazışmalardan ilki, Ocak 1853 tarihini taşır. Bu tarihte Avusturya, Karadağ’da yaşayan halkı Osmanlı yönetimine karşı kışkırtma girişimi içerisindeydi. Böyle bir ortamda, gizli yazışmalardan anlaşıldığına göre, Rus Çarı, İngiliz elçiye “Türkiye’nin çok kritik bir durumda” bulunduğunu söyler. İngiliz elçinin ülkesine bildirdiğine bakılırsa, Rus Çarı “Türkiye’nin içinde bulunduğu kritik durumu” şöyle değerlendirmektedir: “Türkiye büyük bir sarsıntı içerisindeydi. Ülke çöküm tehlikesiyle karşı karşıyadır; yıkımı büyük bir felaket olacaktır. Bu durumda İngiltere ve Rusya’nın birinin bilgisi olmaksızın, öbürünün her hangi adım atmayacağı konusunda görüş birliği içerisinde olmaları çok önemlidir.” Çar bu sözleri söyledikten sonra, elçiye şöyle seslenir: “Kollarımızda hasta bir adam, çok hasta bir adam bulunmaktadır. Size açıkça söylüyorum, bir gün gerekli önlemler alınmadan bu hasta adam elimizden çıkacak olursa, bu büyük bir felaket olur.”

Rus Çarı bu sözleriyle “hasta adam” imgesini çok belirgin bir biçimde dile getirir ve böylece, bazı belirtilerini daha önce dile getirmeye çalıştığım bu imgenin Avrupa kamuoyunun ortak bilincine yerleşmesine ve canlı tutulmasına önemli bir katkı yapmış olur. Doğaldır ki, hasta olan

bir kimse ya iyileşir, ya da iyileşemezse ölür. Rus Çarının *"hasta, hatta çok hasta adam"* diye nitelendirdiği Osmanlı İmparatorluğunun iyileşmesini istemediği açıktır. Bu açık olduğuna göre, istediği şey, *"hasta adamın"* ölümü, bir başka deyişle, Osmanlı İmparatorluğunun çökmesidir.

Hürriyet gazetesi yazarı Murat Bardakçı da yerinde bir saptamayla, 07 Temmuz 2002 tarihli Hürriyet'te Rus çarı I. Nikola'nın Osmanlı Devleti'nin durumunu *'hasta adam'* benzetmesiyle anlattığını ve *'hasta adam'* imgesinin en sık kullanılan bir anlatım olduğunu belirtir. Anılan yazar, Türkiye'nin şimdilerde içinde bulunduğu bunalım nedeniyle, yurtdışında yine *'hasta adam'* olarak adlandırıldığını vurgular. Böylece geçmişle şimdi arasındaki ilişkiye dikkat çeker.

Marx'ın söyleyişiyle, *"bu ayı"* diyesi, Çar *"hastayı yutmak zorunda olduğu ölçüde zayıf"* düşmüş olarak değerlendirilmektedir. Hastayı yutmak isteyen ayıya İngiliz elçinin verdiği yanıt ise, son derece düşündürücüdür: *"Majesteleri, adamın hasta olduğunu söylerler. Bu çok doğrudur.[...] Ancak, hasta ve zayıf bir insanı korumak da güçlü ve gönlü yüce bir insanın işidir."* İngiliz elçinin bu tutumuna ilişkin Marx'ın yorumu şöyledir: *"İngiliz elçi, Çarın Türkiye ve hastalık konusundaki görüşüyle aynı görüşte olmasının ve hasta bir insana karşı merhamet gösterilmesine ilişkin çağrısının, 'hiç olmazsa Çarı incitmediği' düşünceleriyle oyalanmaktadır."*

Marx, İngiliz elçinin kibarlık budalalığı olarak adlandırılabilir söz konusu tutumu hakkında yukarıdaki alay dolu değerlendirmeyi yapar. Buna karşın, İngiliz elçi, bakanlığına yazdığı gizli yazıda Rusya'nın bu tür açılımlarının İngiltere'yi bir çıkmazla karşı karşıya bırakmayı amaçladığını belirtir ve şu görüşleri aktarır: *"Çıkmaz, bana göre şu olacaktır: Eğer majestelerinin hükümeti, Türkiye'nin ani bir dağılması durumunda koşulların neler olacağı konusunda görüş birliğine varmazsa, sonuçların İngiltere açısından olumsuz olması durumunda yakıncak pek fazla bir*

neden bulamayacaktır. Majestelerinin hükümeti bu olasılıkların incelemesini ele aldığı takdirde de, olanaklar ölçüsünde uzak tutulması gereken bu çökümü belli ölçülerde onaylayan taraflardan biri olacaktır.[...] Olayların tümü şu sözlerle özetlenebilir: İngiltere, Türkiye'nin çöküşünü önlemek için, Rusya'yla içten bir görüş birliği arzulamak zorundadır. Buna karşın, Rusya, bu görüş birliğinin Türkiye'nin çöküşüne neden olacak olaylara ilişkin olmasını yeğleyecektir."

İngiliz diplomasisinin kurnazlık dolu bu yaklaşımına göre, İngiltere hem Osmanlı İmparatorluğunun hemen çökebileceği olasılığını gözeterek, Rusya'yla böyle bir durumda doğabilecek koşulları görüşmeli ve bir görüş birliği oluşturmalıdır, hem de Osmanlı İmparatorluğunun çöküşüne yol açabilecek nedenlerin oluşmamasını sağlamaya çalışmalıdır. Böyle bir tutum da Rusya'yla Osmanlı İmparatorluğunun dağılması olasılığının görüşme konusu yapılmamasını gerektirmektedir. Oysa, Rusya İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasını hızlandıracak konularda işbirliği yapmayı istemektedir. İngiliz elçinin "açmaz" diye adlandırdığı durum da budur.

Marx, İngiliz elçinin söz konusu gizli yazıda "Çarın kendisine Doğu Sorunu hakkında bir ders verdiğini, imparatoriçe II. Katharina'nın bilinen düşlerini ve planlarını paylaşmadığını" söylediğini de belirtir. İngiliz elçinin aktardıklarına göre, Çar, "Türklerin askeri girişim ruhunu yitirmelerine karşın, ülkelerinin bağımsızlığını koruyacak ve öbür ülkelerin kendilerine karşı saygılı davranmalarını sağlayacak denli güçlü olduklarını" düşünmektedir. Bunun yanı sıra, Çar, ne denli zor olursa olsun, rastlantı sonucu Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşayan Hristiyanların sorunlarını sahiplenme tavrını sürdürmeye de karardır. Bu kararlılık, Rusya'nın "hakkından, yükümlülüğünden ve dininden" kaynaklanmaktadır.

Burada sözü edilen hak ve yükümlülükten çok, din ya da din kardeşliği kavramları önem taşımaktadır; çünkü, din, diyesi, Hristiyanlık, Avrupa kamuoyunu Rusya lehi-

ne güdümleyecek ve ona karşı tutum almaktan alı koya-
cak tek güç olarak görülmektedir. Bu nedenle de, Rusya
her fırsatta din kardeşliği söylemine sığınmaktadır. Ayırı-
ca, bu söylemle sonuç alındığını da gözlemlemiştir.

Sözü edilen yazıda verilen bilgilere göre, Çar sözü yi-
ne *"hasta adam"* benzetmesine getirir ve şunları söyler: İn-
giltere ve Rusya, *"bu çok hasta adamın aniden kollarında ölme-
sine izin vermemelidir. Eğer bu yıkım, önceden bir başka plan ta-
sarımından ve beklenmedik bir anda gelirse, kaos, karışıklık
ve bir Avrupa savaşının belirsizliği bu yıkıma eşlik edecektir."*

Rus çarının yukarıdaki sözleriyle söylemek istediği
şudur: Rusya zaten güçsüz ve hasta olan Osmanlı İm-
paratorluğunun yıkılması için elinden geleni yapacak-
tır. Onun bu konudaki kararlılığından hiç kimse kuşku
duymamalıdır. Bu yıkım ani olabilir. Bu nedenle, İngil-
tere şaşkınlığa kapılmamak için, önceden gerekli hazır-
lıkları yapmalı, Osmanlı topraklarının bölüşümünde
Rusya'nın işini zorlaştırmaya kalkışmamalıdır.

Aynı yazıda belirtildiğine göre, Çar, Fransa'nın Os-
manlı topraklarındaki yayılmasından duyduğu rahat-
sızlığı da dile getirir. Çara göre, Fransızların söz konu-
su yayılması dolaysız olarak bir bunalıma yol açabilir.
Bu yayılma karşısında Çar, *"onur duygusunun itmesi so-
nucu, hiç beklemeden ve tereddüt etmeden ordularını Türki-
ye'ye gönderebilir. Böyle bir girişimin sonucu, 'büyük
Türk'ün' (le Grand Turc, vurgu Marx'ın; OBK) devrilmesi
olabilir."* Çar, gerçi *"büyük Türk'ün"* devrilmesine ya da
yıkımına üzülecektir; ancak, başka türlü davranması da
söz konusu bile olmayacaktır.

Yukarıdaki söylemde kullanılan *"büyük Türk"* imge-
si, Orta Çağdan beri Avrupa tarihinde ve edebiyatında
kullanılan başlıca imgelerden biridir. Bu imge, Türk so-
yunun büyüklüğünü dile getirmekten çok, Osmanlı pa-
dışahlarını anlatmak için kullanılır. Söz konusu duru-
mu gösteren çok sayıda örnek vardır. Bavyeralı şair
Hans Rosenplüt tarafından 15. yüzyılda yazılan *'Türk*

Karnaval Oyunu' (Türkenfastnachtspiel) örneklerden biridir. Hans Rosenplüt'ün *'Türk Karnaval Oyunu'* adlı yapıtı şu uyaklı sözlerle başlar:

*"Artık susun ve yabancıyı dinleyin! Büyük Türk (vurgu benim; OBK) gelmiş kulak verin. O ki, Yunanistan'ı almış; o bilge Divanını getirmiş; Doğudan, güneşin doğduğu yerden, mutlu ve barışçıl ülkeden. Büyük Türkiye ülkesinin adı, vergisiz yaşatır insanı."*⁸⁹

Hans Rosenplüt'ün anılan yapıtı, karnavallarda halk kitlelerinin dönemin yöneticilerini ve egemenlerini taşladıkları ve üstü kapalı olarak eleştirdikleri ortamın ve durumun bir ürünüdür. Bu nedenle, bu yapıt söz konusu *"Büyük Türk"* imgesinin Avrupa'da salt seçkinler arasında değil, halk kitleleri arasında da yaygınlığını gösterir.

Bu ara açıklamadan sonra yeniden söz konusu gizli yazışmaya dönüyorum. Marx'ın aktarmına göre, Çar, İngiliz elçiye şu ilgi çekici değerlendirmeyi de yapar: *"Muhammedanik egemenliğin ortadan kalkması sonucu doğacak boşluk, Türkiye'nin yazgısıyla ilgili konulara en fazla katılmış olan iki temel hükümetin alacağı uygun önlemler sayesinde genel barışa ara vermeksizin, doldurulduğu takdirde, 19.yüzyıl uygarlığı soylu bir utku kazanacaktır."* *"Muhammedanik egemenlik"*, Müslüman olan Osmanlıların öncelikle Balkanlar'daki egemenliğidir. Rus Çarının düşüncesine göre, Avrupa'da Osmanlı egemenliği son bulacaktır. Ancak, bu egemenliğin son bulması sonucunda doğacak boşluk bir savaşa yol açmamalı, İngiltere ve Rusya'nın alacağı önlemlerle olası bir savaş önlenmelidir. Söz konusu boşluk, İngiltere ve özellikle de Rusya tarafından doldurulacaktır. Rusya ve İngiltere bunu başardıkları takdirde 19. yüzyıl uygarlığına en büyük utkuyu kazandıracaklardır.

Karl Marx: *'Gizli Diplomatik Yazışmalar'*⁹⁰

24 Mart 1854 tarihli bu yazının konusu da İngiltere ve Rusya arasında Osmanlı İmparatorluğunun dağıl-

ması ve topraklarının paylaşımıyla ilgili gizli anlaşma ve yazışmalardır. Marx'ın değerlendirmesine göre, Rusya Osmanlı devletinin yıkımına yol açabilecek nedenleri açıkça yaratmaya uğraşırken, İngiltere, bu doğrultudaki yıkıcı etkinliklerini örtük ve gizli bir biçimde sürdürmeye özen gösterir. Her iki devlet de Osmanlı yönetiminin içte huzur ve barışı, dışta da komşularıyla barışı sağlayacak güç ve yetenekten yoksun olduğunu her fırsatta dile getirir. Anılan devletler, böylece Osmanlı yönetiminin daha da güçsüzleştirilmesine ortam hazırlamaya uğraşır.

İngiliz dış işleri bakanı Şubat 1853'te yukarıdaki bağlamda *"Osmanlı İmparatorluğunun çok tehlikeli bir durumda bulunduğunu ve başka ulusların Babıali'nin kendi işlerini yürütmede yeteneksiz ve isteksiz olduğu, yürütme erkinin giderek zayıfladığı konularında yakınmalarının arttığını; bu durum böyle sürdüğü sürece, Babıali'nin Hristiyan uyruklarının hoşnutsuzluğunun büyüyeceğini, bunun da İmparatorluğun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü açısından bilinemez sonuçlara yol açacağını, Osmanlı İmparatorluğunun olası çöküşünün yakın bir gelecek olarak görüldüğünü"* dile getirir.

Rusya ve İngiltere, bir yandan sözünü ettikleri çöküşü sürekli gündemde tutarak, Osmanlı İmparatorluğunun hemen çökeceği izlenimini yaratmayı ve bu çöküşü hızlandırmayı isteyen unsurları cesaretlendirmeyi amaçlar. Öbür yandan da sürekli olarak bir birini gözetleyerek, birinin öbürü aleyhine güç kazanmasını engellemeye çalışır. Bu nedenle, her iki ülke de *"bir yabancı gücün İstanbul'a sürekli olarak yerleşmesinin kesinlikle kabul edilemez olduğunu"* vurgular.

İngiltere, Rusya'nın, Rusya da İngiltere'nin sürekli olarak İstanbul'a yerleşmesine göz yummayacağını her fırsatta dile getirir. Bunun yanı sıra, Rusya'yı gücendirmemek için, Rus Çarının *"bilge, öz yarar gözetmeyen ve Avrupa'nın esenliğini düşünen"* politikasından övgüyle söz etmeyi de ihmal etmez.

Her iki ülke de sanki kendi egemenlikleri altında yaşayan başka dinlerden insanlara din işlerini özgürce düzenleme olanağı sağlamışlar gibi, diye düşünür Marx, sürekli olarak *"Osmanlı yönetimi altındaki Hristiyanların din özgürlüğünün tanınması ve genişletilmesinden"* söz ederler.

Marx'ın gizli yazışmalardan aktardığı ilginç bir diyalog, Rus Çarı ile İngiliz elçi Sir Hamilton Seymour arasında geçer. Söz konusu diyalogun konuyla bağlantılı bölümleri şöyle özetlenebilir: Çarın *"hükümetiniz beni doğru anlamışa benzemiyor. Benim için önemli olan, 'hasta adam ölürse, ne olmalı değil, böyle bir durumda ne olması gerektiğini' (vurgu Marx'ın; OBK) İngiltere ile birlikte belirlemektir"* sözleri üzerine, İngiliz elçi şu tümceyi getirir: *"Öngörülemeyen bir bunalım olmadığı sürece, Türkiye daha birkaç yıl yaşacağa benzer."* Bu sözler üzerine Çar uyarılarını biraz daha belirginleştirir: *"Size söylemek istediğim şudur: Eğer hükümetiniz, 'Türkiye'nin bazı var olma unsurlarını içinde taşıdığı' türünden sanılara kapıldıysa, konuya ilişkin yanlış bilgi almış olmalıdır. Bir kez daha 'yineliyorum, hasta adam ölüm döşeğindedir.' (vurgu, Marx'ın; OBK) [...] Sözleşme istemiyorum, tutanak istemiyorum; bütün istediğim, genel bir görüş birliğidir."*

Çarın bu görüşlerini dinleyen elçi, bağlı bulunduğu bakanlığa şu düşünceleri bildirir: *"Egemen (Çar; OBK), böyle kararlılıkla bir komşu ülkenin olası durumunu beklediğine göre, dağılma anını olmasa da, o anın yaklaştığını ruhunda kararlaştırmış olmalıdır. Avusturya ile genel bir görüş birliği olmasa da, içten bir onay bulunduğu kabul edilmese, böyle bir sanıya kapılma cesareti gösterilemezdi."* Elçinin görüşüne göre, Rusya, Fransa'yı dışlayarak, Osmanlı topraklarının *"kesin bir biçimde bölüşümünü"* düzenlemek istemektedir.

Bu yazışmaların yanı sıra, Marx'ın belirttiğine göre, basında örneğin, *Times*'ta *"Türkiye'nin durumunun umutsuz olduğu, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmak-*

ta olduğu, geriye 'türbanlı bir Türk kafası' biçiminde öcünden başka bir şey kalmadığı" yolunda haberler çıkar.

Marx'ın sözünü ettiği basında çıkan bu haberler, Osmanlılara/Türklere ilişkin ne tür imge ve görünümünün canlı tutulduğunu ya da örtük bir biçimde ortak bellekte bulunan imgeler ve görünümünün yeniden canlandırılmaya çalışıldığını gösteren önemli bir göstergedir.

Marx, Rus Çarının "*Türkiye'nin çöküşünün sürekli olarak gündemde olduğunu*" söylediğini belirttikten sonra, İngiliz elçinin Çarın ağzından aktardığı şu görüşlerine yer verir: "*(Çara göre; OBK) Türkiye'nin çöküşü, bir dış savaş, eski Türk partisiyle 'yeni, yüzeysel Fransız reformlarını savunan parti' arasındaki çekişme, ya da Hristiyanların başkaldırısı nedeniyle her an olabilir miş. Hristiyanların, Müslüman boyunduruğunu söküp atmak için, sabırsızlıkla bekledikleri biliniyormuş.*"

Yukarıdaki alıntıda yer alan "*yeni yüzeysel Fransız reformlarını savunan parti*" anlatımıyla Osmanlı İmparatorluğunda özellikle Tanzimat ile birlikte daha da yoğunlaşan ve "*Batılılaşma*" kavramıyla karşılanan çağdaşlaşma ve yenileşme etkinlikleri ve önlemlerini savunan siyasal ve toplumsal kesimler anlatılmak istenmektedir. Osmanlı yönetimince başlatılan çağdaşlaşma etkinliklerinin Rusya tarafından pek önemsenmediği anlaşılmaktadır.

Çarın görüşü bir yana, Türkiye tarihinin son ikiyüz yılı, 'eski' ile 'yeni' arasındaki çekişmeyle geçmiştir. Geleneksel yapı ve yönetim anlayışını korumaya çalışanlarla, Türkiye'yi uygar dünyayla buluşturmak isteyenler arasındaki savaşım bugün Avrupa Birliği bağlamında sürmektedir.

Marx'ın anlatımlarına göre, Çar, "*1829'da utkulu general Diebitsch'in ilerlemesini durduğunu, durdurmasa anılan generalin daha o zaman Sultanın egemenliğine son vermiş olacağını övünerek*" öyküler. Oysa, Marx'ın vurgulaması böyle, gerçekler Çarın anlatımının tersini göster-

mektedir. *"Çar o zaman Türkiye'ye 200.000 kişilik bir ordu göndermiş, bunlardan sadece 50. 000 kadarı geri dönebilmiştir. Eğer, Türk paşalar yabancı elçilerle birlik olup, ihanet etmeselerdi, Diebitsch'in ordusunun geri kalanı Edirne ovasında yok edilmiş olabilirdi."*

Marx'ın bu saptamaları, Rus yayılcılığının ve bas-kıncılığının temel unsuru olarak gördüğü Rus ordusunun, Osmanlı ordusunca durdurulması ve güçsüzleştirilmesi-ni, Avrupa'da sosyal ilerleme ve barışın sürekliliği açısın-dan ne denli gerekli gördüğünü açığa vurmaktadır.

Gizli yazışmalarda yer aldığına göre, İstanbul'un ki-min egemenliği altında olacağı konusunu çok önemse-yen Çar, konuya ilişkin olarak İngiliz elçiye şu değerlen-dirmeyi yapar: *"İstanbul'un Ruslar tarafından kalıcı bir bi-çimde işgal edilmesine göz yummak istemem. Bu sözlerimle, İngiltere, Fransa ya da başka büyük bir ulusun elinde olma-sı-nı da istemediğimi belirtmiş olmak isterim. Bununla birlikte, Bizans İmparatorluğunun yeniden kurulması ya da Yunanistan'ın güçlü bir devlet olacak denli genişlemesine de izin ver-mek istemem. Türkiye'nin parçalanarak küçük cumhuriyetle-re bölünmesine, Kossuth, Mazzini ve Avrupa'nın öbür dev-rimcilerinin sığınmalarına hele hiç izin vermek istemem."*

Yukarıdaki sözler, Rus Çarının İstanbul'u kendisinin dışında hiçbir devlete bırakmak istemediğini açık bir biçimde göstermektedir. Çarın geleceğe ilişkin tasarımlarında güçlü bir Yunanistan ve Osmanlı İmparatorlu-ğundan çok sayıda küçük cumhuriyet doğması da yok-tur. Bu değerlendirme, Çarın denetim altında tutama-yacağı için güçlü bir Yunanistan ve hangi güçlü devlete dayanacağı öngörülemeyen çok sayıda küçük cumhuri-yet de istemediğini kanıtlamaktadır. Çar, Balkanlar'ın yazgısını bir başına belirlemek istemekte, böyle bir giri-şimi zorlaştıracabilecek oluşumları daha baştan önleme-nin gerekli olduğuna inanmaktadır.

Çar, gizli yazışmalara yansıdığı kadarıyla, Osmanlı devletinin parçalanmasını ve bunun sonrasında Bal-

kanlar'ın siyasal haritasını şöyle tasarımlamaktadır: *"Prenslükler (Eflak ve Boğdan; OBK), benim korumam altında gerçekte bağımsız bir devlettir. Bu böyle kalabilir. Sırbistan ve Bulgaristan da aynı yönetim biçimini alabilir. Bu eyaletin bağımsız bir devlet oluşturmaması için herhangi bir neden yok gibidir. Mısır'a gelince; bu bölgenin İngiltere için taşıdığı önemi tümüyle anlıyorum. Bu nedenle, sadece şunu söyleyebilirim: Osmanlı İmparatorluğunun bölüşülmesi durumunda, Mısır'ı elde etmek istemenize hiçbir biçimde karşı değilim. Aynı şeyi Girit için de söylüyorum; bu ada size çekici gelmelidir; İngiltere'nin mülkiyetine geçmemesi için herhangi bir neden göremiyorum."*

Çar bu değerlendirmesiyle, "Türkiye'nin, diyesi, Osmanlı İmparatorluğunun bölüşülmesini" açıkça ilan etmektedir ve anılan imparatorluğun dağılması durumunda, toprak düzenlemesinin sanıldığı denli zor olmadığına öncelikle İngiltere'yi inandırmak istemektedir.

Marx'ın çözümlemesine göre, Çar, toprak dağılımı konusunda şöyle bir düzenleme öngörmektedir: Eflak, Boğdan, Sırbistan ve Bulgaristan, Rusya'nın uydu devleti olacaklardır. Türk Sırbistan'ı, Bosna ve Hersek, Avusturya topraklarına katılacaktır. Pek güçlenmesine izin verilmemek koşuluyla, Aşağı Teselya ve Arnavutluk'un bir bölümü Yunanistan'la birleştirilecektir. İstanbul, ilkin Çar tarafından geçici olarak işgal edilecek; sonra Makedonya, Trakya ve Avrupa Türkiye'sinin geri kalan bölümünden oluşacak bir devletin baş kenti olacaktır.

Bu bağlamda açıklığa kavuşturulmamış bir soru kalmaktadır. O da Anadolu'nun bazı bölümleriyle de birleşerek büyüme olasılığı bulunan bu imparatorluğun sahibinin kim olacağıdır. Çar, bu imparatorluk konusunda görüş belirtmemekle birlikte, aslında bu imparatorluğu oğlu Mihail için bir köşede tutmak istemektedir.

Fransa'nın durumuna gelince: Osmanlı topraklarının bölüşülmesi sırasında Fransa'ya da elbette bir yer verilecektir. Fransa'ya sürekli olarak elde etmek istedi-

ği Tunus verilebilir ve Fransa da bununla yetinmelidir. Fransa konusunda kibirli ve aşağılayıcı bir tutum takınan Çar, bu ülkenin öbür devletleri *"bir Doğu çekişmesine karıştırmaya uğraştığını ve kısa bir süre önce Sultana Fransız tehditlerine karşı direnç gösterdiği takdirde yardım önerisinde bulunduğunu"* dile getirir.

Yazılardan anlaşıldığına göre, Avrupa devletleri arasında yeni bir bağlaşıklık düzenlemesi yapmayı erekleyen Çar, Avusturya'yı bağımsız bir devlet gibi değerlendirmekten sakınır. Çarın, İngiliz elçiye *"Rusya'dan söz ederken, aynı biçimde Avusturya'dan söz ettiğimi bilmeniz gerekir"* demesi, bu ülkeyi Rusya'nın ayrılmaz ve doğal bir parçası olarak gördüğünü kanıtlayan bir yaklaşımdır. Çara göre, Rusya'yla Avusturya söz konusu olduğunda, bu iki ülkenin *"Türkiye konusundaki çıkarları tümüyle özdeştir."*

Marx, Çarın Osmanlı padişahını nitelendirmede sergilediği değişken tutuma da dikkat çeker. Marx'ın belirlemesine göre, Çar, daha önceleri *"Büyük Türk"* diye nitelendirdiği Sultanı artık *"bu bey"* biçiminde adlandırır. Görüşmeler için İstanbul'a gönderdiği Rus prens Mençikof yerine *"isteseydim, oraya bir ordu bile gönderebilirdim"* gibi sözlerle şişirir.

Marx, *"Kalmuk"* diye adlandırdığı Rus Çarının kendisinden başka güçleri hiçe sayan bu tutumu karşısında kişilikli bir davranış sergilemeyen İngiltere'yi *"bu Kalmuk önünde eğilmek, boyun eğmekle, Fransa'ya karşı da bir diktatör edasıyla"* davranmakla suçlar. Söz konusu memorandum da Rus Çarının nasıl davranması gerektiği konusunda İngiltere'ye yaptığı *"tembihlerden"* ibarettir.

Rusya'nın bu tutumuna karşı İngiltere hala Tuna prenslikleri konusunda Avusturya'yı aracı olarak görevlendirmekte, konferansların yapılacağı yer olarak Viyana'yı seçmekte, *"Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına ilişkin planı onayladığını bilmesine karşın, Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak amacıyla Moskoflara*

karşı bir savaşta Avusturya'nın güvenilir bir bağlaşıklık olduğuna Fransa'yı inandırmaya" çalışmaktadır.

Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğuna karşı izlediği politika ve sergilediği tavra gelince: Marx'ın tutarlı çözümlemesine göre, Fransa da salt çıkarlarının peşindedir ve hiçbir ilke gözetmemektedir. Eğer Çar, Fransa'ya *"hasta adamın ölüm döşeginde olduğunu bildirerek, miras dağılımı konusunda Fransa'yı da hoşnut edecek"* bir düzenleme önerse, *"Türkiye'nin yazgısı hiç ilgilendirmeyecektir"* Fransa'yı.

Marx tarafından da sayılan nedenlerle, ne İngiltere ne de Fransa gerçekte Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma ve Rus yayılcılığını önleme konusunda içten davranmaktadır. Asıl istedikleri, Osmanlı İmparatorluğunun dağılması durumunda, imparatorluk topraklarından olanaklar ölçüsünde en büyük parçayı koparmaktır.

Bunun yanı sıra, Marx'ın yaptığı değerlendirmeye göre, İngiltere tam bir uydu devlet tutumu sergilemekte ve bu tutumuyla pervasız Rus Çarının ekmeğine yağ sürmektedir. İngiliz gizli yazışmalarında yer alan şu bölüm, söz konusu yaklaşımı belgemektedir: *"Majestelerinin hükümeti, Rus Çarının İstanbul'un büyük devletlerden biri tarafından işgal edilmesinin şimdiki güçler dengesi ve Avrupa'da barışın korunmasıyla bağdaştırılamaz olduğu; Bizans İmparatorluğunun yeniden kurulmasını sağlayacak hiçbir unsur bulunmadığı; Yunanistan'ın dizgeli kötü yönetiminin topraklarının genişletilmesi konusunda cesaretlendirici olmadığı; eyalet ve yerel yönetimler için elverişli koşullar bulunmadığı; Türkiye'nin eyaletlerinin kendi başına bırakılmaları ya da bağımsız cumhuriyetler kurmaları söz konusu olduğunda, anarşi doğacağı biçimindeki görüşünü tümüyle paylaşmaktadır."*

Bu değerlendirmeyi İngiltere'nin tutumunun bir göstergesi olarak değerlendiren Marx'ın çıkarımına göre, İngiliz hükümeti *"Türk imparatorluğunu Rusya'ya karşı bir kale"* olarak görmemekte; bu imparatorluğun çöküşünün, İngiltere'yi *"Doğudaki çıkarlarını koruma konu-*

sunda Rusya'yla karşı karşıya getireceğinden" çekindiğinden, İngiliz yetkililer, "İngiltere ve Rusya'nın Doğudaki çıkarlarının tümüyle özdeş olduğunu" söylemeyi yeğlemektedir.

Marx, "İngiltere, Türk imparatorluğunu, Doğuya ilişkin düşüncelerden dolayı değil, Doğuda çıkacak bir sorunun, Batıda bir uzlaşmazlığa kaynaklık edeceği kanısından dolayı korumak istemektedir" diye düşünür. Marx'ın bu değerlendirmeden çıkardığı sonuç şudur: "Doğu Sorunu, Batılı devletlerin Rusya'ya karşı bir savaş açmasına yol açmaktan çok, kendi aralarında bir savaşa, İngiltere ve Fransa arasında bir savaşa yol açacaktır." Nitekim, İngiliz oligarşisinin önde gelen temsilcilerinden biri olan Earl, "Osmanlı İmparatorluğunun dağılması ve parçalanmasının gerekli sonuçlarından birinin, Fransa ile İngiltere arasında bir savaş olduğunu" dillendirmektedir.

Marx bu bağlamda, Batıda doğabilecek her büyük sorunun "devrimci bir özyapı kazanacağını ve tüm toplumsal düzenin değiştirilme" olasılığını içinde taşıyacağını savlayarak, Batılı devletlerin böyle bir şeyden özenle kaçınacaklarını yazar. Marx'ın yorumuna göre, Batılı devletler, yukarıda anılan nedenden dolayı, Türk imparatorluğunun dağılma tehlikesini önlemeye çalışacaklardır. "Eğer Türkiye'nin bölüşülmesinin ardında Fransa'yla bir savaş ve bu savaşın ardında da devrim öcüsü pusu kurmasa", İngiliz hükümeti, "aynı Rus majesteleri gibi, Grand Turc'u (Büyük Türk'ü) yutmaya hazırdır."

İngiliz hükümeti, Büyük Türk'ü yutmayı düşünmesine karşın, şöyle değerlendirmeler de yapmak durumunda kalır: "(Türkiye'de; OBK) Hristiyanlara katı davranılmaz; Babıali'nin uyruklarının bu bölümüne gösterdiği tolerans, Türkiye'yi barbar bir devlet diye aşağılayanlara, bazı hükümetlere örnek olabilir."

Türkiye konusunda böyle çelişkili ve ikiyüzlü davranan İngiltere, Marx'ın çıkardığı sonuç böyle, "Kutsal Yerler" sorunu türünden önemsiz ve göstermelik sorunlar-

la uğraşarak, Çarın Türkiye'yi parçalamak, "bu beyi yutmak için" elinden geleni yapmasına çanak tutmaktadır.

Karl Marx : 'Savaş İlanı-Doğu Sorununun Tarihi'⁹¹

Marx'ın 28 Mart 1854 tarihli bu yazısı, çözümleme derinliği ve konusu bakımından Türkiye yazıları içerisinde ayrı bir yere ve öneme sahiptir. "Nihayet savaş ilan edildi!" diyen Marx, ayrıca İngiliz meclislerinde okunan savaş açıklamasını ve "Rusya'nın Türkiye'ye karşı saldırılarına etken olarak karşı çıkmak" için alınması gereken önlemler üzerinde de durur.

Marx'ın anlatımına göre, İngiltere'ye koşut ve onunla eşzamanlı olarak Fransa da Rusya'ya karşı savaş ilan eder.

Marx, daha önce konulaştırılan Rus Çarı ile İngiliz hükümeti arasındaki gizli yazışmaların yayımlanmasının, İngiliz kamuoyunda tepkiye yol açmak yerine, ulusal duyguları canlandırmasını tuhaf karşılar. Düşünür, anılan konuda kamuoyunu aydınlatmak için, bir toplantı düzenleneceğini, aralarında adı daha önce sıkça anılan Urquhart'ın da bulunacağı birtakım yetkili ve etkili kişilerin bu toplantıya konuşmacı olarak katılacağını belirtir.

12 Mart 1854 tarihinde İngiltere, Fransa ve Osmanlı devleti arasında üçlü anlaşmanın imzalanmasına değişen Marx, padişahın özel isteğine karşın, "Büyük Müftü" (şeyhülislam olmalı; OBK) ve "ulemanın", söz konusu anlaşmaya karşı çıktıklarını ve şeyhülislamın fetva vermek istemediğini yazar.

Marx'ın sözünü ettiği anlaşmaya göre, bağlaşıklık devletler, Türkiye'ye kara ve deniz gücü yardımıyla bulunacaklar; Türkiye ise, İngiltere ve Fransa'nın onayı olmaksızın Rusya'yla barış görüşmelerinde bulunmayacak, barış anlaşması yapmayacaktır. Marx'ın belirttiğine göre, şeyhülislam, Türkiye'deki Hristiyanların du-

rumundaki değişiklikleri belirleyen fetvayı, Kuran'ın ilkelerine uymadığı savıyla, vermeyi ret eder.

Şeyhülislamın fetva vermeme olayının İngiltere'de çok önemsendiği görülmektedir. Bu bağlamda Lord Derby, Avrupa devletlerinin özellikle de İngiltere'nin karşı çıktığı Türkiye'deki Hristiyanlar üzerindeki "Rus korumacılığının" Kuran'a uygunluğu konusunda o güne değin bir şey söylenmediğini öne sürer. Adı geçen konuşmacı, aynı koruma hakkının İngiltere'ye de verilmesine şeyhülislam ve ulema tarafından karşı çıkıldığı yolundaki haberleri şaşkınlıkla karşılar.

Bazı İngiliz basınında da "müftünün ve ulemanın bağnazlığının başarıya ulaşmasından" ciddi biçimde endişe duyulduğu yolunda haberler çıkar.

Bu gelişmeler üzerine Marx, Türkiye'deki hükümet ve dinsel güç arasındaki ilişki ve bu ilişkinin özellikle Hristiyanlar üzerindeki koruma hakkı konusunda yol açtığı sorunlar üzerine derinlemesine kapsamlı bir çözümlemeyi gerekli görür. Ancak böyle bir çözümlemenin yardımıyla, "Doğudaki karışıklığın ve Osmanlı tarihinin gelişiminin" anlaşılabilceğini düşünür.

Marx'ın söz konusu çözümlemesine göre, "Kuran ve ona dayalı Müslüman yargısı, çeşitli halkların coğrafya ve etnografyasını, inananlar ve inanmayanlar biçiminde yalın ve rahat bir ikili ayırımı indirger. İnanmayan, 'harbi', bir başka deyişle, düşmandır. İslam, inanmayanlar topluluğunu küçümser; Müslümanlarla inanmayanlar arasında sürekli bir düşmanlık durumu yaratır. Berberi devletlerin (Fas, Tunus ve Cezayir; OBK) haydut gemileri bu anlamda İslam'ın kutsal filosuydu. Durum böyle olunca, Babiali'nin İmparatorluğunda Hristiyanların varlığı Kuran'la nasıl bağdaşabilir?"

Marx'ın yukarıda sözünü ettiği Osmanlı yargı sisteminin dinselliği ve inananlar/inanmayanlar ayırımı, Orta Çağ boyunca aşağı yukarı bütün dinlerde değişik ölçülerde vardır. Bununla birlikte, "kutsal savaş" fikri öbür dinlere göre, İslam'da daha belirgin olabilir; ama,

İslam'ın Müslüman olmayanları ilkesel olarak düşman gördüğü, dolayısıyla da böyle işlem yaptığı savı tarihsel bakımdan doğrulanamaz. Ayrıca, Osmanlı devletinin kendi uyruğu olan Hristiyanlara gereğinden fazla özgürlük tanıdığı görüşünü öne süren Marx'ın kendisidir.

Marx, dinle devletin özdeşleştiği Osmanlı İmparatorluğunda Hristiyanların varlığı ile Kuran'ın bağdaşmazlığı konusundaki savını, Fransız yazar Cesar Famin'den aldığı şu uzun alıntıyla gerekçelendirir: *"Müslüman yargısına göre, bir kent kendiliğinden teslim olur ve sakinleri, reaya, bir başka deyişle, Müslüman olmayanlar kendi inancını koruyarak, Müslüman bir egemenin uyruğu olmaya razı olursa, bu durumda haraç (baş vergisi) öderler. Böylece inananlarla silah bırakımına ulaşırlar; kimse mallarına el koymaz, evlerini ellerinden alamaz.[...] Bu durumda eski kiliseleri varlıklarının bir parçası sayılır; kilisede ibadetlerini yapabilirler. Bununla birlikte, yeni kilise yapamazlar. Sadece eski kiliselerini yeniden kurabilir, binanın yıkılan bölümlerini yeniden yapabilirler. Eyalet valilerince gönderilen komiserler, Hristiyan kiliselerinin ve kutsal yerlerinin onarımı bahanesiyle yeni bina yapıp yapılmadığını denetlerler. Bir kent zorla fethedilmişse, bu durumda kentin sakinleri kiliselerini ancak konut ya da sığınma yeri olarak kullanabilirler."*

Bu alıntıyla Müslümanların Hristiyanlara karşı tutumunun dinsel dayanağını açıklayan Marx, *"İstanbul'un ve Avrupa Türkiye'sinin büyük bir bölümünün karşı koymadan teslim olduğunu"*; bu nedenle de *"Hristiyanların Türk hükümetinin reayası olarak yaşama ayrıcalığından yararlandıklarını"* belirtir.

Müslüman Türklerce Hristiyanlara verilen ayrıcalığın, Türk egemenliğini gönüllü olarak kabul etmelerinden kaynaklandığını söyleyen Marx şu saptamayı yapar: *"Salt bu nedenden dolayı, Hristiyanlar, Müslümanlarca Müslüman yasalarına göre yönetilirken, kiliselerinin başı olan İstanbul patriği, aynı zamanda Hristiyanların siyasal temsilcisi ve en üst yargıcıdır."*

Marx'ın anlatımına göre, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Rum Ortodoks uyrukların baş piskoposları ve piskoposları, Hristiyanları temsil etmek için belediye meclislerinde bulunurlar ve Rum Ortodokslara yüklenen vergilerin patriğin denetiminde dağıtımını yaparlar. Patrik, Babıali'ye karşı dindaşlarının davranışlarından sorumludur ve kilisesine bağlı uyrukları yargılama hakkına sahiptir. Patrik bu hakkı kendinden alta bulunan dinsel yetkililere devrettiğinde, bu kişilerin yargı kararları, Sarayın kadı gibi yürütme memurlarınca yerine getirilir. Bu Hristiyan görevliler, para cezası, hapis cezası, falaka ve sürgün gibi cezaları verme hakkına sahiptirler. Ayrıca, kilise, bu görevlilere, dindaşlarını kilseden çıkarma/aforoz etme yetkisi de verir. Hristiyan din görevlileri, verdikleri para cezasından başka, sivil ve ticari mahkemeleri için ücret de alırlar.

Marx, Hristiyan din görevlilerinin bu geniş yetkilerini saydıktan sonra, açıklamalarını şöyle sürdürür: *"Dinsel hiyerarşinin her aşamasının bir (satın) alma bedeli vardır. Patrik, atanmasını sağlamak için, Divana yüksek bir vergi öder; buna karşın, kendi inancından ruhbanlara baş piskopos ve piskopos gibi makamları satar. Bu sonuncular da, daha alt makamları satarak ve vergi toplayarak varlıklarını sürdürürler. Bu makamları satın alanlar da, vaftiz etme, evlendirme, boşandırma ve miras işleriyle ilgili işlemlerin ticaretini yaparlar."*

Marx'ın betimlediği görünüme göre, her aşamadaki Hristiyan din görevlileri, bulundukları görevi bir kazanç aracına çevirmiştir. Böylece, dinsel görevler, Hristiyanların yaşamlarını kolaylaştırmak yerine, zorlaştıran bir nitelik kazanmıştır. Bu durum, Marx'ın çıkarımı böyle, Hristiyan din adamları sınıfının Osmanlı yönetiminin kendilerine sağladığı özgürlüğü, dinsel görevlerini dindaşlarını hoşnut edecek bir anlayışla yerine getirmeden çok, kötüye kullanmalarına yol açmıştır. Bu düzenleme, Hristiyan din adamlarının, yukarıda kapsamı

çizilen Kuran'a dayalı düzen içerisinde geniş bir özgürlük ve yetki alanına sahip olduklarını, söz konusu özgürlük ve yetkiyi çıkar amaçlı kullandıkları için, bu düzenin sürmesinden yana olduklarını göstermektedir.

Marx'a göre, Hristiyanların Kuran'ın öngördüğü bağımlılık düzeni yerine, uygar bir özerklik düzenine bağlanmaları sağlandığı takdirde, bu yeni düzen, *"aynı zamanda onların ruhban sınıfına bağımlılığını ortadan aldirmekle kalmaz; toplumsal, siyasal ve dinsel ilişkilerinde bir devrime de yol açar. Bu devrim de, onları kaçınılmaz bir biçimde Rusya'ya teslim etmek durumunda kalır. Kuran, bir code civil (medeni yasa) ile değiştirilse, bu medeni yasa, Bizans toplum yapısını tümüyle Batı örneğine göre değiştirmek zorunda kalır."*

Marx'ın yukarıdaki değerlendirmesi, Osmanlı yönetimindeki Hristiyan uyrukların dinsel, siyasal ve toplumsal yaşam düzenini olumlamamasına karşın, zaman içinde Müslüman yönetim ve Hristiyan halk arasında karşılıklı olarak kabulü de içeren bir dengenin oluştuğu görüşünde olduğunu göstermektedir. Yine bu değerlendirme, Avrupa ülkelerinde öne sürülenin tersine, Marx'ın Müslüman olmayanların büyük bir hoşnutsuzluğu bulunmadığını kabul ettiğini ortaya koymaktadır. Marx söz konusu saptamalarıyla, Kuran'ın öngördüğü düzenin değişmesi durumunda, Avrupa'yı da kapsayan bir savaş da dahil, çok köklü değişikliklerin kaçınılmaz bir biçimde gündeme gelme olasılığını da duyumsatır.

İslam'ın Müslüman olmayan yabancıya bakışını da irdeleyen Marx, konuya ilişkin olarak şu saptamalara yer verir: *"Kuran, her yabancıyı düşman olarak açıkladığı için, hiç kimse gerekli güvenlik önlemlerini almaksızın, bir Müslüman ülkesinde ortaya çıkmaya cesaret edemez. Böyle bir halkla ticaret yapma rizikosunu göze alan Avrupalı ticaret erbabı, ilk başlarda kendileri için olağan dışı koşullar ve ayrıcalıklar sağlamayı denediler ve daha sonra da bunları kendi uluslarını kapsayacak biçimde genişlettiler. Kapitülasyonların kökeni de buradadır."*

Bu sözlerden sonra Marx, Osmanlı yönetimince Avrupa devletlerine verilen ödünler olarak bilinen ve zamanla bağımlılığa dönüşen, imparatorluğun çökümünde de etken olan kapitülasyonları tanımlar. Marx'a göre kapitülasyonlar, *"Babiali tarafından çeşitli Avrupa uluslarına verilen imparatorlara özgü diplomalar ve ayrıcalık belgeleridir. Bu belgeler, söz konusu ülkelerin uyruklarına her hangi bir engelle karşılaşmaksızın Müslüman ülkelere girme ve orada barış içerisinde ticaret yapma ve ibadetlerini yerine getirme hakkı verir."*

Kapitülasyonları, anlaşmalardan ayıran önemli durum, bunların karşılıklılık ilkesine dayanmaması, ilgili taraflarca birlikte görüşülerek kararlaştırılmaması ve karşılıklı yarar ve ödünler temelinde kabul edilmemiş olmalarıdır. Bunun tersine, kapitülasyonlar, veren hükümetin tek yanlı ödünleridir ve bu özellikleri nedeniyle de istenildiklerinde geri alınabilirler. Babiali, gerçekten de çeşitli zamanlarda bir ulusa verdiği ayrıcalıkları, ya başka ulusa da vermek, ya da tümüyle geri almak suretiyle ortadan kaldırmıştır."

Marx'a göre, kapitülasyonların bu belirsiz özyapısı, *"bitmek bilmeyen çekişmelerin ve çeşitli elçilerin yakınmalarına ve karşılıklı olarak fermanların ve notaların yayımlanmasına"* neden olmuştur. Kapitülasyonlardan çıkarımlanan bir başka hak, salt Türkiye'de yaşayan Müslüman olmayan uyruklar üzerindeki koruma hakkı değil, bunun dışında bu ülkeyi ziyaret eden ve yabancı nitemiyle bu ülkede oturan Hristiyanlar üzerindeki koruma hakkıdır. Kapitülasyon hakkını ilk elde eden ülke Fransa'dır. Fransa'ya bu ayrıcalığı sağlayan düzenleme, 1535 yılında Büyük Süleyman (Kanuni Sultan Süleyman) ile Fransa kralı I. Franz arasında yapılır. Aynı düzenleme, daha sonra 1604 ve 1673 yıllarında dönemin egemenlerince yinelenir. 1740 yılında *"Eski ve Yeni Kapitülasyonlar, Osmanlı ve Fransız Sarayları Arasındaki Anlaşmalar"* adı altında söz konusu anlaşmaların kapsamı genişletilir.

Yukarıda anılan son anlaşmayla, ya da düzenlemeyle, (madde 32'ye göre) Osmanlı ülkesindeki Frenk dinine ait bütün manastırların ve Kutsal Yerleri ziyaret eden Frenk ziyaretçilerin koruma hakkı Fransa'ya bırakılır.

Rusya, Fransa örneğini izleyerek, kapitülasyonu, 1774 yılında iki ülke arasında yapılan Küçük Kaynarca anlaşmasına sokar. Daha sonra Napolyon da 1802'de kapitülasyonları her iki taraf için de bağlayıcı olan bir anlaşmayla güvence altına almaya uğraşır.

Marx bu bağlamda, başta Rusya olmak üzere, Avrupalı devletlerin aslında sorun olmamasına karşın, sürekli olarak bir sorunmuş gibi göstermeye uğraştıkları "Kutsal Yerler" sorunu ile Hristiyanların korunması arasındaki bağı ya da ilişkiyi konulaştırır. Marx'ın kanısına göre, aslında "Kutsal Yerler" sorunu, Kudüs'te yerleşmiş olan Rum Ortodoks Hristiyan din cemaatleri ve kutsal topraklar üzerinde bulunan binalar, özellikle de "Kutsal Gömüt Kilisesi" üzerindeki koruma hakkından başka bir şey değildir. *"Hristiyanların mülk edinmesi Kuran tarafından yasaklandığı için, burada sahip olmak, ancak yararlanma/kullanım hakkına sahip olmak"* anlamı taşır. Ayrıca söz konusu *"yararlanma hakkı, bu yerde ibadetini yapmak isteyen öbür cemaatleri hiçbir biçimde dışlamaz. Mal sahipleri, anahtarları bulundurmak, binanın bakımını yapmak, kutsal lambayı yakmak için içeri girmek, odaları süpürmek, halıları sermek gibi Doğuda sahipliğin sembolü olan şeyleri yapmaktan öte ayrıcalık haklarında sahip değildir."*

Bu saptamasının yanı sıra, Marx, "Kutsal Yerlerin" hem Hristiyan dünyası, hem de "koruma sorunu" açısından en üst değerde anlam taşıdığını vurgulayarak, şu değerlendirmeleri yapar: *"Kutsal Yerler ve Kutsal Gömüt Kilisesi, Katoliklerin, Rum Ortodoksların, Ermenilerin, Abesinilerin, Suriyelilerin ve Kıptilerin sahipliğindedir. Sahiplik savı öne süren bütün bu topluluklar arasında bir uzlaşmazlık söz konusu olmuştur. Bu dinsel çatışmada Doğudaki*

etki alanları sorununu gören Avrupalı egemenler, konumlarını kötüye kullanan, mülk sahipleri fanatik ve açgözlü paşalara yönelmiştir. Osmanlı Babialî'si ve onun ajanları son derece güçsüzleştirici bir systeme de bascule (salıncak sistemi; OBK) izleyerek, dönüşümlü olarak Katoliklere, Rum Ortodokslara ve Ermenilere hak vermiş, bütün taraflardan altın istemiş ve almış, böylece tümüyle alay etmişlerdir."

Marx'ın savına göre, Osmanlı egemenleri, en fazla verenin lehine olmak üzere, işlerine geldiği gibi, kimi zaman Rumlar, kim zaman da Katolikler ya da Ermeniler lehine ferman vermişlerdir. Yöresel egemenlerin, Kutsal Yerler sorunundan kişisel yarar sağlamak amacını taşıyan çoğu uygulamaları, Sultanın bilgisi dışında yürütülmüştür. Bu konuda uyanık davranan Rum Ortodokslar, Saray nezdinde haklarını aramış ve çoğu kez de başarı sağlamışlardır.

Marx, Kutsal Yerler ile ilgili olarak Sarayın tavrını değerlendirirken, Osmanlı yönetimini *"Babialî, daha önce parasal nedenlerle yaptığını, şimdilerde korku, koruma ve iyileştirmeler elde etmek amacıyla yapmaktadır"* biçiminde bir saptama yapar. Bu saptamayla, Osmanlı yönetiminin dinsel topluluklara özgürlük vermesine karşın, onların arasındaki çekişme ya da uzlaşmazlıklardan yararlandığını duyumsatır. Söz konusu özgürlüğün, salt özgürlük vermek amacıyla verilmediği izlenimini dile getirir. Marx, yararcı davranmakla suçladığı Osmanlı yönetiminin davranışını açıklamak için, *"Fransa'nın istemlerini ve Katoliklerin hak isteklerini yerine getirdikten sonra, ortaya çıktığı zaman önleyemeyeceği bir fırtınanın önüne geçmek amacıyla, hemen Rusya ve Rum Ortodokslarına aynı koşulları sağlamaya koyuldu"* diye yazar.

Kutsal Yerler konusunda anlamsız bir biçimde bir bardak suda fırtına koparan devletlerin tavrını teşhir etmek amacıyla, Marx tarafından söylenen şu sözler öğreticidir: Kutsal Yerler denen yerlerde *"çeşitli Hristiyan cemaatler arasında çekişme yaratma denemesi yapmaya yara-*

yabilecek kutsal hiçbir şey, küçük bir kilise, Kutsal Gömüt Kilisesinin küçük bir taşı bile yoktur." Marx'ın bu önemli saptaması, Hristiyan kamuoyunun dinsel duyarlılığını kötüye kullanarak, her fırsatta aslında olmayan bir sorunu, "*Kutsal Yerler*" sorununu yaratmak için özel bir uğraş veren Rusya ve öbür Avrupa devletlerinin iki yüzlüğü ve aldatmacalarını ortaya koyması bakımından tarihsel değerdedir.

Yazar salt Avrupalı devletlerin söz konusu tavrını eleştirmekle yetinmez. Kutsal Yerler olarak bilinen Kudüs ve yöresinde yaşayan Hristiyan toplulukları da şu sözlerle açık bir tutumla eleştiri konusu yapar: "*Kutsal Gömüt etrafında kümelenen bütün bu Hristiyan tarikatlar, birçok siyasal ve ulusal düşmanlıklarını dinsel isteklerinin arkasına gizlemektedir."*

Marx, Kudüs ve Kutsal Yerlerde yaşayan toplulukları inançlarına göre şöyle ayırmaştırır: 1000 Katolik, 2000 Rum Ortodoks, 350 Ermeni, 100 Kıpti, 20 Abesini ve 20 Suriyeli olmak üzere, toplam 3490 Müslüman olmayan kişi. Buna karşın, yine Marx'ın verdiği sayılara göre, Osmanlı İmparatorluğunda 13.730.000 Rum Ortodoks, 2.400.000 Ermeni, ve 900.000 Katolik bulunmaktadır.

Düşününün anlatımına göre, yukarıda saydığı Hristiyan topluluklar iç ayırılma geçirmiştir ve geçirmektedir. Sayısal bakımdan iki büyük topluluktan biri olan Rum Ortodoks Kilisesi, İstanbul patriğini belirlemektedir. Buna karşın, Rus Ortodokslarının dinsel önderi Çar; Helenlerin başı kral ve Atina'daki Kilise Meclisidir. Bütün bunların yanı sıra, Katolikler ve Ermeniler de kendi içlerinde ayrılmışlardır.

Kutsal Yerlerde bulunan üç büyük dinsel topluluksa, Rum Ortodokslar, Katolikler ve Ermenilerden oluşmaktadır. Marx'ın ilgili değerlendirmesine göre, "*Katolik Kilisesi asıl olarak Latin halklarını; Rum Ortodoks Kilisesi Slavları; Türko-Slavları ve Helenleri; öbür kiliseler de Asyalıları ve Afrikalıları temsil etmektedir."*

Marx, bu denli farklı dinsel toplulukların, daha doğru bir söyleyişle, ilgileri ve çıkarları başkalaşmış dinsel kümelerin, Kutsal Yerler örtüsü altında sürdükleri çekişmelerin, *"Bethlehem mağarasından bir yıldız, bir halı, bir tapınağın anahtarı, bir sunak, bir sandık, bir sandalye ya da bir yastık gibi her hangi gülünç bir yarar"* sağlama nedeniyle başlatıldığını belirtir. Marx'ın bu belirlemeyle söylemek istediği açıktır: Kutsal Yerler bahanesiyle gündeme getirilen sorunlar özünde hiç bir anlamı olmayan, bu yerlerde yaşayan Müslüman olmayan topluluk ya da küçük kümelerin incir çekirdeğini doldurmayan iç çekişmeleri ya da gündelik sorunlarından kaynaklanan önemsiz şeylerdir. Bu nedenle, Kutsal Yerler sorunu diye kasıtlı ve yapay olarak abartılan sorun, aslında yoktur. Avrupalı devletler, olmadığını bildikleri bir sorunu varmış gibi sürekli olarak görüşme ve anlaşma konusu yap(tırt)maktadır.

Düşünür yukarıdaki değerlendirmesinin doğruluğunu göstermek amacıyla, daha önce anılan Fransız gezgin Famin'in şu izlenimlerini aktarır: *" 'Çeşitli ulusların bu dinsel artıkları' [...] Kudüs'te birbirinden soyutlanmış, düşmanca ve güvensiz bir biçimde yaşamaktadır; (bunlar) sürekli olarak hacılardan oluşan ve veba ve sefalet nedeniyle sayıları azalan göçebe bir topluluktur. Avrupalılar, ya burada ölmekte, ya da birkaç yıl sonra Avrupa'ya geri dönmektedir. Paşalar ve onların koruyucu birlikleri ise, ya Şam'a, ya da İstanbul'a gitmekte; Araplarsa, çöle kaçmaktadır. Kudüs, herkesin bir kez geldiği, ama kimsenin kalmadığı bir yerdir. Kutsal kentteki herkes geçimini dininden sağlamaktadır- Rum Ortodokslar ya da Ermeniler, her yıl Kudüs'e gelen 12000-13000 hacıdan; Katolikler, Fransa ve İtalya'daki dindaşlarından ya da bağlaşıklarından aldıkları yardımlardan ve sadakadan geçinmektedir."*

Anılan Fransız gezginin Kutsal Yerler ve yöresinde yaşayan gayri Müslimlere ilişkin değerlendirmesi, Marx'ın savlarını yeterince açık bir biçimde doğrular niteliktedir. Nitekim, Marx da anılan yerlerde bulunan Hristiyan din adamlarının pislik ve sefalet içerisindeki

yaşamlarını, konut denemeyecek denli kötü hücrelerini betimler. Kiliselerin kilitli bulunduğunu ve buralarda Türklerce nöbet tutulduğunu belirten Marx, *"Türklerin para karşılığı ya da gönüllerinin istediği gibi bu kiliseleri ziyaretçilere açıp kapattıklarını"* sözlerine ekler.

Marx, Mazarin'in *"din adamları arasındaki çekişmeler, en zehirli çekişmelerdir"* sözünü aktararak, Kutsal Yerlerden yaşamını kazanan ve bu yerlerde yaşayan din adamları arasındaki çekişme konusunda, yukarıda aktarılan söz uyarınca, dikkatli olunması gerektiğini de vurgular. Bir başka anlatımla, din adamları arasındaki çekişme aslında yarar amaçlıdır; ama, bu zehirli çekişmelerin üzerine dinsel örtü örtülmektedir.

Marx'ın Kudüs'te yaşayan insanlar konusunda verdiği sayılar da ilginçtir. Bu kentte yaklaşık olarak 15.500 can yaşamaktadır. Bunlardan 4000'i Müslüman; 8000'i de Yahudi'dir. İstanbul'daki hükümetin zayıflığına karşın, Kudüs'ün her bakımdan efendisi olan söz konusu 4000 Müslüman da Türkler, Araplar ve Berberilerden oluşmaktadır.

Kudüs'ün *"en pis noktalarında yaşayan Yahudilerin sefaleti ve açıları"* hiçbir şeyle karşılaştırılır gibi değildir. Bunların yaşadığı yer olan Zion ve Moria arasında bulunan *"pislik mahallesine 'Hareth-el-Yahud' denir.[...] Bunlar, Müslümanlarca baskılanır, horlanır; Rum Ortodoksların sövgüsüne maruz kalır; Katoliklerce kovuşturulur ve aldıkları küçük sadakalarla yaşamlarını sürdürürler."*

Marx'ın Yahudilere ilişkin saptamalarından biri, bugün söz konusu bölgede yaşanan sorunlar ve olası çözümler açısından ilginç olabilir. Sözü edilen saptama şöyle: *"Yahudiler, buranın ilk halkından değildir; birçok uzak ülkeden gelmedirler ve kurtarıcının ortaya çıkacağına inandıkları Yosafat vadisinde yaşamak ve ölmek dileğiyle Kudüs'e gelmişlerdir."*

İngiltere ve Prusya'nın Yahudilerin sıkıntılarını iyice çekilmezleştirmek istercesine, 1840 yılında buraya bir Anglikan piskopos gönderdiklerini öne süren Marx, bu piskopo-

sun başlıca görevinin dinden döndürme olduğunu yazar. Anılan piskopos, halka yaptığı kötülükler nedeniyle, Türkler, Yahudiler ve Hristiyanlarca iyice dövülür ve dışlanır.

Marx, yukarıdaki anlayış ve tutumla, Hristiyanların Kutsal Yerlerde ibadeti, nerdeyse birbirini yeme durumuna getirmelerini ve Avrupa devletlerinin bu yerlere ilişkin koruma hakkını bu denli önemsemelerini gülünç olarak değerlendirir. Doğu Sorunun sözde parçalarından biri olan bu sorun, Marx'ın kanısınca, çözüme kavuşturulmak yerine, sürekli olarak yenilenecek ve gizlenecektir.

Karl Marx: 'Parlamentoda Savaş Görüşmeleri'⁹²

Marx, 04 Nisan 1854 tarihli bu yazısında asıl olarak İngiliz parlamentosunda görüşülen Rusya'ya karşı savaş açıklaması konusunda sergilenen tutumları eleştiri konusu yapar. Konuşmacılardan biri olan Earl Grey, İngiltere'nin savaş ilanı bağlamında sergilediği tutumu ve savaşa ilişkin konuşmaları, "*Çar ve Hristiyan bir ulus hakkındaki düşmanca söylemden*" dolayı yerer. Böylece anılan konuşmacı yukarıdaki sözleriyle, "*Hristiyan bir ulus ve onun egemeni hakkında*" Hristiyanlığa yakışır bir tutum ve söylem ortaya konulması istemini dile getirir.

Lord Clarendon ise, söz konusu savaşın, "*Türkiye'nin Hristiyan uyruklarının haklar ve özgürlükler bakımından eşitleştirilmesini*" sağladığı zaman utkulu bir sonla bitebileceğini, tersi bir durumda amacına ulaşmayacağını belirtir.

Bu konuşmacının görüşlerine katılmadığını ortaya koymak için Marx, Hristiyanların Müslümanlarla haklar bakımından eşitleştirilmesine ortam hazırlamayı amaçlayan fetvayı vermeyen şeyhülislamın görevinden alındığını vurgular. Marx'ın anlatımına göre, Rus Çarının "*istediği tek şey, Osmanlı egemenliğini yıkmaktır.*" İstanbul Türkleri, padişahın tutumunu ödün vermek olarak algıladıklarından dolayı hoşnutsuzluk içerisindeydi.

Marx, *Times*'ı İngiliz yönetiminden daha etkili bulur ve daha önce irdelenen "gizli yazışmaların" ihanetçi niteliğini ortaya koymak için, Bay Layard'ın konuşma metninin tümüne yazısında yer verir. Söz konusu konuşmanın imgesel açıdan değerlendirmeye elverişli bazı bölümleri şöyledir: "*Biz, Rusya'nın amacının Doğu'daki çökümü hızlandırmak olduğuna inanmıyoruz. Giderek kritikleşen bir durumun tehlikesini önlemek amacıyla, yine bu ülkenin iyi hizmetlerinden yararlanılmak istenmektedir.*" Bu sözleriyle İngiliz yönetiminin sürekli olarak ve örtük biçimde Rusya'yı kullandığını, onun iyi hizmetlerinden yararlandığını duyumsatan Bay Layard Türkiye'ye ilişkin değerlendirmesini şöyle betimler: "*Türklerin Avrupa'daki kanlı ve yıkıma hazır erkini uzatma denemesinin, verimli eyaletlerin ve büyük bir Hristiyan nüfusun barbar ve berbat bir yönetime devri karşılığında satın alındığını unutmamalıyız. Uygarlık ve Hristiyanlık, Osmanlı istilasından dolayı uğranılan haksızlığı ortadan kaldırma başarısı gösterdiği takdirde, bundan sevinç duyacağız.*"

Bay Layard, yukarıdaki söyleminde, çoğu Avrupalı tarafından savunulduğu ve kuramsallaştırılmaya çalışıldığı gibi, "*uygarlık ve Hristiyanlığı*" aynı bağlamda ve birbiriyle özdeşleştirerek, bilinçli bir biçimde kullanır. Böyle bir söylem uyarınca, tüm insanlığın ortak ürünü olan uygarlık, Hristiyanlıkça sahiplenilir, özellikle de Müslümanlığın uygarlık yaratma yeteneği ve isteğinden yoksun olduğu savı bir kez daha duyumsatılır. Bu tür duyumsatmalar, Avrupa Hristiyanlığının tarihsel birikimden çıkarımlandığı gibi, Avrupa kamuoyunun o dönemdeki ortak duyumsayışını ve bilincini de aynı doğrultuda yönlendirmeyi erekler.

Marx aynı bağlamda benzer düşünsel doğrultunun dile getirildiği 23 Şubat 1853 tarihli *Times*'ta çıkan bir yazıyı konulaştırır. Söz konusu yazının şu bölümü ilgi çekicidir: "*Babiali, en açık biçimde siyasal bakımdan ömrünü doldurmuşluk, yöneten adamlarda her türlü yeteneğin ve dürüst-*

lüğün bulunmaması, Müslüman nüfusun azalması ve tükenmiş bir devlet hazinesiyle, alaycı bir karışıklık içerisinde, verimli yöreler, en iyi limanlar ve Güney Avrupa'nın kahraman ve yetenekli halkı üzerindeki egemenliğini birleştirmektedir.[...] Bu denli kuşku götürmez bir biçimde açık olan büyük bir felaketin böyle uzun bir süre politikacılar tarafından [...] savunulabilmesini anlamak zordur." Marx, *Times*'ın anılan yazısının devamında şu görüşlere yer verildiğini aktarır: "*Çağın devlet adamlarında büyük eyaletlerin uygarlığıyla, Hristiyanlığın bir zamanlar bütün Avrupa'daki başatlığının yeniden kurulması ve milyonlarca insanın ilerleyen gönenciyle ilgili bir sorunla uğraştıklarında, gerekli araçlardan yoksun olduklarını söylemek isteriz. Bu devlet adamlarının üzerinde anlaşılabildikleri tek çıkar yol, bir Türk kafasını türbanla süslemek ve ona hala güç ve erkin simgesiymiş gibi davranmaktır.*"

Marx'ın aktardığı bu görüşler, "*en az hükümet denli etkili bir organ*" olarak nitelendirilen *Times*'ın Osmanlı egemenliğini, Avrupa için "*en büyük ve artık ortadan kaldırılmaya elverişli bir felaket*" olarak değerlendirildiğini ve kamuoyunun ortak belleğine de aynı düşüncenin yerleştirilmek istendiğini gösteren açık örneklerdir.

Times'ın yaygınlaştırdığı "*türbanla süslü Türk kafası*" imgesi, Avrupa'da Türklerin de katıldığı savaşlarda düşman taraflarca kesik başların mızrakların ucunda taşındığını anırtması bakımından önem kazanmaktadır. Bu söylemin "*sanki hala güç ve erk simgesiymiş*" biçimindeki Türkiye'nin o dönemdeki durumunu nitelendiren ikinci bölümüyse, tarihsel gelişmenin doğal bir sonucu olarak güç ve erkini yitirmeye başlayan Osmanlı egemenliğinin giderek bir küçümseme malzemesi olarak da kullanıldığını göstermektedir.

Friedrich Engels : 'Almanya ve Panslavizm'⁹³

Almanya'nın Panslavist akıma karşı tutumunu konuşturan 21 Nisan 1855 tarihli bu yazının da başlıca

konularından biri yine Türkiye'dir. Bunun nedeni, o dönemde Osmanlı devletinin Balkanlar'daki topraklarında yaşayan halkın önemli bir bölümünün Slav kökenli olmasıdır. Dolayısıyla Slav kökenli halkın durumunda değişikliğe yol açabilecek her olay, Osmanlı yönetimini dolaysız olarak ilgilendirir.

Engels'i yukarıdaki irdelemeyi yapmaya iten nedenlerden biri de, bu yazının yer aldığı kaynakta verilen bilgiye göre, 02 Haziran 1848 tarihinde Prag'da toplanan Slav Kongresi ve sonrasında Slav halk arasında gelişen olaylardır. Söz konusu kongrede Habsburg yönetimince baskılanan Slav ulusal devriminin iki kanadı arasındaki ayrılık iyice belirginleşir. Sağ-liberal kanat, ulusal sorunu, Habsburg monarşisinin korunması ve sağlamlaştırılması yoluyla çözmeyi amaçlar. Bu yaklaşıma kararlı bir biçimde karşı çıkan sol-demokratik kanat ise, Almanya ve Macaristan'daki devrimci-demokratik devinimle birlikte davranmaya çalışır. Kongrenin radikal-demokratik delegeleri, Haziran 1848'deki Prag başkaldırısına etken bir biçimde katılırlar.

Engels'in yukarıdaki yazısında belirttiğine göre, Rus yönetimi, bazı devletlere şöyle bir bilgi ulaştırır: *"Avusturya, itiraz edilmez bir biçimde Batıyla bağlaşıklık kurduğu, ya da Rusya'ya karşı düşmanca bir eylemde bulunduğu anda, II. Aleksander'in bizzat kendisi Slav hareketinin başına geçecek ve bütün Rusların imparatoru biçimindeki ünvanını, bütün Slavların imparatoru biçimine dönüştürecektir."* Rus yönetimince yapılan bu açıklamanın anlamı son derece açıktır. Rus çarı, Avusturya'nın dış politikasına hipotek koyduğu gibi, anılan ülkenin bu konudaki her hangi bir kararını gerekçe göstererek, zaten başlatmış olduğu Osmanlı topraklarını parça parça yutma politikasını sınır tanımaz bir tutumla sürdürecektir.

Rusya'nın bu emelini çok yakından bilen Engels de bu yüzden, söz konusu açıklamayı, eğer doğruysa koşuluyla, *"savaşın başlamasından beri söylenmiş tek doğru"*

söz" ve bugüne değin *"her türlü bahane ve göstermelik gerekçenin ardına sığınarak [...] gizlenen savaşın Avrupa karakterinin"* ortaya çıkmasını sağlamaya yönelik bir adım olarak değerlendirir. Bir başka deyişle, savaş özünde bir Avrupa savaşı niteliğindedir ve savaşın bu niteliği bilinçli ve özenli olarak Avrupa kamuoyundan gizlenmektedir.

Yazara göre, Rusya'nın yukarıdaki sözlerde ortaya çıkan bu tavrı, *"Türkiye'nin bağımsızlığı, hatta varlığını geri plana itmek"* anlamını taşımaktadır. Böylece, artık sorun, *"İstanbul'u kimin yönettiğinden çıkıp, Avrupa'ya kimin egemen olacağı sorununa"* dönüşmüştür.

Engels'in yorumu ve anlayışına göre, *"Panslavizm, salt bir ulusal bağımsızlık devinimi değildir. Panslavizm, bin yıllık tarihin yarattığı şeyleri olmamış gibi gösteren bir devinimdir. Bu devinim, Türkiye, Macaristan ve Almanya'nın yarısını Avrupa haritasından silip atmadan gerçekleşemez. Ayrıca, Panslavizm, bu sonuca ulaşsa bile, Avrupa'nın boyunduruk altına alınması dışında sürekliliğini sağlayamaz; bir inançtan buyruğunda 800.000 süngü bulunan bir politik programa dönüşen Panslavizm, Avrupa'ya sadece bir seçenek bırakmaktadır: Slavların boyunduruğu altına girmek ya da Rusya'nın saldırı gücünü ebedi olarak yok etmek!"*

Yukarıdaki saptamalarda beliren anlayış uyarınca, Panslavizm, bin yıllık tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan olguları bile hiçe sayabilecek ölçüde bağnazlaşma eğilimi göstermektedir. Bu bağnaz şovenist anlayış, başta Türkiye, Macaristan ve Almanya'nın bir bölümü olmak üzere, bütün Avrupa'nın dengesini ve görünümünü değiştirmeyi erelemektedir. Ereğine ulaşması ve ulaştığı sonuçları koruması söz konusu olmasa da, Panslavizm, ulusal bağımsızlık örtüsüne büründürülemez; büründürülse bile böyle bir tutum, yıkıcı sonuçlarından dolayı kabul edilemez.

Yaklaşık yüz elli yıllık tarihten günümüze Sırp milliyetçiliğinin niteliği konusunda bir yansıtma yapıldı-

ğında karşılaşılan durum şudur: Panslavizmin vahşet ve kıyıcılığının hangi düzeylere ulaşabileceği, Sırplar tarafından özellikle Bosna ve Hersekli Müslümanlara yapılan soykırım niteliğindeki öldürümlerde açık bir biçimde ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bir başka gerçek de, Rusya'nın tavrıyla ilgilidir. Rusya, Yugoslavya'nın dağılmasından sonra, Sırpların, başta Müslümanlar olmak üzere, öbür halklara karşı başlattıkları sindirme, etkisizleştirme ve kıyımlara varan eylemlerini desteklemiştir. Böylece, Rusya, bir anlamda tarihin yinelenmesine örnek oluşturmıştır. Sırpların ve Rusların söz konusu tutumları da, yaklaşık yüz elli yıl önce yukarıdaki saptamaları yapan Engels'i haklı çıkarmıştır.

Engels'e göre, aralarında çeşitlilik taşıyan on beş milyon Slav, Avusturya'da yaşamaktadır. Bu nedenle, Panslavizm, türevleri bakımından Avusturya'yı da yakından ilgilendiren bir görüngüdür. Bu Slavlar, *"Alman ya da Macar ulusunun uzantısı olarak görülmektedir ve gerçekten de bundan başka bir şer değildirler."* Avusturya Sırpları, Sırplığın *"dağılmış üyeleridir;[...] ya kendi aralarında ya da özel uluslarının ana gövdesiyle yeniden birleşmek istemektedirler."* Yazarın kanısınca, Panslavizmin bir *"Rus bulgusu değil de, bir Avusturya bulgusu olmasının nedeni budur."* Bu özel Slav ulusunun varlığını sağlamak ve güvencelemek için, Avusturya'daki çeşitli Slav boyları, *"Avrupa'da bulunan öbür Slav boylarıyla bağlantı kurmaya"* uğraşmaktadır.

Yazar, Panslavizmin bir Avusturya bulgusu olduğunu ortaya koymak için şu görüşleri öne sürer: Slav kökenli Rusya'nın *"çetin bir düşmanı olan ve ulusal bilincinin yüksekliği"* ile tanınan Polonya, Panslavizmi ortaya çıkarmış olamaz. Rusya da bu akımı özendiremez. Anılan ülkelerin dışında bulunan Sırplar da Panslavist görüşü geliştiremez.

Yazarın saptamasına göre, Sırpların en kalabalık bir kümesi de Türkiye'de yaşamaktadır. Türkiye'nin *"Sırpları ve Bulgarları, böyle bir fikri kavramayacak denli barbardır."*

Bulgarlar sessizce Türklerin boyunduruğu altına girmiştir; Sırlarsa kendi bağımsızlık savaşıyla zaten yeterince uğraşmaktadır." Engel'sin bu saptamaları, ulusal bilincin Batıdan Doğuya doğru yayıldığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Ayrıca, yazarın Türkiye Slavlarını "*ulusal bilinç*" fikrini düşünemeyecek denli "*barbar*" olarak nitelendirmesi, uygarlık anlayışının da, aynı ulusal bilinç örneğinde olduğu gibi, Batıdan Doğuya doğru gidildikçe azaldığı yaklaşımına dayandığını göstermektedir.

Slav sorununun karmaşıklığını yakından bilen Engels, Avusturya'dakilerden daha belirgin olarak Balkanlar'da yaşayan Slavlar arasına "*Türklerin, Tatarların ve Eflaklıların karışmasıyla dilsel Babil*" oluştuğuna dikkat çeker. "*Dilsel Babil*" deyimini, dil çokluğunu ya da çeşitliliğini anlatmak amacıyla kullanır. Slavlar aralarındaki söz konusu dil çeşitliliğinden dolayı, birbiriyle öz dilleriyle anlaşılmadıkları için, 1848 Prag Slav Kongresinde iletişim dili olarak "*en fazla iğrenti duydukları*" Almanca'yı kullanırlar.

Engels'in değerlendirmesine göre, "*Türk Sırlarının ulusal devinimi*" 19.yüzyılın hemen başında Rusların dikkatinin "*Türkiye'de yaşayan yedi milyon Slav'a*" yönelmesine neden olur. Yazar bu olguyu, Türkiye Slavlarının "*lehçesi, dinleri ve kutsal dillerinin, Ruslarınkiyle neredeyse aynı*" olmasına bağlar.

Yukarıda sözü edilen Sırp başkaldırısı, yararlanılan kaynakta verilen bilgiye göre, 1804 yılında gerçekleşir. Bir Yeniçerinin yol açtığı kanlı olay bahane edilerek, Sırp halkı Georgi Petroviç önderliğinde Türk egemenliğine karşı baş kaldırır. Başkaldırıcular, 1806-1812 Osmanlı Rus savaşında Rus ordularının kazandığı başarılarından da destek alırlar. 1811'de Türkleri ülkelerinden uzaklaştırdıktan sonra, Sırlar kendi iç yönetimlerini kurarlar. Türkiye, 1812 Bükreş Anlaşması uyarınca, Sırlara iç işlerinde özerklik vermek zorunda kalır. Osmanlı yönetimi, 1813'te geçici olarak Sırlar üzerindeki

egemenliğini yeniden kursa da, 1828-29 Osmanlı Rus savaşı sonrasında Sırpların özerkliğini yeniden tanır.

Rusya, Rum Kilisesi üzerindeki koruma hakkı dolaşısıyla ve anılan kilisenin de desteğiyle 1804 Sırp başkaldırısından sonra *"Sırlar ve Bulgarlar arasında Panslavist ajitasyona"* hız verir. Böylece, Slavlar arasında *"güçlü ve birleşik bir halk olarak büyük Slav imparatorluğunu"* kurma fikri hızla yayılmaya başlar. Slav yığınların birlik bilinci ve ulusal duygularını pohpohlamak için, Panslavizm tuzağı hazırlanır. Slavlar, kurguladıkları büyük Slav ulusu ülküsüne ulaşmak için savaşıırken, Engels'in değerlendirmesine göre, *"800 yıllık uygarlığa yaptıkları olgusal katkılarını Rus-Moğol barbarlığına feda ederler."* Panslavizm gibi bir oluşum, doğası gereği, *"Avrupa uygarlığının gidişine karşı gösterilen kararlı bir tepkiyle dünya tarihini geriye dönmeye zorlamak"* ile eşdeğerdir.

Engels'in de tutarlı bir çözümlemeyle karşı çıktığı Panslavizm, her milliyetçiliğin şovenizme dönüşmüş biçimi gibi, kaçınılmaz olarak başka uluslarla karşılaştırıldığında *"üstünlük ve özellik"* gibi ülküsel kurgulara yönelir. Bu yönelişin sonu da, tarihin de gösterdiği ve Sırbistan'da da hala yaşandığı gibi, başka etnik kökenden insanlara ve topluluklara karşı öldürüm ve kıyımdır.

Karl Marx :

'Reşit Paşa'nın Notası- Doğu Sorununa İlişkin bir İtalyan Gazetesi'⁹⁴

Marx, 18 Nisan 1854 tarihli bu yazısında 06 Nisan günü Atina'da *"Yunan bağımsızlığının yıldönümü nedeniyle düzenlenen gösteriye Batılı devletlerin elçilerinin katılmadığını"* dile getirir. Marx'ın anlatımına göre, *"Gözlemci"* adlı Yunan gazetesinde *"isyancılara katılan yirmiden fazla"* üst düzey subayın görevinden alındığı haber verilir. Ertesi gün isyancıların *"korkunç bir yenilgi aldıkları"* duyurulur. Muharebenin yapıldığı yer bile *"başkaldırı-*

nın hiç başarı sağlamadığını, asıl kurbanlarınsa Yunan krallığının sınır boylarında yaşayan Yunan köylülerin olduklarını” göstermektedir.

Marx'ın yazının yazıldığı tarihlerde gerçekleştirilen Yunan başkaldırısını anlatırken sergilediği mesafeli söylem, söz konusu başkaldırını onaylamadığını, bu başkaldırını sadece Rusya'nın yayılmacılığına hizmet eden bir olay olarak düşündüğünü göstermektedir.

Marx, 1821 yılında başlayan ve Yunanistan'ın doğmasına yol açan başkaldırı konusundaysa şunları aktarır: 1827 yılında Rusya, İngiltere ve Fransa elçileri, Babıali'den “*yerleşik olsun olmasın Yunanistan'daki Türklerin tümünü Anadolu'ya çağırmasını*”, başka bir deyişle, getirmesini talep ederler. Türkler, anılan ülkelerin söz konusu istemini geri çevirirler; ama, bunun sonucunda Navarino muharebesiyle boyun eğmeye zorlanırlar. Şimdi, diyesi, Nisan 1854'te Babıali, bu kez benzer bir buyruğu Yunanlılar için verir.

Yazar, Reşit Paşa'nın konuya ilişkin olarak Yunanistan elçisi Metaxas ve İngiliz konsolos Lord Stradford'a yazdığı ve 05 Nisan 1854 tarihli *Journal de Constantinople* adlı gazetede yayımlanan mektuplarına yer verir. Reşit Paşa'nın, Yunan elçi Metaxas'a yazdığı mektupta yer alan bazı bölümler şöyledir: “*Sınır illerimizin, Yunan hükümetinin dikkatsizliği nedeniyle değil, göz yumması sonucu saldırıya uğradığı yadsınamaz bir biçimde kanıtlanmıştır. Osmanlı hükümeti, limanlarımızda bulunan gemileri bize verilen önemli zarara karşı tutu olarak alıkoymak ve el koymak hakkına sahip olmasına karşın, benim gönlü yüce efendim [...] sadece Yunan hükümetini ilgilendiren bir konuda Yunan uyruklarına her hangi bir zarar vermeyi düşünmemektedir.*” Marx tarafından İngilizce'ye çevrilen mektubunda Reşit Paşa ayrıca şunların altını çizer: “*İlgili makamlara, muhtaç durumda bulunan Yunan uyruklarının ülkeden ayrılmasına izin verilmesi; hasta ve güçsüzlere ihtimam gösterilmesi buyruğu verilmiştir.*” Marx, Reşit Paşa'nın bu insancıl tutu-

munu olumladığını dile getirmek için, *"çok Hristiyan ve uygar Avusturya hükümeti bu tür konularda başka türlü davranmaktadır. Tessinlilerin yurt dışı edilmeleri buna bir örnektir"* diye bir not düşer.

Yazının yer aldığı kaynaktaki verilen bilgiye göre, Marx'ın *"Tessinlilerin yurt dışı edilmeleri"* konusunu anımsatması, Avusturya hükümetinin 1853 yılı başlarında 5000'den fazla Tessinlili İtalyan'ı, Şubat 1853 tarihinde Milano'da yaşayan İtalyan sığınmacılarca başlatılan başkaldırıya katıldıkları gerekçesiyle Lombarday'dan kovması olayıyla ilgilidir.

Bu anımsatma da göstermektedir ki, Marx, Osmanlı yönetiminin Müslüman olmayan uyruklarına ya da uyruğu olmayanlara, Avrupalı devletlerden daha insancıl ve daha uygar davrandığını kabul etmektedir. Marx, bu durumu özellikle dile getirmekle, Avrupa devletlerinin söylemleriyle eylemlerinin birbirine uymadığını açığa vurmak ister.

İngiltere elçisi Lord Stratford de Redcliffe, Marx'ın aktarımına göre, 01 Nisan 1954 tarihinde Türkiye'deki İngiliz konsoloslara yazdığı yazıda şu noktaların altını çizer: *"Türkiye'nin sınır illerine saldıran Helenlerin, İngiltere ve Fransa hükümetlerinin, Sultanın egemenliğini devirme konusunda kendilerine yardım ettiklerini açıklamalarının, Osmanlı uyruğundaki Yunanların öfkesine neden olduğunu öğrenmiş bulunmaktayım."* İngiliz elçi, yukarıdaki sözlerin devamında, eğer Sultan, Yunanlıları Osmanlı topraklarından dışarı atma niyetini gösterecek olursa, *"İngiliz ve Fransız elçilerin Türkiye'nin Yunan uyruklarının tümüne koruma verecekleri"* yolundaki haberlerin de gerçek dışı olduğunu yazar.

Elçiye göre, *"yanlış umutlar uyandırmaya ve böylece savaşın acılarını daha da artırmaya"* yönelik bu tür tutumlar, sadece *"iyi niyetli insanları yoldan çıkarmaya"* yöneliktir. Yunan başkaldırısı, *"sağduyuyla bağdaşmayan bir çılgınlıktır.[...] İngiltere ve Fransa, hukuk dışı ve şiddete dayanan*

bu saldırıya karşı Sultanın gösterdiği soylu direnişi” desteklemektedir.

Ülkesinin, Osmanlı yönetiminin izlediği yolu ve siyaseti tümüyle olumlu bulduğunu ve bu siyasetin arkasında olduğunu açıklayan İngiltere elçisinin değerlendirmesine göre, söz konusu Yunan başkaldırısı “Rusya’nın yararına yapılan ve ancak öfke ve azarla” karşılanması gereken bir olaydır.

İrdelenen bu yazının ikinci bölümünü bir İtalyan gazetesinde çıkan habere ayıran Marx’ın belirttiğine göre, “Doğudaki karışıklığı” Almanların yanı sıra, Macarlar ve İtalyanlar da “büyük bir ilgiyle” izlemektedir. Marx bu bağlamda İtalya’da “liberal-monarjik büyük burjuvazinin” temsilcisi olarak değerlendirdiği L’Unione adlı gazetede yer alan uzun bir haberi İngilizce’ye çevirdiğini, “İtalya’nın kendi bağımsızlığına yeniden kavuşmak için, Macaristan’ı kurban etmeye hazır olduğunu” belirtir. Anılan gazetede dile getirilen görüşlerden bazıları şöyledir: “İngiliz gazeteleri gerçekte tümüyle İngiltere’nin ticari yararlarını düşünmelerine karşın, Rusya’ya karşı yakın bir gelecekte çıkabilecek bir savaşa, Avrupa’nın bağımsızlığı ve özgürlüğü görünümünü vermektedir. Bunun bir kanıtı olarak, Lord John Russel, İtalya’ya sakın durmasını, Avusturya’nın günün birinde insancillaşabileceğini söylemesi gösterilebilir.”

Anılan gazeteye göre, “İtalya için her şeyden önemli olan kendi bağımsızlığıdır.[...] Türkiye’nin toprak bütünlüğünden ve Viyana anlaşması temelinde Avrupa dengesinden söz edildiği sürece, İtalya kendi çıkarlarına kökten ters olan statükonunun korunmasına” kurban edilmesine izleyici kalacak demektir. Rusya ise, “Osmanlı İmparatorluğuna son vermek ve böylece Avrupa dengesini ve haritasını” yeniden biçimlendirmek istemektedir. İtalya’nın istediği “tam da budur ve bunu Rusya’nın kendi bildiğince yapması, İtalya’nın çıkarımadır.”

Türkiye’nin toprak bütünlüğü ve Avrupa dengesi, ilgili gazetenin savı uyarınca, İtalya’nın çıkarlarıyla hiç-

bir biçimde bağdaşmamaktadır. Ayrıca, Osmanlı devletini yöneten de Sultan değil, Avrupa devletleridir. Bu nedenle zaten Türkiye'nin bağımsızlığı diye bir şey kalmamıştır. Müslümanlar ve Hristiyanlar eşit haklara kavuştuklarında, Türkiye diye bir ülke tümüyle ortadan kalkacaktır. Ancak, Türkiye'nin ortadan kalkması, kapsamlı bir savaş sonucunda olacaktır.

İngiltere ve Fransa, gazetedeki görüş böyle, sürekli olarak Türkiye'nin toprak bütünlüğünden ve bağımsızlığından söz etmelerine karşın, Rusya'yla anlaşarak, Yunanistan'ı Türkiye'den koparmıştır. Bunun dışında, Fransa, Cezayir'i; İngiltere'ye Mısır'ı egemenliği altına almıştır. Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünü yok edenler sanki kendileri değilmiş gibi, anılan bu iki ülke hala Osmanlı toprak bütünlüğü ve Türkiye'nin bağımsızlığı masalını anlatmaktadırlar.

Karl Marx:

'Yunanistan ve Türkiye-
Türkiye ve Batılı Devletler...'95

1854 Nisan ayı Marx'ın Türkiye ve Yunanistan konusunda yazdığı yazıların çoğaldığı bir tarihtir. 21 Nisan 1854 tarihli yazı da Yunanistan konusuna ayrılan yazılardan biridir. Marx'ın anlattıklarına göre, bir önceki yazısında konulaştırdığı Reşit Paşanın Yunan elçi Metaxas'a yönelik yazısı sonucunda, Yunan elçi İstanbul'u terk eder. Yunan elçinin ayrılmasının üzerinden iki hafta gibi kısa bir süre geçmeden, "40.000-50.000 kadar Rum", Türkiye'den ayrılarak Yunanistan'a gider.

Batılı devletlerin "elçilerinden hiç biri, Yunan elçinin diplomatik görevlerini yürütmek istemez." Avusturya elçisi, "Fransa ve İngiltere, Yunanistan'ın koruyucu devletleridir" gerekçesiyle; Prusya, Avusturya istemediği için; İngiltere ve Fransa'ysa zaman uygun olmadığı için, Yunan elçinin diplomatik görevlerini üstlenmek istemez-

ler. Öbür devletler de çeşitli bahanelerle Yunan elçiden uzak durunca, elçi, yerine bir ataşeyi bırakır. Marx'ın yazdığına göre, bu ataşe, *"kendisine tanınan hakları kötüye kullanarak, Arnavutluk'taki isyancılara katılmalarını sağlamak için, Türkiye'nin Yunan uyruklarına pasaport dağıtır."* Bunun üzerine, Yunan elçiliğinin çalışmaları durdurularak, pasaport verme yetkisi, iki Türk ve Osmanlı uyruğu bir Yunan'dan oluşan bir komisyona bırakılır.

Yunan ataşenin diplomatik kuralları hiçe sayan ve Osmanlı devletine karşı her olayı destekleyen tutumunun Marx tarafından *"kendisine tanınan hakları kötüye kullanıldı"* diye eleştirilmesi, daha önceleri ülküselleştirilen Yunanistan'ın davranışlarının ve etkinliklerinin kuşkuyla karşılandığını ve onaylanmadığını göstermektedir.

Osmanlı yönetimi, Yunan elçiliğinin çalışmalarını durdurduktan sonra, diye sürdürür Marx irdelemesini, *"Yunan krallığı uyruğu olup da, Sultanın uyruğuna geçmek isteyenlere, istek sahiplerinin güvenilirliğine güvence veren iki güvenilir kişinin bulunması durumunda, olanak sağlanacağı"* duyurur. Marx'ın anlatımı, söz konusu olaylar ve alınan önlemler hakkında Osmanlı yönetimince sergilenen tutumunun olumlu bulunduğunu sezinletmektedir.

Marx irdelemesinin devamında Yunanlıların İstanbul'da huzur ve barışı bozmaya yönelik şu davranışlarından söz eder: *"İstanbul'un Helen sakinlerinin, İstanbul'u terk etmeden önce, kenti yakıp yıkacaklarını ve yağmalayacaklarını her yana duyurmalarından dolayı, hükümet olağanüstü güvenlik önlemleri almıştır. Türkler, gece gündüz nöbet tutmaktadır; Pera'nın gezinti yerlerine toplar konulmuştur. Gün batımından gece yarısına değin, sokağa çıkan, tarlaya giden ya da atla dolaşan herkes yanında bir fener taşımak zorundadır. Gece yarısından itibaren ise dışarı çıkmak yasaktır. Bir başka buyrukla, yurt dışına tahıl satımı durdurulmuştur. Roma-Katolik inancından olan Rumlara, Pera'nın Katolik piskoposlarının sorumluluğunda kalma izni verilmiştir."*

Marx'ın aktardığına göre, Roma-Katolik inancından olan Rumlar, padişaha yazdıkları yazıda Yunan başkaldırısını kınadıklarını ve hiçbir biçimde desteklemediklerini dile getirirler ve kendilerinin alınan önlemlerin dışında tutulmalarını dilerler. Babıali'nin Teselya'daki Yunan uyruklarını temsilen İstanbul'a gelen bir heyet, *"Helen haydutların köyleri yakıp yıktığını, yaş ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın, Yunan köylüleri sınıra kadar kovalayarak, orada onlara en acımasız bir biçimde işkence ettiklerini"* anlatır.

Marx, Türklerin Batılı bağlaşıklarına karşı *"kuşku, güvensizlik ve düşmanlık"* duygularının baş gösterdiğini, *"Fransa ve İngiltere'yi, Çardan daha tehlikeli düşman olarak görmeye başladıklarını"* yazar. Marx'a göre, Türkiye kamuoyunun İngiltere ve Fransa konusundaki genel havası şöyledir: *"Bunlar, Sultanı tahttan indirmek, imparatorluğu bölmek ve bizleri Hristiyan halkın tutsakları durumuna getirmek istemektedir."* Bunun dışında, Ortodoks Müslümanlar, *"yeni atanan şeyhülislamın Hristiyan din adamlarının bir oyuncağı olduğunu"* düşünmektedir. Kamuoyunda giderek yaygınlaşan bir başka eğilimse, İngiltere ve Fransa'ya güvenmektense, Çara güvenmenin daha akılcı olacağı biçimindedir.

Marx, *"Yunan Başkaldırısına"*⁶ ilişkin 28 Nisan 1854 tarihli bir başka yazısında da Viyana'dan gönderilen ve *Moniteur* adlı gazetede yayımlanan bir mektubu konuşturur. Söz konusu mektup şu tümcelerle başlar: *"Epirus'taki Yunan başkaldırısı, ilerleme kaydetmek bir yana, asıl karakterini ortaya koymaya başlamaktadır. Eğer hala Hristiyanlığın ve ulusun boş bir bahane olmadığına inanan birileri varsa, o zaman Yunan krallığındaki Helen çetelerin önderlerinin eylemleri, bu tür kuşkuları dağıtmalıdır."*

Anılan mektupta kimin başkaldırcıların önderi olacağı konusunda Grivas ve Zavellas arasındaki çekişmeye değinilerek, özellikle *"kendisini (Osmanlı'nın; OBK) Yunan uyruklarının kurtarıcısı gibi gösteren Grivas'ın sade-*

ce yağmalamaya ve yakım-yıkıma" yol açtığı, kendisine yardım ve yataklık eden baş din görevlisinin "evini yağmaladığı ve eşini kaçırdığı" savlanır. Bunun üzerine, anılan din görevlisi, bu olayın öcünü almak için Abdi Paşaya başvurarak, koruması altına girmeyi diler.

Mektupta anlatıldığına göre, anılan başkaldırıcı önderi, Rusların propagandasının da etkisiyle, kendisine yardım eden yörelerde de yağma ve yakım eylemlerini sürdürür. Bu yörelerdeki Hristiyan halka "yurt severlik vergisi" koyar; halktan "altın ve gümüş gibi lüks eşyalarını bağış olarak" kendisine teslim etmesini ister. Grivas ve adamları, Mezzovo'da halka değerli eşyalarıyla birlikte kilisede toplanma çağrısı yapar. Çağrıya uyan 4000 kadar insanı küçük kümelere bölerek, dışarıdaki adamlarının kural tanımaz soygunculuğuna bırakır. Grivas'ın bu tür uygulamaları Yunan halkın tepkisine, dolayısıyla da kendisinin halkta soyutlanmasına neden olur. Yunan halka böyle acımasız davranan Grivas "Türklere pek az direnç gösterir."

Marx kuşkucu ve onaylamayan bir yaklaşımla betimlediği söz konusu Yunan başkaldırısı bağlamında yazdığı 02 Mayıs 1854 tarihli 'Odesa'nın Bombalanması-Yunanistan...'97 adlı yazıda da basında yer alan değerlendirmelere yer verir.

Anılan yazıda verilen bilgilere göre, *Times*'ın İstanbul muhabiri, "Yunan başkaldırısının kaçınılmaz olarak Yunanistan'da bir devrime, diyesi, ulusalcı partiyle Rusya yanlıları arasında bir savaşıma yol açacağını" vurgular. Aynı muhabir, Osmanlı güçlerinin komutanını kastederek, "Paşanın birliklerinin Bulgaristan'daki kıyım eylemleri, halkın genel havasının Rusya lehine dönmesine neden oldu" diye yazar.

Yunanistan'la Batılı devletler arasındaki ilişki konusunda Marx, *Nouvelliste de Marseille* adlı gazetede şu olguların yer aldığını dile getirir : "Atina'nın Avrupalı sakinleri her türlü hakarete katlanmak durumundadır. Avrupa-

lılar sopalı saldırılara uğramakta; Yunan jandarmasıysa hiçbir biçimde müdahale etmemektedir. Yunan elçiliği üyelerinden Bay Gaspari, jandarmaların önünde dövülürken, jandarmalar, olaya ilgisiz davranmışlardır. Aynı gün başka Fransızlar da 'terbiye edilmeleri öngörülen' [...] Frenklerin listesi çıkarıldı diye uyarılmıştır."

Marx'ın aktardığı gazeteye göre, İngiliz ve Fransız temsilciliklerinin yetkilileri, Yunan kralı Otto'ya baş vurarak, uyruklarına karşı başlatılan "*şiddet eylemlerinin durdurulmasını*"; söz konusu eylemler durdurulmadığı takdirde, uygulanan "*hukuksuzluğa karşı tazminat*" isteyeceklerini bildirirler. Anılan elçiler, olayların sürmesi ve Yunan yönetiminin izleyici kalması durumunda diplomatik ilişkilerin dondurulacağını da dile getirirler.

Gazete haberinin bitiminde Marx, Yunan yönetiminin, Babıali ile aralarındaki çekişmeden dolayı, Avrupalı devletlerden yazılı olarak "*özür dilediğini, Babıali'nin Yunan uyruklarına karşı aldığı önlemlerin, Türklerin intikam duygusundan kaynaklandığını, Babıali'nin artık Yunanistan'ı bir Türk eyaleti olarak görme ayrıcalığının bulunmadığını*" vurgular.

İngiliz ve Fransızlara karşı Yunanlıların şiddet eylemlerine baş vurmalarının basına yansımaları, Yunan güvenlik güçlerinin görevlerinin gereğini yerine getirmekten kaçınmaları ve anılan ülkelerin söz konusu şiddet eylemlerini diplomatik düzeyde protesto etmeleri, son Yunan başkaldırısının, 1820'lerde olduğu gibi, Avrupalı devletlerce desteklenmediği biçiminde değerlendirilebilir. Bu saptamaların ortaya koyduğu başka bir gerçek de, olayların özendiricisi ve destekçisi olan Rusya ile Yunanistan'ın, en azından İngiltere ve Fransa tarafından yalnız bırakılmalarıdır.

Marx'ın yazısında yer verdiği bir başka gazete de, Viyana'da çıkan *Presse*'dir. Anılan gazetede, 28 Nisan 1854 günü prens Danilo'nun Karadağlılara yaptığı bir "*çağrı*" haberleştirilir. Danilo'nun çağrısı şöyle: "*Her za-*

man olduğu gibi, şimdi de biz Karadağlıların Yunanlılar gibi, başka uluslar gibi, dünya önünde gurur duyduğumuz özgürlüğü bize miras bırakan utkulu dedelerimiz ve atalarımız gibi kahraman ve yiğit olduğumuzu göstermeliyiz." Bu sözlerden sonra, Danilo askerlerin ve komutanlarının savaşma isteğini artırmaya yönelik coşturucu bir söylemle şöyle seslenir: "Komutanlar, hepinize aşiretlerinizi toplanmanızı buyuruyorum. Her asker, Türk'e, dinimizin ve yasalarımızın ortak düşmanına karşı gönüllü olarak savaşmak isteyip istemediğini söylesin! [...] Ölümü göze alamayanlar, evlerinde kalsınlar! Benimle birlikte sefere çıkan, karısını çolunu çocuğunu, dünyada nesi varsa hepsini unutsun!

Sana sesleniyorum benim yiğit ulusum; benimle birlikte ölümü göze almayan sevgili kardeşim, sana sesleniyorum, duraklamadan evinde kal; çünkü, ben gönüllü bir kişinin önümde giden korkulu elli kişiden daha iyi olduğunu biliyorum. Bu nedenle,[...] kutsal haç, doğru inançlı kilise ve anayurt için kanını dökmeye hazır her gözü pek erkeği benimle bu şan ve onuru paylaşmaya çağırıyorum. Biz, üç Türk veziri birden halleden eski Karadağlılar değil miyiz? [...] Öyleyse, Tanrı adına toplanalım ve vuralım!"

Karadağlı prens Danilo'nun "kutsal haç, kilise ve anayurt du öne çıkaran, Türklerin Hristiyanlığın ortak düşmanı olduğu görüşüne dayanan" yukarıdaki coşturucu çağırısı, Avusturya'nın Agram Gazetesi'nde de yankı bulur. Marx'ın Zagreb'te çıkan söz konusu gazeteye dayanarak verdiği bilgilere göre, Karadağlı dindar gönüllüler ve çeşitli aşiret reislerince bir araya getirilen 4000 kadar savaşçı, "inançları ve anayurtları uğruna yenmeye ya da ölmeye" ant içer.

Marx, Karadağlıların bu girişimiyle, "Prusya Bağımsızlık Savaşının sloganları ve umutları arasındaki ilginç benzerliği görmemek olanaksızdır" saptamasını yapar. Marx, Prusya Bağımsızlık Savaşı ile Karadağ olayı arasındaki benzerlikle, Fransız ordusunun Rusya'da yenilmesinin ardından Almanya'da Fransız egemenliğine karşı halk arasında gelişen ulusal vurgusu yüksek coşku ve bağımsızlık

isteğini anlatır. Alman egemen sınıfları ve krallıkları, aşırılaşan söz konusu ulusal coşkuyu ve bağımsızlık isteğini körükleyerek, Almanya'da feodal düzeni sağlamlaştırmada bir araç olarak kullanmak isterler. Söz konusu anımsatmadan, Marx'ın, Karadağ'daki Osmanlı karşıtı girişimden kuşku duyduğu çıkarımlanabilir.

Ayrıca, bu örnek, Marx'ın ulusalcı hareketlere karşı da belirgin bir biçimde mesafe koyduğu, bu tür hareketleri toplumsal içerikten yoksun, var olan sömürü düzenini sürdürmeye ya da sağlamlaştırmaya yönelik ulusalcı girişimler olarak değerlendirdiği biçiminde yorumlanabilir.

Friedrich Engels : 'Ünlü bir Utku'⁹⁸

Bağlaşık güçlerin Rusya'ya savaş ilan etmesinin ardından Odesa'yı sözde bombalamalarının İngiliz gazetelerindeki yansımalarını, Engels, 06 Haziran 1854 tarihli bu yazısında "*sınırsız bir alay hastalığına kapılma*" olarak değerlendirir. Engels'in anlayışına göre, salt İngiltere ve İngiliz basını değil, Rusya ve Rus basını da benzer bir tutum sergiler.

Engels'in eleştirdiği yaklaşımın bir sonucu olarak, İngiliz gazeteleri, bağlaşık güçlerin zaferi kazandığını öne sürer. İngiliz basının büyük bir bölümü, Rusların sevinç çığlıkları atmasını da "*Moskof övünmeciliğinin ve Çarın yüzüzlüğünün yeni bir biçimi*" olarak değerlendirir.

İngiliz basının bu tutumunu paylaşmayan Engels, Odesa'nın bombalanması olayıyla ilgili olarak elde bulunan bilgilere göre, asıl "*övünç ve kandırmanın*" İngiliz basınının sergilediği tavırda aranması gerektiğini öne sürer. Anılan kentin savaş açısından olduğu kadar, Avrupa'nın tahıl ambarı olması bakımından da stratejik değerinin vazgeçilmez olduğunu belirtir.

Bağlaşık güçlerin amaçlarına ulaşamamalarına karşın, İngiliz basınının gerçeklerle bağdaşmayan haberler

yaymasının kabul edilemez düzeyde bir abartma olduğunu vurgulayan Engels, “önyargısız tarihçilerin [...] hem İngiltere’nin , hem de Rusya’nın saptırma, yanıltma, diplomatik hile, askeri övüngeçlik ve yalana” dayalı bir tutum sergilediğini saptayacağını yazar.

Bu saptamalar, söz konusu yazının başlığının, özellikle İngiliz yönetiminin ve basınının gerçek dışı haberler yayarak, kamuoyunu yanıltmalarını kınamak amacıyla konulduğunu ortaya koymaktadır.

İngiltere ve Rusya’nın, Odesa’nın sözüm ona bombalanmasının ardından gelişen olayları, Marx da “Sivastopol’a Saldırı” (*Der Angriff auf Sewastopol*; anılan kaynak, s. 235-239) başlığıyla 19 Mayıs 1854 tarihli yazısında konulaştırır. Marx da Engels gibi, İngiltere ve Rusya’nın “göstermelik bir muharebeyi büyük bir zafer” gibi sunduklarını ve kutladıklarını yazar. Her iki düşünür de anılan yazılarda özellikle İngiltere’nin Rusya’ya karşı çok büyük bir iş yapıyormuş gibi görünmesine karşın, aslında kararlı davranmadığını ve Rusya’ya karşı savaşta önemli bir işlev üstlenmediğini anlatmak isterler.

Askeri konulardaki yazılarıyla bilinen Engels ‘Savaş Eylemleri...’ (*Die Kriegstaten...*; anılan kaynak, s. 240-2469) adlı irdelemesinde, boş övüngeçlikle kamuoyunu yanıltmak yerine, Rusya’ya karşı başarılı olabilmek için, bağlaşıklık devletlerin ordusuyla, Osmanlı ordusunun bir birini tümlemesi gerektiğini dile getirir. Anılan yazarın düşüncesine göre, savaş yönetiminin bir anlam taşıması için, komutanların olgu ve olayları doğru çözümlemeleri gerekir. Bu bağlamda komutanlar, “Türklerin serbest alanda manevra yapma sanatından anlamadıklarını, İngiliz ve Fransızların bu konuda usta olduklarını bilmeleri gerekir.” Bunun yanı sıra, “Fransızlarla İngilizlerin, saldıran birliklere karşı istihkam siperi, toprak tabya, hatta gedik savunmasında Türklerle boy ölçüşemeyecekleri de” komutanlarca bilinmelidir. Engels, Türklerin Varna’daki askeri başarılarını ve direnme gücünü, yukarıda belirttiği gerekçeye kanıt olarak gösterir.

Marx '*...Tuna'da Operasyonlar...*' ('*...Die Operationen an der Donau...*'; anılan kaynak, s. 260-266) adlı 14 Haziran 1854 tarihli irdelemesinde *Times*'ta çıkan çelişkili değerlendirmelere ve "*Balkanlar, Osmanlı İmparatorluğunun gerçek kalesidir*" saptamasına değinir. Marx'a göre, bağlaşıklık devletler ve güçlerin çeşitli gerekçelere ya da bahanelere sığınarak etkin bir askeri saldırıyı sürekli olarak ertelemeleri, onların gerçekte askeri saldırı kararlılığına ve istencine sahip olmadıklarının bir kanıtıdır.

Aynı yazar, '*İngiliz Askeri Yönetiminin Yeniden Düzenlenmesi...*' ('*Die Reorganisation der englischen Militaeradministration...*'; anılan kaynak, s. 267-273) adlı yazısında II. Viyana Kuşatmasını kastederek, "*Türklerin çöküşüyle ilgili nedenleri, örneğin o dönemde Sobeski'nin Avusturya'nın başkentine yaptığı yardıma*" bağlamanın doğru olamayacağını belirtir. Marx, Avusturyalı tarihçi Hammer'in araştırmalarının, II. Viyana Kuşatmasının (1683) gerçekleştirildiği dönemde "*Türkiye'nin çöküş sürecine girdiğini çürütülemez bir biçimde ortaya koyduğunu*" belirler.

Marx, bağlaşıklık devletlerin ve güçlerin tavrına ilişkin olarak "*bağlaşıklık birliklerin yönetimlerinin ve komutanlarının karşı olmalarına karşın, Silistre direnir ve Türklerin kahramanlıkları bağlaşıklık birlikleri sefere katılmaya zorlarsa [...]*" biçiminde bir değerlendirme yapar. Düşünür, bu değerlendirmesiyle bir kez daha her türlü coşkulu söylemlerine karşın, İngiltere ve Fransa'nın, Rusya'ya karşı etkin olarak savaşa katılmaları, daha açık bir anlatımla katılmayacakları konusundaki kuşkusunu dile getirir.

Engels de '*Silistre'nin Kuşatılması*' ('*Die Belagerung Silistrias*'; anılan kaynak, s.274-286) başlıklı ve 26 Haziran 1854 tarihli değerlendirmesinde bağlaşıklık devletlerin ve güçlerin tavrını, Silistre'nin kuşatılması ve aynı yere yapılan saldırı bağlamında şöyle anlatır: "*Bu saldırı, Rusların hala inisiyatifi ellerinde tuttuklarını; Türklerin, bağlaşıklık orduların ve bağlaşıklık filoların bu ana değin düşmanın baskısını izlediklerini göstermektedir. Güvenli sığınmağın*

da bulunan Rus filosu, istenç dışı ve karşı konulmaz bir biçimde bağlaşıklık filoları (kendisine doğru) çekmektedir. Bağlaşıklık filolar, kara birliklerinin desteği olmaksızın, bu güvenli sığınağa saldıracak durumda bulunmadıkları için, kendilerinden nitelik ve gemilerin sayısı bakımından çok aşağıda olan bir filo tarafından oyalanmakta ve felç edilmektedir.”

Bağlaşıklık devletlerin ve ordularının, gerçekte Ruslara saldırmak ve onları etkisizleştirmek amacını gütmediklerini bu sözlerle dile getiren Engels, Silistre’nin 1829’da olduğu gibi, yine dayanacağını ve direneceğini, ancak bunun için bağlaşıkların güvenilir olmaları gerektiğini vurgular.

Marx ve Engels birlikte kaleme aldıkları ‘*Rus Savaşı’nın Durumu*’ (*‘Der Stand des russischen Krieges’* ; anılan kaynak, s.287-293) adlı ve 08 Haziran 1854 tarihli irdelemelerinde savaşıyan tarafların davranışlarını sergiler. Yazarlara göre, “*Eflak’ın Ruslarca boşaltılması ve Avusturya’ca işgal edilmesinin yanı sıra, Silistre kuşatmasının yapılması, sürdürülmesi ve durdurulmasının biçim ve tarzı, askeri alanın dışındaki güçlerin iş başında olduğunu göstermektedir.*” Bu tümcelerde yer alan “*askeri bir konuda, askeri alanın dışındaki güçlerin iş başında olduğu*” biçimindeki duyumsatma, her iki yazarın da sürekli olarak eleştirdikleri diplomasiye yöneliktir.

Yaşanan olayların, Rusların her koşul altında Silistre kalesini ele geçirme buyruğu aldıklarını kanıtladığını öne süren Marx ve Engels, Rusların tutumunu şöyle değerlendirir: “*Rusların bu olayda ortaya koydukları tarz, bize çağdaş ve düzenli bir ordu yönetiminden çok, Kürdistan’da Timur Lenk tarafından yapılan kent kuşatmasının barbar şeklini anımsatmaktadır.*” Yazarların bu saptaması, Rusların barbarlığıyla, Timur Lenk’in savaş yöntemi ve kuşatma tarzını özdeşleştirdiklerini ortaya koymaktadır. Bir başka anlatımla yazarlar, her iki topluluğu aynı ölçüde barbar olarak değerlendirmektedir.

Osmanlı ordusunca Silistre’nin “*kahramanca ve usta-*

ca savunulmasının” dost düşman herkesi şaşırttığını dile getiren yazarlar, “Balkan hattının, Türkiye’nin doğal savunması olduğunu” ve İngiliz basının övünge bir tavırla “Silistre’ye tek bir İngiliz ya da Fransız askerinin gönderilmesine gerek duyulmadığını” itiraf ettiklerini belirtir. Konuya ilişkin açıklamalar, Marx ve Engels’in vardığı sonuç böyle, “savaşın yönetiminin tümüyle diplomasinin elinde” olduğunu göstermektedir. Ordu yönetimi, dışlandığı için, “Ruslar, Silistre kuşatmasına son vermeye zorlanamamıştır.”

Her iki yazar, yukarıda konuya ilişkin olarak genel hatları betimlenen yazılarıyla, bağlaşıklık devletlerin, özellikle de İngiltere’nin, diplomatik alanda olduğu gibi, askeri alanda da kararsız ve güvenilmez bir tutum içerisinde oldukları kanısındadır. Yazarların, Avrupalı devletlerin bu tavrını belgelemeyi amaçladıkları açık bir biçimde görülmektedir.

Karl Marx/Friedrich Engels: 'Rusların Geri Çekilmesi'⁹⁹

Marx ve Engels, 10 Temmuz 1854 tarihli bu ortak yazılarında *“Osmanlı topraklarında bulunan Rusların askeri gereklilikten dolayı geri çekilme devinimleri”* içerisine girdiklerini belirtirler ve şu noktaların altını çizerek: Anlaşıldığına göre, Çarın Avusturya imparatoruna verdiği güvenceler ve generallerine verdiği buyruklar, *“Moldova ve Eflak’ın, Türk topraklarında tek bir Rus askerinin kalmayacağı biçimde boşaltılmasını ve onlardan boşalan yerlerin Avusturya ordusunca doldurulmasını”* öngörmektedir.

Yazarların kanısınca, *“Rusya’nın Silistre yenilgisinden dolayı geri çekildiklerini ya da bu yenilgiyi kaçış olarak gösteren ve buna dünyayı inandırmaya çalışan İngiliz gazeteslerinin övünge savlarını önemsediklerini”* sanmak bir yanılgıdır. Kuşkusuz, *“Ruslar, aceleci, her yönüyle düşünülmemiş, savaş bilimine ters ve karışık saldırılarından dolayı, kan-*

lı ve kalıcı bir biçimde püskürtülmeyi hak etmişlerdir." Buna karşın, *"Türkler kahramanca ve aşılmaz bir cesaretle savaşmış ve bu kuşatmanın bütün zamanlar için tarihe geçmesini sağlayacak yüksek bir askeri beceri ortaya koymuşlardır."* Ama bütün bunlar, Türklerin *"düşmanı kuşatmayı kaldırmaya zorladıklarını"* gösteren bir neden olarak görülmemelidir.

Türklerin kahramanlığını bu sözlerle anlatan Marx ve Engels, Rusların Silistre kuşatmalarını kaldırmalarının ve geri çekilmelerinin gerçek nedeni olarak, *"Çarın belli bir süre içerisinde bütün birliklerini prensliklerden çekme konusunda Avusturya'yla vardığı"* görüş birliğini görürler. Yazarların kanısınca, *"Çar, en azından bir utkunun prestijiyle Türkiye'yi terk etmek için, birliklerine çekilmeden önce Silistre'yi alma buyruğunu vermiştir."* Fakat, Ruslar bunu başaramadıkları için, *"bir başarısızlığın utancıyla çekilmek zorunda kalmışlardır."* Bununla birlikte, Rusların Silistre'yi alamamalarının nedeni, askeri bakımdan güçsüzlükleri değildir; çünkü, Ruslar hiç olmazsa savunmada Türk ve bağlaşıklık ordular denli güçlüdür. Bu nedenle, Rusların söz konusu geri çekilişinin ardında *"askeri nedenler değil, diplomatik düşünceler"* aranmalıdır.

Her iki yazar da Türklerin, *"Rusları, Oltenitza, Ceta-te, Karakal ve Silistre'de alt ettiğini"*; ama, bu küçük utkuların önemli sayılabilecek bir sonuca yol açmadığını düşünür. Ruslar, yazarların değerlendirmesine göre, asıl yenilgiyi *"Asya'da almıştır."* İkisi dışında Kara Deniz kıyısındaki limanlarının tümünü yitirmiştir. Doğuda Şamil ve onun *"dağlı halklardan gelen savaşçıları"*, bulundukları bölgeleri *"öfke ve kin duyulan Moskoflardan kurtarmış"*, Türklerle birlikte, *"belki de Woronzov'u teslim olmaya zorlayacak büyüklükte bir güçle"* Tiflis'e doğru ilerlemektedir. Çar için *"büyük miktarlarda para ve kana mal olan Trans-Kafkasya'daki topraklarını yitirmek, Türkiye'de her hangi bir muharebede alacağı yenilgiden daha büyük bir utançtır."* Şamil'in başarıları, Rusların, *"Avusturya'nın*

isteğine uyarak, Eflak ve Boğdan'dan askerlerini çekmesine büyük ölçüde katkı yapmış" olmalıdır.

Marx ve Engels, Avusturya diplomasisinin Rusya'nın prenslikleri boşaltmasında büyük başarı gösterdiğini, savaşan her iki tarafın da *"dost gibi olaylara karışan Avusturya'nın askeri gücüne saygı duyduğunu"* dile getirirler. Bu tutumun bir sonucu olarak, *"Ruslar, Avusturya'ya yer açmak için sessizce çekilir; Babialide Avusturya'ya prenslikleri işgal etme olanağı veren anlaşmayı yapmak suretiyle, Fransa ve İngiltere'nin öğüdüne uyar."* Bu duruma bakıldığında, yazarların görüşü böyle, hem Türkiye ve onun bağlaşıkları Fransa ve İngiltere; hem de savaşın öbür tarafı Rusya, Avusturya'yı kendi çıkarları için kullandığını düşünmektedir. Böylece de, *"hangi tarafın Avusturya'nın ihanetine uğradığı, kimin kim tarafından aldatıldığı"* anlaşılamamaktadır.

Yazarlar, *"her devlet gibi, Avusturya'nın da kendi çıkarları peşinde olduğunu"* vurgular. Avusturya'nın çıkarıysa, ticaretinin yoğunlaştığı bölgede *"Rusya'nın prenslikler üzerindeki çıkarlarına son vermesini, Tuna ve Kara Deniz'e geçişi denetimi altında tutmamasını"* gerektirmektedir. Ayrıca, *"Rusya'nın Türkiye'yi, ya da onun bir bölümünü ilhak etmesi, zaten Panslavist akımların etkisi altında olan Avusturya İmparatorluğunun Slav halkları arasında huzursuzluğa yol açabileceğinden, Avusturya'nın çıkarlarıyla"* bağdaşmaz. Bunun yanı sıra, Avusturya, en az Rusya kadar *"toprak ve erk kazanmadığı"* sürece, *"Rusya'nın Türkiye'yi yutmasına izin vermez."* Bütün bu çıkar çatışmasına karşın, Avusturya, yine çıkarları gereği, *"Fransa ve İngiltere'ye karşı yadsıyıcı bir tavır sergilerken, Rus Çarına karşı sevecen görünmeye"* özen göstermektedir.

Rusya'nın, Türkiye ve bağlaşıklık devletlerce aşagılanmış bir duruma sokulması aslında Avusturya'yı pek üzmez. Bununla birlikte Avusturya, *"Habsburgların devrimci bir girdaptan çıkmasına yardım edecek bir dost olan Rusya'nın ciddi bir biçimde zayıflatılmasına da göz yummaz."*

Marx ve Engels sonuç olarak İngiltere başbakanı Lord Aberdeen'in *"Avusturya'nın isteğine uygun olarak, olanaklar ölçüsünde prenslikler üzerindeki koruma hakkının Rusya'dan Avusturya'ya geçmesi koşuluyla, statükonun korunması temelinde savaşı sürdürmek"* niyetinde olmadığını öne sürer. Yine, yazarların savına göre, İngiliz halkı, *"olağanüstü miktarlarda paraya mal olan söz konusu savaştan, önceki durumdan daha öteye giden bazı sonuçlar elde edilmeden"*, başbakanlarının istediği barış anlaşmasına evet demeyecektir. İngiliz halkı, Rusya'nın savaşı duruma getirilmesini kaçınılmaz görmekte; Kronstadt ya da Sivastopol'un işgal edilmesi gibi parlak bir silahlı eylem beklemektedir.

Bunun yanı sıra, yazarların değerlendirmesine göre, savaşın sürmesi, *"Rusya'nın o güne değin aldığı darbelerden daha ağır darbeler alabileceği anlamına da gelmeyecektir."* Rusya'ya en büyük darbe, *"Türkler ve Çerkezlerin, Batının yardımı olmaksızın, Rusya'nın Transkafkasya'daki illerini işgal etmesidir."*

Karl Marx :

'Savaş-Parlamento Görüşmeleri' ya da 'Türkiye Avrupa Dizgesinin Temel Direklerinden Biridir.'¹⁰⁰

Marx, 27 Haziran 1854 tarihli bu yazısında da, Doğu Sorunu, savaş ve savaşa ilişkin İngiliz parlamentosunda ve basınında yapılan değerlendirmeleri irdeler. İngiliz parlamentosunda ve basınında yer alan konuya ilişkin değerlendirmeler, Avrupa düşüncesinde Türkiye ve İslam görünümü konusunda geniş bir düşünce yelpazesi içermesi bakımından ilgi çekicidir.

Bükreş'te yayımlanan *Moniteur* ve *Times* adlı gazetelerde çıkan haberlere dayanarak, Rusya'nın *"eski bağlaştığı Avusturya'ya duyduğu saygı nedeniyle"* Prut üzerinden geri çekildiğini yazan Marx, Avusturya'nın müda-

halesinin "*Rusların engelsiz bir biçimde geri çekilmesini sağlamaya*" yönelik olduğunu belirtir. Marx'ın savına göre, "*Rusya, Avusturya ve Prusya arasındaki kutsal ittifakın (bağlaşıklığın) yeniden oluşturulması*" kesin gibi gözükmektedir. Buna karşın, İngiltere ve Fransa, Çarın küçük ödünleriyle oyalanmakta, "*yaşlı Aberdeen'in gevezeliği ve Palmerston'un entrikaları*", Rusya ve Avusturya'nın işini kolaylaştırmaktadır.

Marx'ın aktarımına göre, Bay Layard, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada, İngiliz yetkililerin "*savaşın görevleri ve amaçları konusunda kuşku yarattıklarını, onurlu ve sürekli bir barışın şansını azalttıklarını*" öne sürer. İngiliz yetkililerin bu tutumu yeni bir şey değildir. Benzer tutumu 1829'da da sergilemişlerdir. Anılan tarihte İngiltere ve Rusya arasında yapılan anlaşmaya göre, Rusya, Ak Deniz'de askeri operasyon yapmama yükümlüğü üstlenmesine karşın, İzmir, Edremit ve Çanakkale yöresini bloke etmiştir. İngiltere ancak söz konusu blokajın, İngiltere'nin Ege kıyılarındaki ticari çıkarlarına zarar verdiğini gördükten sonra sesini yükseltmiştir. O dönemde İngiltere, Rusya'nın bu kural ve hukuk tanımaz tavrına bir daha yinelenmesine olanak vermeyecek sertlikte karşılık vermemiştir. İngiliz yönetiminin bu ödöncü tutumunun bir sonucu olarak, Rus elçi, "*İngiltere'nin hiçbir zaman Rusya'yla çekişme amacı taşımadığını*" yazılı olarak hükümetine bildirmiştir. Elçinin söz konusu yazısının son tümcesi "*Londra bakanlar kurulu, savaşın Rusya'nın onuruna ve yararlarına uygun olarak bitmesini dilemektedir*" biçimindedir. Marx, Rus elçinin anılan yazının, İngiliz parlamentosunda birbiriyle çekişen tarafların aslında "*Rusya'nın uşakları*" olduğunu belgelediğini belirtir.

İngiliz yönetimini "*açık, dürüst, kararlı ve tutarlı*" olmamakla suçlayan Marx, İngiltere'nin Edirne anlaşmasından önce, "*Yunanistan'ı hiçbir biçimde bağımsız bir krallık durumuna getirmek istemediğini, Moldova ve Eflak örne-*

ğinde olduğu gibi, Babiali'nin korumasında uydu bir devlet yapmak istediğini" öne sürer. Edirne anlaşmasından sonra, İngiltere, "Osmanlı devletinin durumunu tehlikeli ve varlığını belirsiz gördüğünden", Yunanistan'ın Osmanlı devletinden ayrılarak, bağımsız bir devlet olmasını önermiştir. Böylece de, Osmanlı İmparatorluğunun parçalarını bütününden kopararak, sözüm ona Osmanlı devletinin daha da zayıflamasını önlemeye çalışmıştır.

İngiliz yönetiminin Yunanistan konusunda izlediği siyaseti yukarıdaki sözlerle eleştiren Marx, aslında Avrupa uygarlığının köklerinden biri olarak değerlendiren Yunanistan'ın, Osmanlı İmparatorluğundan bağımsızlaşmasını ve özerk bir devlet olarak yapılanmasını olumlu bulur. Bu nedenle, Marx'ın, Yunanistan'a ilişkin olarak İngiliz yönetimine yönelttiği eleştiri, bu ülkenin Rusya'nın etki alanına girmesine İngiliz yönetiminin izleyici kalmasından kaynaklanır.

Bu yaklaşım gereği yazar, İngiliz yönetiminin önde gelen temsilcilerinden biri olan ve "Rusya, bu anlaşmayla büyük topraklar elde etmemiştir" diyen Lord Aberdeen'i, Edirne anlaşmasını "düzeltilemez ve zararlı" bulmakla eleştirir. Öte yandan aynı Lord Aberdeen, "Rusya'nın elde ettiği topraklar küçüktür; ama siyasal bakımdan büyük önem taşımaktadır. Rusya böylece Tuna nehri üzerinde gemi taşımacılığını ve Asya'daki bazı limanları denetimi altına almıştır" biçiminde konuşur. Marx bu saptamalarla, İngiliz yönetiminin temsilcilerinden birinin çelişkili tutumunu sergilerken, Rusya'nın tavrını da "Şeytan, öncesine göre daha bilgeleşmiştir" sözüyle betimler.

Rusya, Marx'ın düşüncesine göre, "10. Karl'la birlikte Türkiye'nin fethine yönelik bir planı kararlaştırmıştır. Bu plan, büyük fetihlerle değil, bir dizi anlaşmayla sessiz sedasız" Osmanlı topraklarının ele geçirilmesini öngörmektedir.

Osmanlı yönetimi, sözü edilen Edirne anlaşmasını imzalamadan önce, İngiliz elçinin de görüşüne başvur-

muş, elçi de, eleştiriye konu olan Lord Aberdeen'in yönlendirmesiyle Osmanlı yetkililere anılan anlaşmayı "olanak olduğunca çabuk" imzalamayı öğütlemiştir.

Marx 'Parlamentoda Savaş Görüşmeleri' ('Die Kriegsdebatten im Parlament'; anılan kaynak, s. 356-363) adlı 25 Temmuz 1854 tarihli yazısında da yukarıda ele aldığı konularda İngiliz yetkililerin belirgin görüşleri bulunmadığını yineler. Bu yazıda eleştirel bir tutumla belirlendiği gibi, İngiliz parlamentosunda hala "*Türkiye'nin toprak bütünlüğünden ne anlamak gerektiğini bilmek isteyen*" üyeler vardır. Bu görüşmelerde de Türkiye ile Avusturya arasında yapılan ve Avusturya'ya Tuna prensliklerine asker gönderme hakkı veren anlaşma gündeme getirilir. Bu anlaşmanın, Türkiye'nin toprak bütünlüğü ilkesini ortadan kaldırdığı savlanır. Türk ordusunun savaşta gösterdiği kahramanlıklar vurgulanarak, artık kimsenin "*Osmanlı devletini yıkmak için, Rus çarının burnunu oynatması yeter!*" diyemeyeceği belirtilir.

Marx'ın dile getirdiği ve bugünlerde Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği bağlamında ilginç olan konulardan biri de, "*Türkiye'nin Avrupa devletler sistemine kabulüyle*" ilgilidir. Avrupalı devletler Nisan 1854'te yapılan protokol uyarınca, Türkiye'nin Avrupa devletler dizgesi içerisine alınmasını önerirken, Rusya, bu maddenin dışında söz konusu protokolü kabule hazır olduğunu belirtir; ancak, Türkiye'nin Avrupa devletler dizgesi içerisine alınmasına kesinlikle karşı çıkar.

Avrupa Birliği'nin taşıyıcı gücünü oluşturan devletlerin, Türkiye'yi 150 yıl önce Avrupa devletler dizgesi içerisinde görmeleri, Türkiye'nin Avrupa'nın bütünleşmiş bir ögesi olduğunun kanıtıdır. Söz konusu bütünleşme aslında bin yıllık ortak tarih sürecinde gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin "*Avrupa devletler dizgesi içerisine alınması*", Marx'ın 28 Temmuz 1854 tarihli '*...Avam Kamarasında Savaş Görüşmeleri*' ('... Die Kriegsdebatte im Unterhaus'; anılan

kaynak, .s. 364-374) adlı yazısının da başlıca konularından birini oluşturur. Marx'ın yorumuna göre, "*Türkiye'de askeri bir başkaldırının*" her türlü koşulunu hazırlayan Batılı devletler, "*ömrünü doldurmuş Avrupa dizgesinin temel direklerinden biri olan Türkiye'yi devrimcileştirme hizmetini yaptıkları takdirde, ilerlemeye bir hizmet yapmış olacaklardır.*"

Marx bu saptamasıyla, Türkiye'yi Avrupa dizgesinin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. Bu saptamaya göre, Türkiye, ömrünü doldurmuş Avrupa dizgesinin bir parçasıdır. Batılı devletler, Türkiye'nin kendisini yenilemesine, çağa uygun duruma getirmesine katkıda bulundukları takdirde, artık eski yapısıyla varlığını sürdüremez duruma gelen Avrupa dizgesinin de yenilenmesine hizmet edeceklerdir. Böyle bir hizmet de en genel anlamıyla ilerlemeye hizmettir.

Marx, Batılı devletlerin söz konusu yenileştirme hizmetini yerine getirecekleri konusunda kuşkuludur. Birçok yazısında söz konusu kuşkuyu besleyen ikiyüzlü ve tutarsız tavırları konulaştırır. Bu yazısında da Batılı devletlerin izledikleri siyasetin, Türkiye'yi baş düşmanına karşı koyamaz duruma soktuğunu, buna karşın kendi egemenliği altındaki sadık ülkelere karşı anlaşmaların içeriğine ters bir biçimde davranmaya yönelttiğini vurgular. Bu ülkeler arasında "*Çarın elinde bir oyuncağa dönmüşen kibirli Avusturya*" da vardır. Ancak, "*Avusturya, ilkin kendisinin kurban olacağı genel bir devrimin koşullarını hazırladığının*" ayrımında değildir.

Karl Marx : '*...Avusturya-Türkiye Anlaşması-Moldova ve Eflak*'¹⁰¹

04 Temmuz 1854 tarihli bu yazıda Marx, Rusların Pruth'un gerisine çekilmeleri konusunda Avrupa basınında çelişkili haberlerin bulunduğu dikkat çekerek, Rusya'nın geri çekilme konusunda Avrupalı devletleri

oyaladığını öne sürer. Bu durumu açıklamak amacıyla, *Morning Chronicle* adlı gazetede çıkan şu haberi aktarır: "Rus imparatoru, Türkiye'deki Hristiyanların ayrıcalıkları dışında, her konuda dört devlet ile görüşmeye hazırdır; Hristiyanların ayrıcalıkları hakkında sadece Babiali'yle görüşecektir; Tuna prensliklerinin boşaltılması konusunda" güven-
ce vermeyecektir.

Bu açıklamalardan sonra Marx, 14 Haziran 1854 tarihinde Türkiye ile Avusturya arasında imzalanan anlaşmayı irdeler. Yazara göre, söz konusu anlaşmanın önemi, Türkiye, Avusturya, Moldova ve Eflak halkıyla ya da öbür yabancı devletler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde görülmelidir. Anlaşmanın birinci maddesi, Avusturya'ya, Rusya'nın Tuna prensliklerini boşaltmasını sağlamak amacıyla, Rusya'ya karşı savaş ilan etmeksizin, Eflak'a istediği kadar asker gönderme yetkisi tanımaktadır. Marx'a göre, Avusturya, anlaşma-
da yer alan bu maddeye dayanarak, Türk egemenliği altında bulunan Eflak'ı Avusturya'nın sahipliğinde yansız bir devlete dönüştürecek ve Türkiye'ye karşı kullanacaktır.

Anlaşmanın ikinci maddesine göre, Avusturya genel kurmayı operasyon amacıyla Tuna prensliklerine girdiğinde, yönetim kendisinde kalacak, buna karşın, Osmanlı ordu yönetimi operasyona ilişkin olarak bilgilendirilecektir. Osmanlı ordu yönetiminin bilgilendirilmesinin anlamı, Marx'ın kanısınca, Avusturya'nın istediği yeri işgal ederken, Osmanlı ordusunun, işgal ettiği yere gelmemesini sağlamaktır. Avusturya, böylece Türkiye'nin Rusya'ya karşı devinim alanını duyarlı ölçüde daraltacaktır.

Anlaşmanın üçüncü maddesi uyarınca, Avusturya anılan yerlerde yasal durumu oluşturma ve kurulan yerel yönetimleri, Avusturya ordu yönetimine bağımlılaştırma özgürlüğüne sahip olacaktır. Öbür maddelerinde de Avusturya kendi çıkarlarını öne çıkarma ve Rus-

ya'yla ilişkilerini bu doğrultuda biçimlendirme olanağını elinde tutmaktadır.

Marx'a göre, Avusturya söz konusu anlaşmayı tümüyle çıkarları ve isteği doğrultusunda biçimlendirmiştir. Anlaşmanın son maddesi de, bu durumu göstermektedir. Bu son madde, Avusturya'ya, Türkiye'yle Rusya bir anlaşmaya varana değin, askerlerini söz konusu ülkelerden çekmeme olanağı vermektedir. Böyle bir şey, diyesi, Türkiye'yle Rusya'nın bir anlaşmaya varması, zaten hiçbir zaman söz konusu olamayacağı için, Avusturya istemediği sürece, askerini Tuna prensliklerinden çekmeyecektir.

Sonuç olarak, bu anlaşma, Marx'ın çıkarımı böyle, Tuna prenslikleri üzerindeki Türk egemenliği ya da korumasının son bulmasına yol açacak, bunun yanı sıra da bu ülkelerin Avusturya'ya tümüyle teslim edilmesinin bir aracı olacaktır. Bu anlaşmayı yapmakla Türkler de, Moldova ve Eflak halklarının hakkına tecavüz etmiştir; çünkü yaptıkları anlaşmalara bağlı kalmamışlardır. Daha önce anılan ülkelerle yaptıkları anlaşmalardan dolayı, Türkler yükümlülük altına girmişlerdir. Söz konusu yükümlülük gereği, Türkler *"nasıl ki bu ülkeleri birer Rus eyaletleri durumuna getiremezlerse, Avusturya işgaline de peşkeş çekemezler."*

Bu bağlamda Marx yukarıda sözünü ettiği yükümlülüğün uluslar arası hukuk açısından dayanaklarını açıklamak için, Osmanlı devleti ile Moldova ve Eflak arasında yapılan anlaşmaları tarihsel sıraya göre sayar. Marx'ın belirlemesine göre, Moldova ve Eflak'ın, Osmanlı devletiyle ilişkilerini düzenleyen anlaşmalar sırasıyla 1393, 1460 ve 1513 yıllarında yapılmıştır.

1393 yılında yapılan anlaşmanın bazı maddeleri şöyledir: Osmanlı sultanı Bayezit ve diğerleri, birinci maddede *"ülkeyi yöneten prensleriyle birlikte yenilmez imparatorluğumuza kendisini bağımlılaştıran Eflak'ın bundan böyle kendi yasalarıyla kendisini yöneteceğini, Eflak prensinin nasıl ve ne zaman isterse, komşularıyla savaş ya da barış*

yapma özgürlüğüne sahip olduğunu" belirtir. Bir başka maddede *"prenslerin, metropolitler ve boyarlarca (soylularca) seçileceği"* güvence altına alınır. 1393 yılında yapılan bu ilk anlaşmanın Eflak'a yük getiren tek maddesi, anılan ülkenin Osmanlı hazinesine yılda *"500 kuruş (piyaster) ödemesini"* öngörür.

Fatih Sultan Mehmet'le Eflak prensi V. Vlad arasında 1460 yılında yapılan ikinci anlaşmaya göre, Sultan, kendisinin ve ardıllarının *"Eflak'ı koruyacaklarına ve karşılığında koruma hakkı dışında her hangi bir şey istemeksizin, onu her türlü düşmana karşı savunacaklarına söz verir."* Eflak da Babıali'ye *"yılda 10.000 altın sikke vergi ödemeyi"* yükümlenir. Babıali, *"anılan prensliğin yerel yönetimine hiçbir biçimde karışmayacak; önemli bir neden olmaksızın, hiçbir Türk bu ülkeye girmeyecektir."* Yöneticilerin, bir başka deyişle, voyvodaların seçimine de Osmanlı yönetimi *"karışmayacak, sadece seçimi tanıyacaktır."* Yine Marx'ın aktarımına göre, *"Eflak ulusu, bundan böyle kendi yasalarının uygulanmasında özgür olacak; voyvodalar, uyruklarının yaşamı ve ölümü üzerinde olduğu gibi, Osmanlı yönetimine karşı her hangi sorumluluk taşımaksızın, savaş ve barış yapma hakkına da sahip olacaktır."*

1513 yılında yapılan anlaşmayla, Marx'ın değerlendirilmesine göre, Osmanlı devletinin koruması altına giren Moldova, *"Eflak'tan daha iyi koşullar"* elde eder.

Söz konusu anlaşmalarda yer alan belirlemeler, Osmanlı yönetiminin, Eflak ve Moldova'yı iç işlerinde tümüyle özgür bıraktığını, bu iki ülkeyi bir anlamda başka güçlü ülkelerin saldırısına karşı Osmanlı koruması altına aldığını, buna karşılık ve karşılıklı görüş birliği çerçevesinde belli bir vergi belirlediğini, söz konusu ülkelerin de uzun süre ve gönüllü olarak bu anlaşmalara uyduğunu göstermektedir. Osmanlı yönetiminin söz konusu ülkeleri öz yönetim ve din alanında özgür bırakması, Balkanlar'daki Osmanlı egemenliğinin yüz yıllar boyu sürmesinin başlıca nedeni olarak görülebilir.

Marx'ın Osmanlı yönetimine yönelttiği temel eleştirisi, Rusların baskısıyla yapılan anlaşmaların gereğinin yerine getirilmemesinde somutlaşmaktadır. Osmanlı devleti, Tuna prensliklerini Rus saldırılarına ve emellerine karşı koruması gerekirken, Rusya'nın baskılarına boyun eğerek, bu ülkelerde Ruslara ve iç yöneticilere karşı oluşan tepkinin de etkisizleştirilmesine ortam hazırlamıştır.

Özellikle 1848 yılında Avrupa'nın birçok ülkesinde sosyal ilerleme ve devrim devrimlerinin bastırılmasından sonra, bu devrimlerin önünde temel engele dönmüş Rus ordusu, Prut'u geçerek Bükreş'e doğru ilerlemeye başlamıştır. Tam bu sırada Osmanlı yönetimi, Rusya'nın ilerlemesini durdurmaya yönelik önlemler alacağı yerde, etkili bir komutan olan Süleyman Paşayı geri çağırmış; kendi çağrısı üzerine İstanbul'a gelen Eflak elçisiyle görüşmekten kaçınmıştır.

Aralık ayı içerisinde Fuat Efendi komutasında bir Türk ordusunun Bükreş'e geldiğini öğrenen *"silahsız, bayramlık giysileri içerisinde ve başlarında din adamları bulunan yaklaşık 100.000 Romanyalı, Türkleri karşılamak ve onlara hoş geldiniz demek için"* toplanmıştır.

Bundan sonra olanları Marx, Bay Bratiano'nun anlatısından aktarır: *"Çağrı üzerine Osmanlı karargahına gelen bir heyet, daha Fuat Efendinin huzuruna bile çıkmadan tutsak edilir; ivedi biçimde Bükreş'e giren Türk süvari birlikleri, kendilerini karşılamak amacıyla coşkuyla yollara dökülen Bükreş ve yöresinin barışçıl halkını atlarının nalları altında ezer, bayraklarını yerle bir eder, haçlarını tahrip eder, kışlaları bombalar, askerleri teslim olmaya zorlar, hastaları öldürür, kenti yağma, yıkım ve diğer korkunç eylemlere bırakır."* Marx'ın savına göre, bütün bu olaylar sırasında Türk ordusunu, Rus general Duhamel yönetmiştir. Osmanlı ordusunu, Rus ordusu izlemiştir.

Osmanlı yönetimi ve ordusunun edilgen ve korkak tutumu, Osmanlı devletiyle Rusya arasında 01 Mayıs

1849 tarihinde imzalanan Balta Limanı anlaşmasına yol açmıştır. Yazının yer aldığı kaynakta öne sürüldüğüne göre, Eflak, Boğdan ve Romanya'ya gönderilen birlikler, anılan yerlerde baş gösteren devrimci devinimleri ezmek ve yerli yönetici ve egemenlerin erklerini sağlamlaştırmak görevini üstlenmişlerdir. İstilacı Rus birlikleri, devrimci devinimleri bastırma görevlerini yerine getirebilmek amacıyla, 1851 yılına değin Eflak ve Boğdan'da kalmıştır.

Marx'ın sanısına göre, Ömer Paşa utkulu ve Ruslara kızgın ordusuyla Eflak'a girse, 1848'in toplumsal ilerleme ve devrim istemleri yeniden filizlenme ortamı bulacaktır. Böyle bir durumsa, sadece Rusya ve Avusturya'nın işine gelmeyeceği için, bu ülkelerin tepkisini çekecektir. Anılan iki ülkenin Osmanlı devleti üzerine yoğun biçimde baskı yapmalarının nedeni de budur. İngiliz yönetimi de olup bitenlere izleyici kalarak, Rusya ve Türkiye tarafından Eflak'a karşı işlenen suça ortak olmuştur.

Marx Türkiye'ye karşı yönelttiği eleştiriyi hafifletmek amacıyla, yukarıdaki saptamalarına şu açıklamaları ekler: Ağustos 1848'de Rus ordusu Prut'u geçtiğinde, Osmanlı yönetimi, İngiliz ve Fransız elçilerini bilgilendirir ve görüş sorar. Bu iki ülke, Osmanlı yönetimine, Rusya'nın izlediği siyaseti izlemesini öğütler. Bunun üzerine, Osmanlı yönetimi, Rusya'nın "suç ortağı" olmamak için, ordusunu Tuna üzerinden geri çağırarak ister. Ne var ki, Osmanlı yönetiminin bu girişimi de yine İngiliz elçinin çabalarıyla engellenir.

Avrupalı devletlerin Rusya karşı izledikleri söz konusu ikilemli, karasız, tutarsız ve anlık yarara göre biçimlendirilen siyasetini Engels de "*Tuna'da Savaş*" ('*der Krieg an der Donau*' anı kaynak, s. 317-322) adlı yazısında konulaştırır. Engels anılan yazısında II. Katharina'nın Osmanlı egemenliği altındaki eyaletleri ardı ardına ele geçirme siyasetinin "*Güney Rusya*" denilen ülkenin doğmasına neden olduğunu anımsatır. Yazara

göre, Rusya tarafından inatla ve kararlılıkla sürdürülen yayılcılık edebiyata da yansır. Şair Dershavin'in "*Ah Rusya, bağlaşığa gereksinmen mi var senin ; ilerle, bütün dünya senin!*" dizelerinde Rusya'nın "*inatçı, gözü pek ve öz bilinçli yayılma siyaseti*" anlatımını bulur.

Marx:

'Madrid Ayaklanmasının Ayrıntıları...Eflak'¹⁰²

Marx'ın 07 Temmuz 1854 tarihli bu irdelemesi, Türkiye'ye bakışının bilinmeyen boyutlarını ortaya koymasından önem kazanmaktadır. Yazarın kanısınca, "*Türkiye istisna tutulduğunda, belki de Avrupa'da İspanya'dan daha az tanınan ve yanlış değerlendirilen bir başka ülke yoktur.*" İspanya hakkındaki yanlış görüşler, Türkiye için de geçerlidir. "*Türkiye'nin resmi tarihi, son yüzyıl boyunca sadece saray ayaklanmalarından ve Yeniçeri başkaldırılarından ibaret olduğu için, ulusun yaşamının söndüğünü sananların görüşleri yüzeyseldir.*" Bu saptamadan yapılabilecek doğal bir çıkarım şöyle olabilir: Türkiye'nin tarihi salt saray ayaklanmaları ve Yeniçeri başkaldırısından oluşmamaktadır. Bunu böyle sananlar yanılmaktadır. Türkiye tarihine ve kültürüne ilişkin söz konusu yüzeysel yaklaşım, yanlış değerlendirmelere ortam hazırlamaktadır. Söz konusu yanlış değerlendirmelerin nedeni ya da gizemi aslında "*yalın bir olguda*" aranmalıdır. Marx'ın sözünü ettiği "*yalın olgu*" da, tarihçilerin tutumundan başka bir şey değildir. Tarihçiler, Türkiye ve İspanya'nın "*kaynaklarını ve gücünü, saray almanaklarının kaynaklarından değil, bu halkların ülkesel ve yerel örgütlenmesinden türetmelidir.*"

Türkiye görünümü bakımından önemli olan bu tümceler, yazarın değerlendirmeleri bağlamında şu gerçekleri açığa çıkarmaktadır: İspanya gibi, Türkiye de Avrupa'da az tanınmakta; az tanındığı için de yanlış değerlendirilmektedir. Avrupa ve Avrupalılar, Türki-

ye'ye ilişkin bilgilerini genişlettikleri takdirde, ilişkileri ve iletişimi zorlaştıran yanlış anlamaları ve önyargıları ortadan kaldırıabilirler. Böylece, daha doğru, gerçeklere daha yakın değerlendirmeler yapabilirler; gerçeklere denk bir Türkiye görünümü oluşturabilirler.

Avrupa'nın gerçeklere denk bir Türkiye görünümü geliştirebilmesinin önkoşulu olan doğru bilgilere ulaşabilmesi de, Türkiye'nin tarihini dolayısıyla da kültürünü bütün yönleriyle tanımaya elverişli ve çok yönlü kaynakları bulması ve kullanmasıyla olanaklıdır. Burada asıl görev başta tarihçilere, dolayısıyla da bilimcilere düşmektedir. Tarihçiler, Türkiye'nin tarihinin salt saray darbelerinden ve Yeniçeri ayaklanmalarından oluştuğunu sanmamalı, Türkiye tarihini doğru anlayabilmek için, ülkenin ekonomik ve yönetsel yapısını doğru çözümlemek gerektiğini bilmelidirler.

Marx 'Devrimci İspanya'¹⁰³ ('*Das revolutionaere Spanien*'; anılan kaynak, s. 433-442) başlığı altında toplanan yazılarının ilk'inde de İspanya ve Türkiye'yi yine aynı bağlamda ve benzerlikleri yönünden değerlendirir. İspanya'daki toplumsal ve yönetsel yapıya ilişkin çözümlemesinde Marx konu hakkında şu saptamayı yapar: "*İspanya'daki mutlak monarşi, pek az benzerlik gösterdiği Avrupa'daki öbür monarşilerle karşılaştırılmak yerine, Asya'ya özgü egemenlik biçimleri aşamasına konulmalıdır. İspanya, aynı Türkiye gibi, başta göstermelik bir egemenin bulunduğu kötü yönetilen eyaletler yığını olarak kalmıştır.*" Bu tümceler, Marx'ın Osmanlı yönetim biçimine ilişkin yaklaşımını da belli ölçülerde belirginleştirmektedir. Marx'a göre, Osmanlı yönetim erkinin en üstünde, doruğunda bulunan padişah, aslında işlevsiz bir egemendir. Eyaletlerde uygulanan ve iç işlerinde tümüyle serbestliğe dayanan yönetim biçimi, modern adlandırımıyla özyönetim; monarkı, Osmanlı örneğinde padişahı, erk, yetki ve belirleme gücü bakımından göstermelik duruma düşürmektedir.

Bu önemli benzetmelerden sonra, yeniden irdelediğim yazıların ana konularından birini oluşturan Tuna prenslikleri konusuna dönüyorum. Marx, Avusturya'nın Eflak'ı istila etme emelini taşıdığını, Almanya'daki Avusturya temsilciliğinin organı olan *"Frankfurter Postzeitung"* a dayanarak kanıtlar. Anılan gazetede şu görüşlere yer verilir : *"Avusturya coğrafi konumundan dolayı, prenslikleri işgal ederek, savaşıyan tarafları gerçekte birbirinden ayırmak ve en önemli yerde ikisinin arasına girmek suretiyle, barışın yeniden kurulması sürecine etkin bir biçimde karışmaya zorunludur. Ruslar, Prut'un gerisine çekilirse, Türkler ve onların bağlaşıkları Tuna'yı geçemezler. İki tarafın da bir deneyim kazandığını ve bir yanılısama yitirdiğini de - Ruslar, askeri üstünlükleri; bağlaşıklar da filolarının mutlak gücü konusundaki yanılısamasını yitirmişti. - hesaba katarsak, eylemsel durumun barış görüşmelerine yeniden başlanmasını kaçınılmazlaştırdığı açıkça görülür."* Gazete, Avusturya'nın Eflak'ı işgal ettiğini çok açık bir biçimde dile getirmektedir. Durum böyle olunca da, Avusturya'nın asıl amacı ortaya çıkmaktadır. Avusturya, Tuna prensliklerini işgal ederek, kendisini önemli etmenlerden biri durumuna getirmeyi ve daha sonraki gelişmeleri belirlemeyi amaçlamaktadır.

Marx tarafından aktarılan bir başka haber, Paris'te yayımlanan *Siecle* adlı gazetede yer alan Babu Bibescu adlı bir Eflak yöneticisinin değerlendirmesidir. Bibescu, *"uygarlığın savunucuları"* (vurgu Marx'ındır) diye değerlendirdiği Avrupalı devletler tarafından ülkesine karşı sergilenen aşağılayıcı ilgisizlikten yakınarak, Babıali'ye seslenir : *"Ruslar, Küçük Eflak'tan geri çekilirken, tümüyle silahsız bir halkın edilgen direnişinin öcünü almak için, en iğrenç zalimliklere ve yıkımlara yöneldiler. Kamunun paralarını, mühürleri, yönetimin arşivlerini ve kutsal kilisenin gereçlerini de birlikte götürdüler. Daha önce zorla halkın elinden alınan hayvanlardan arta kalanları kestiler; kestikleri hayvanları götürmediler; zalimliklerini ve kinlerini halka göstermek için, ortada bırakıp çürüttüler."* Rusların davranışlarını böyle betimleyen

Bibescu, Eflak'ın Avusturya'ya gereksinmesi olmadığını anlatmak için, "yabancı bir ordu, iyi niyetli de olsa, işgal ettiği ülke için bir yükür" değerdendirmesini yapar.

Eflaklı prensin Rusların yıkım ve kıyımları konusunda dile getirdiğı eylemlere benzer uygulamalarını 'Birleşik Filoların Operasyonları- Tuna Prensliklerinde Durum...' ('Die Operationen der vereinigten Flotten...'; anılan kaynak; s.498-506) adlı yazısında Marx da söz eder. Marx'ın değerdendirmesine göre, Ruslar, Besarabya'da "düşmanın yaklaşması durumunda kentleri ve köyleri yakma buyruğı" vermiştir. Eflak halkı, Rusların anılan yıkım ve kıyımlarından o denli bıkmış olmalı ki, Eflaklı subaylardan biri, "Eflaklıların egemen ve koruyucu olarak Sultanı istediklerini Rus generalin yüzüne söyler."

Eflak ve çevresinde yaşayan halk, Marx'ın yukarıdaki azısında vurguladığına göre, Rusların yerini Avusturyalıların almasını istemez, Avusturyalılardan da uzak durur. Bu tutumlarını göstermek için, Avusturyalılar, ülkelerine girerken, "yol üzerinde bulunan yerleşim yerlerinde yaşayan halk evlerini barklarını boşaltır; varını yoğunu alarak ortadan kaybolur."

Bibescu her şeylerinin bulunduğunu, sadece silaha gereksinme duyduklarını, İngiltere, Fransa ve Belçika fabrikalarında üretilen silahlar kendilerine verildiğı takdirde, bedellerini ödemeye hazır olduklarını dile getirir. Eflaklı yönetici, "ortak ve uzlaşılmaz düşman Ruslara karşı savaşmak için Osmanlılar denli istekli 100.000 Romanyalının" Babıali'nin buyruğına hazır olduğunu vurgular. Mehedintz valisi Bibescu, "Avusturya'nın Eflak'ı işgal etmekle, Eflaklıların silahlanarak, Osmanlılarla birlikte Ruslara karşı savaşmalarını ve Rusları koymalarını önlemek" istediğini sözlerine ekler.

Karl Marx- Friedrich Engels : 'Sıkıcı Savaş'¹⁰⁴

17 Ağustos 1854 tarihinde yayımlanan bu yazıda yazarlar, Eflak ve Boğdan'da "Ruslara karşı sadece Türklerin

savaştığını, İngiliz ve Fransız birlikleri savaşa katılmadıkları gibi, bağlaşıklık deniz güçlerinin de Türklere destek olmadığını” belirtirler. İngiliz ve Fransız birliklerinin desteği olmaksızın, uzun süre Ruslara karşı direnen Türk ordusunun kahramanlığından övgüyle söz ederler.

Yazarlar, hem İngiliz yetkililer, hem de *Times* gibi gazetelerden örnekler vererek, İngiliz bağlaşıklık güçleri savaşa katılmamasına ve Türklere destek vermemesine karşın, bunları sanki katılmış ve desteklemiş gibi göstermeye çalışmalarını eleştirirler.

Marx ve Engels Osmanlı ordusunun direncinden övgüyle söz etmelerine karşın, *“savaşta korunamayacak yerleri korumaya kalkışacak ölçüde bilgisizlik”* örneği sergilediğini de dile getirir. Yazarlara göre, *“Türkler saldırı sırasında ani eylemlere ve savunma sırasında sert direniş göstermeye çok yatkın olmalarına karşın, güçlü bir ordu tarafından yürütülen büyük ve bütünlüklü manevralar için uygun değildir.”* Osmanlı ordusunun komutanı Ömer Paşa’yı *“yaşlı ve kurnaz Hırvat”* diye nitelendiren yazarlar, Ömer Paşa’nın *“görevini yerine getirme”* (vurgu yazarların; OBK) sırasında herkesten daha iyi susabileceğini ve *yalan söyleyebileceğini*”, bunun yanı sıra, *“ordusunun donanımı çok kötü ve her şey eksik olmasına karşın, henüz iyi bir fırsatı da kaçırmadığını”* öne sürerler.

Marx ve Engels, Ömer Paşa konusunda bir başka noktayı daha dile getirir. Söz konusu ilginç nokta şu : Ömer Paşa, *“Avusturya ordusundan kaçarak”*, Osmanlı ordusunda görev almıştır. Yazarların yorumuna göre, Avusturya, *“bunu hiçbir zaman unutmamıştır.”* Nitekim, Ömer Paşa’nın geçmişi, *“Karadağ’daki başarılarını gölgeler bir biçimde”* önüne çıkarılmıştır. Avusturya, aynı oyunu yineleyerek, bu *“dönmeye, yasal egemenine karşı yükümlülüklerini duyumsatmaktadır.”* Bu son tümcede dile getirilen *“dönme”*, Ömer Paşa; *“yasal egemen”* de Avusturya’dır. Yazarların değerlendirmesine göre, Avusturya kendisini yasal egemen olarak gördüğü için, daha

önce kendi uyruğu olan ve ordusunda görev yapan Ömer Paşa'dan eski ülkesi ve onun egemenine itaat beklemekte, kendisine karşı yükümlülüklerini unutmamasını anımsatmaktadır.

Avrupa'nın Doğu Sorunu konusunda sergilediği "yeteneksizliğin" konunun çözümüne değil, sorun olarak kalmasına ve süreklileşmesine yol açtığını vurgulayan yazarlar, "*küçük bir uzlaşmazlığın bile giderilemediğini*" öne sürerler. Yazıda dile getirildiği kadarıyla, "*tutucu Avrupa, düzen, mülkiyet, aile ve dinin Avrupa'sıdır. Monarkların, feodal beylerin ve para babalarının tutucu Avrupa'sı, yine yetmezliğini göstermektedir.*" Tutucu Avrupa'nın çürümüş olmasına karşın, "*savaş, sağlıklı unsurları, gizli olarak bulunan güçleri*" de açığa çıkaramamış, düzenli bir savaşıma ortam hazırlayamamıştır. Avrupa'da bu tür yönetimler iş başında olduğu sürece, bu Doğu Savaşı, otuz yıl sürse de bir sonuca ulaşamayacaktır.

Yazarların kanısınca, tutucu Avrupa'nın bu yeteneksizliğine karşın, Ruslar da Türklere karşı en küçük bir başarı sağlayamamış, Türkiye'den küçük bir toprak parçası bile koparamamışlardır. Yazarlarca Rusya, "*sinir bozan, sadakati ve inancı aşağılayan Avrupa uygarlığından*" daha uzak bir Avrupa ülkesi olmasına karşın, Avrupa'dan farklı bir durumda değildir.

Yukarıdaki yazının ayrıksı niteliklerine ilişkin tümel bir değerlendirme şöyle yapılabilir: Bu yazı, yazarların daha önce irdelenen bazı yazılarında belirtileri görülen Avrupa merkeziliğin izlerini taşımamaktadır. Avrupalı yönetimler, Avrupa uygarlığının söz konusu yönetimlerce düşürüldüğü durum, Rusya ve Türkiye'nin yansız ve eşit mesafeden değerlendirilmesi, yazıya özgünlük kazandırmaktadır. Yazarlar, tutucu Avrupa diye nitelendirdikleri yapıyı ve tutumu oluşturan yönetimlerin, yarar hesabı ve yetmezliği yüzünden, amaçsız bir biçimde sürüp giden Doğu Savaşının artık bıkkınlık vermeye başladığını dile getirirler. Avrupa'da toplumsal

ilerlemeye olanak verecek bir biçimde ve en kısa süre içerisinde söz konusu savaşın bitirilmesi gerektiğini çok açık bir anlatımla gerekçelendirirler.

Karl Marx: 'Moldova ve Eflak'ın Boşaltılması...'¹⁰⁵

11 Ağustos 1854 tarihli bu yazısına Marx, bir gün önceki *Moniteur* adlı gazetede Moldova ve Eflak'ın boşaltılması konusundaki haberini aktararak başlar. Anılan gazete, Viyana'daki Rusya elçisine dayanarak, imparator Nikolaus'un "*Eflak ve Moldova'yı tümüyle boşaltma buyruğunu verdiğini*" aktarır. Gazetede yer alan bilgilere göre, Fransa ve İngiltere gibi, Avusturya da Rusya'dan "*Avrupa'nın huzurunu bozacak karışıklıkların bir daha olmaması*" konusunda güvence isteyecektir. Ayrıca, Avusturya, "*genel barış yeniden kurulana ve sözü edilen güvencelere ulaşılanaya değin, Rusya'yla hiçbir görüşmede bulunmayacaktır.*"

Marx, *Times* adlı gazeteye dayanarak, yukarıda sözü edilen güvencelerin, "*Tuna prensliklerinin boşaltılması; bu prensliklerin Avrupa'nın koruması altına alınması; Boğazlara ilişkin düzenlemenin gözden geçirilmesi ve Rusya'nın deniz gücünün, Türkiye'nin varlığının ve Avrupa ülkelerinin deniz taşımacılığının güvenliğini tehdit etmesini önleyen önlemlerin uygulamaya konulması*" olarak belirlendiğini vurgular.

Avrupalı üç devletin, diyesi, İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın, Rusya'dan istedikleri bu güvenceler, özünde Osmanlı toprakları üzerindeki Rus etkisi ve korumacılığının söz konusu ülkelere bırakılmasından başka bir şey değildir. Marx da Avrupalı devletlerin ege-men kesimlerinin barıştan çok, sömürü ve etki alanlarını genişletmeyi amaçladıklarını vurgulamak suretiyle bu gerçeği duyumsatır. Marx'ın "*savaş tarihinde şimdiye değin Tuna prensliklerinin Rusya tarafından boşaltılması operasyonu gibi tuhaf bir operasyona rastlanmamıştır*" demesinin nedeni budur. Söz konusu boşaltma operasyonunun askeri değil, diplomatik açıdan gerçekleştiğini düşünen

yazar, Avusturya ile Rusya'nın, "*Çarın onurunu kurtaracak ve Prensliklerin Avusturya tarafından işgaline olanak verecek bir plan üzerinde anlaştıklarını*" öne sürer.

Marx, Avusturya'nın bir yandan Rusya'yla birtakım planlar yaparken, öbür yandan da Türkiye'yle anlaşma yaparak, iki yönlü yarar sağlama yoluna gittiğini sezinletir. Avusturya, Türkiye'yle yaptığı 14 Haziran 1854 tarihli anlaşmayla "*Rusya'ya güvenlik içerisinde geri çekilme olanağı sağlamış, Eflak'a girme hakkını*" elde etmiş; bir anlamda bu "*prenslikleri Türkiye'nin elinden almıştır.*" Avusturya bu edimsel yararların yanı sıra, "*devrim salgınına karşı Avusturya sınırları boyunca bir kordon oluşturmayı*" amaçlamıştır. Marx "*devrim salgını*" anlatımıyla, Avrupa'da yoğunlaşan sosyal olayların köklü bir toplumsal dönüşüme yol açacağı, bu köklü toplumsal değişim eyleminin Avusturya'nın da içinde bulunduğu yörede gerçekleşeceği kanısında olduğu için, eleştirel ve iğneleyici bir niteleme olan "*devrim salgını*" anlatımını kullanır.

Marx'ın savına göre, yukarıda sözü edilen anlaşmanın yapılmasını sağlamak amacıyla, İngiliz yönetimi, Osmanlı devletine baskı yapmıştır. Bu baskı sonucu Osmanlı güçleri, geri çekilme sırasında Ruslara rahatsızlık vermemiştir. Böylece İngiltere, Avusturya'nın Türkiye'yi prensliklerden atma planına araç olmuştur. Marx, bu savına gerekçe olarak, İngiliz yetkililerden Lord Clarendon'un "*Avusturya hükümetinin, Sultanın adına Eflak'ın bir bölümünü işgal etmek ve orada yetkesini (otoritesini) kurmak istediğini*" bildiğini aktarır.

Marx bu yazıyı izleyen 15 Ağustos 1854 tarihli ve '*Doğu Sorunu...*'¹⁰⁶ adlı yazısında anılan anlaşmada "*Türkiye'ye ya da bağlaşıklarına ödence (tazminat) ödenmesi konusunda tek sözcük bulunmamasını*" ilginç bulur ve eleştirir. Marx'a göre, "*Rusya'nın gasbettiği Eflak, Moldova ve Sırbistan üzerindeki koruma hakkı, Avrupa gaspına dönüştürülecek ve bu gasp, Türkiye'deki Hristiyanlar üzerinde koruma hakkı*" örtüsü altında gerçekleştirilecektir. Bu

arada *"Türkiye'nin elde ettiği utkuların meyveleri, Tuna üzerindeki gemi taşımacılığının Avusturya'ya değin açılmasıyla sınırlı kalacaktır."* Daha açık bir anlatımla, İngiltere ve Fransa hem etken bir biçimde Ruslara karşı savaşmamakta, hem de Türklerin elde ettiği başarıları kendi yararları için kullanmaktadır. Bu tutumun bir sonucu olarak, 13 Haziran 1841 tarihinde bir yanda Türkiye, öbür yanda İngiltere, Fransa, Avusturya Prusya ve Rusya'dan oluşan bağlaşıklık devletler arasında yapılan anlaşma, *"Türkiye'nin zararına, Avrupalı devletlerin yararına olacak bir biçimde değiştirilecektir."*

Avrupalı devletlerin Osmanlı devletiyle bağlaşıklık gibi gözükmelerine karşın, gelişmeleri yararları doğrultusunda biçimlendirmekten başka bir şey düşünmediklerini öne süren Marx, Lord Clarendon'un İngiliz yönetiminin Doğu Sorununa ilişkin politikasını ortaya koyan bir konuşmasından uzunca bir bölümü aktarır. Aktarılan bölümde Lord, Rusların Tuna boylarında ilerlemesi ve Osmanlı ordusunun Rus ordusuna karşı koyma gücü hakkındaki düşüncelerini dile getirir. Türklerle ilişkin şu bölüm imgesel bir değerlendirme niteliğindedir: *"Türklerin bilinen kahramanlığından kuşkulananmamakla birlikte, deneyimli generallerin komutasında savaşan, disiplinli ve sayı bakımından üstün Rus birliklerine karşı direniş gösterebilecekleri görüşüne varmakta zorlanmaktayız. Adıyla tanıdığımız tek Türk generali Ömer Paşa şimdilerde çok iyi yararlandığı fırsatlara, ki Ömer Paşa söz konusu fırsatlardan çok iyi yararlanarak, kalıcı bir ün ve saygınlık kazanmaktadır, o zamanlar henüz sahip değildi."* İngiliz yönetiminin önemli bir üyesi olan Lord Clarendon'un bu değerlendirmesi, sürekli olarak dile getirilen *"Türk kahramanlığının"* artık sadece sözde olduğunu, Türkleri pohpohlamak için kullanıldığını, İngiltere ya da öbür Avrupalı devletlerin yararları söz konusu olunca, unutuluverdiğini göstermektedir.

Anılan yetkili, sözlerinin devamında bağlaşıklık ordularının *"Gelibolu, daha sonra da gerektiğinde Çanakkale Boğazı'nı"*

savunmak için İstanbul'a gönderildiğini" söyler. Marx'a göre, bu sözler, Rusya Balkanlar'daki Osmanlı topraklarını yutarken, bağlaşıklık orduların, Rusya'ya karşı savaşmak bir yana "*Osmanlı başkentini ve Çanakkale Boğazı'nı işgal etme planının*" açık bir anlatımıdır. İngiliz ve Fransız bağlaşıklık güçleri, bu plandan dolayı Ruslara karşı "*etken olarak savaşa girmeyi sürüncemede bırakmıştır.*" Marx değerlendirmesinin bu bölümünde Lord Clarendon'un bir güvence olarak görmediği "*'beklenmedik' (vurgu, Marx'ındır) Türk kahramanlığının, Rus-İngiliz-Fransız çekişmesini boşa çıkardığı*" saptamasını yapar.

Marx'ın da üstüne basarak sürekli vurguladığı gibi, İngilizler başta olmak üzere, öbür Avrupalılar, belki de ortak tarihten kaynaklanan bir izlenim olan "*Türk kahramanlığından*" sürekli söz etmelerine karşın, aslında Türklerin kahramanca savaşacaklarını "*beklememekte*" ve düşünmemektedirler. Marx da Türk kahramanlığının önüne getirdiği "*beklenmedik*" nitelemesiyle, Avrupalı devletlerin bu göstermelik tutumunu sergilemek istemektedir.

Marx '*... Eflak'ta Durum*' (*... Die Lage in der Walachei* ; anılan yapıt, s.492-497) adlı yazısında İngiliz yetkililer ve yönetimlerinin "*ulaşmak istediklerine sonunda ulaştıklarını*" yazar. Marx'a göre, İngiliz yetkililer ve yönetimlerinin ulaşmak istedikleri, "*Türkiye'de, Türkiye'nin Avrupa bölümünde olmasa da, Anadolu'da bir karışıklıktır.*" Marx'ın söz konusu metinde kullandığı anlatım aslında "*Anadolu'da bir devrimdir.*" Yazının bütünlüğünü ve bağlamını düşünerek, devrim sözcüğünü Türkçe'ye "*karışıklık*" olarak aktardım. Söz konusu saptamayı izleyen şu tümceler, sanırım "*karışıklık*" sözcüğünü yeğlememin nedenini daha iyi açıklar. Aynı bölümde Marx şunları söyler: "*Rodos'tan gelen haberlerden öğrendiğimize göre, bu adanın karşısında bulunan kıyılarda savaşçı bir Osmanlı dağ halkı olan Zeybekler ayaklanmışlar. 20 Ağustos (1854) tarihli 'Journal de Constaninopel', bu yörelerde anarşinin günden güne arttığını bildirmektedir. Düzenli bir ordu*"

bulunmadığından, başkaldırıcular dağdan inmekte, köylere saldırmakta, vergi salmakta, yöre sakinlerini ve kervanları soymakta, kadınlara tecavüz etmekte, karşı koyanları öldürmektedir. En kötü taşkınlıklar, Menteşe ilinde ortaya çıkmaktadır. Vali, Aydın'dan Tire'ye kaçmak zorunda kalmıştır. Denizli, ayaklanmacıların elindedir. Valiyi bilgilendirmek amacıyla giden Müftü Sahip Efendi ve adamları yakalanmış ve başları vurulmuştur. Ayaklanmacıların sayısı binleri bulmaktadır. Bu olayların kaynağı, Kars ve Bayazıt'ten dönen başı bozuklardır. Bu başı bozuklar, Babıali'yi, Türkleri ezmekle ve Ruslara boyun eğmekle suçlamaktadırlar." Bu tümceler, söz konusu olayın bir devrimden çok, düşünsel ve toplumsal bakımdan düzensiz ve ereksiz bir topluluğun ayaklanması olarak nitelendirilebileceğini göstermektedir. Nitekim, başkaldırı başıbozukların başlıca eylemlerinin rast gele *"soygunlar, ırza geçmeler, vergi adı altında para toplamalar ve öldürümler"* olduğu gerçeği, bu durumu doğrulamaktadır.

Marx'ın anılan yazısının sonunda yer alan tümceler, yazarın, Batı Anadolu'da ortaya çıkan ayaklanmayı devrimin belirtileri olarak değerlendirdiğini göstermektedir: *"Avrupa'ya bir göz atıldığında, İspanya'da, İtalya'da, Danimarka'da, Tuna Prenslüklerinde, Yunanistan'da ve Asya Türkiye'sinde devrimin belirtileri görülmektedir. Hatta Varna'daki Fransız ordusu saflarında bile yeniden şu çılgılık yükselmektedir: 'A bas les singes!' (Kahrolsun maymunlar!)"* Bu saptamalar, Marx'ın sözünü ettiği Rodos'un karşısında, Ege kıyılarındaki Zeybekler ve başıbozuklarca başlatılan ayaklanma girişimini, devrimci devinimler arasında saydığını kanıtlamaktadır. Oysa, ayaklanmacıların, Marx tarafından yukarıda betimlenen eylemlerini, toplumsal ilerlemeyi olanaklaştıran, üretim ve bölüşüm ilişkilerindeki köklü değişim anlamında *"devrim"* sözcüğüyle anlatmak pek tutarlı görünmemektedir.

Max'ın anlattığı kadarıyla, Batı Anadolu'daki Zeybeklerin ve başıbozukların ayaklandığı bölge, merkezi

erke ve yetkeye karşı başkaldırı geleneğinin belirgin olduğu bir bölgedir. 1400'lü yılların ilk çeyreğinde ortaya çıkan Şeyh Bedreddin olayı bağlamında değerlendirilen Börklüce Mustafa, Torlak Kemal ve Aygıloğlu başkaldırıları da bu yörede gerçekleştirilmiştir. Anılan bu başkaldırıları, "eşitlikçi, bağdaşımcı, toplumcu ve özgürlükçü" içeriğiyle, Türkiye toplumsal tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Karl Marx : 'Tuhaf Bir Politika'¹⁰⁷

Yazarın kısa, ama Türkiye'ye ilişkin ilgi çekici değerlendirmeler içeren 10 Temmuz 1855 tarihli bu yazısını, Kırım Savaşı hakkındaki yazıların bütünlüğünü belirginleştirmek amacıyla, tarihsel sırayı bozarak, öne aldım.

Marx'ın değerlendirmesine göre, "Rusya'nın Avrupa'daki ağırlığı, Viyana Sözleşmesinden ayrı düşünülemezceğinden, daha baştan anılan sözleşmenin ortadan kaldırılacağı ilan edilmediği takdirde, bu devlete karşı bir savaş, aldatma, madrabazlık ve gizli görüş birliğiyle bağlantılı olmaktan öte gitmeyecektir." Rusya'ya karşı yürütülen savaşa, Viyana'a Sözleşmesini ortadan kaldırmak şöyle dursun, "Türkiye'yi de 1815 Protokolüne katarak, anılan sözleşmeyi pekiştirmek" amacını taşımaktadır. Dolayısıyla savaş Rusya'ya karşı yürüttükleri savıyla ortaya çıkan Avrupalı devletler, gerçek niyetlerini gizlemektedir.

Yazar, yukarıdaki savına kanıt olarak Prusyalı mareşal Karl Friedrich Kneesebeck'in 'Denkschrift, betreffend die Gleichgewichts-lage Europa's beim Zusammentritte des Wiener Congresses verfasst' (Berlin 1851) tarihli yapıtını gösterir. Anılan yapıt, Marx'ın yorumuna göre, daha Viyana Kongresi sırasında önemli aktörlerin "Polonya'nın bölünmesi konusunda olduğu gibi, Türkiye'nin korunmasının da, Avrupa dizgesinin bütünleşmiş bir parçası olduğunun bilinci içerisinde olduklarını" ortaya koymaktadır.

Marx'ın Kneesebeck'e dayanarak açığa çıkardığı gerçek ya da olgu, yüz yıllar süren ortak tarihten dolayı, en azından 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında *"Türkiye'nin Avrupa dizgesinin bütünleşmiş bir ögesi olduğunun"*, Avrupa'nın önemli devletlerince aslında kabul edildiğini göstermektedir. Burada hemen şu soru akla gelebilir. Peki, Avrupa'nın güçlü ülkelerince uzun ortak tarihten ve içiçe geçmişlikten kaynaklanan söz konusu birliktelik özünde kabul edilmesine karşın, niçin açıkça dile getirilmez ya da gerçek tutum ve beklenti çoğu kez bulandırılır? Avrupa Birliği yetkilileri, bu tarihsel olguyu niçin güncel bilince çıkaramaz ve davranış biçimine dönüştüremezler ya da dönüştürmek istemezler? Yazarın, Kneesebeck'in anılan yapıtından yaptığı uzun alıntı bir bakıma bu sorunun yanıtının ipuçlarını da içermektedir. Alıntının ilgili bölümleri şöyle: *"Türkler Avrupa'da! Peki Türkler sizlere ne yaptı? Türkler, güçlü ve namuslu bir halktır. Sizler rahatsız etmediğiniz sürece, onlar yüzyıllardan beri kendi içinde dindir. Onlara güvenilebilir. Şimdiye değin sizleri aldattıkları oldu mu, politikalarında açık ve dürüst değiller mi? Gerçi kahraman ve savaşçıdırlar; ama, bu bir değil birçok nedenden dolayı hayırlıdır."*

Asyalı insan yığınlarının akınını önlemek için, Türkler en iyi surdur. Türkler, bir ayaklarının Avrupa'da olması nedeniyle, söz konusu akını önlemektedirler. Biraz şöyle ileriye doğru düşünün. Ne olabilir? Rusya ya da Avusturya o ülkeleri (Türklerin Balkanlar'daki topraklarını; OBK) alırdı; ya da oralarda özel bir Yunan devleti kurulurdu. Rusya'yı daha da güçlendirmek mi istiyorsunuz; bu koca yığını (Rusya'yı; OBK), bu yandan da mı başınıza bela etmek istiyorsunuz? [...] Avusturya'nın gücünü Asya'ya mı yöneltmek istiyorsunuz? Böylece Avusturya'yı merkezin korunması, Batıdan yapılacak zorlama için güçsüz ve ilgisiz mi yapmak istiyorsunuz.

Önceki zamanları, Johann Sobieski, Eugen Savoyen ve Montecucculis'in zamanlarını belleğinizde canlandırın. Avusturya gücünü Asya'dan gelen akına karşı koymak için

kullanmak zorunda kaldığından dolayı, Fransa, Almanya' ya karşı başarı kazanmadı mı? Avusturya'yı Asya'ya daha da yakınlaştırarak, aynı durumu yeniden mi yaratmak istiyorsunuz? Özerk bir Yunan ya da Bizans devleti kurmak! Bu, Avrupa'nın durumunu iyileştirir mi? Tersine, Avrupa, bu halkın (Yunanların; OBK) içine battığı uyuşukluktan dolayı, yine gelecek olan Türklere karşı Yunanistan'ı korumak için, silah altında bulunmak zorunda kalmaz mı? Rusya'nın, din, ticaret ilişkileri ve çıkarlarından dolayı bu devlet üzerindeki etkisi, Yunanistan'ı Rusya'nın sömürgesi durumuna getirmez mi? Bu yüzden, Türkleri oldukları yerde bırakın; uyumakta olan bu huzursuz gücü uyandırmayın!

Bunun yanı sıra, iyi niyetli bir insan sever, 'orada (Türkiye'de; OBK) insanlığa eziyet edilmektedir; yeryüzünün en güzel parçasında, Atina ve İsparta'da barbarlar oturmaktadır!' diye bağıracaktır. Evet doğrudur, dostum! İnsanlık kısa süre öncesine değin olduğu gibi, şimdi de orada ağır işkence görmektedir; ama, başka yerlerde de kırbaçlanmakta, dövölmekte, eziyet edilmekte ve satılmaktadır. Değiştirmeden önce, kamçı, onbaşının sopası ve Yunan sahtekarlığının mı ya da Türklerin ipek sicimi ya da fermanının mı darbelerinin daha ağır olacağını düşün; bunları iyileştirip iyileştiremeyeceğini düşün! İlkın Avrupa'daki tutsak ticaretini yok et ve Türk'ün kaba-sabalığı konusunda öfkeni yatıştır! Türk'ün kaba-sabalığının bir gücü var; inancı cesaret vermektedir. Bizimse, Moskofun Warthe'ye değin ileri atıldığını görmek için, güce ve cesarete gereksinmemiz var.

O halde, Türkler korunmalı, Polonyalılar bir ulus olarak çöküp gitmeli midir? Evet, başka türlü olamaz. Güce dayanan kalır; çürük olan da yok olup gider. Ve bu böyledir."

Knesebeck'in yukarıdaki değerlendirmesinde göze batan bölümlerin başında Türklere ilişkin olumlu bir görünüm betimleyen nitelendirmeler gelmektedir. Bunların yanı sıra, Prusyalı mareşal, Türklerin Avrupa ve Asya arasındaki dengeleyici konumuna özellikle vurgu yapmaktadır. Türkler, Knesebeck'e göre, Asya'lı insan

yığınlarının Avrupa'ya akınını önleyici bir surdur. Türkler aynı zamanda Avrupa'nın o dönemdeki baş belası olan Rusya'yı dengeleyen önemli bir güçtür.

Knesebeck'in Yunanlılara ve Yunanistan'a ilişkin görüşleri de son derece ilginçtir. Bu Prusyalı, birçok çağdaşı gibi, gözü kapalı bir Filhellenist gibi davranmaktadır. Yunanlılar, ona göre, *"uyuşuk ve sahtekardır."* Bu nedenle, özerk bir Yunan devleti kurmak demek, Avrupa'nın onu Türklere karşı sürekli olarak savunmak zorunda kalması demektir. Ayrıca, kurulacak bir Yunan devleti, din, ticaret ve öbür çıkarlardan dolayı Rusya'nın sömürgesine dönüşecektir. Bütün bu gerekçelerden dolayı Avrupa, Türkiye'yi olduğu gibi kabullenmelidir. Türkiye, Avrupadadır ve Avrupa'da kalmalıdır. Avrupa da bu gerçeği anlamalıdır.

Bir asker olarak yukarıdaki değerlendirmesine karşın, ülkesi Almanya'da çok güçlü bir Filhellenist akım bulunan Knesebeck de, Antik Yunan hayranlığının etkisi altındadır. Onun *"yeryüzünün en güzel parçası, Atina ve Sparta, bu barbarların elindedir. Orada insanlığa işkence edilmektedir"* saptaması bu bağlamda değerlendirilmelidir. Bununla birlikte, Knesebeck, insanlığa her yerde kötü davranıldığını, hatta Avrupa'da tutsak ticareti yapıldığını bilecek ve bunu dile getirecek denli yansız ve sağduyuludur. Bu yaklaşımı uyarınca, *"Türklerin kabalığını, kötülüğünü eleştirmeden önce, Avrupa kendine bakmalıdır!"* çağrısı yapar.

Bütün bu değerlendirmeleri kapsamında Knesebeck, Avrupa'nın dengeleri bakımından Türkiye'nin varlığını zorunlu görmesine karşın, Türkiye'yi zayıflatan, Rusya'yı güçlendiren savaştan da uzak duramaz.

Karl Marx/ Friedrich Engels :

Doğuda Savaş ya da Sivastopol ve Kırım Yazıları

Doğu savaşı hakkındaki birkaç yazı daha önce konuşturılmıştı. Bu bölümde Osmanlı devleti ile Rusya arasın-

da Doğuda yürütülen savaşa ilişkin olarak yazarların bireysel ve birlikte yazdıkları yazılar irdelenecektir.

Engel'in, 14 Ekim 1854 tarihli ve '*Sivastopol'a Saldırı*' ('*Der Angriff auf Sewastopol*' ; anılan kaynak, s.507-515) adlı yazısında belirttiğine göre, Osmanlı devletiyle bağlaşıklık olarak Rusya'ya karşı savaş ilan eden İngiltere ve Fransa'nın orduları, savaşın geçtiği bölge olan Tuna boylarında Türklerle birlikte Ruslara karşı savaşmak yerine, Engels'in iğneleyici nitelendirmesiyle Çanakkale yöresinde "*kahramanca*" konuşlanmaya çalışır. İngilizler ve Fransızlar Türklere yardım etmek yerine, savaştan uzak bir yerde ve rahat içerisinde "*kahramanca*" konuşlanırken, Türkler anılan yörede Ruslara karşı gerçek anlamda "*başarılı bir biçimde karşı koyar.*"

Yerel konumundan dolayı ve savaşın genel gidişini etkilemesi bakımından Varna'yı önemseyen Engels, iğneli bir dille Yunan bağımsızlık devinimi sonrasında, diyesi, "*1828 yılında Varna'yı utkulu bir biçimde savunan Türklerin kendilerine böyle önemli bir yerin savunmasının emanet edilemeyecek ölçüde Avrupa disiplinine alıştıklarını*" yazar. Savaş tarihi, düzeni ve yürütülmesi gibi konularda derin bir çözümleme birikimine ve yeterliliğine sahip olan Engels'in yukarıdaki eleştirisi öncelikle Avrupalı orduların gevşek disiplin anlayışına yöneliktir.

Eleştirilerinin yanı sıra, Türkleri askeri bakımdan genellikle başarılı bulan Engels, yukarıdaki değerlendirmesiyle, Türklerin askeri konularda Avrupalılara uyarak gevşediklerini sezinletir. Nitekim, aynı yazıda yazar, Varna yöresinde konuşlanan "*bağlaşıklık güçlerin kolera salgınında kırılıp gitmesini, yetkin stratejik buyrukların olağan bir sonucu*" olarak değerlendirir. Buradaki "*yetkinlik*" de yine iğneleme olarak anlaşılmalıdır. Söz konusu değerlendirmeyi izleyen şu tümceler konuyu aydınlatıcı niteliktedir: "*Binlerce asker, daha düşmanın yüzünü bile görmeden devre dışı kaldı. Askerler, rahatsız edilmeden, barışçıl ve belli ölçülerde de lüks içerisinde yaşadıkları kışlada sinekler*

gibi ölüp gittiler. Sonuç, cesaret kırıklığı, önderlere karşı güvensizlik ve örgütsel bozulmaydı."

Engels'in değerlendirmesine göre, *"özyapıları bu tür etkilere daha açık olan Fransızlar, İngilizlere kıyasla, söz konusu olaylardan daha fazla"* etkilenmişlerdir. Fransız burjuvazisi, *"kendisini devrimin korkularından kurtaran Fransız askerine ulusun ve toplumun tek kurtarıcısı olduğunu öğretmiştir."* Bu tutumdan dolayı da Fransız askeri *"itaat etmek durumunda olduğunu unutmuştur. Fransız askerine sivillerden daha yüksek olduğu öğretilmiştir. Böylece o, komutanlarına en azından denk olduğu kuruntusuna kapılmıştır. Fransız askerini Pretoryanlar durumuna getirmekten sakınılmamıştır. Tarih ise bize, Pretoryanların soysuzlaşmış askerler olduğunu öğretir. Pretoryanlar, ilkin sivilleri kumanda etmeye başlar; daha sonra da kendi generallerine istediklerini yaptırtmaya kalkışır. Sonunda da hak ettikleri kötüye yemek zorunda kalırlar."* Fransız askerleri söz konusu *"disiplinsizliklerini ve korkuya kapılmalarını"* Kırım seferi sırasında da göstermişlerdir. Engels'in Fransız askerlerin disiplinsizliğine ve kendilerini sivillerden üstün görmelerine örnek olarak gösterdiği Pretoryanlar, Roma imparatorlarının ve generallerinin muhafız birliğini oluşturan soysuzlaşmış, askerliğin gereklerini tümüyle bir yana bırakmış askerlerdir.

Yazarın Osmanlı ordusuna ilişkin olumlu yaklaşımı, aynı yazıda yer alan *"bir avuç Arnavut, Arap Tabya çukurlarında çeviklik, akıl ve askeri güç bakımından Ruslara denkti"* sözlerinde de ortaya çıkar. Engels tarafından Arnavutların, Osmanlılardan sayıldığı, ya da Osmanlı olarak görüldüğü çok açıktır.

17 Ekim 1854 tarihli ve 'Kırım'dan Haberler' (*Nachrichten von der Krim* ; anılan kaynak; s.516-521) adlı yazıda Engels savaşın sayısız *"olasılık ve sürpriz"* ile dolu olduğunu dile getirir. Engels, bağlaşıp güçleri, diyesi, İngiltere ve Fransa'nın ordularını *"bağlaşıp güçler örneği görülmeyen bir felakete yol açmak için ellerinden geleni yap-*

tilar" sözleriyle eleştirir. Engels'e göre, "yazgı, bağlaışık güçlere, eşı görülmemiş bir utkuyu zorla kabul ettirmiştir. Bir parça ironiyi her zaman içinde taşıyan tarih, 'ölmekte olan adamın' (vurgu, Engels'in) başkentini terk ederken, onun imparatorluğunu yutma tehdidini savuran yaşlı Moskof Rodomonte'yi Boğaz'ın mütevazı zindanlarından birine atarak, dünyaya ender rastlanan bir oyun sergilemiştir." Tarihin bu cilvesi, Engels'in anlatımıyla, "tutsak olarak İstanbul'a geri dönmek, savaşın çıkarıcısı ve inisiyatörü gururlu ve kibirli Mençikof için acı bir cezadır."

Marx ve Engels birlikte kaleme aldıkları 'Sivastopol Aldatmacası' ('Der Schwindel von Sewastopol'; anılan kaynak; s. 522-526) 21 Ekim 1854 tarihli yazılarının girişinde daha önce açışladığım İngilizce 'Catch a Tartar' deyimine yer veririler. Anılan deyimın sözcük anlamı, 'Tatarı bulmak, ya da yakalamak'; deyimse anlamıysa, 'her hangi bir şeyin altından kötü bir şey çıkmak, ya da haksızlığa, kötülüğe uğramak'tır. Yazaralara göre, yalnız İngilizler değil, Fransızlar ve Avusturyalılar da Tatar'ı yakalamıştır; çünkü, "Alma muharebesine ilişkin bilgiler, bir Tartar'ın sözlü aktarımlarına" dayanmaktadır.

Yazarlar, bu saptamalarıyla, Tatarlara ilişkin bir önyargıyı duyumsatırlar. Kafkasya'daki savaş sırasında Türkler, yöreyi iyi tanımaları ve çabuklukları nedeniyle, Tatarlardan haberci olarak yararlanırlar. Kırım savaş sırasında bir Tatar, yanlış bir bilgi getirdiği için, Tatar habercilerin getirdiği haberlere pek güvenilmez.

Yazarlar, aynı tarihli ve adlı ikinci yazılarında da aynı deyimı kullanırlar. Yazarlarca anlatıldığına göre, İstanbul'dan Bükreş'te bulunan Ömer Paşa'ya bir Tatar haberci gelir. Söz konusu haberci, Sivastopol alındığı için, İstanbul'un ışılandırıldığı ve süslendiği haberini getirir. Bu da inandırıcı bulunmaz.

Engels, 30 Kasım 1854 tarihli ve 'Doğuda Savaş' ('Der Krieg im Osten'; anılan kaynak; s.555-562) adlı azısında da yukarıda söz konusu edilen "Türk kahramanlığından"

bolca söz eder. Engels'in değerlendirmesine göre, *"Oltenitza ve Silistre'den sonra iyice yerleşen abartılı Türk kahramanlığı tasavvuru, giderek Türklere karşı bir konum takınan İngiliz generalleri ve basını yoluyla"* dağıtılmaya başlanır. Aslında suç, *"Türklerde değil, bu savunma hattını kuran mühendislerdedir."*

Engels, *'İnkerman Muharebesi'* (*'Die Schlacht bei Inkerman'* ; anılan kaynak; s.563-568) adlı ve 14 Aralık 1854 tarihli yazında Rus ordu komutanlığının Napolyon'dan öğrendiği bir saldırı planını başarıyla tasarladığını ve gerçekleştirdiğini vurgular. Yazara göre, Ruslar söz konusu planı tasarılma ve gerçekleştirme aşamasında *"Batı uygarlığının bir aracı olan bilimsel ve bilge savaş yürütme tarzını"* bir yana bırakırlar; *"katıksız barbarizme"* yönelirler.

Engels'in *'Kırım Seferi'* (*'Der Krimfeldzug'* ; anılan kaynak; s.569-575) adlı ve 27 Aralık 1854 tarihli yazısında öne sürdüğüne bakılırsa, İnkerman, Rusya'da Büyük Petro döneminde başlayan *"sera gelişmesinin çökümünün bir belirtisidir. Yapay bir büyüme ve barbar bir malzemeyle parlak bir uygarlık görüntüsünü ayakta tutmaya yönelik olağan üstü bir çaba"* Rus ulusunu yormuştur. Görüldüğü gibi, *"barbarlık"* bağlamında değerlendirilen Rusların askeri ve toplumsal alandaki başarıları, *"gelip geçici"* anlamında *"sera gelişmesi"* ve kalıcılığı olmayan *"yapay büyüme"* olarak nitelendirilir.

Rusya'ya ilişkin yukarıdaki görüşleri, *'Geçmişe Bakışlar'* (*'Rückblicke'*; anılan kaynak; s.582-592) adlı ve 02 Ocak 1855 tarihli yazısında Marx da aynı sözcüklerle dile getirir. Rusya, Marx'ın değerlendirmesi böyle, Batı uygarlığını bir maske gibi taşımakta; yeri gelince bu maskeyi kaldırıp atmaktadır. Maskeyi atınca da *"Tatar ortaya çıkmaktadır."* Tatar, salt Türkler bağlamında değil, Ruslar bağlamında da olumsuz bir yargıyı anlatmak için kullanılır.

Anılan yazısında Marx ayrıca şu değerlendirmeleri yapar: 1830- 1854 yılları arasında Rusya'ya karşı savaş

istiyormuş izlenimi yaratmasına karşın, "*Rusya'yla bir savaştan sakınma*" politikası izleyen İngiliz aristokrasisi, İngiliz ordusunu kendi mülkü saymaktadır. Hal böyleyken İngiliz ordusunun, aristokrasinin mülkünden çıkarılıp, kamunun ortak mülkü durumuna dönüştürülmesi ve demokratikleştirilmesi zamanı gelmiştir.

Engels, anılan yazısında Türklerin Balkanlar'daki askeri utkularına karşın, Kırım seferi sırasında "*bağlaşık ordu komutanlarının ve ordu birliklerinin, Türklere güvenmediğini*" yazar. Birbirine güvenmeyen birliklerin bağlaşıklığının göstermelik olacağı açık olduğu gibi, askeri alanda utkulu olamayacağı da açıktır. Nitekim, olayların gidişi, bu saptamayı doğrulamıştır.

Anılan yazar, '*Kırım'da Savaş*'¹⁰⁸ adlı ve 26 Şubat 1855 tarihli irdelemesinde İngilizleri ve Fransızları "*yüksek uygarlıklarının kendilerine sunduğu avantajları*" kullanamamakla; Rusları ise, "*bağlaşık güçlerin bir askerine karşı iki asker yitirmeyi göze alabilen barbarlar*" olarak adlandırır. Aynı yazıda bağlaşık güçlerin zamanlama hatasının yanı sıra, "*doğru dürüst bir ordunun biricik kalıntısı olan Türk ordusunu kara kışın ortasında Kırım'a gönderme*" hatasını da yaptıkları yazarca dile getirilir.

Engels'in savına göre, Türk ordusu, "*Türk hükümetinin aldırılmazlığı, yeteneksizliği ve rüşvetçiliği nedeniyle çöktürülmüştür ve dağılma süreci*" içerine sokulmuştur. Bağlaşık güçler, "*yenileceğini bile bile Ömer Paşa komutasındaki Türk ordusunu kuzeye göndermişlerdir.*" İngiliz ve Fransızların, Türklere karşı açık ve dürüst davranmadıklarını bu sözlere açığa vuran Engels, İngiltere savaş bakanlığı yeni önlemler almadığı takdirde, "*İngilizlerin, Fransızların ve Türklerin Kırım topraklarından süpürülüp atılacağı*" öngörüsünde bulunur.

Marx ve Engels '*Palmerston-Ordu*' ('*Palmerston- Die Armee*' ; anılan kaynak; s. 55-58) adıyla, 12 Şubat 1855 tarihinde birlikte kaleme aldıkları yazılarında da bir önceki yazıda Türk hükümetine yönelik olarak dile getiri-

len “rüşvetçilik, aldırışsızlık ve yeteneksizlik” savını yine-ler; yenileceği bilinmesine karşın, Türk ordusunun ku-zeye gönderilmesini bir kez daha vurgularlar. Türkler ve bağlaşıklık güçlerin, Kırım’da yenilgiye uğrayacağı çı-karımının da yazarlarca altı çizilir.

Engels ‘Avrupa Üzerinde Yoğunlaşan Savaş’ (*Der Kri-eg, der sich über Europa zusammenballt* ; anılan kaynak; s.76-83) adıyla 08 Mart 1855 tarihinde yayımlanan yazı-sında “Türkiye’nin son ve biricik ordusunu Ömer Paşa ko-mutasında savaşa sürdüğünü” belirtir. Engels’e göre, “As-ya’da Türkiye’nin elinde kalana ordu denemez; Asya’da Tür-kiye’nin elinde kalan sadece serseri ayaktakımı yığımıdır.” Bu saptamalar, yazarın askeri bakımdan Türkiye’nin artık bir güç oluşturmadığı kanısında olduğunu açığa vur-maktadır.

Aynı yazar ‘Kırım’da Durum’ (*Die Situation in der Krim*; anılan kaynak; s. 173-175) adlı ve 02 Nisan 1855 tarihli değerlendirmesinde barış görüşmeleri hakkında çıkan haberlerin değişkenliğine karşın, İngiltere’nin ba-rış yapmaya eğilimli olduğunu öne sürer. Yazarın vur-guladığı konular arasında şu görüşler vardır: “Kırım’da-ki olayların ilerlemesi, Sivastopol’un kısa sürede düşeceğinin bir belirtisidir.” Yazarın varsayımı doğrultusunda, Rus-ya, Türk güçlerini oyalamayı başarmaktadır. “Köken ola-rak Polonyalı ve asıl adı İlinski olan Kalafat’ın ünlü ve utku-lu komutanı İskender Bey komutasındaki Türk süvari birliği-nin eksik olması” etkisini gösterecektir. Küçük bir süvari birliğiyle vurmayı deneyen İskender Bey, başıbozuklar-ca yarı yolda bırakılmıştır.

Engels, ‘23 Mart Olayı’ (*Die Affaere vom 23 Maerz* ; anılan kaynak; s. 189-192) adıyla yayımlanan 18 Nisan 1855 tarihli yazısında “Sivastopol kuşatmasının yavaş, can sıkıcı, önemsiz bir olay ve kararların bulunmadığı” bir biçim-de sürdüğünü belirtir. Yazarın değerlendirmesine göre, bağlaşıklık güçlerin komutanlarının “belirsiz ve yarı karan-lık” raporlarından kesin bir görünüm ortaya çıkarmak

olanaksızdır. 23 Mart günü, Rus birlikleri bağlaşıp devletler ordusunun mevzilerine saldırır, kuşatma düzenine önemli zararlar verir ve Sivastopol'a epeyce yaklaşırlar. Durum böyle olmasına karşın, Fransızlar *"düşmanı Sivastopol yakınlarına değin izlemekle; İngilizlerse, aralarından bazı subayları Ruslar tutsak etmesine karşın, yenilmezlikleri ve baş eğdirtilemez cesaretleriyle"* övünürler. Sonuç olarak, yazar, *"Troya kuşatmasından bu yana savaş tarihinde Sivastopol kuşatması denli bağlantısız, düşüncesiz ve ruhsuz bir kuşatmanın bulunmadığını"* savlar.

Anılan yazar, *'Sivastopol'dan'* ('Aus Sivastopol'; anılan kaynak; 203-209) başlığıyla 28 Mayıs 1855 tarihli irdelemesinde, Kara Deniz'deki Rus askeri varlığının azaltılmasına karşı Rusya'nın itiraz etmesi üzerine ertelenen Viyana Kongresini *"başarısızlık"* olarak değerlendirir. Söz konusu başarısızlık, yazarın öne sürdüğüne göre, Sivastopol'daki bağlaşıp güçlerin savaş isteği ve gücünü olumsuz etkilemiştir. Bütün yoğunluğuyla bastırılan kış, *"hem orduya, hem de generallere alt edilemez bir uyumsuzluk, isteksizlik ve tembellik"* getirmişe benzetilmektedir. Rusların, bağlaşıp birliklerin saldırılarına başarılı bir biçimde karşı koyabilmelerinin başlıca nedeni, bu birliklerin *"hataları ve karasızlıklarıdır."*

Engels Kırım konusunda çok sayıda yazı yazar. Bu yazıların büyük çoğunluğunda ülkeler ve insanlara ilişkin olarak yargılayıcı ya da değerleyici bir tutum sergilemez; genellikle Kırım'daki coğrafi koşullar, orduların konuşlanmaları ve gücü, komuta kademesinin izlediği taktik ve savaşın gidişi konusunda çözümlemeler yapar.

Söz konusu yazılardan biri de *'Kırım Hakkında'* ('Von der Krim'; anılan kaynak; s. 274-277) adıyla 23 Haziran 1855 tarihinde yayımlanan yazıdır. Yazar anılan irdelemesinde Paris'te *"Kırım savaşı hakkında planlar yapmanın modern bir uğraş"* durumuna geldiğini, bağlaşıp devletler ordusunun komutasını üstlenen *"enerjik, inatçı ve acı-*

masız" general Pelissier'in "*Louis Bonapart'ın fantezileriyle uğraştığını*" belirtir. Yazarın tahminine göre, "*Temmuz 1855, Kırım savaşında bir kararın ortaya çıkacağı*" tarih olacaktır. Temmuz ayı içerisinde "*ya Rus ordusu Kırım'dan ayrılacak, ya da bağlaşıklık güçler, Kırım'dan çekilme hazırlıklarına başlamak zorunda kalacaklardır.*"

Marx ve Engels, '*... Kırım'da Savaş*' ('... *Der Krieg in der Krim*' ; anılan kaynak; s. 301-302) adlı ve 19 Haziran 1855 tarihli ortak yazılarında Rusya'ya karşı savaş konusunun zaman içerisinde geçirdiği değişimi irdelerler. Rusya'ya karşı büyük bir savaş başlatma sözüyle ortaya çıkan bağlaşıklık devletler, küçük, yerel savaş anlayışına değin inmişlerdir. Bağlaşıklık devletlerin savaş anlayışı birkaç aşama geçirmiş, ya da aşamalı bir plana dönüşmüştür. Büyük savaşı öngören ve kendisinden dolayı övünülen plan birincidir. Yazarların savı uyarınca, birinci plana göre, Avusturya da bağlaşıklık devletler arasına katılacak ve Rusya'ya karşı "*büyük savaş*" başlatılacaktır. Avusturya'nın bağlaşıklık devletlere katılmaması üzerine, bu plan düşmüştür.

İkinci plan, "*sürekli olarak Batıya bakan ezilenlerin genel başkaldırısı*", bir başka deyişle, "*ezilen ulusların savaşını*" öngörmektedir. Böyle bir savaş, bir yanda Almanlar, İtalyanlar ve Macarlar, öbür yanda da Slav başkaldırısı olmak üzere, anılan bu iki karşıt taraf arasında "*bir fırtınaya yol açabilir; İkinci İmparatorluğa son vermek suretiyle, Fransa'yı da olumsuz etkileyebilirdi.*" Bu nedenle, bu ikinci plan da ortadan kalkmıştır.

Sonunda, Bonaparte "*üçüncü ve mütevazı*" planı ortaya koymuştur. Bu mütevazı plan, "*yerel amaçlar için yerel savaş*" biçimindedir. Artık Kırım'daki Fransız birlikleri "*ün ve şan*" için değil, "*polis hizmetleri için Kırım'da bulunmaktadır.*" Sürüncemede kalan sorun tümüyle "*yereldir*"; bu yerel sorun da "*Kara Deniz'de üstünlüktür.*"

Durum böyle olunca, yazarların çıkarımı böyle, artık savaş "*başka boyutlar kazandırmak, ahmaklıktır.*" Bağlaşıklık

güçler "*saygılı ama karalı*" bir tutumla, Rusların "*Kara Deniz'deki her türlü direnme denemesini ezecektir.*" Bundan sonra da ya onlar, ya Ruslar, ya da tümü birden barış yapacaktır. Görüleceği gibi, "*o büyük sözlerden geriye pek bir şey kalmamıştır.*" Hatta "*uygarlığın korunması bahanesi bile*" unutulmuştur. Yerel bir savaş da "*yerel araçlarla sürdürüleceğinden*", bağlaşıp güçlere gerek kalmayacaktır. Sonunda Avrupa'nın büyük sözlerle başlattığı, ya da en azından böyle bir izlenim uyandırdığı savaş, "*saçmalıklarla*" bitecektir.

'Yerel Savaş' ('*Der lokale Krieg...*'; anılan kaynak; s. 309-313) adlı ve 23 Haziran 1855 tarihli ortak irdelemelerinde Marx ve Engels, yine Avrupalılarca "*yerel savaş*" olarak nitelendirilen Kırım Savaşını konulaştırırlar. Yazarların öne sürdüğüne göre, Bonaparte, Fransız basınına yaptığı açıklamada "*Kara Deniz'deki savaşın yerel bir savaş*" olacağını dile getirmiştir. Söz konusu yerel savaşın amacı da, "*Rusların Kara Deniz'deki üstünlüklerine son vermek*" olacaktır. Oysa, Ruslar, Kara Deniz'de "*Türklerle karşı bile*" üstünlük kuramamışlardır. Ayrıca, yazarların kanısınca, bağlaşıp güçlerin, Rusya'yı anlaşıp yapmaya çağırımları da anlamsızdır; çünkü, "*düşman, Rus toprakları üzerinde bulunduğu sürece, Rusya barış yapamaz.*" Bunun yanı sıra, Rusya, "*son 150 yıl boyunca her hangi bir şey yitirmesine yol açabilecek bir anlaşma yapmamıştır.*"

Yazarlar, Kırım'da bulunan bağlaşıp güçlerin durumunu şöyle değerlendirirler: Bağlaşıp devletler ordusunun durumu giderek kötüleşmektedir. Büyük bir orduyu "*uzun bir süre edilgen bir biçimde siperlerde tutmak*", işin doğası gereği, olanaksızdır. Ayrıca, baş gösteren "*hastalık, adım adım ilerleyen disiplinsizlik ve moral bozukluğu*" nedeniyle, bağlaşıp güçler komutanlığı, belirleyici kararlar almak zorunda kalacaktır.

Olgu ve olaylar, diye gerekçelendirir yazarlar, kaçınılmaz bir biçimde sözü edilen "*yerel savaş*", diyesi, Kırım Savaşını "*koşulları ve araçları hazırlanmayan büyük bir savaşa dönüştürecektir.*"

Engels, 'Sivastoplo'dan' ('Aus Sewastopol' ; anılan kaynak; s. 332-337) adlı ve 12 Temmuz 1855 tarihli yazısında bağlaşıklık güçlerin Sivastopol'u aldığı yolunda İngiliz kamuoyunda yayılan söylentilerin tersine, anılan kentin hala Rusların elinde bulunduğunu, bağlaşıklık güçlerin küçük başarılar kazandığını belirtir. Engels'in değerlendirmesi uyarınca, terazi bir süreden beri bağlaşıklık güçlerden yana dönmesine karşın, Kırım seferi belirsizliğini korumaktadır.

Marx ve Engels '... Kırım'daki Olaylara İlişkin' ('... Über die Angelenheiten in der Krim'; anılan kaynak; s.358-361) adlı ve 17 Temmuz 1855 tarihli yazılarında takdirle andıkları Ömer Paşa komutasındaki Türk ordusunun Kırım'a ulaştığı sırada, bağlaşıklık güçlerin Ruslara oranla daha güçlü duruma geldiklerini dile getirirler. Yazarların kanısınca, bağlaşıklık güçler komutanlığı, saldırı anını belirlemekte kararsızlık göstererek, utku kazanabileceği bir anı kaçırmıştır. Kapsamlı bir saldırı için gerekli olabilecek taşıt araçları "Kara Deniz'in hem Avrupa, hem de Asya yakasında askeri amaçlar için kullanılmak üzere yeterince bulunmasına" karşın, bağlaşıklık güçler komutanlığı, "kendi hizmetinde kullanmak için niçin bu taşıt araçlarını toplamamıştır?" sorusunu soran yazarlar, savaşın süruncemede bırakıldığını duyumsatırlar.

Bu yazının yer aldığı kaynakta yer alan dipnotta belirtildiğine göre, 27 Temmuz 1855 tarihli *New-York Dail Tribune*'de Marx ve Engels'in yukarıdaki saptamalarını şu tümceler izler: "İspanyol katır çobanlarını, Bulgar işçileri, yüksek ücret karşılığında çalıştırmak diye bir şey olamaz. Böyle bir şey, hele Türkiye gibi bir ülkede hiç olmaz. Bu tür şeyler, buralarda baskıyla olur." Anılan gazetede ayrıca şu değerlendirme yapılır: "Anadolu kıyılarını temizleyen bir süvari alayı kısa sürede yüzlerce taşıt ve gerekli yiyeceklerle birlikte yüzlerce hayvan toplayabilir. Savaş, Türkler için sürdürüldüğüne göre, Türklerden hiç olmazsa taşıt sağlamaları istenebilir. Karasal bir savaşın sürdürüldüğü her ülkeden bu tür şeyler istenir.

Türklerle nazik davranmak, iki kat saçmalaktır. Türkler, bağlaşıklık güçleri için çalışmadıkları zaman, kendilerine çok daha kötü davranan paşaları için çalışacaklardır. Bu (bağlaşıklık güçleri için çalışmak; OBK), Türklerin hoşuna gitmeyecektir; ama, paşaları için eziyet çekmek de hoşlarına gitmez. Eğer Türkler disiplin ve düzene uymayacak olurlarsa, birazcık sıkı yönetim onları yola getirir; çünkü, paşaları da onlara başka türlü davranmaz."

Gazetede yer alan değerlendirmenin imgesel boyutu konusunda şu çıkarımlar yapılabilir: Türkiye gibi bir ülkede ancak zor kullanılarak bazı işler yaptırılabilir. Burada halka iyi, insan gibi davranmak geçerli değildir. Bağlaşıklık güçleri, Kırım Savaşını Türkler için yapmaktadır. Bu nedenle, Türkler de kendilerinden istenileni yerine getirmelidir. Türklerle nazik davranılamaz; çünkü, Türkler, nazik davranılmaya alışık değildir. Nitekim, paşaları da onlara sert ve acımasız davranırlar; çünkü onlar ancak sertlikten anlar.

Marx 'Kırım Seferi Konusunda Avusturya Politikasının Eleştirisi' ('Zur Kritik der österreichischen Politik im Krimfeldzug'; anılan kaynak; s.490-492) adıyla kaleme aldığı 18 Ağustos 1855 tarihli yazısında Avusturya'nın izlediği politikayı eleştiri konusu yapar. Yazarın aktarımına göre, Bratiano Daily News adlı gazeteye gönderdiği mektupta "Tuna Prensliklerinde Avusturya işgal ordusunun baskısı altında yaşayan insanların sıkıntılarını" betimler. Bratiano, 15 Ağustos 1855 tarihli anılan mektubunda "Avusturya'nın bir bağlaşıklık mı ya da yansız bir ülke mi olduğunun" anlaşılamadığından yakınır.

Marx, Avusturya'nın İngiltere'nin de katkısıyla "ne bağlaşıklık, ne de yansız gibi davrandığını; her ikisinin de dışında kendisine bir aracı" işlevi yüklediğini belirtir. Yazara göre, "Avusturya silahları Ruslara karşı doğrultarak, bağlaşıklık güçlerinin yanında yer almamıştır." Avusturya'nın bu tutumu da, Kırım Seferinin kendi isteği dışında gerçekleştirilmesidir. Ancak, ikilemlilikte Avusturya yalnız değildir. İngiltere de benzer bir yaklaşım sergilemektedir.

Marx ve Engels, İngiltere ve Fransa'nın ikilemliliğini ve kararsızlığını '*Ruslara Karşı İngiliz ve Fransız Savaşı*' ('*Der englisch-französische Krieg gegen Russland*'; anılan kaynak; s.493-497) adlı ve 20 Ağustos 1855 tarihli yazılarında da açığa vururlar. Yazarların değerlendirmesine göre, Fransızların ve İngilizlerin Rusya'ya karşı yürüttükleri savaş, "*savaş tarihinde 'anlaşılamaz savaş' (vurgu yazarların; OBK) olarak anılacaktır.*" Anılan ülkelerin savaş konusundaki tavırlarının belirgin özellikleri "*küçük eylem, kocaman hazırlıklar, önemsiz sonuçlarla bağlantılı büyük konuşmalar; korkuyla bulanmış dikkat ve bunları izleyen, bilgisizlikten kökenlenen çılgınlık; birliklerin kahramanlığıyla bir arada bulunan generallerin sıradanlığı; bunların yanı sıra yanılgılar sonucu elde edilen utkular ve kasıtlı yenilgiler; aldırılmazlığın çökerttiği, rastlantıların kurtardığı ordular; çelişkiler ve tutarsızlıkların oluşturduğu büyük bir yumak*" biçiminde betimlenir.

Fransa ve İngiltere'nin savaş konusundaki tutumunu yukarıdaki eleştirel nitelemelerle betimleyen yazarlar, Rus imparatoru Nikolaus'un "*askeri becerisinin 1828/29 Türk Savaşından bu yana söndüğü en yalaka yağdanlıkları tarafından bile dile getirilmektedir*" saptamasını yaparlar. Rusların askeri yeteneklerinin gelişme göstermediğini savlayan yazarlara göre, Rusların elinde bulunan önemli sayılabilecek bir general olan Todtleben de Rus değildir; Alman kökenlidir.

Savaş alanlarından biri olan Tuna boylarında herhangi bir devinim olmadığını belirten yazarlar, Avusturya'nın izlediği politikayı eleştirerek, "*bu nehrin deltasının güvenliği yok eden eşkıyalardan bile temizlenmediğini, Avusturya'nın Rusya'ya açılan kapının kilidini elinde bulundurduğunu ve bunu korumaya kararlı göründüğünü*" dile getirirler.

O dönemde eylemli savaş alanlarından bir başkası olan "*Kafkasya'da durum sakindir*" diyen yazarların nitelemesine göre, Kafkasya'nın "*vahşi ve bağımsız dağlı*

halkları, Rusların geri çekilmesinden hoşnut gözükmekte; yağmalama eylemleri dışında dağdan inmeye pek istekli” davranmamaktadırlar.

Yazarların yukarıdaki saptamalarına göre, barbarlık ya da uygarlıktan uzaklık, Batıdan Doğuya doğru gidildikçe artmaktadır. Bu anlamda Batıya uzaklık, uygarlığa uzaklıkla eş değer görülmektedir.

Bir başka savaş alanı olan Asya’da ise, *“Türkiye aslında neyse, öyle gözükmektedir; Türkiye ordusu, bütünüyle imparatorluğun çökmüş durumunu yansıtmaktadır. Frenk gavurlarını (yazarlar, bu sözcüğü ‘giaur’ biçiminde kullanırlar; OBK) yardıma çağırmak gerekmiştir; ne yazık ki, Frenkler de siper kazmaktan öte bir işe yaramamıştır. Türkiye ordusunu uygar savaş tarzını kabule yönelik zorlamaların tümü boşa çıkmıştır. Ruslar, Kars’ı çevrelemişlerdir; kente düzenli bir saldırıya hazır gibi gözükmektedirler. Ömer Paşanın Batum’a gelmesi ve Ruslara yandan saldırmasından başka Kars için bir şans görmek zordur.”*

Marx ve Engels’in Asya’da durum bağlamında Türkiye’ye ilişkin yaptıkları saptamaların bazıları ilgi çekicidir. Türkiye ordusu diye adlandırılan Osmanlı ordusu, kendisini savaş araç-gereçleri ve öbür alanlarda yenileyemediği için, imparatorluğun çöküşüne koşturak zamanla güçsüzleşir ve etkisizleşir. Osmanlı ordusu, yazarların öne sürdüğü *“çağdaş savaş tekniklerini”* edinse, bir başka deyişle, bilimsel gelişmelere ayak uydursa başarılı bir biçimde varlığını sürdürebilir miydi, bu soruya olumlu yanıt vermek de pek olanaklı gözükmemektedir.

Yazarların sanısı ya da öngörüsüne göre, Ruslar *“en fazla Kars’ı ve Erzurum’u alabilirler. Ancak, Küçük Asya’dan İstanbul’a doğru ilerlemek de olanak dışıdır.”* Bu saptamaların yapıldığı tarihin üzerinden birkaç ay geçtikten sonra, Ruslar, Kars’ı alırlar. Böylece, Marx ve Engels’in öngörüsünün bir bölümü kısa süre sonra gerçeğe dönüşür.

Marx '*Geleneksel İngiliz Politikası*' ('*Traditionelle englische Politik*'; anılan Kaynak; s.573-576) adını taşıyan 12 Ocak 1856 tarihli yazısında belirgin nitelikleri yararcılık ve tutarsızlık olan İngiliz dış politikasını irdeler. İngiltere, Rusya'ya savaş açmasına karşın, Rusya'yla ilişkileri tümüyle koparmamaya yönelik bir yaklaşım içinde olmaya ya da en azından böyle bir izlenim vermeye özen gösterir. Hatta din kardeşliği ve çıkar ortaklığı temelinde Ruslarla bağlaşıklık kurulmasını öneren etkin çevreler de vardır. Bu bağlamda İngiliz-Rus ilişkilerinin tarihinden örnekler veren Marx, 1780'li yıllarda bazı etkin siyasal çevrelerin Rusya'yla dostluğun önemini dile getirdiklerini ve "*Aydınlanmış İngiltere'nin politikasının kuzeyli devletlerle bağlaşıklık kurma ve sürdürme*" üzerine kurulması gerektiğini kararlı bir tutumla savunduklarını yazar. Bu yaklaşımı benimseyen politikacıların başında gelenlerden biri olan Fox, "*Rusların Kırım'ı ilhak etmesi durumunda, İngiltere'nin zorluk çıkarmamasını*" öğütler. Aynı politikacı, "*Rusya'nın Türkiye'nin çöküntüsü üzerinde büyümesinin ve Kara Deniz'e egemen olmasının doğal sayılması*" gerektiği görüşünü etkin bir biçimde savunur. Fox'un yanı sıra, Burke gibi etkin bir politikacı da "*Türk İmparatorluğunun, Avrupa dengesinin bir parçası sayılmasının*" kabul edilemeyeceği görüşünü dile getirir.

Yukarıdaki sözler, Türkiye'nin Avrupa bütünlüğü içerisinde sayılıp sayılamayacağı konusunun Avrupa'nın etkin ve yönlendirici çevrelerinde yüzyıllardan beri tartışıldığını göstermesi bakımından anlamlıdır.

İngiltere'de 1831-32 yıllarında ülke yönetiminde bulunan Lord Greys hükümeti, İngiliz dış politikasına ilişkin parlamento görüşmelerinde de "*Türkiye'nin Rusya içerisinde erimesinin hem Türkiye için, hem de Avrupa için hayırlı olacağını*" öne sürer. Marx, Greys hükümetinin bu görüşüne karşı şu soruyu sorar: "*Peki, Rusya o zamanlar, şimdi gösterildiğinden daha mı az barbardı? Rusya, o zamanlar bugün gösterildiği gibi, iğrenç despotizmin ege-*

men olduğu ülke değil miydi?" Marx'a göre, Rusya şimdi olduğu gibi, o zamanda *"barbar ve despotikti."* Bu yüzden, Rusya'ya *"yaranmak ve yalakalanmaya"* uğraşmak yerine, kişilikli bir biçimde karşı çıkılmalıdır.

Friedrich Engels :

'Asya'da Savaş'¹⁰⁹ ya da Kars'ın Düşüşü

Engels, 25 Ocak 1856 tarihli bu yazısında Kars'ın düştüğünü, diyesi, Ruslarca alındığını açık bir anlatımla dile getirir. Ruslar tarafından 28 Kasım 1855 günü ele geçirilen Kars, yazının yer aldığı kaynakta verilen bilgiye göre, Türkiye tarafından İngiltere'nin de yardımıyla Transkafkasya'ya yapılacak bir askeri hareket için iyi donanımlı bir üs durumuna getirilir. Ruslar, Kars'ı almakla, Kafkasya'daki savaş kapsamında önemli bir atılım gerçekleştirir. Ayrıca, Kars'ın düşmesi, zaten başarısızlık süreci içerisinde bulunan Türk ordusunun moral ve savaş gücünü iyice azaltır. Kırım'dan Kafkasya'ya kaydırılan Ömer Paşa da Kars'a gerektiği gibi destek olamaz. Sonuç olarak, Kars'ın düşmesi, Kırım Savaşı'nın bitimini hızlandıran en önemli olaydır.

Yazar, Kars'ın düşmesini, *"Küçük Asya'daki Türk ordusuna ilişkin yaptığı değerlendirmeleri doğrulayan"* bir gelişme olarak görür ve şu değerlendirmeyi yapar: *"Artık bu ordunun, Türk hükümetinin aldırışsızlığı, yazgıcılığı ve duyarsızlığından dolayı sistemli olarak yok edildiği yadsınmaz. Şimdi ortaya çıkan olgular, Türkiye'de alışkanlık olduğu üzere, dolaysız bir ihanetin Kars yenilgisinde önemli bir rol oynadığını büyük ölçüde kanıtlar niteliktedir."*

Engels, Osmanlı ordusunun yapılanmasını, niteliklerini, dağılımını, konuşlanmasını, komutanların yeterliklerini ya da yetmezliklerini ve savaş gücünü yakından tanır. Yazar, yukarıdaki saptamalarında ortaya koyduğu gibi, söz konusu olan dönemdeki askeri başarısızlıklardan birinci düzeyde ordu yönetimini sorumlu tut-

maz. Her alandaki gerilemenin yanı sıra, askeri başarısızlıkların başlıca nedenleri arasında merkezi yönetimin *"aldırışsızlığını, yazgıcılığını, duyarsızlığını ve hatta dolaysız ihanetini"* görür. Engels, *"dolaysız ihanetin"* Osmanlı devlet yönetiminde egemen bir davranış biçimi durumuna geldiğini de özellikle vurgular. Böylece söz konusu çöküşün asıl kaynağına işaret eder.

1854 yılında Kırım Seferi başladığında, Erzurum ve Kars bölgesinde bulunan Türk ordusunun *"berbat durumunu ve açık yolsuzlukları"* dile getirdiğini anımsatan Engels, söz konusu durum ve yolsuzlukların bu kötü sonu hazırladığını öne sürer. Yazarın anlatımına göre, anılan bölgeyi savunmakla görevli *"Küçük Asya ve Mezopotamya kolordularının çekirdeğini Kürt ve Bedevi düzensiz güçlerin oluşturduğu"* yeni birliklerle takviye edilmesine karşın, alınan yenilgiler, bu ordunun *"bütünlüğünü ve moralini"* bozmuştur. Zorlu kış koşullarında *"giyecek ve erzak kıtlığı"* da, başarısızlığı hızlandırmıştır. *"Polonyalı ve Macar göçmen, maceracı ve büyük kazanımlar elde etmiş büyük insanlardan oluşan karışık bir topluluk, ordu komutanlığında toplanmış olmasına karşın, resmi olarak belli konumlara getirilmemişlerdir. İyi yetişmemiş, kıskanç ve entrikacı paşalar, kendilerini yetenekli kişiler olarak gösteren maceracılarla, göçmenler arasında bulunan gerçekten işe yarar insanları bir tutmuşlardır."*

Ülke yönetimini ve ordu yönetiminde bulunan bazı paşaları yukarıdaki sözlerle nitelendiren yazar, Kars yöresinde bulunan ordunun ve savaş koşullarının elverişsizliğini daha önce ortaya koyduğunu savlar. Engels, Osmanlı ordusunun niteliğini açıklamak üzere ve özellikle de o yörede bulunan İngiliz askerlerin durumunu betimlemek için şu Fransız atasözünü aktarır: *"Körler krallığında tek gözlü kraldır."* Anılan atasözüyle yazarın söylemek istediği şudur: Osmanlı ordusu o denli kötü durumda ve yetersiz ki, yetersiz ve niteliksiz İngiliz askerleri bile onların yanında iyidir.

Yazara göre, Kars'ta durum yukarıda betimlendiği gibiyken, Erzurum'da *"bir düzine eski paşa, Kars'ın ağır biçimde zora sokulmasından ve düşmanın Deve Boynu Dağı'nın öbür yakasında bulunmasından dolayı sorumluluk taşıdıklarına aldırmadan günlerini çubuklarını (Engels, çubuk sözcüğünü 'Tschibuk' biçimde yazar; OBK) içerek geçirmektedir."* Paşaların durumu böyleyken, *"düzensiz birkaç birliğin katılımıyla güçlendirilen düzenli birlikler, sağa sola gidip gelmekte, düşmana karşı bir saldırıya cesaret edememektedir."* Kars'ı içinde bulunduğu *"kuşatmadan kurtarmaya ne güç, ne de cesaret vardır; bu nedenle, Erzurum'da bulunan ordu göstermelik saldırılarla bile Kars'ı desteklemeye cesaret edemediğinden, Kars açlıktan öldürülmüştür."* Ayrıca, İngiliz general Williams, Türklerden *"destek bekleyemeyeceğini"* bilecek denli deneyimlidir.

Yazarın değerlendirmesine göre, Kars'ın durumu, Türk ordusunun o bölgede önemli bir yığınak merkezi olan Erzurum için de çok önemlidir; çünkü, Erzurum içinde bulunduğu koşullarda Kars'tan gelebilecek saldırıya karşı koyabilecek durumda değildir.

Kars'ın düşmesi konusunda büyük ölçüde Ömer Paşanın eleştirilere hedef olduğunu belirten yazar, aslında Ömer Paşanın *"Kırım'da tutulduğunu, kış bastırmadan herhangi bir girişimde bulunma"* olanağından yoksun bırakıldığını öne sürer. Ömer Paşa, Engels'in değerlendirmesi böyle, *"harekatı hazırlamak amacıyla İstanbul'a gitmiş, ancak orada da zamanını entrikaları boşa çıkarmak için geçirmek zorunda bırakılmıştır."* Ayrıca, Ömer Paşa, Erzurum ve Ardahan üzerinden gidemediği gibi, *"doğal koşullardan dolayı taşıt kullanılamadığından"*, Trabzon üzerinden de Kars'a gitme olanağı bulamamıştır.

"Düşmanın ve hastalıkların çok kötü duruma soktuğu" Türk ordusunun Batum, Trabzon ya da başka yerlere aktarıldığını yazan Engels, Rusların Kafkasya ve Kars yöresinde durumunu güçlendirdiğini ve Rus yayılmacılığının önünü açtığını vurgular. Kars kentinin hüznü-

lû tarihi böylece başlamış olur. Söz konusu hüznü tarih, siyaset için olduğu gibi, edebiyat için de çekici olacak, güncel yansımalara yol açacaktır.

Friedrich Engels : ‘Avrupa Savaşı’¹¹⁰

Engels, Kars’ın Rusların eline geçmesini de konulaştırdığı bu yazısında öncelikle Avrupa’nın Rusya’ya karşı yürüttüğü savaşta uyguladığı sistemin tümüyle başarısızlığa uğradığını savlar. Yazarın düşüncesine göre, İngiltere, Fransa ve Türkiye güçlerini *“bir noktada, Kırım’da yoğunlaştırmalarına ve dolu dolu on bir ay savaşmalarına karşın, düşmana etkin darbeler indirmeyi”* başaramamışlardır. Rusya sadece Sivastopol’un güney tarafını yitirmiş, buna karşın Kars’ı kazanmıştır.

Adına savaş denmesinden öte geleneksel anlamda bir savaşla pek ilgisi olmayan bu savaş durumu, aslında savaşan tarafların birbirine karşı *“nezaket gösterisine”* dönüşmüştür.

Engels’in kanısınca, savaşın asıl sorumlusu Rus çar Nikolasu’tur; çünkü, çar, Türkiye’ye karşı niyetleri konusunda *“İngiltere ve Fransa’nın bağlaşıklık kurarak, kendisine karşı çıkacaklarını öngörememiştir.”* Çar, *“Sultanla ordularını yeniden İstanbul surlarına götürecek küçük ve sessiz-sakin bir savaş”* ereklemiştir. Böyle sessiz sedasız bir savaşın başlarda Avrupa diplomasisinin dikkatini çekmeyeceğini, Avrupa diplomasisi uyanana değin işini bitireceğini, daha sonra da işi, *“kongre ve konferanslarda kılıçla kazandığının iki katını kazanan Rus diplomasisine”* bırakmayı düşünmüş, ancak yanılmıştır. Engels *“Rus ordusunu İstanbul surlarına götürecek küçük bir savaş”* sözleriyle, 1828/29 Osmanlı-Rus savaşında Rus ordusunun İstanbul’a doğru ilerlemesini duyumsatmak ister.

Engels, Kırım Savaşı nedeniyle, yöreye gönderilen bağlaşıklık güçlerin davranışlarından *“Türkleri bir Rus işgalini özler duruma getirmek”* olduğu gibi bir sonuç çıkarılabi-

leceğini öne sürer. Yazar bu savını belirgin bir ironiyle şöyle gerekçelendirir: *"Bağlaşık orduların Türkiye'de geçirdikleri zaman içerisinde önemli bir zarara yol açmadıkları dönem, Varna'da bulundukları süreye rastlar."* Bu sözler, yazarın bağlaşık orduların Türkiye'ye yarar değil, zarar getirdiği kanısında olduğunu ortaya koması bakımından ilginçtir.

Engels bağlaşık orduların tavrının savaştan çok uzak olduğunu betimlemek için şu değerlendirmeyi yapma gereksinmesi duyar. Bağlaşık ordular, *"Kırım Savaşını Çarı hoşnut edecek bir biçimde yürütmeyi becermişlerdir."* Nitekim, Sivastopol, bağlaşık orduları hırpaladığı ölçüde Rusları sarsmamış; bunun sonucu olarak da Ruslar, Kars'ı alabilmişlerdir. Engels, Ruslarca *"Kars'ın alınışını bağlaşık güçlerin başına gelebilecek en utanç verici şey"* olarak nitelendirir. Yazar bu ağır suçlamayı şöyle açıklar: bağlaşık ordular, *"kocaman bir deniz gücüne ve serbest alanda Rus ordusundan çok daha güçlü birliklere sahip"* olmalarına karşın, Rusya'nın *"en güçsüz noktası olan Tarnskafskasya illerine saldırmayı"* akıl edememişlerdir. Bu da yetmemiş, *"1853 ve 1854 yıllarında ardı ardına yenilgi alan Ömer Paşa komutası altındaki Asya Türk ordusunu, Kırım'a bağlamak ve bağlaşık ordular için odun kesmek ve su taşımaktan öte görev vermemek suretiyle, bu ordunun anlamlı bir şey yapmasını önlemişlerdir."*

Yukarıdaki değerlendirme, şu gerçeği ortaya koymaktadır: Engels, bağlaşık orduların önemli ve savaşın gidişini etkileyebilecek bir girişimde bulunmadıkları gibi, Asya'daki Türk ordusunun da başarılı eylemlerde bulunmasını engellediklerini düşünür. Kars'ın Rusların eline geçmesinin önlenememiş olmasını büyük ve bağışlanamaz türden askeri bir hata ve yetersizlik olarak değerlendirir.

Karl Marx: 'Kars'ın Düşmesi'¹¹¹ ya da 'Kars'da betimlenen Hüznün Tarihsel Arka Alanı

Şimdilerde Türkiye'nin ünlü yazarlarından Orhan Pamuk'un 'Kar' adlı romanıyla yeniden güncellenen ve

ilgi odaklarından biri durumuna gelen Kars kenti, gi-zemli büyüleyiciliğine karşın, özellikle toplumsal ko-şulların zorluğundan ve ağırlığından dolayı hüznü ve umarsızdır. Boyun eğmez ve savaştan Kars, Osman-lı-Rus savaşları nedeniyle de tarihsel bakımdan zaman zaman hüznü ve umarsız dönemler geçirmiştir. Ne var ki, söz konusu hüznün ve umarsızlığın yanı sıra, konumunun ve direşkenliğinin sonucunda dünyanın en ünlü düşünür ve eylem adamlarından biri olan Marx'ın irdelemelerine de konu olmuştur.

Marx, Kars konusunda, yukarıdaki başlık altında birbirini izleyen ve tümleyen dört yazı yazar. İlk yazı, 05 Nisan 1856 tarihini taşır. Yazar, Kars'ın düşmesini, *"Rusya'ya karşı göstermelik savaş"* diye adlandırdığı Kırım Savaşının *"dönüm noktası"* olarak değerlendirir. Kars düşme, diye düşünür Marx, ne *"beş madde"*, ne konferanslar, ne de *"Paris Anlaşması"*, bir başka deyişle, ne de *"göstermelik barış"* olurdu.

Marx'ın sözünü ettiği *"beş maddenin"* özü şudur: 1. Tuna Prenslikleri üzerindeki Rus korumacılığının kalk-ması ve yerine görüşmelere katılan bütün devletlerin korumasının getirilmesi; Rusya'nın Besarabya'daki sı-nır değişikliğini onaylaması, dolaysız olarak Tuna kıyı-sında bulunan bölgeyi bırakması; 2. Tuna üzerinde ve denize döküldüğü yerlerde gemi taşımacılığının sağ-lanması; 3. Kara Deniz'in yansızlaştırılması, bu deniz-den savaş gemilerinin geçişinin yasaklanması, Rusya ve Türkiye'nin Kara Deniz kıyılarında savaş filoları ve si-lah yığınağı bulundurmalarının yasaklanması; 4. Türki-ye'nin Hristiyan uyrukları üzerinde Avrupalı büyük devletlerin ortak korumasının sağlanması; 5. Savaşan devletlere, Rusya'ya karşı barış görüşmeleri sürerken de yeni koşullar getirme hakkının tanınması.

Yazının yer aldığı kaynaktaki verilen bilgilere göre, Rusya yukarıda sayılan beş koşulu kabul eder. Söz ko-nusu beş koşul, Paris'teki barış görüşmelerinin de te-

melini oluşturur. Bu koşullar, aynı zamanda Balkanlar'daki Osmanlı toprak varlığının, tek başına Rusya'nın değil, başta İngiltere, Fransa ve Avusturya olmak üzere, Avrupa devletlerinin denetimi altına girmesi demektir. Böylece, Avrupa devletleri, Rusya'yı belli ölçülerde etkisizleştirerek, Osmanlı devletinin çöküş sürecini ve sonrasını belirleme olanağına kavuşur.

30 Mart 1856 tarihinde Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya, Türkiye ve Sardinya'dan oluşan bağlaşıklık devletler ile Rusya arasında yapılan Paris Anlaşmasıyla 1853-1856 yılları arasında sürdürülen Kırım Savaşına son verilir. Kars'ı almayı başarmasına karşın, savaşı yitiren Rusya, bu anlaşma uyarınca, Tuna'nın denize döktüğü bölgeyi ve Güney Besarabya'nın bir bölümünü bırakır; Tuna Prenslikleri ve Türkiye uyruğu Hristiyanlar üzerindeki koruma hakkından vazgeçer; Kara Deniz'in yansızlaştırılmasını onaylar; Bağlaşıklık Devletlerce işgal edilen Sivastopol ve bölgedeki öbür kentlere karşılık olarak Kars'ı Türkiye'ye geri verir.

Marx, Kars'a ilişkin bu yazıdaki alıntıların tümünü, İngiliz parlamentosuna 1856 ilkbaharında sunulan "*Papers relative to Military Affairs in Asiatic Turkey, and the Defence and Capitulation of Kars*" adlı 'Mavi Kitap'tan aktarır. Yazarın savına göre, söz konusu 'Mavi Kitap' konuya ilişkin "*saptırmalar ve sahtecilik*" ile doludur. İngiliz hükümeti, Kars'ın düşüşünü "*baştan itibaren planlanmış ve dizgeli bir biçimde yürütmüştür.*" Ancak, zamanla "*örtü kalkmış ve Doğu Savaşının dramı şaşırtıcı olaylarıyla birlikte sisten kurtulmuştur.*" Böylece de, özellikle Marx'ın eleştirel çözümlemelerinin katkısıyla, Osmanlı devletinin Rusya'ya karşı bağlaşığı gibi davranan İngiliz yönetiminin gerçek yüzü ortaya çıkmıştır.

Marx'ın ortaya çıkardığı gerçek şöyle betimlenebilir: İngiliz yönetimi baştan beri Rusya'nın Kars konusundaki niyetlerini ve askeri anlamda gelişmeleri bilmektedir. Bu nedenle, destek sağlanmadığı takdirde, ki bunu

İngiliz yönetimi bilinçli olarak engellemiştir, Kars'ın düşeceği sır değildir. Nitekim, *"bağlaşık ordunun İngiliz komutanı Kars'ın düşmesinden aylar önce, Rusların Erzurum'la iletişimlerini kestiğini"* hükümetine bildirir.

Osmanlı yönetimi, Rusların Erzurum'la iletişimi kestiklerini öğrenince, İstanbul'da bir konferans düzenler. Konferansa İngiliz elçi de çağrılır. Marx'ın anlatımına göre, Türk bakanlar, Kars'a destek vermek amacıyla, 40.000 askerden fazla bir orduyla Gürcistan'a bir sefer düzenlemeyi önerir. Babıali, İngiltere'yi sefere razı etmek amacıyla, bu seferin komutasını İngiltere'nin üstlenmesini kabule hazır olduğunu açıklar.

Lord Redcliffe, bu gelişmeler hakkında ülkesi İngiltere'nin hükümetini şu sözlerle bilgilendirir : *"Olası bir sefere ilişkin hazırlıklar sürmektedir. Telgraf yoluyla en kısa sürede bilgilendirmem, bize çok değerli zaman kazandıracaktır."* İngiliz hükümeti, Kars'a ilişkin tehlike konusunda kesin bilgilere sahip olmasına karşın, Marx'ın deyişiyle, *"parmağını oynatmaz."* Oynatmadığı gibi, *"Türklerin Kars'ı desteklemeye yönelik planlarını bozmak için yoğun bir etkinliğe girer."* Bu amaca dönük olarak, 13 Temmuz 1855 tarihinde İstanbul'daki İngiliz elçiye gönderilen yazıda İngiliz yetkililer, Gürcistan'a yapılacak bir sefere karşı çıkarak, *"desteğin Trabzon üzerinden Erzurum'a yönlendirilmesini"* isterler. Bu isteği *"Erzurum'da ordu karşı konulmaz düşmanla karşılaşmak yerine yardıma hazır dostlarla karşılaşır; açlık yerine yiyecek deposu bulur"* sözleriyle gerekçelendirirler. Bunun dışında, *"ordu, Kars'ta Ruslara karşı bu konumu koruyamayacağından, Erzurum'a çekilmeli; bütün Türk ordusu Erzurum'da yoğunlaştırılmalıdır. Ruslar yenilecekse, bağlaşık orduların parçalarıyla değil, bütünüyle yenilecektir. Rusların yenilgisi, ne denli Türk sınırlarının içerisinde olursa o denli kesin olur."*

Yukarıdaki sözler, İngiliz yönetiminin, Kars'ın Rusların eline geçmesinden en küçük bir rahatsızlık duymadığını ortaya koymaktadır. Güya Osmanlı devletini

Rusya'ya karşı verdiği savaşta desteklemek gerekçesiyle bağlaşıklık güç olarak savaşa katılan İngiliz yönetimi, Kars'ın gitmesinden rahatsızlık duymadığı gibi, yukarıdaki telgraftan bir gün sonra, diyesi, 14 Temmuz 1855 tarihli telgrafla *"Ruslara karşı Erzurum korunamadığı takdirde, Türk ordusunun daha kolay desteklenebilecek bir yer olan Trabzon'a çekilmesini, Trabzon'un operasyon üssü olarak düzenlenebileceğini"* bildirir. Marx, Erzurum'un konumunun askeri bakımdan önemini ayırımındadır. Bu nedenle, *"Kars, nasıl ki Erzurum'un anahtarıdır, Erzurum da İstanbul'un anahtarı ve Anadolu ticaret yollarının stratejik kesişme noktasıdır"* diye yazar.

Ayrıca, İngiltere, Kars'ın düşmesi konusundaki ilgisizliği nedeniyle salt Osmanlı devletinin çıkarlarına karşı bir tutum izlemekle kalmamakta, kendi çıkarlarını da gözetmemektedir. Marx, İngiltere'nin kendi çıkarını da gereği gibi gözetmediğini şöyle açıklar: Erzurum'un Anadolu açısından önemi bir yana, Kars'la birlikte Erzurum da Rusların eline geçtiği takdirde, *"İngiltere'nin Trabzon üzerinden İran'la yaptığı ticaret yolu da kesilmiş olacaktır."* Yazarın değerlendirmesine göre, bütün bunların bilincinde olan İngiltere *"soğukkanlı bir tutumla Babiali'ye Asya'daki evinin anahtarını"* düşmanına teslim etmeyi öğütlemektedir. Nitekim, İngiliz yetkililerin *"Rusların yenilgisi ne denli Türk sınırları içerisinde olursa, yenilgi o denli kesin olur"* gibi ipe sapa gelmez düşünceler ortaya atmaları, Rusların Doğudaki Osmanlı kentlerini işgal ederek *"İstanbul'a değin gelmelerinden"* rahatsızlık duymadıklarının bir göstergesidir.

İngiliz savaş bakanlığının yine aynı tarihli bir başka belgesinde, Osmanlı yönetiminin Kars'a destek için önerdiği sefer *"maceracı ve karışık"* olarak nitelendirilir. Söz konusu belgede bağlaşıklık ordu komutanlarından İngiliz general Vivian'a görevinin Türklere yardımın yanı sıra, *"İngiliz adının saygınlığını ve onurunu korumak"* olduğu açık bir dille anımsatılır. Marx, İngiliz savaş bakanlı-

ğının bu tür görüşlerini *"soytarılık ve asalaklık"* olarak nitelendirir. İngiliz savaş bakanlığınca *"maceracı ve karışık"* diye adlandırılan Osmanlı önerisi, *"kendi bütünlüğü içerisinde ve bu savaş kapsamında ortaya çıkmış stratejik bakımdan cesaretli ve tekdoğru fikir"* biçiminde değerlendirir. Bu önerinin uygulamaya konulmaması sonucu, *"Türkiye'nin işe yarar 60.000 kişilik ordusu Kırım'a sıkıştırılarak"* etkisiz ve edilgen bir konuma sokulmuştur.

Yukarıdaki sakıncaların yanı sıra, Marx'ın savına göre, İngilizler *"Erzurum projesini, uygulamak için değil"*, Babıali'nin Kars'a yardım için önerdiği Kırım Seferi önerisini *"boşa çıkarmak için ortaya atmıştır."* İngiltere'nin bilinçli katkısıyla olayların geldiği noktada, *"Kars'ı Ruslara teslim etmek ve Erzurum'u da üste vermekten başka yapacak bir şey kalmayacaktır."* Marx'ın yorumuna göre, olayların bu noktalara geleceği 'Mavi Kitap'tan anlaşılmaktadır.

Lord Redcliffe, 30 Temmuz 1855 günü ülkesine yazdığı yazıda İngiliz hükümetinin, Kars'ın savunulmasına yönelik olarak Osmanlı yönetiminin Gürcistan'a sefer yapılması önerisini desteklememesinin *"Babıali'nin şaşkınlığını artırdığını"* belirtir. İngiltere, dönemin bütün önemli askeri yetkelerince gerekli ve başarı olasılığı yüksek olarak değerlendirdikleri Osmanlı önerisini, İngiltere'nin engellemiş olması, *"çok değerli olan zamanın yitimine, kuşku ve belirsizlik doğmasına"* yol açar.

Marx, söz konusu zaman yitimi ve belirsizlikten de öte, Londra'nın *"belgelerin tarihini değiştirdiğini"*, bir başka deyişle, açıkça *"sahtecilik"* yaptığını öne sürer. Olayları sürüncemede bırakarak, başarısızlığa yol açmanın nedeni de, Marx'ın değerlendirmesi böyle, söz konusu *"sahteciliktir."* Sahteciliği gizlemek ve anlaşılmaz duruma getirmek için de, *"değerli olan zamanın yitimi, kuşku ve belirsizlik yaratılması gerekmiştir."*

Marx, 12 Nisan 1856 tarihli yazısında da İngiliz yönetiminin yukarıda eleştirdiği *"stratejik duraksama"* tav-

rını bir kez daha vurgular. Yazarın öne sürdüğüne göre, Bağlaşık Devletler, Kara Deniz'i denetimleri altında tuttukları için, istenildiği takdirde, Kars yöresinin *"zorlu kış koşulları bastırmadan, Rus kuşatmacıların ilerlemesini engelleyecek önlemler"* alınabilirdi. Bağlaşık güçler içerisinde bulunan İngiliz askerler, *"hiçbir şey yapmadan, edilgen bir biçimde durmak istemediklerini, etken olarak savaşa katılmak istediklerini"* belirtmek amacıyla yazılı olarak komutanlarına baş vururlar. İngiliz hükümeti askerlerin yazılı dileklerini gözetmediği gibi, *"diplomatik ve askeri entrikayla"* dilekçelerin verilmesini önlemeyen(!) komutanlardan birini görevden alır. Görevinden uzaklaştırılan komutanla hükümet arasındaki *"yazışmalar da, 'Mavi Kitap'tan uzaklaştırılır."*

Osmanlı yönetiminin, Kars'ın savunmasını güçlendirmek amacıyla, Erzurum üzerinden anılan bölgeye asker göndermekte kararlı davranması da, İngilizlerce oyalama taktiği uygulanarak tavsatılmak istenir. İngilizler, kimi zaman Osmanlı ordusu içerisinde yer alan düzensiz birliklere, kimi zaman da *"başıbozuklara"* karşı çıkar.

Özellikle Ömer Paşa, bağlaşık güçlerin komutanlarından *"bir konferans toplayarak, en kısa sürede kesin bir karara varmalarını"* talep eder. Ömer Paşa, Ruslarca işgal edilen Kars'ta bulunan yaklaşık 10.000 kişilik Osmanlı ordusunun Asya'daki temel güç olduğunu, ve *"yiyecek yokluğundan teslim olmak zorunda kalmış olabileceklerini"* dile getirir. Kars garnizonunun teslim olması demek de, *"konumundan dolayı askeri bakımdan zor güçlendirilebilen Erzurum'un da Rusların eline geçebileceği"* olasılığının yüksek olması demektir. Ruslar, Erzurum'u da ele geçirdikleri takdirde, İran, hatta Küçük Asya'yla iletişimi denetler duruma gelebilir.

İngilizler, Ömer Paşanın *"konferans toplayarak, kesin bir karara varma istemini, 'erken' (vurgu yazarındır;OBK) bulurlar."* Bunu üzerine Ömer Paşa, Rus tehlikesini önleyecek önlemler alınmadığı takdirde, *"İstanbul'un kapı-*

sına değin bütün Anadolu'nun savunmasız kalacağını" dile getirir. Bu utkulu ve uzak görülü komutan, kendi komutası altındaki 60.000 kişilik Osmanlı ordusunun eli kolu bağlı bir durumda Kırım'da beklediğini, bu orduyu oluşturan "askerlerin çoğunun Asyalı olduğunu ve bu askerlerin ailelerinin Rus yıkımı tehlikesiyle" karşı karşıya bulunduklarını anlatır. Askeri başarılarıyla ünlenen Ömer Paşa, bağlaşık güçlerin komutanlarının Osmanlı askerlerine komuta etmesine de "dil zorluğu, bölgeyi ve askerleri tanımama" gibi nedenlerden dolayı karşı çıkar. Bağlaşık güçlerin bir türlü bir karara varamamaları ve askerlerini kendi komutasına vermeye yanaşmamaları nedeniyle, Ömer Paşa, Kırım'dan İstanbul'a giderek, orada Osmanlı yönetimini konuya ilişkin bilgilendirmeyi gerekli görür. Osmanlı yönetimi, Ömer Paşanın önerilerini yerinde bulur.

Gelişmeler sonucunda, Ömer Paşanın önerilerinin destek göreceğinin anlaşılması üzerine İngiliz yönetimi, *"bağlaşık güçleri ve kamuoyunu yanıltmak"* amacıyla yazışmalarda sahtecilik yapma yolunu seçer. İngiliz yönetimince yapılan sahtekarlıklar, Marx tarafından belgelenir. İngiliz yönetiminin söz konusu tavrı yüzünden birkaç ay zaman yitirilir; anlaşılmayacak ölçüde karmaşıklaşan olaylar, Marx'ın deyişiyle, *"karışıklıklar komedisine"* dönüşür.

Marx, Kars üzerine yazdığı 19 Nisan 1856 tarihli üçüncü yazısında İngilizlerin sahteciliklerini açığa vurmaya sürdürür. Yazar, bağlaşık güçlerin, Kars'a etkin bir biçimde destek olma yollarını arayan Ömer Paşanın işini nasıl zorlaştırdıklarını betimler. Öyle ki, bağlaşık güçler, sanki *"ilkin bombayı doldururlar, sonra da doldurdukları bombanın, İstanbul'da nasıl patlayacağını beklemeye başlarlar."*

Yazar, yaptığı çözümleme sonucunda, *"Kars hakkındaki belgelere bir kez bakmak, İngiliz hükümetinin, sürekli olarak Babiali'nin planını boşa çıkarmaya uğraştığını hemen*

görmeye yetecektir" saptamasını yapar. Yazarın bir başka saptaması da *"ortaya çıkardığımız sahtecilikler, düzmeceler ve yalanlar, İngiliz hükümetinin bilerek yanlış oyunlar oynadığını ve ihanet ettiğin kanıtlamaktadır"* biçimindedir.

Marx'ın ortaya attığı sava göre, Ömer Paşa, Londra'nın planına uyulduğu takdirde, *"Osmanlı ordusunun vurucu güce sahip tek ve son"* parçasının da yok edileceğinin, *"bütünlüğünün parçalanacağıının ve Kırım'da bulunan Osmanlı ordusunun destek yollarının kesileceğinin"* bilincindedir.

Kars konulu dördüncü yazı, 26 Nisan 1856 tarihliidir. İngiliz yönetimi, Marx böyle düşünür, destekliyor görünerek *"Ağustos ayı boyunca da Babiali'nin her türlü girişimini engellemeyi başarmıştır."* İngiliz komutanı bir *"toprak kütlesine"* benzeten yazar, bilişsel düzeyi düşük bu toprak kütlesinin *"ülkesinden aldığı gizli buyrukları"* yerine getirdiğini öne sürer. İngilizler bu tür entrikalarla uğraşırken, Kars 24 Kasım'da düşer. Kars düştüğü sırada, bağlaşıklık güçler, gerekli yardımları esirgedikleri için, *"her gün yüzlerce asker açlıktan ölmektedir. Yiyecek yokluğundan iskelete dönen askerler, savaşacak ya da kaçacak güçten yoksundurlar. Kadınlar, yiyecek bulacakları umuduyla çocuklarını generalin konutuna getirmektedir... Kentin caddeleri ölümler ve ölmekte olanlarla doludur."*

İngiliz yönetimi, Marx'ın değerlendirmesine göre, bir yandan *"dizgeli bir biçimde Babiali'nin planlarını boşa çıkarır, onun gücünü felç eder, kendi parasını esirger ve böylece Babiali'nin elini kolunu bağlarken"*, öbür yandan da *"enerjik olarak önlem almaması ve gevşek davranması"* nedeniyle onun başının etini yer. Osmanlı yönetimini *"ordu ve yönetim alanındaki ağır hatalardan dolayı aşağılayan İngiliz hükümeti, tarihte eşi bulunmayan Kırım'daki gülünç macerasından dolayı Avrupa'ya alay konusu"* olmuştur.

Kars üzerine Marx tarafından yazılan ve yukarıda konulaştırılan dört yazı, yazarın çözümlemesi temelinde Kars'ın düşmesinin başlıca nedenlerinden birinin,

İngiltere'nin bilinçli bir tutumla Osmanlı yönetiminin almak istediği her önlemi engellemesi, savaşı engellemesi ve sahteciliğiyle büyük zaman yitimine yol açması olduğunu göstermektedir.

Osmanlı devleti, güçsüzlüğü ve dışa bağımlılığının sonucu olarak, her türlü karar alma ve uygulama yetisini yitirdiği için, Kars Rusların eline geçmiş, yüzlerce asker ve sayısız insan açlıktan ölmüş, tarihsel ve insansal birikim düzeltilmesi ve yeniden oluşturulması zor yaralar almıştır. Marx, eleştirel bir yaklaşımla İngiltere'nin iğrenç tavrını sergileyerek, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa'nın olayların bu duruma gelmesindeki payını açığa çıkarmıştır.

Friedrich Engels : 'Avrupa'nın Orduları'¹¹²

Engels'in Ağustos-Aralık 1855 tarihleri arasında Avrupa'nın belli başlı ülkelerinin ordularına ilişkin yazdığı yazılar arasında bu kitabın konusuna yakınlıkları nedeniyle, öncelikle Osmanlı ordusu hakkındaki değerlendirmesi konulaştırılacaktır. Rus, İngiliz, Fransız ve Prusya ordularına ilişkin yazılar da konuyu bütünledikleri ölçüde gözetilecektir.

Engels, Ağustos 1855 tarihli ilk yazısında "*Kara Deniz kıyısındaki savaşın, Avrupa'nın barış dönemlerinde bile silah altında tuttuğu iki milyon askeri*" dikkatlerin odak noktası durumuna getirdiğini belirtir. Yazara göre, savaşın sürmesi durumunda bu sayı, dört milyona çıkacak; Bütün Avrupa'yı kapsamaması durumunda bununla da kalmayacak, daha da artacaktır.

Yazarın kanısınca, orduların arasındaki farklar, güçlü ve zayıf yönler, "*ulusal özyapı, tarihsel gelenek ve uygarlığın farklı düzeylerine*" bağlanabilir. "*Kahramanlık ve savaş yeteneği gibi, askeri nitelikler, aslında dünya ulusları arasında oldukça eşit dağılmıştır.*" Kahramanlık ve savaş yeteneği gibi, askeri nitelikleri ayırtımlaştırıran, öncelikle

uygarlık ve ilerlemede ulaşılan düzeydir. Ulusal özyapılar, ulusların askeri niteliklerinin gelişmesi bakımından uygarlaşma süreci denli belirleyici değildir.

Bu düşünsel çıkış noktası açısından "*Hangi halk en iyi askerleri çıkarır?*" sorusuna yanıt arayan Engels'in değerlendirmesine göre, "*her uygarlaşmış ulus*", tarihin bir döneminde "*en iyi askerleri*" çıkarmıştır. Dolayısıyla, bir ulus salt ulusal özyapısından dolayı sürekli olarak en iyi askerleri çıkarır diye bir koşul yoktur.

Bütün unsurları ve bölümleriyle "*karışık bir yapı olan*" bir ordu kurmak ve yürütmek, orduyla ilgili anlayış, yapılanma ve işlemlerin bilimsel yöntemlerle "*yaşatılmasını*" gerektirir.

Bu yazı bağlamında ilkin Fransız ordusunu irdeleyen Engels, bu ordunun her yönden ayrıntılı bir dökümünü çıkarmaya çalışır. Bu ayrıntılar, kitabın konusu bakımından önem taşımadığından konulaştırılmayacaktır. Genel anlamda bir ulusa ilişkin görünüm ya da imge oluşturuvcu değerlendirmeler arasında yazarın şu saptamaları anılabilir: Yukarıda hiçbir ulusun sürekli olarak dünyanın en iyi askerlerini çıkaramayacağı savını vurgulayan Engels, bu savı kapsamında Kırım Savaşına katılan Fransız general Saint Arnaud'nun Fransız ordusu içerisinde bulunan Kuzey Afrikalı "*Zuafların dünyanın en iyi askerleri*" olduğu yolundaki sözüne gönderme yapar. Fransız askerlerinin "*üniformasını yalın, ancak zevkli*" bulan Engels'e göre "*Fransızlar, hem askeri, hem de sivil alanda öbür uluslara göre daha yüksek bir beğeniye sahiptir.*" Kuzey Afrikalı Zuaflarsa "*Türklere özgü bir tür fantezi köstüm giyinirler.*" Bu giysiler, "*iklim koşullarına ve hizmetin gereklerine*" uygundur.

Engels, Türklerle Zuafları birbirinden ayırabilecek durumdadır. Bu durumda olmasına karşın, Zuafların giysisini Türklere özgü diye değerlendirmesi, ancak tüm müslümanları birbirine benzer görmesiyle açıklanabilir.

Engels'in değerlendirmesi uyarınca, Fransızca, "*kısa, kesin ve yaptırımcı askeri buyrukları*" en iyi anlatan dillerden biridir. Hafif birlik anlamında askeri hizmet, Fransızların güçlü yanlarından biridir. Bu yönleriyle Fransızlar, "*Avrupa'nın en hafif savaşan birlikleridir.*"

Top döküm sanatı alanındaki gelişmelerin "*neredeyse tümünü Fransızlar gerçekleştirdiğinden, Fransız topçu birlikleri dünyaca ünlüdür.*" Fransızlar, "*matematiğe yatkınlıkları, dillerinin kesinliği, bilimsel yöntem ve görüşlerinin gelişkinliği*" nedeniyle topçulukla ilgili yazına ilgi duyarlar.

Tümüyle bakıldığında, "*bütün birimleriyle birlikte Fransız ordusu, kendisini savunanlarla gurur duyan savaşçı ve coşkulu bir ulusun*" ordusudur. Louis Bonapartes'ın baştan çıkarmaları da "*bu ordunun disiplin ve başarı yeteneğini*" bozamamıştır. Aralık 1851'in "*Pretoryanları, hızla Kırımı'nın kahramanlarına dönüşebilmiştir.*" Yazarın "*Pretoran*" kavramıyla neyi anlatmak istediği daha önce açıklanmıştı. Bu nedenle burada söz konusu kavram üzerinde durmayacağım. Engels'in kanısınca Fransız yönetimi, 1851 Sonbaharında ordusunu sınırsız bir biçimde övgüye boğarak, özsel görevlerinden uzaklaşmalarına ortam hazırlamıştır.

İngiliz ordusu, Engels'in değerlendirmesi uyarınca, "*Fransız ordusunun tam karşıtıdır. Fransızların güçlü olduğu yerde İngilizler güçsüz, İngilizlerin güçlü olduğu yerde de Fransızlar güçsüzdür. Nasıl ki, Eski İngiltere bir gizli kötüye kullanımlar yığınıysa, İngiliz ordusunun örgütlenmesi de yüreğine değin çürümüştür. Her şey, amacı yerine getirme olanağını önleyecek biçimde düzenlenmiştir.*" Bütün olumsuzluklara karşın, "*bu ömrünü doldurmuş saçmalığın çöküntüleri arasından çok sayıda gözü pek yenilikler*" de boy vermektedir.

İngiliz ordusunun "*asker topladığı sınıfın özyapısal özelliğini*" göstermek için, tek bir uygulamanın, kendi deyişiyle, bir kurumun yeteceğini öne süren Engels, bu kurumun da "*bedensel cezalandırma yoluyla eğitme*" oldu-

ğunu belirtir. Döverek eğitime, Engels'in adlandırımıyla *"kırbaçlama cezası"*, artık Fransız ve Prusa ordusunda yoktur. Hatta *"askerlerin büyük bölümü yarı barbarlardan oluşan Avusturya'da bile"* döverek eğitim yöntemi ortadan kaldırılmak üzeredir. Engels'in *"döverek eğitmenin"* artık o dönemde bile çağ-dışı olduğunu belirtmesi ne denli uygar bir tutum ise, Avusturya ordusundaki askerlerin büyük bir bölümünü *"yarı barbar"* diye nitelendirmesi de o denli düşündürücüdür. Bu niteleme, daha önce de yeri geldikçe vurgulandığı gibi, yazarın Batı uygarlığın merkezi olarak görmesi, Batıdan Doğuya doğru gidildikçe de barbarlığa doğru yaklaşıldığı gibi bir anlayışa sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

İngiliz ordusunda döverek eğitime öyle yerleşik bir gelenektir ki, yazarın savına göre, İngiliz ordu yönetimi açısından *"kırbaçlanmamış bir asker kavrayışsız bir varlık olarak"* algılanır. İngilizlerin bu anlayışı bağlamında *"kahramanlık, disiplin ve yenilmezlik, sadece en az elli kırbaç izini sırtında taşıyan erkeklerin nitemleridir."* Ayrıca, İngiliz ordusunda *"dokuz kuyruklu kedi"* diye bir ceza vardır. *"Dokuz kuyruklu kedi"* salt bir işkence aleti değil, aynı zamanda *"bir daha hiç çıkmayan yara izleri bırakarak, erkekleri ömürleri boyunca damgalayan"* bir alettir. Böyle bir damgalamaysa, bir asker için *"ebedi bir aşağılanma"* anlamı taşır. Disiplini koruma gerekçesiyle verilen bu cezalar aslında *"askerin onurunu ve moralini kırdığından, disiplini yok etmektedir."*

Engels, yukarıda betimlediği cezalandırma yönteminin *"askerin moralini ve onurunu kırdığı için, disiplini yok etmesine"* kanıt olarak, Sivastopol önlerinde askerden kaçan İngiliz asker sayısının çokluğunu gösterir. Yazarın savı uyarınca, İngiliz ordu yöneticilerinin yazanakları da bu durumu onaylamaktadır.

İngiliz ordusunun giyimi ve donanımı, Engels'in değerlendirmesine göre, *"hiç olmaması gereken bir örnektir."* Ordunun üniforması, o güne değin hiç değişme-

miştir. Her hangi bir iyileşme olmamıştır. Giyilen etekler, saygı uyandırmaktan çok, alay konusu olmaya elverişlidir. İngiliz askerleri *"uzun boylu ve iyi görünümlü"* olmalarına karşın, *"gerçekten işe yarar bir topcunun sahip olması gereken güçlü beden yapısına sahip değildir."* Bunun yanı sıra, İngilizlerin topçu malzemeleri dünyanın en iyisidir.

Bütünüyle bakıldığında, İngiliz *"subaylarının kuramsal ve edimsel bilgisizliği, ordunun etkililiğini azaltmaktadır."* İngiliz ordusunun Kırım'daki kötü durumunun yarısı, *"subayların genel yeteneksizliğinden"* kaynaklanmıştır. Subayların bilgisizliği ve yeteneksizliği, özellikle kurmaylıkta ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda betimlenen olumsuzluklara karşın, *"kişisel düzeyde büyük bir kahramanlık, birliklerin direşkenliği, disiplinleri ve mutlak itaatleri"* olumlu özellikleri arasındadır. İngiliz askeri, kendi kaynaklarına muhtaç olduğu durumlarda *"aldırışsız, utangaç ve çaresizdir."* Bunun yanı sıra, *"düzenli bir muharebede kitle olarak eylemde bulunma konusunda onu kimse aşamaz."* İngiliz askerlerinin *"saldırı ve savunmadaki sağlamlıkları ve direşkenlikleri, onların dengeleyici özellikleridir."* Bu özellikler, İngiliz ordusunu *"bazı yenilgilerden kurtarmıştır."*

Engels'in Avusturya ordusuna ilişkin bazı saptamaları, Osmanlı ordusu ya da dış ilişkileri bakımından değerlendirilebilir. Yazarın söz konusu saptamaları arasında özellikle anılan ülkenin sınır birlikleri hakkında olanı, dolaysız olarak Osmanlıyla ilgilidir. Şöyle ki: Avusturya sınır birlikleri, *"Güney Slavların (Hırvatların ve Sırpların), Eflaklıların ve kısmen de o bölgede yerleşen Almanların soyundandır. [...] Bu askerler, Dalmaçya'dan Transilvanya'ya değin uzanan Avusturya sınırını Türk saldırılarına karşı korurlardı. Bu hizmet artık, içi boş bir formaliteye dönüşmüştür."* Yazarın söylemek istediği şöyle özetlenebilir: Avusturya sınır birlikleri işlevsizleşmiştir; çünkü, bu birliklerin önlemekle görevli oldukları Osmanlı saldırıları artık yoktur.

Yazarın kanısınca, Avusturya ordusu birçok konuda İngiliz ordusuna benzer. Bu konular arasında *"farklı etnik kökenden"* askerlerin bulunması başta gelir. Farklı etnik kökenlerden askerlerin oluşturduğu *"büyük karmaşa"*, Avusturya ordusu için olumsuz bir etkidir. İngiliz ordusunda herkes hiç olmazsa İngilizce konuşabilirken, Avusturya ordusundaki Alman olmayan *"alt düzeydeki subaylar bile neredeyse hiç Almanca konuşamaz."* İki ordunun bütün yapısı karşılaştırıldığında, Avusturya ordusu *"subaylarının edimsel deneyimi, yeteneği ve taktik devinliği açısından"* İngiliz ordusunu geride bırakır.

Engels'in Prusya ordusu konusunda yaptığı değerlendirmeler, özellikle önem kazanmaktadır; çünkü, yazar, Avrupa orduları arasında saydığı Türk ordusunu incelerken, bazı alanlarda Prusya ordusunun örnek alındığını öne sürer.

Yazarın değerlendirmesine göre, on yedi milyonluk Prusya'da yirmi ile kırk yaş arasındaki Prusya ordusu *"özgün örgütlenimiyle"* öne çıkar. Bu orduda her şey barış zamanlarında da en ince ayrıntısına değin savaşa göre ayarlanmış; her yurttaş, yasal bakımdan asker sayılır. Bir seferberlik durumu için *"atların dışında her şey hazır"* bulundurulur. Kışla eğitimi öncelik taşır. Prusyalıların *"genel bedensel yeterlilikleri"*, ordunun her dalı için uygun asker seçmeyi çok kolaylaştırır. *"İyi düşünülmüş eylem ve kararlılık"*, Almanların özellikle iyi topçular olmasını sağlar.

Ayrıca, *"Almanlar dünyanın en savaş isteklisi halklarından; savaş için savaşı severler; çoğu kez kendi ülkelerinde aradıkları savaşı bulamayınca, ülke dışına yönelirler."* Savaş için savaşan en fazla *"paralı asker"* Almanlardan çıkar. Almanlar, *"askeri hizmete uygunluk bakımından Avrupa uluslarının tümünü geride bırakırlar."* Prusyalı subaylar *"dünyanın en iyi eğitilmiş"* subaylarıdır. Her subayın yapmak zorunda olduğu *"genel kültür sınavının düzeyi başka ordularının çok üzerindedir."*

Engels, Prusyalı subayların iyi eğitilmişliklerine örnek olarak dünyaca ünlü general ve savaş bilimcisi Karl von Clausewitz'i (1780-1831) gösterir.

Prusya ordusunun eğitim kuralları, dünyada en iyilerdendir. Bunlar, *"yalın mantıklı, sağduyunun basit ilkelerine dayanır."* Büyük çapta birlikleri yönlendirmeye ilişkin ilkeler de iyidir. Mühendislik hizmeti veren birlik, *"haklı olarak çok iyi bir üne sahiptir."* Bu birlik, Avrupa'nın *"hayranlığını kazanan"* berkitilmiş kaleler yapmayı başarmıştır.

Prusya birliklerinin *"donanımı çok rahat ve uyumludur."*

Toplu bir bakışla, Prusya ordusu epey önemli bir birlik sunmasına karşın, *"vatan sever Prusyalı yazarların övündüğü"* ünü hak etmemektedir.

Rus ordusu konusunda Engels'in imgesel nitelikli değerlendirmeleri şöyle toparlanabilir: Rus ordusu bazı yönleriyle Prusya ordusuna benzer. Bu imparatorluğun geniş toprakları, askerleri ve yedekleri toplamada büyük zorluk yaratır. Kırım Savaşı, bu ordunun yapısında dönüm noktası olmuştur. Savaşın gerektirdiği çabuklukla asker toplama ve gerekli yerlere ulaştırma düzeni iyileştirilmiştir. Bu kapsamda *"Kozak, önemli sayıda Başkir, Kalmuk, Kırgız, Tunguz ve öbür Moğol birliklerini Batı cephesine"* ulaştırmayı başarmışlardır.

Savaş bilimi konusunda pek ilerleme yoktur; çünkü, *"her sınıftan Ruslar, (entrikalar hariç) her hangi bir bilimsel ve düşünsel etkinlikten zevk almayacak denli barbardır."* Üst düzeyli subaylar için de geçerli olan *"eylem özgürlüğünü sınırlayan"* kural ve buyruklar, *"çılgınlık"* düzeyindedir.

Rus askeri *"dünyanın en kahraman erkeklerindendir."* Zaman zaman yenildiğinin ayırımına bile varmadan övünür. *"Panik"* konusunda *"yeteneksizdir."* Rus ordusu, *"Türk ve İran ordusu dışında, güçleri eşit olan başka ordulara"* sürekli olarak yenilmiştir. Cetate ve Silistre'de *"sayıca daha az olan Türk ordusu bile, Rus ordusunu yenmiştir."* Ruslar *"dünyanın en hantal"* askerleridir.

Ruslar herşeye öykündüklerinden, *"sadece kendileri-*

ne buyrulanı, zorunlu olduklarını" yaparlar. Öz sorumluluğuyla iş yapmaktan kaçınırlar. Ancak, *"hep itaat etmeye koşullandırılmış, sorumluluğun ne demek olduğunu öğrenememiş"* insanlardan başka bir şey de beklenemez. *"Edilgen, sabırlı ve bitmeyen itaatıyla"* Ruslar, süvari sınıfı için uygun değildir. Rus topcuları savaş alanında görevlerini iyi bir biçimde yerine getirirler; ancak, yine de *"bilişsel yeterlilikleri hep eksik"* kalır.

Prusya ordusunda birçok *"yenilikleri ve iyileştirmeleri gerçekleştirmeleri engellenen ve dışlanarak, Türkiye'de hizmet gören ve Türk topcu birliğini Avrupa'nın en iyilerinden biri durumuna getiren ast subaylar"* olmuştur. Rusya, Prusya'nın bu hatasına düşmemiş, *"bu tür insanları özendirerek, parlak kariyer"* yapmalarını sağlamıştır.

Rus ordusunun *"giyimi de büyük ölçüde Prusya ordusununkine dayanır."* Donanımlarının *"uyumu kötüdür."*

Rus ordusu, *"gelişim düzeyi ülkesinin gelişim düzeyinden daha yüksek bir kurumdur."* Bunun yanı sıra, *"sera ürünlerinin karanlık yönlerini ve olumsuzluklarını taşır."* Özellikle *"küçük savaşlarda Kozakların etkenliğinden ve yorulmazlığından korkulmalıdır; buna karşın, içkiye ve yağmalamaya düşkünlüklerinden dolayı üstleri bunlara pek güvenmez."*

Düzenli muharebelerde *"Rus askerleri sert karşıtlar"* olmalarına karşın, *"saldırışı yöneten generallarından çekinmeye"* pek gerek yoktur. Generallerde ve subaylardaki *"bilişsel yeterlilik eksikliği"* ve *"birliklerin hantallığı"*, Rus ordusunun başlıca zorluklarından biridir.

Avrupa Ordularından Biri de Türk Ordusudur

Engels'in Avrupa orduları arasında değerlendirdiği Türk ordusuna ilişkin irdelemesi, Aralık 1855 tarihlidir. Yazarın konuya ilişkin imge oluşturu özellikle görülebilecek değerlendirmeleri şöyle toparlanabilir: Türk ordusu, Kırım Savaşı başlarında sahip olduğu *"savaş yeteneğine daha önce hiçbir zaman ulaşamamıştır."* II.Mah-

mut'un yönetime gelmesinden sonra başlatılan *"yeni-den yapılandırma ve düzeltim denemeleri, Yeniçeri kıyımından ve Edirne Barışından bu yana eşgüdümlendirilerek belli bir dizgeye"* kavuşturulmuştur.

II. Mahmut tarafından gerçekleştirilen yeniden yapılandırma ve düzeltimlerin başında *"ilk ve en büyük engel olan uzak illeri yöneten paşaların başına buyrukluğunun"* ortadan kaldırılması gelir. Bu kapsamda Engels'in deyişiyle, paşaların *"konumları ve yetkileri büyük ölçüde bir kentin ordu komutanının düzeyine indirilmiştir."* Bununla birlikte, paşaların *"cehaleti, özbeğenmişlikleri ve soyma hırsları, Asyalı satrapların egemenliklerinin en iyi günlerinde olduğu gibi, bütün gücüyle sürmüştür."* Bir başka anlatımla, bir yandan ordu üst yönetiminin yetkileri padişahça azaltılırken, öbür yandan söz konusu kesim, yeni gelişmelere ayak uydurmak ve yenilenmek yerine, cehaletini ve çıkarlarını koruma çabalarını azaltmadan sürdürmek ister.

Son yirmi yılda paşaların kazan kaldırmalarının azalması, büyük ölçüde *"soyguncu paşalara karşı ev tutsaklarının ve 'her işi yapan erkeklerin' (vurgu Engels'indir; OBK) başkaldırmasındandır."* Yazara göre, paşalara başkaldıran bu son sayılanlar da, *"konumlarından yararlanarak, şantaj, rüşvet ve büyük miktarlarda kamusal paraları aşırarak"* suretiyle büyük servetler edinmektedir. Durum böyle olunca da *"ordunun yapılandırılması"* girişiminin büyük ölçüde *"kağıt üzerinde kalacağı açıktır."*

Bu yazının yer aldığı kaynakta yukarıda sözü edilen Yeniçeri kıyımı konusunda şu bilgiler verilir: Yeniçeri kıyımı, Türk sultanı II. Mahmut'un 14 Haziran 1826 tarihinde ayaklanan Yeniçerilerle acımasız hesaplaşmasıdır. Düzeltimler (reformlar), feodal Yeniçeri birliklerini ortadan kaldırıp, yerlerine düzenli birlikleri koymak amacıyla yapılmıştır.

Türk ordusu, yazarın savına göre, Prusya ve Fransız orduları örnek alınarak, örgütlenmiştir. Yedeklerle ilgili dizgenin iyi işlemesi zordur; çünkü, bu konudaki bir

düzenleme, yerleşik bir *"sivil yönetimi ve toplumun sivilleşme düzeyinin"* yüksekliğini gerektirir. Türkiye ise, *"sivil yönetim ve sivilleşme düzeyinin yüksekliğinden çok uzaktır."* Son tümcelerde geçen *"sivilleşme"*, uygarlaşma, çağın gereklerine uygun olarak kendisini yenileme anlamındadır. Yazarın değerlendirmesine göre, yukarıdaki nedenlerle, yedekler de yalnızca *"kağıt üzerindedir."*

Türk ordusunun yaklaşık 12.000 askerden oluşan yardımcı birliğe sahip olduğunu söyleyen Engels'in değerlendirmesine göre, bu sayıya *"Küçük Asya'da, Kiirdistan'da ve Suriye'de bol miktarda bulunan başıbozukların"* da sayılması gerekir. Yazar, Avrupa tarihi bakımından önemli olan Viyana kuşatmasını anımsatır ve başıbozuklar bağlamında şu sapmayı yapar: *"Geçen yüzyıllarda Macaristan'ı istila eden ve iki kez Viyana önlerinde görünen"* bu başıbozuklardır. Bunun yanı sıra, yazarın kanısınca, atlı başıbozuklar, son *"ikiyüz yıldır genellikle yenilgiye uğramaktadır."* Bu durum da, onların *"en kötü donanımlı Avrupalı süvarilerden daha kötü olduğunu"* kanıtlamaktadır. Artık başıbozuklar, ordunun havasını değiştirmek ve *"düzenli ordular için öngörülen erzakı tüketmekten"* başka bir işe yaramamaktadırlar. Başıbozuklar, *"yağmalama tutkuları ve güvenilmez yaratılışları nedeniyle, daha önce yararlı oldukları öncü hizmeti için bile"* kullanılamaz durumdadırlar. Bunları gerekli olduklarında bulmak da oldukça zordur.

Engels'in bir başka ilginç savı, Türkiye'nin Avrupa ve Asya ordularıyla ilgilidir. Yazarın değerlendirmesine ve ayırımına göre, *"Avrupa'da konuşlanan ordu oldukça iyi bir durumda ve sayı bakımından tamdır."* Avrupa ordusuyla ilgili bu durum, şaşırtıcı değildir; beklenen bir şeydir. Buna karşın, *"Asya'da, Müslüman halkın çoğunlukta olduğu uzak illerde hazır birliklerin ne silahı, ne donanımı ne de cephanesi vardır."* Bu saptamalardan çıkan sonuç şudur: Osmanlı ordusunun Asya'daki bölümü işlevini tümüyle yitirmesine karşın, Avrupa'daki bölümü bir ordunun sahip olması gereken niteliklere sahiptir.

Osmanlı ordusunun Avrupa'daki bölümüyle ilgili olarak yazarın ileri sürdüğüne göre, Tuna boylarındaki Türk ordusu, *"Avrupalı yedeklerden, Suriyeli birliklerden, belli sayıda Arnavut, Boşnak ve başıbozuklardan"* oluşmaktadır. Ömer Paşa, *"Türkiye'nin şimdiye değin sahip olduğu bu düzenli ordunun yeteneğine sınırlı ölçüde güvendiği için, aşırı ölçüde dikkatlidir."*

Engels'in betimlemesine göre, Türklere özgü *"eski yolsuzluk ve tembellik dizgesinin tümüyle geçerli olduğu Asya'da"* düzenliler ve yedekler dahil, *"Ruslara karşı koyacak bir ordu"* oluşturulamamıştır. Türk ordusu Asya'da neredeyse her savaşta Rus ordusuna yenilmiştir. Öyle ki, 1854 seferi sonunda *"Türkiye'nin Asya ordusu neredeyse varlığına son verme"* noktasına gelmiştir. Bu sefere katılan *"yabancı gazeteciler ve subaylar, silah ve donanım eksikliğinin"* yanı sıra, yenilginin gerçek nedeninin *"tembellik, yeteneksizlik ve paşaların soygun hırsında"* aranması gerektiğini söylemişler; bu paşaların *"düzenli olarak kendilerine ulaştırılan paraları kendi ceplerine attıklarını"* gözlemlemişlerdir.

Giyim kuşam konusunda Türk ordusu, *"bu iklim koşullarında belki de en az gerekli olabilecek kırmızı fes dışında bütün donanımını, Batılı ordulardan ödünç"* almaktadır. Ordunun donanımı kötüdür. *"Yeni alımlar için öngörülen paraları, subaylar kendi ceplerine attıklarından giysiler dayanıksızdır."* Piyade ve süvari birliklerinin silahları yetersizdir; buna karşın, *"Avrupalı subaylar ve sivil mühendislerin denetiminde İstanbul'da dökülen toplar"* nedeniyle topçu sınıfının durumu iyidir.

Yazarın değerlendirmesi uyarınca, *"aslında Türk kötü asker değildir. Türk yaratılıştan kahraman, olağanüstü ölçülerde sertleşmiş, sabırlı ve bazı koşullarda itaatkardır. Grach ve Butler'in Silistre'de, İskender Beyin (İlinski, açıklama, Engels'indir; OBK) Eflak'taki belirlemelerine göre, Türk askeri- nin bir kez güvenini kazanan yabancı subaylar, artık ona güvenebilirler. Ancak, bu gibi belirlemeler istisnadır. Genelde Türk'ün 'giaur'a (niteleme, Engels'indir; OBK) karşı doğuş-*

tan gelen kini öyle söndürülemez, alışkanlıkları ve düşünceleri bir Avrupalınıninkinden öyle farklıdır ki, ülkede egemen ulus olarak kaldığı sürece, o, içten ve derin bir biçimde iğrendiği hiç kimseye bağımlılaşmak istemez. Bu karşı duyguyu Türkler, Avrupa örnek alınarak yeniden yapılandırılan orduyu da içerecek biçimde genişletmiştir. Yalın bir Türk, 'gavura' karşı nasıl kin besliyorsa, gavur kurumlarına karşı da öyle kin besliyor demektir. Bunun dışında tembel, şişman ve yazgıcı Türk'e düzenli bir orduda istenilen sıkı disiplin, düzenli etkinlik ve sürekli dikkat da oldukça iğrenç gelir. Subaylar bile, uğraşmak ve akıllarını kullanmaktansa, ordularının yenilmesine izin verirler." Engels'in Türk askerine ilişkin yukarıdaki değerlendirmelerinde övgü ve yergi yan yana, ya da iç içedir. Yazar bir yandan Türk askerinin kahramanlığını, çelikleşmişliğini, itaatkarlığını ve geniş bir güven duygusuna sahip olduğunu belirtir. Öbür yandan da Müslüman olmayanlara, yazarın deyişiyle, "gavurlara" kininden, derin iğrentiden ve bu kin ve iğrentiden beslenen Avrupalılaşma yolundaki yenileşme girişimlerine karşı direncinden söz eder. Engels, Türk subayların "akıllarını kullanmaktansa yenilgiyi yeğlediklerini" savlayarak, bir anlamda Hegel'in Türkler öz akıllarını geliştirmek yerine, "buluntu bir akılla çalışmayı yeğlerler" biçimindeki değerlendirmesini izler.

Engels'in anlatımına göre, Türk ordusunun "üst hizmet aşamalarında Batılı ulusların hiç tasavvur edemeyeceği ölçüde bir kayırmacılık vardır. Generallerin bir çoğu bir zamanların Çerkez tutsaklarıdır.[...] Tam bir cehalet, yeteneksizlik ve özhoşnutluk sınırsız bir biçimde egemendir ve saray entrikaları ilerlemek için araçtır. Orduda görev yapan az sayıda Avrupalı 'dönme' (kavram, Engels'indir; OBK) general, tüm kurumun çökmesini önlemek için, zorunlu gerekli olmasa, kabul görmesi söz konusu olamazdı."

Osmanlı ordu yönetiminin üst katmanlarının tavrını, bu sözlerle nitelendiren yazara göre, içinde bulunulan dönemde (1855) Ömer Paşa komutasındaki Avrupa or-

dusunun dışında *"bir Türk ordusunun varlığından söz edilemez."* Avrupa ordusunu görece bir olumlayıcı tutumla değerlendiren Engels, *"gürültücü bir yığından oluşan Asya ordusunu işe yaramaz ve moral bakımından çökmüş"* olarak görür. Asya ordusunun bir bölümü, *"hastalık nedeniyle telef olmuş, yaralanmış, terhis edilmiş ya da eşkiya olmuştur."* Oltenitza ve Cetate'deki savaşlardan dolayı Türk ordusuna duyulan *"hayranlık artık geçmiştir."*

Engels'in Türk ordusuna ilişkin değerlendirmeleri genel anlamda böyle betimlenebilir. Böylece, ordunun durumu konusundaki görüşlerle birlikte Marx ve Engels'in Türklere ve kültürlerine ilişkin imgesel içerikli nitelendirmeleri genel hatlarıyla ortaya çıkmaktadır.

Engels, Türkler bağlamında Doğululara ilişkin yaptığı değerlendirmelerin benzerlerini İranlılar bağlamında da yineler. Anılan yazarın 22 Mayıs 1857 tarihli *'İran-Çin'* (*'Persien-China'*; Marx-Engels *'Werke'*; bd.12., Berlin 1963, 210-215) adlı irdelemesi, bu durumu gösteren iyi bir örnektir. Yazar bu yazıda *"Asya barbarlığı"* diye bir kavram ya da niteleme kullanır. Yazarın savına göre, İran ordusunda İngiliz, Fransız ve Rusların değişik dönemlerde başlattıkları yenileştirme çalışmaları, *"Doğuluların kıskançlıkları, entrikaları, cehaletleri, soyma hırsları ve yiyicilikleri nedeniyle başarısızlığa"* uğramıştır. Yazar, savını biraz daha genelleştirerek, şöyle der: *"Avrupa'ya özgü ordu yapılanmasını, barbar halklara uygulamak henüz büyük ölçüde tamamlanmamıştır."* Barbar halklar arasında Türkler ve İranlılar da vardır. Donanım, eğitim, komuta becerisi ve günün koşullarına uyum gibi konularda Doğulu orduların Avrupa düzeyinin çok gerilerinde kaldığını belirten yazar, sözü Türk ordusuna getirir ve şunları yazar: *"Türkiye'de bile eğitilmiş subay miktarı çok azdır; saflarında büyük miktarlarda dönme ve Avrupalı subaylar bulunmasa, Türk ordusu son savaşta pek bir şey beceremezdi."* Bu durumu Türkler deneyimlemiştir; İranlılar da deneyimleyerek öğrenecektir.

Yukarıda dile getirilen "Türkiye'de bile eğitilmiş subay miktarı çok azdır" savı, aslında Türkiye'yi Avrupa'nın dışında görme eğilimini taşımaktadır. Bunun yanı sıra, b savla Türkiye'nin Asya'nın öbür ülkelerinden ayrı tutulduğu öa açığa vurulmaktadır. Sonuç olarak: Türkiye kültürel, askeri ve yönetsel bakımdan Avrupa ve Asya arasında özgün bir konumda değerlendirilmektedir.

IV. 2. MARX-ENGELS MEKTUPLARINDA TÜRKİYE GÖRÜNÜMÜ

Marx ve Engels'in birbirine ve başkalarına yazdıkları mektuplarda da Türkiye ve Avrupa'yı yakından ilgilendiren başlangıçta Türkiye-Rusya, daha sonra da Türkiye'yle bağlaşıklık olarak savaşa katılan İngiltere ve Fransa'nın katılımıyla ortaya çıkan bağlaşıklık devletler-Rusya arasındaki savaş, öncelikli konular arasında ele alınır.

Söz konusu mektupların konu yelpazesi, anılan savaşla sınırlandırılmayacak denli çeşitli ve geniştir. İmgesel değerlendirmeler içeren mektuplar tarih sırası gözetilerek irdelendiklerinde şöyle bir Türkiye görünümü ortaya çıkar.

Engels Marx'a yazdığı 11 Şubat 1853 tarihli mektupta¹¹³ aynı yılın hemen başlarında yaşanan "Karadağ pisliği" diye nitelendirdiği Karadağ sorununa değinir. Osmanlı yönetimi altında bulunan Karadağ'ın bağımsızlığını kazanmak amacıyla başkaldırması nedeniyle, Osmanlı ordusu anılan ülkeye girer ve başkaldırıcıyı bastırır; ama, Rusya'nın tutumu ve Avrupa'nın baskısı sonucunda, bu ülkeden geri çekilir. Engels'in "Karadağ pisliği" dediği olayın tarihsel arka alanı budur. Yazarın değerlendirmesine göre, "Karadağ'da 'Türk düzeni' (vurgu Engels'in; OBK), Karadağ ve Homer barbarlığını yenmek zorundadır." Rusya ve Avrupa'nın "büyük diktatörleri dünya tarihi ölçeğinde önemli olan 'Doğu Sorununu' (vurgu Engels'in; OBK)" sürekli olarak kışkırtmaktadırlar. Ayrıca, "başkaldırıları önceden örgütlenmiş" ey-

lemeler değil, ayak takımının yararlandığı “yerel rastlantılar” sonucu ortaya çıkan eylemlerdir.

Urquhart:

Türkler Dünyanın En Yetkin Ulusudur

Birçok mektupta dile getirilen konular arasında adı daha önce de sıkça anılan ve özellikle Marx tarafından “*Türk sever ve romantik bir gericisi*” olarak nitelendirilen David Urquhart başta gelir. Engels Marx’a yazdığı 09 Mart 1853 tarihli mektupta Urquhart’ı “*çılgın milletvekili*” olarak adlandırır. Bu mektup içeriği bakımından Marx ve Engels’in mektupları içerisinde özel bir yere sahiptir. Engels anılan mektubunda Urquhart’ı Marx’a şöyle tanıtır: “[...]Bu adam, Kelt kökenli bir İskoç’tur[...]Eğilimine göre romantik; eğitimine göreyse serbest ticaretçidir. Bu adam bir Filhelen olarak Yunanistan’a gitmiş; Türklerle üç yıl boğuştuğundan sonra Türkiye gitmiş ve Türklere hayranlık duymaya başlamıştır. Çoşkuyla İslam’ı desteklemektedir.”

Engels Urquhart’ın ağzından Urquhart’ın Türkiye’ye ve İslam’a bakışını şu biçimde betimler: “*Kalvinist olmasam, Müslüman olurum. Türkler, özellikle de Osmanlı İmparatorluğunun gelişme döneminin Türkleri istisnasız her konuda dünyanın en yetkin ulusudur. Türk dili dünyanın en yetkin ve kulağa hoş gelen dilidir. Barbarlık, acımasızlık ve barbar kibiri gibi konulardaki saçma sapan söylentinin tümü, Avrupalıların Türkiye’ye ilişkin bilgisizliğinden ve Yunanlı çevirmenlerin kasıtlı karalamalarından kaynaklanmaktadır. Bir Avrupalıya Türkiye’de kötü davranılmışsa, bu kendi suçudur; Türk, Frenklerin dininden ve özyapısından değil, dar pantolonundan iğrenir. Türk mimarisi, etiketleri ve buna benzer şeylerine öykünülmesi ivedilikle öğütlenir. Yazarın kendisi de Türklerin tepiklerine maruz kalmıştır; ama sonunda suçun kendisinde olduğunu görmüştür. Avrupalılarla ilişkiler, uygarlaşma denemeleri sadece Türklerin sinirini bozmuş, birliğini dağıtmıştır. Türk temel yasası ‘arılığı’ (vurgu Engels’indir; OBK) içerisinde var olan yasaların en iyi-*

sidir ve neredeyse İngiliz yasasının üstündedir. Türk, bin yıllık geleneklerden ve Kuran'dan kaynaklanan özyönetim uygulamaktadır. Sultan, 'despot' (vurgu Engels'in; OBK) olmak şöyle dursun, çok saygın kralıçeden daha sınırlı etkiye sahiptir. Din özgürlüğü salt Türkiye'de vardır. Sınıf farkları, sınıf savaşimleri, siyasal partiler, bu cennette yoktur ve olamaz; çünkü, bütün Türkler iç politikada aynı düşüncededir. Hiçbir yerde Türkiye'den daha az merkezîyetçilik yoktur. Kısacası, sadece Türk cennetlendirdi ve sadece Türkiye'de özgürlük bulunmaktadır.

Şimdi Çar, Yunan papazlar aracılığıyla bu mutlu ülkeye karşı entrikalar yapmaktadır ve İngiltere, bu ülkenin (Rusya'nın; OBK) kendisini oynatmasına izin vermektedir. İngiltere, Türkiye'yi desteklemek zorundadır vs. vs." Yazar, anılan mektupta yukarıdaki sözlerin Urquhart'a ait olduğunu açıkça belirtmese de, buraya kadar Urquhart'ı aktardığı anlaşılmaktadır. Engels, yukarıdaki düşünceleri "*eski ve düz basma kalıp sözler*" olarak nitelendirir. Engels'in "*eski basma kalıp sözler*" diye nitelendirdiği Urquhart'ın görüşlerinin özellikle liberaller üzerinde etkili olduğu Engels'in değerlendirmesinden ortaya çıkmaktadır. Engels kendisinin pek önemsemediği bu türden görüşlerin, parlamentodaki yaygın etkisini açıklamakta zorlanır. Bu bağlamda İngiliz parlamentosundaki Palmerston karşıtı liberallerin görüşlerinin büyük ölçüde yukarıda betimlenen görüşlere dayanmasına anlam veremez.

Urquhart'ın görüşlerine katılmayan, hatta bu görüşleri alaycı bir tutumla değerlendiren Engels, *Times*'ın ilkin "*Rus çıkarları doğrultusunda olsa da, Türkiye'nin bütünlüğü saçmalığına saldırdığını*" olumlayarak aktarır. Yazara göre, salt "*kıtasal bir devrim, bu tür saçmalıklara son verecektir.*"

Urquhart birçok mektupta konulaştırılan kişiliklerden biridir. Marx, Engels'e yazdığı 28 Eylül 1853 tarihli bir başka mektupta Urquhart'ın Rusya'ya ilişkin bakışına değinir. Marx'ın anlatımına göre, Urquhart bir yazısında Bakunin'ine ilişkin kuşkusunu dile getirir ve "*Ruslar arasında namuslu devrimci olamayacağını*" öne sürer.

Marx, Engels'e yazdığı ve anılan kaynakta yer alan 09 Şubat 1854 tarihli mektubunda da Urquhart'a yer verir. Mektupta verilen bilgiye göre, Urquhart, Marx'ın İngiliz oligarjisinin bazı temsilcilerini "*Doğu Sorunu*" konusunda ikiyüzlü bir siyaset izlemekle suçlamasını çok olumlu bulur. Marx, Urquhart'ın kendisine -anılan yazılarda ortaya çıkan Türk görünümünden dolayı olmalı- bu yazıları yazanın bir "*Türk*" olduğunun sanılabileceğini söylediğini aktarır. Bir başka deyişle, Urquhart, Marx'ı "*bir Türk*" olarak algıladığını söylemiştir. Marx, böyle bir değerlendirme yapan Urquhart'ın kendisinin "*bir devrimci*" olduğunu unuttuğunu yazar ve şunları ekler: "*Bu adam, herkes çiğnendikten sonra, bir gün İngiltere'nin başbakanı olacağını sanmaktadır. İngiltere, gelecek ve 'Urquhart, bizi kurtar!' diyecek; o da İngiltere'yi kurtaracaktır!*" Marx, Urquhart'ın kendisi üzerinde "*gülünç bir izlenim*" bıraktığını dile getirerek, Urquhart'ın inandığı şeylere inanmak için, "*insanın ya Doğuda bulunmuş olması, ya da en azından Türk 'zihniyetini' (vurgu Marx'ındır; OBK) edinmiş olması gerekir.*" saptamasını yapar. Marx'ın hayalciliği, abartmacılığı, gerçekten uzaklığı ve gülünçlükleri "*Türk zihniyeti*" tanımlamasıyla dile getirmek istediği, yukarıdaki saptamasında açık bir biçimde görülmektedir.

Urquhart'ın askeri konularda, öncelikle de Osmanlı-Rus savaşı konusunda yazdığı bir başka yazısı, Marx'ın Engels'e gönderdiği 09 Mart 1854 tarihli mektubunda konulaştırılır.

Marx, 04 Nisan 1854 tarihli mektubunda Urquhart'ın Türkiye ve Doğu Sorunu konusundaki görüşlerinin yaygınlığının ve etkisinin, konuya ilişkin "*tümüyle bilgisiz*" kişilerce kullanılmaya çalışıldığını belirtir. Aynı yazar, Urquhart'ın etkisiyle bazı niteliksiz kişilerin İngiliz basın organlarından kovulduğunu 28 Nisan 1854 tarihli mektubunda dile getirir.

Marx'ın o dönemde Washington'da bulunan Adolf Cluss'a Kasım 1853'te yazdığı mektupta söylediğine gö-

re, "*Palmerston yazısından*" dolayı, Urquhart'ın Marx'a ilgisi çok artmıştır. Öyle ki, Urquhart, Marx'a "*yardım olsun diye birçok kitap*" göndermiştir.

Marx, Ferdinand Lassalle adlı dava arkadaşına gönderdiği 01 Haziran 1854 tarihli mektupta Urquhart ile kendisi arasındaki ayırım çizgisini daha belirgin bir biçimde ortaya koyar. Burada söylediğine göre, Marx, Urquhart'ın "*izleyicisi olarak değerlendirilmek*" istememektedir; çünkü, Urquhart'la "*sadece Palmerston konusunda benzer görüşleri*" savunmaktadır. Bunun dışında kalan "*bütün konularda tam karşıt görüşlere sahip olduğu daha ilk buluşmalarında ortaya çıkmıştır.*" Marx'ın değerlendirmesine göre, Urquhart, "*romantik bir gerici, Türktür ve bütün Batıyı, Türk ölçütüne ve yapısına uydurmak istemektedir.*" Bu sözlerle Marx salt Urquhart ile arasındaki düşünsel ayrımı anlatmakla kalmaz; aynı zamanda Türkiye'ye ve Türklere nasıl baktığını da ortaya koymuş olur. Yukarıdaki tümcede dile getirilen "*romantik gerici*" nitelmesi, aynı zamanda Türkler için de söylenmiştir.

Aynı mektupta Marx, Palmerston'un "*1930'dan beri Yunanistan'ı bir Rus iline çevirmeye*" uğraştığını savlar. Nitekim, Palmerston, Türkiye'nin değil, "*Rusya'nın kendisinin dostu olduğunu*" dile getirmiştir.

Yukarıda incelenen mektuplardan da anlaşılacağı üzere, Urquhart bir yönüyle hem İngiliz kamuoyunda, parlamentosunda ve basınında, hem de Marx'ın konuya ilişkin değerlendirmelerinde, Palmerston konusu dışında tümüyle karşıt da olsalar, önemli bir yer tutan kişiliklerden biri olarak belirmektedir.

Türk İmparatorluğu Dağılacak ve Avrupa Uygarlığının Eline Düşecektir!

Söz konusu mektuplarda dile getirilen konulardan biri de, çok doğaldır ki, daha önce irdelenen yazılara koşturarak "*Doğu Sorunudur.*" Bu sorunu, Marx, Engels'e yazdığı 10 Mart 1853 tarihli mektupta "*iğrenç Do-*

ğu Sorunu" diye nitelendirir. Konunun kendisini ilgilen-
dirmediğini anlatmak için, "*Türk imparatorluğunun ne
olacağı benim için İspanyolcadır.*" Değerlendirmesini ya-
par. Konuyla daha yoğun olarak ilgilenen Engels'e "*öz-
veride bulunmak zorunda olduğunu*" anımsatır.

Aynı mektupta Marx, Türkiye'nin sonu geldiğinde,
"*İngiltere'yi devrimci yana geçmeye zorlayacağını*" öne sü-
rer. Yazara göre, "*Müslüman imparatorluğunun dağılması
bir gerekliliktir.*" Türk imparatorluğu "*şu ya da bu biçim-
de Avrupa uygarlığının eline düşecektir.*"

Marx'ın "*Müslüman imparatorluğu*" diye adlandırdı-
ğı Osmanlı imparatorluğu, yazarın öngörüsü doğrultu-
sunda dağılmasına dağılmış; ekonomik bağımlılık anla-
mında da belli ölçülerde Avrupa uygarlığının, bir başka
deyişle, Avrupa ülkelerinin eline düşmüştür. Ancak,
Türkiye'nin yirminci yüzyılın ikinci yarısının bir yapı-
lanması olan Avrupa Birliği içerisinde yer alma anla-
mında "*Avrupa uygarlığının eline düşmesi*" karşıt ve yan-
daş yaklaşımlarla hala tartışılmaktadır. Tartışmaların
yanı sıra, Türkiye özgür istenciyle Avrupa uygarlığı
içerisinde yer alma kararlılığını ortaya koymuştur.

Marx'ın bu saptaması, daha önce Hindistan bağla-
mında dile getirdiği "*ileri uygarlık, geri uygarlığı eritir,
kendine benzetir*" düşüncesi doğrultusunda da yorumla-
nabilir. Bu yaklaşım uyarınca, teknolojik ve ekonomik
bakımdan geri kalmış bulunan "*Müslüman imparatorlu-
ğu*" doğal olarak söz konusu alanlarda daha ileri bir uy-
garlık olan Avrupa uygarlığının eline düşecektir.

Araplar Uygur bir Halka Benzemektedir

Engels, Marx'a yazdığı bir başka mektupta (26 Mayıs
1853) Arap akınları ve yayılmasına değinir. Yazarın kanı-
sınca, "*Bedeviler, aynı Moğollar gibi, dönemsel (peri- yodik)
istilalar yapmışlardır. Daha sonra Bağdat halifeliğinin kurul-
duğu toprak parçası üzerinde Asur ve Babil imparatorlukları,*

Bedevilerce kurulmuştur. Babil imparatorluğunun kurucuları olan Haletlerin adı, Beni Halet denen yer adında hala varlığını sürdürmektedir. Ninive ve Babil gibi büyük kentlerin hızlı kuruluşu, Afgan ve Tatar istilaları sonucu 300 yıl önce Doğu Hindistan'daki Agra, Lahor ve Muttan gibi çok büyük kentlerin yaratılmasıyla benzerlik taşımaktadır. Bu nedenle de, Muhammed'in istilası, ayırıcı öz yapısından çok şey yitirmektedir.

Araplar da, aynı Mısırlılar Asurlar ve benzerleri gibi, yerleşik olarak bulundukları yer olan Güney Batıda uygar bir halka benzemektedir. Yapıları, bunu kanıtlamaktadır. Ayrıca, bu Muhammed'in istilalarının bazı yönlerini de açıklamaktadır. Din kandırmacasına gelince, bu konuda da tek - tanrıcılığın eski ulusal Arap geleneğinin, ki İbrani geleneği bunun çok küçük bir bölümüdür, [...] hala egemen olduğu Güneydeki eski yazıtlardan, Muhammed'in dinsel devriminin, her dinsel devinim gibi, 'biçimsel bir tepki' (vurgu Engels'indir; OBK), sözde eskiye, yalına geri dönüş olduğu anlaşılmaktadır."

Engels'in uygarlık tarihi bakımından son derece önemli olan yukarıdaki saptamaları hiç kuşkuya yer bırakmayacak bir biçimde şunu oraya koymaktadır: Yazarın "*Muhammed'in istilası*" die adlandırdığı şey, İslam'ın yayılmasıdır. İslam'ın yayılması da, tarihte gözlemlenen Arap akınlarının ve yayılmasının bir devamıdır. Bu nedenle de, "*Muhammed'in istilası*" olarak nitelendirilen gelişmeler, ilkin büyük ölçüde Arap daha sonra da Türk istilası tarihi ve geleneği içerisinde düşünülmelidir.

Araplar, Mısırlılar ve Asurlar gibi, "*uygar bir halktır.*" Kurdukları kentler, Arap uygarlığının somut kanıtlarıdır. "*Muhammed'in dinsel devrimi*" olan İslam, Engels'in yorumunca, tek-tanrıcı Arap ulusal geleneği kapsamında değerlendirmesi gereken "*biçimsel bir tepkidir.*" Söz konusu biçimsel tepki, "*eskiye ve yalına dönüşten*" başka bir anlam taşımamaktadır. İbrani, bir başka deyişle, Yahudi geleneği de, söz konusu Arap geleneğinin küçük bir parçasıdır.

Engels, günümüzde kanlı bir biçimde yaşanan Filistinli Araplar ve İsraililer arasındaki uzlaşmazlık açısından önemli sayılabilecek şu savları öne sürer: *"Yahudi kutsal kitabının, eski Arap dinsel ve soysal geleneklerinin, Yahudilerin soy bakımından akraba oldukları göçebe komşularından (Araplardan; OBK) erken ayrışmaları sayesinde değişikliğe uğramış yazılı kalıntıları olduğu konusunda artık hiçbir kuşkusuz yoktur. Filistin'in Arap tarafının uçsuz bucaksız çölle, Bedevi ülkesiyle çevrili olması durumu, bu ayrı gelişmeyi açıklamaktadır. Fakat eski Arap yazıtları, gelenekleri ve Kuran yahutta bütün soysop bilgilerinin yokolup gitdiği hafiflik, asıl içeriğin Araba özgü, ya da daha çok Semitik olduğunu kanıtlamaktadır."*

Yukarıdaki değerlendirmeye göre, Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat, büyük ve coğrafi bakımdan yaygın Arap uygarlığının bir parçasıdır. Engels yaptığı araştırmalar sonucunda bu konuda hiçbir kuşkusuz kalmadığını, Yahudi kökenli olan dava arkadaşı Marx'a kesin bir dille açıklamaktadır. Yazar, Yahudileri de soy bakımından Araplarla akraba saymaktadır. İçerik yönünden Araplara özgü diye değerlendirdiği Tevrat'ın özgünlüğünü, İbranilerin Araplardan ayrışması sürecinin bir sonucu olarak görmektedir.

Marx da Engels'e yazdığı 03 Haziran 1853 tarihli mektupta Engels'in *"İbraniler ve Araplar konusundaki mektubunu son derece ilginç bulduğunu"* vurgular. Bu sözler, Marx'ın Araplarla İbraniler arasındaki ve Tevrat'la eski tek-tanrılı Arap geleneği arasındaki ilişki konusunda Engels tarafından öne sürülen savlara katıldığını kanıtlamaktadır.

Marx'ın anılan mektubunda ayrıca belirttiğine göre, Doğu'daki boyların ya da *"soyların bir bölümü yerleşik yaşama geçerken, bir başka bölümü konar göçerliği"* sürdürmüştür. Muhammed'in döneminde de *"ticaret yolu Avrupa'dan Asya'ya"* geçmiştir. Bu durum, *"Arabistan'la Hindistan arasındaki ticaret güzergahı üzerinde bulunan ve*

daha önce çökmeye yüz tutmuş kentlerin yeniden parlamasına" yol açmıştır.

"Din konusuna gelince", diye yazar Marx, "sorun genel ve kolay yanıtlanabilir bir sorun içerisinde çözümlenebilir" Marx'a göre, yukarıdaki sorunun yanıtı, "Neden Doğunun tarihi, bir dinler tarihi olarak ortaya çıkmaktadır?" biçimindeki genel ve kolay yanıtlanabilir sorunda saklıdır.

Doğuda Özel Mülkiyetin Bulunmaması Her Görüngünün Temel Biçimidir

Doğuda kentlerin oluşumu ve gelişimi konusunda "pek parlak, somut ve vurucu bir şey söylenemeyeceğini" savlayan Marx, söz konusu yargısına kanıt olarak Fransız hekim, yazar ve filozof François Bernier'in (1625-1688) değerlendirmelerini gösterir. Marx'ın, deneyimleri Hindistan'a ilişkin olan Bernier'den aktardığına göre, "Doğuda hükümdar 200.000-300.000 savaşıdan oluşan bir orduyla sefere çıkar. Bu denli kalabalık bir orduya bir yığın çadır, mutfak, giysi, mobilya, hatta bazen kadınlar, filler, develer, öküzler, atlar, yük taşıyıcıları, aşçılar, satıcılar, her türlü ticaret erbabı ve hizmetliler" eşlik ederler. Ordu gittiği yere neredeyse tüm başkente yaşayanları da birlikte sürükler. Doğuda "devletin ve toprağın tek ve biricik sahibi hükümdardır." Bu nedenle, egemenin yaşadığı başkent, örneğin Delhi ve Agra, salt askerlerin yaşadığı bir kent görünümündedir. Böyle bir ortamda bulunan askerler ve kent halkı da doğal ve kaçınılmaz olarak bir savaş durumunda egemenlerini izler. Hükümdar (egemen) belli bir süre için sefere çıktığında, Bernier'in betimlemesiyle, kentlerin, "Paris'ten geri kalır yanı yoktur."

Marx, anılan Fransız yazar ve düşünürün gözlemlerini Türkiye'yi de içerek biçimde genişleterek şu değerlendirmeyi yapar: "Türkiye, İran ve Hindistan'dan söz eden Bernier, haklı olarak Doğudaki her türlü görüngünün temel

biçimini özel mülkiyetin olmamasında bulur. Bu gerçek anahtardır; hem de Doğu gökyüzünün de” gerçek anahtarıdır.

Yukarıdaki saptamalar, Marx'ın Doğuya ilişkin her türlü sorunun kökeninde, dünyanın bu bölümünde özel mülkiyetin bulunmamasını, *“devletin ve toprakların”* tek bir kişiye, egemene ait olmasında görülmesi gerektiğini düşündüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim, Marx, daha önce konulaştırdığım *“Devrimci İspanya”* adı altında topladığı yazılarından birinde de bu durumu, İspanya ve Türkiye'nin ayırıcı niteliği olarak gördüğünü vurgular.

Aynı bağlamda Engels de Marx'a yazdığı 06 Haziran 1853 tarihli mektubunda Marx'la aynı kanıda olduğunu *“Toprak mülkiyetinin bulunmaması, gerçekten de bütün Doğunun anahtarıdır”* saptamasıyla açığa vurur. Engels'e göre de, Doğuda toprak mülkiyetinin, diyesi, toprak üzerinde özel mülkiyetin bulunmaması, Doğunun *“siyasal ve dinsel tarihini”* açıklayan en önemli etmendir. Engels, bu olguyu anlamak ve anlatmak için, *“Nasıl olur da Doğulular, özel mülkiyete, hiç olmazsa feodal anlamda özel mülkiyete ulaşamazlar?”* diye sorar. Ve kendi sorusunu şöyle yanıtlar: *“Öyle sanıyorum ki, bunun nedeni öncelikle iklimdir; bununla bağlantılı olarak da toprağın yapısı, özellikle de Sahra'dan ve bütün Arabistan'ı geçerek, İran, Hindistan ve Tataristan, oradan da Asya'nın en yüksek yaylalarına değin uzanan büyük çöl bölgeleridir. Buralarda yapay sulama, tarımın ilk koşuludur. Böyle bir şeyse, komünlerin, illerin ya da merkezi yönetimin yapabileceği bir işdir.”* Engels'in saptaması uyarınca, yerleşik yaşama geçmenin ya da bu yaşam biçiminde ilerlemenin başlıca koşulu tarımdır. Tarımdan geçinebilmek içinse, toprağın yapısal koşullarının uygun olması gereklidir. Büyük Doğu imparatorluklarının kurulduğu bölgelerin toprak yapıysa, tarım yapmaya ve bundan geçinmeye uygun ya da yeterli değildir. Tarımın baş koşulu olan sulama, iklim nedeniyle doğal bir biçimde gerçekleşmeyince, ya-

pay yöntemlerle yapılmak zorundadır. Yapay sulamaysa, tek tek kişilerin gücünü aştığından, ancak yerel topluluklar (komünler), iller ya da merkezi yönetimce yapılabilen bir iştir.

Engels yukarıdaki açıklamasından sonra, *"Doğudaki yönetimlerin sürekli olarak üç bölümü"* olduğunu belirtir ve bu bölümleri şöyle sıralar: *"Parasal işler (ülkenin içinin soyulması), savaş (ülkenin ve ülke dışının soyulması) ve kamusal işler, yeniden üretimin sağlanması."* Engels bu bölgelerde toprağı yapay yöntemlerle verimlileştirme çalışmalarının da pek başarıya ulaşmadığını, Mısır, İran ve Hindistan'ın birçok bölgelerinin yeniden çölleştiğini yazar. Büyük toprak parçalarının çölleşmesi, yazarın kanısınca, *"bir yakıp yıkma savaşının bir ülkeyi yüzyıllar boyunca insansızlaştırdığını ve bütün uygarlığından yoksun bıraktığını"* açıklamaktadır. Yazar, Marx'ın *"doğru olarak Muhammed'in devriminin asıl belirleyeni"* olarak değerlendirdiği, *"Güney Arabistan ticaretinin Muhammed tarafından yok edilmesini de"* bir yakıp yıkma savaşının bir ülkeyi yüzyıllar boyunca insandan ve uygarlıktan yoksun bırakmasına örnek olarak gösterir.

Söz konusu mektupta Engels ayrıca *"birkaç haftadan beri Doğu pisliğine batıp kaldığı için"* Farsça öğrenme fırsatı bulduğunu, *"Semitik dillere karşı duyduğu doğuştan gelme kininden dolayı Arapça'dan uzak durduğunu"* dile getirir. Yazarı, Arapça'dan uzak durmaya iten bir başka nedense, kendi deyişiyle, Arapça'nın *"4000 kökü ve 2000-3000 bin yıllık geçmişi olan yaygın bir dil"* olmasıdır. Arapçayla karşılaştırıldığında *"Farsça çocuk oyuncağıdır. Her zaman her altı harfin aynı görüldüğü ve ünlülerin okunmadığı lanet Arap alfabesi olmasa"*, Engels çalışmaya koyulacak ve *"bütün dilbilgisini 48 saat içerisinde"* öğrenecektir. Engels *"Farsça öğrenmek için kendisine üç hafta zaman tanımıştır."* Ayrıca da *"dağınık ve yaşlı Hafız'ı öz dilinde okumak hoş bir şeydir[...]* Buna karşın, Farsça düzyazı ürünleri ise, kaldırıp bir yana atmak içindir."

Marx, Engels'e yazdığı 30 Eylül 1853 tarihli mektubunda Engels'in "*Ruslar Türkiye'de*" başlıklı yazısından övgüyle söz eder. Rus askeri güçlerinin "*Batıda ilerlemesi konusunda çekinceleri olduğunu*", ancak "*bu tür konularda öz yargısına güvenmeye cesaret edemediğini*" vurgular. Yazarın kendisine ilişkin bu değerlendirmesi, bir anlamda özdenetim, hatta özeleştiri olarak anlaşılmalıdır.

Osmanlı-Rus Savaşı ya da Türk Ordusunun Çözülüşü ve Yeni Oluşumlar

Osmanlı-Rus Savaşı bağlamında öncelikle Balkanlar'daki yeni oluşumları ve Osmanlı ordusunun çözülüşünü konulaştıran mektuplarda şöyle yaklaşımlar ve görünümeler ortaya çıkar: Marx, Engels'e yönelik 28 Ekim 1853 tarihli mektubunda Engels'in '*Türkiye'de Orduların Devinimleri*' ve '*Kutsal Savaş*' yazılarını teşekkürle anar. Yazarın kanısınca, Rus ordusunun başarısı, "*orduya komuta eden paşalardan birinin rüşvetçiliği ve Türk ordusunun tümüyle çözülüşü*" nedeniyle gerçekleşmiştir. Osmanlı deniz gücü, Rus, İngiliz ve Fransız filolarınca 20 Eylül 1827 tarihinde "*Navarino'da ağır bir yenilgiye uğratıldıktan, Türk ordusunun düzeni Mahmut tarafından bozulduktan ve yerine yenisi konulmadıktan sonra, Rusya savaşı başlatmıştır.*" Marx, "*Türk ordusunun tümüyle çözülüşü, Osmanlı ordusunun düzeninin bozulması ve yerine yenisinin konulmaması*" sözleriyle Yeniçeri ocağının dağıtılmasını ve bundan sonra yeni bir ordu düzeninin geliştirilemediğini anlatmak ister.

02 Kasım 1853 tarihli mektubunda Marx, Engels'ten savaşın gidişi konusunda kendisini bilgilendirmesini rica eder ve Engels'in savaşa ilişkin yazılarının basında etkili olduğundan söz eder. Savaşa ilişkin çelişkili değerlendirmeler bulunduğunu belirten yazar, anılan çelişkili bilgilerden ve "*konuya ilişkin bilimsel değerlendirmelerin başlamış olmasından dolayı, ne susabileceğini, ne de*

'sağduyunun' (vurgu Marx'ındır; OBK) konuşabileceğini" söyler. "Sağduyunun konuşamamasından" yazarın, Osmanlı-Rus savaşı konusunda yeterli ve ayrıntılı bilgiye sahip olmadığı kuşkusunu taşıdığı izlenimi doğmaktadır. Yazar, hem böyle bir bilgiye sahip olmadığını, hem de savaşa ilişkin bilimsel bir tartışmanın başlamış olmasından dolayı susamayacağını dile getirir.

Marx'ın anılan mektupta verdiği bilgiye göre, bazı basın organlarında "*Türk savaşının başka ilkelere göre sürdürülmesi gerektiği ve Türklerin her koşul altında saldıracağı*" biçiminde haberler yer alır.

Marx'ın 21 Kasım 1853 tarihli mektubundan, Engels tarafından Osmanlı-Rus Savaşının seyri konusunda bilgilendirildiği anlaşılmaktadır. Marx, "*Türk Savaşının Seyri*" adlı irdelemesi eline ulaştığı için, Engels'e teşekkür eder. "*Türklerin geri çekildiğine ilişkin haberdan sonra, konuyu yeni duruma göre düzenlediğini*" belirtir. Bütün bunlar, Marx'ın "*Doğu Sorunu ve Savaşı*" konusunda büyük ölçüde Engels tarafından bilgilendirildiğini göstermektedir.

18 Şubat 1854 tarihli mektubunda Marx Batılı diplomatların entrikalarından söz ederek, "*Sinop Olayının*" kullanıldığını savlar. Yazarın savına göre, Sinop Baskını, "*Türkleri, Viyana Protokolünü kabul etmeye zorlamak ve Halil ve Rıza Paşayı bakanlık görevine getirtmek*" için kullanılmaktadır. Bütün bunları tezgahlayan Palmerston, "*Türkleri Asya'ya özgü savaş tiyatrosundan koparmak için*" elinden geleni yapmaktadır.

Marx, Engels'e yönelik 25 Şubat 1854 tarihli mektubu da söz konusu savaşla doğrudan ilgilidir. Yazarın değerlendirmesi uyarınca, "*Reşit Paşanın notası, Rusya'ya tam bir bağımlılık*" belgesidir. Anılan nota, "*Türkiye'nin savaş açıklamasına neden olan özgün Viyana Notasından daha fazla ödünler içermektedir.*" Marx, Fransız basınının Türklerin İstanbul'u "*karadan tahkim edeceğini*" yazdıklarını dile getirir. Engels'e bunun, Ruslar için bir ana darbe olup olmayacağını sorar ve şunları ekler: "İs-

tanbul deniz tarafından imparatorluğun Asya ve Avrupa'daki kıyılarıyla bağlantı içerisinde kalacağından, diyesi, İstanbul'a insanların ve araç gereçlerin ulaşımı kesileceğinden", kentin savunmasının karadan güçlendirilmesi, "bir ana darbeden de fazla" olacaktır.

Marx, 29 Mart 1854 tarihli bir başka mektubunda Engels'e Urquhart'ın savaşa ilişkin iki broşürünü gönderdiğini belirtir ve söz konusu broşürler hakkında değerlendirme yapmasını ister. Yazar rastlantı sonucu Londra'da gördüğü Prusyalı bir askeri denetçinin *"Türk topçu birliklerinin mükemmel olduğunu, buna karşın ordunun gerisinin dekorasyandan"* ibaret olduğunu söylediğini yazar. Prusyalı askeri denetçinin değerlendirmesine göre, topçuların dışında Osmanlı ordusu göstermelik bir süs eşyası gibidir ve savaş yeteneğini yitirmiştir.

01 Mayıs 1854 tarihli mektupta Marx, Engels'le birlikte yazdıkları *'Türkiye'* ve Engels'in yazdığı *'Türkiye'de Gerçekte Söz Konusu Olan Nedir?'*, *'Türk Sorunu'*, *'Avrupa Türkiye'si Ne olacak?'* adlı yazılara değinir. Birlikte kaleme aldıkları *'Türkiye'* adlı yazıda öne sürdükleri savları kastederek, *"gelişmeler, bizi parlak bir biçimde doğralamıştır"* saptamasını yapar ve şu görüşleri vurgular: *"Yunan başkaldırısının inatçılığı ve Bulgaristan'da bulunan Türklerin açık hoşnutsuzluğu, bütün belirtilere göre, Hristiyan halkın hareketlenmeye başladığını ve Türklerin imparatorluğunun hızla sonuna doğru yaklaştığını kanıtlamaktadır. Ayrıca, Türklerin zayıflığında açıkça görülmektedir ki, daha önce de alışkanlık olduğu üzere, ordularının büyük bir bölümü kışın eve dönmüştür ve bütün düzeltimler (reformlar) bu adamların kafasına Avrupa asker zihniyetini yerleştirememiştir."*

Yukarıdaki sözlerde *"Avrupa askeri zihniyetinin"* Türklere yabancı olduğu görüşü bir kez daha dile getirilir. Mektuplar da göstermektedir ki, bu görüş yer yer dizgesel bir nitelik kazanmıştır.

Marx'ın Engels'e yazdığı 03 Mayıs 1854 tarihli mektup Osmanlı yönetiminin Hristiyan halka davranışıyla

ilgilidir. Marx burada bir yazısının *Tribune* adlı gazete tarafından baş yazı olarak kullanıldığını dile getirir. Mektuptaki anlatıma göre, Marx söz konusu yazısında "*Türkleri Hristiyanlığı konserveleştirmekle*" suçlamaktadır; ancak, yine kendi fdeyişiyle, bu suçlamasını "*böyle açık bir biçimde*" yapmamıştır. Marx bu ön açıklamadan sonra saptamalarını şöyle sürdürür: "*Gerçekten de Türkler, Yunan imparatorlarının bile hiçbir zaman akıl edemeyecekleri bir biçimde Bizans teokrasisinin kendisini geliştirmesine izin verdikleri için çökmek zorunda kalacaktır. Aslında iki dinsel halk vardır: Türkler ve Türkiye'nin Rum-Slav halkı. Bunların her ikisi de çökmek zorundadır. Sonuncusu, Türkiye'nin Rum ve Slav halkı, en azından Türk egemenliği altında iyice sağlamlaşmış olan rahipliğe dayalı toplum düzeninden dolayı çökmek zorundadır.*" Türkleri ve Osmanlı egemenliği altındaki Rum ve Slav halkı dinsel bakımdan katı ve bağnaz bulduğunu bu sözlerle dile getiren Marx, 'Savaş İlanı- Doğu Sorununun Tarihi' adıyla yayımlanan yazısını kastederek, *Tribune*'e 'Kutsal Gömüt' ve 'Türkiye'deki Koruma' konusunu işleyen bir yazı gönderdiğini dile getirir.

Marx'ın yukarıda dile getirdiği "*Türkler, Hristiyanlığı olduğu gibi korumuştur*" saptaması, bir anlamda Osmanlı yönetiminin İslam dışındaki dinlere en geniş özgürlüğü tanıdığının bir kanıtı olarak yorumlanabilir. Marx'ın kendi deyişiyle, Türklerin Hristiyanlara sağladığı dinsel alanı istedikleri gibi biçimlendirme özgürlüğü o denli geniştir ki, daha önce de vurguladığım gibi, böyle geniş bir özgürlük anlayışını Yunan imparatorlar bile düşünemez ve uygulayamazlardı. Rum ortodoks teokrasisi, yazarın değerlendirmesine göre, bu geniş özgürlük alanını, tüm Hristiyan halkın yararlanabileceği bir biçimde kullanmamış, salt dinsel bağnazlığını sağlamlaştırmak ve genişletmek için kullanmıştır.

Dinsel bağnazlık bakımından Türkler ve Osmanlı uyruğunda bulunan Slav-Rum halık birbirine benzeten

Marx, her iki toplumun da söz konusu bağınazlıktan dolayı çökeceklerini düşünür.

Yine "*Türk ve askeri konulara*" ilişkin birşeyler yayımlayacağını dile getiren Marx (Engels'e yazdığı 22 Temmuz 1854 tarihli mektup), yazacağı ilk konu olarak "*Asya'daki pislik*" diye adlandırdığı Osmanlı- Rus savaşını belirtir.

Yazar, özeleştirel bir yaklaşımla (Engels'e yazdığı 02 Eylül 1854 tarihli mektup) "*belli ölçülerde saplantıya düştüğünü*" dile getirir. Marx'ın belirttiğine göre, söz konusu belli ölçülerdeki saplantı, "*Türklerin Kars yakınlarındaki toplu yenilgisine ilişkin haberleri, Viyana'nın uydurması*" olarak değerlendirmesiyle ortaya çıkmıştır.

Marx, İngiltere'nin Rusya'yı Kara Deniz'den Kırm'dan ve Kafkasya'dan kovarak, (Engels'e yazdığı 17 Ekim 1854 tarihli mektup) "*İranlılardan ve Türklerden çaldığı illerde, Asya'nın en fazla uygarlaşmış bölümünde elli yıl süreyle tek başına egemenliği*" sağlayabileceğini yazar. Böylece, İran ve Türkiye'yi Asya'nın en fazla uygarlaşmış bölümleri olarak nitelendirir.

Engels, Marx'ın büyük kızı Jenny Marx'a yazdığı mektupta (14 Ocak 1852) Louis Napoleon'un davranışlarını eleştirerek, "*bütün Avrupa'da yine savaş ve savaş çılgınlıklarının çınıladığını*" belirtir. "*Savaş ve savaş çılgılığı*" anlatımı, zamanla deyimleşmiştir. Bu kalıp sözü, Goethe '*Faust*' adlı yapıtında Türkler bağlamında kullanmıştır. Bu söz, Goethe'nin kullanımının da katkısıyla Almanca'da deyimleşerek yerleşmiştir.

Marx, Ekim 1853 tarihinde New York'ta bulunan Joseph Weydemeyer'e yazdığı mektupta olduğu gibi, zaman zaman Doğu Sorununu Türk sorunu olarak adlandırır. Aynı mektupta Wilhelm Wolff'u kastederek, "*İngiltere'nin bir Türk dostunu barındırdığından*", "*Türk Savaşının*" gidişinin belirginleşmesinden söz eder.

Washinton'da yaşayan Adolf Cluss'a 1853 Ekim'i ortalarında yazdığı bir başka mektupta Marx, "*Rus köpek-*

lerinin Avrupa'dan çok Almanya'nın başına bela olacakları" düşüncesini dile getirir. Aynı mektupta Türkleri olumsuz bir anlatımla "*Kalmuklar*" olarak nitelendiren Marx, Türklerin belirleyici katkısıyla oluşan bir "*çamur çukurundan*" söz eder.

Marx, aynı kişiye yönelik mektubunda (1853 Kasım'ı ortaları) savaş haberlerinin her şeyi bastırdığını, savaştan başka şeylerin önemli sayılmadığını belirtir. Yazar, Avrupalı devletlerin oligarjik yönetimlerini kastederek, "*demokrasinin kahramanları yeni bir atılıma hazırlanıyorlar. Türkler için kötü bir gösterge*" biçiminde bir değerlendirme yapar.

Engels, *Daily News*'in redaktörü, H. J. Lincoln'e (30 Mart 1854 tarihli mektup) yaptığı değerlendirmede Osmanlı-Rus savaşından söz ederek, "*yerel bir savaşın bir yanılmadan*" öte bir anlam taşımayacağını savlar. Yazarın kanısınca, "*bir Avrupa savaşı gerçek olmalıdır.*" Bu saptama şöyle yorumlanabilir: Savaş, Avrupa boyutuna taşınmadığı sürece, Rus yayılmacılığını önlemek olanaklı değildir. Daha önce anılan savaşın geçtiği yerler konusunda "*gerekli haritalar, planlar ve özel bilgilerden*" yoksun olduğu için, anılan gazeteye yazı göndermekten kaçındığını belirten Engels, artık donanımını sağladığını, gerektiğinde savaşın gidişi üzerine yazılar gönderebileceğini belirtir.

Yukarıdaki irdeleme, Marx ve Engels'in Doğu ve Türkiye hakkındaki yazılarının yanı sıra, özellikle 1853-54 yılları içerisinde gerek birbirine, gerekse başkalarına yazdıkları mektuplarda da Türkiye diye adlandırdıkları Osmanlı devletinin durumunu, Osmanlı-Rus savaşını gidişini ve Avrupa devletlerinin tavrını konuşturdıklarını ortaya koymaktadır. Mektuplardan ortaya çıkan bir başka olgu, özellikle Engels'in "*Doğu Savaşı*" konusunda askeri anlamda derinlemsine araştırmalar yaptığı ve Marx'ı da konuya ilişkin olarak bilgilendirdiğidir.

Marx Doğuya karşı ilgisizliğini, hatta olumsuz yaklaşımını daha belirgin sergilemesine karşın, özünde her iki düşünür ve yazar, Doğu, Türkiye ve İslam konularında olumsuz, hatta yer yer önyargılı bir bakış ve imgeye sahip olduklarını ortaya koymaktadır.

Bunun yanı sıra, her iki düşünürün "*toplumsal devrim ya da ilerleme*" ereğini sürekli ön plana çıkarttıkları, çözümlemelerini bu ereği gözeterek yaptıkları açığa çıkmaktadır. Açığa çıkan bir başka yön ise, 19. yuz yılın ikinci yarısında Avrupa'daki çoğu olayların ve gelişmelerin bir biçimde Osmanlı İmparatorluğu ile bağlantılı olduğudur. Yazarların adlandırmalarıyla, Türkiye Avrupa'nın odak noktasını oluşturmaktadır. Durum böyle olunca, Türkiye'yi Avrupa'nın dışında tutmaya çalışmak, tarihsel ve kültürel dayanaktan yoksun bir çabadan öte herhangi bir anlam taşımamaktadır.

NOTLAR

- 1 Bu irdeleme, '*Bilim ve Ütopya*' adlı derginin 1998 yılının bazı sayılarında yayımlanan yazının gözden geçirilerek, genişletilmiş biçimidir.
- 2 Immanuel KANT : '*Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Paedagogik*'; Bd. 9, Darmstadt 1983
- 3 Immanuel KANT : '*Schriften zur Ethik und Religionsphilosophie*'; zweiter Teil, Bd.7, Darmstadt 1983
- 4 Immanuel KANT : '*Vorkritische Schriften bis 1768*' ; 2. Bd. Darmstadt 1983
- 5 Immanuel KANT : '*Von der Grössenschaetzung der Naturdinge, die zur Idee des Erhabenen erforderlich ist*' ; Bd. 8. Darmstadt 1983
- 6 Immanuel KANT : '*Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Paedagogik*' ; zweiter Teil, Bd. 10, Darmstadt 1983
- 7 Immanuel KANT : '*Kritik der Vernunft und Schriften zur Naturphilosophie*' ; Bd. 8, Darmstadt 1983
- 8 Immanuel KANT : '*Schriften zur Ethik und Religionsphilosophie*' ; Erster Teil, Bd. 6, Darmstadt 1983
- 9 Johann Gottfried HERDER: '*Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*'; Werke, zweiter Band, Carl Hansen Verlag; München, Wien 1982, s. 9- 99
- 10 Johann Gottfried HERDER : '*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*' ; 2. Bd. München-Wien 1982, s. 99-340
- * (Bu irdeleme, 26-29 Ekim 1997 tarihleri arasında Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nce gerçekleştirilen VI.Germanistik Sempozyumunda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş biçimidir.)
- 11 G. W. F. HEGEL: '*Vorlesung über die Geschichte der Philosophie*'; (1. Bd. 'Sämtliche Werke' 17. Bd.), Stuttgart- Bad Cannstatt 1965
- 12 G. W. F. HEGEL : '*Grundlinien der Philosophie des Rechtes*'; Bd. 7, Stuttgart 1964
- 13 G. W. F. HEGEL : '*System der Philosophie*' ; Bd. 9, Stuttgart 1965
- 14 G. W. F. HEGEL : '*System der Philosophie, Dritter Teil, Die Philosophie des Geistes*'; Bd. 10, Stuttgart 1965

- 15 G. W. F. HEGEL : '*Philosophie der Geschichte*' ; Bd. 11, Stuttgart 1965
- 16 G. W. Friedrich HEGEL: '*Vorlesungen über die Aesthetik*'; (1.Bd., 'Saemliche Werke', Bd. 12) Stuttgart-Bad Cannstatt 1971
- 17 G. W. F. HEGEL : '*Geschichte der Philosophie*'; Bd. 19, Stuttgart-Bad Cannstatt 1971
- 18 G. W. F. HEGEL : '*Philosophie der Geschichte*'; Bd. 11, Stuttgart- Bad Cannstatt 1971
- 19 G. W. F. HEGEL : '*Vorlesungen zur Ästhetik*'; Bd. 12 , Stuttgart- Bad Cannstatt 1965
- 20 G. W. F. HEGEL : '*Zur Ästhetik*'; Bd. 13, Stuttgart- Bad Cannstatt 1965
- 21 G. W. F. HEGEL : '*Vermischte Schriften aus der Berliner Zeit*'; Bd. 20, Stuttgart- Bad Cannstatt 1968
- 22 Marx'ın kendi adlandırımıyla Türkiye'ye ilişkin yazılarının büyük bir bölümünde Engels'in etken katkıları, Eleanor Marx-Aveling ve Edward Aveling: '*The Eastern Question*' (1897) ve Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED: '*Werke*', Bd. 9, (Dietz Verlag Berlin,1960) tarafından açıklanır. Burada irdelenen yazılar, '*Toplu Yapıtlar*'da bulunduğu için, bundan sonra ilgili kaynağın açık kimliği bir kez belirtilecek, aynı kaynaktan yer alan yazının sayfa numarasının verilmesi ile yetinilecektir.
- 23 Karl MARX-Friedrich ENGELS: '*Britische Politik-Disraeli-Die Flüchtlinge-Mazzini in London-Türkei*'; Marx-Engels:'*Werke*'; Bd., 3-12 . Berlin 1960
- 24 İslam ile özdeşleştirilen Türklerin dinsel bağnazlığı ve hiçbir bakımdan bezerlikleri bulunmadığı savıyla Avrupa'dan çıkartılmaları gerektiği görüşü yüzyıllardan beri işlenir. Daha Orta Çağda bu görüşü süreklilik ve kararlılıkla ortaya koyanların başında Georg Agricola gelir. On altıncı yüzyılın ilk yarısında yaşayan Agricola, Türklerin dinsel bağnazlığını dile getirir ve bu savını, '*Türklere Karşı Savaşın Gerekliğine İlişkin*' (1538) adlı yapıtında dizgeleştirmeye çalışır. Ayrıntılı bilgi için, O. B. KULA: '*Alman Kültüründe Türk İmgesi II*' (Ankara,1993). Yine, Türkleri İslam ile özdeşleştirerek, '*Saracen*' diye adlandıran bir başka önemli tarihsel kişilik, Türklere ilişkin üç yapıtı bulunan Martin Luther'dir. Luther'in konuya ilişkin yapıtları için, bak. O. B. KULA : Agy
- 25 Johann Gottfried HERDER: '*Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*', (Werke, zweiter Bd., München-Wien 1982). Ayrıntı için, O.B. KULA: '*Alman Kültüründe Türk İmgesi III*', (Ankara, 1997)
- 26 F. Engels, 15 Şubat 1849 tarihli '*Neue Rheinische Zeitung*' adlı Alman gazetesinde yayımladığı '*Demokratik Panslavizm*' (*Der demokratische Panslawismus*; Marx-Engels: '*Werke*', 6.Bd., Berlin 1961) başlıklı araştırmasında, Michael Bakunin tarafından 1848 yılında kaleme alınan '*Slavlara Çağrı*' adlı demokratik Panslavizm programında yer alan bazı görüşleri 'yanılsama' diye eleştirir. Bakunin'in adı geçen çağrısında "*Prusya, Avusturya ve Türk imparatorluklarını, despot devletler*" olarak nitelendirilir. Adı geçen programatik çağrıda ve Engels'in eleştirisinde, Osmanlı uyruğu Slavlar, 'Türk Slavları' olarak adlandırılır. Bakunin, 'Çağrısının

da' Almanları ve Macarları, Slav halkı üzerinde cinayet işlemekle suçlar. Engels bu suçlamaya karşı çıkarak, "Almanların ve Macarların en büyük cinayeti, 12 Milyon Slav'ın Türkleşmesini önlememiş olmasıdır" diye yazar. Bunun yanı sıra, Engels, "Slavların uygarlık ve ilerlemeye yetenekli ve yatkın olduklarını" her fırsatta dile getirir.

27 F. ENGELS: '*Worum es in der Türkei in Wirklichkeit geht*'; Agy: 13-17

28 Karl MARX: '*Die Londoner Presse- Die politik Napoleons in der türkischen Frage*'; Agy: 18-21

29 Friedrich ENGELS: '*Die türkische Frage*'; Agy: 22-27

30 Yunanlılar, 1821 yılında Osmanlı yönetimine karşı başkaldırarak, ulusal bağımsızlıklarına kavuşmaya uğraşırlar. Yunan başkaldırısı, Avrupa'nın ortak belleğinde zaten gizilgüç olarak bulunan ve asıl olarak Antik Yunan kültür birikiminden kökenlenen Yunan hayranlığının, Filhelenizm biçiminde yeniden ve yoğun olarak canlanmasına yol açar. Başta Almanya olmak üzere, birçok Avrupa ülkesinde Yunan başkaldırısını desteklemek amacıyla kapsamlı etkinlikler gerçekleştirilir, Yunan sever dernekler kurulur. Bu başkaldırı ile Yunan ulusal devletinin temelleri atılır.

31 David Urquhart (1805- 1877) İskoç kökenli İngiliz Parlamenter. Muhafazakar bir politikacı ve gazetecidir.

32 F. ENGELS: '*Was soll aus der europäischen Türkei werden?*'; Agy: s. 31-35.

33 Karl MARX: '*Unruhen in İstanbul - Tischdrücken in Deutschland - Das Budget*'; Agy:s. 67-74

32 F. ENGELS: '*Die politische Lage der Schweizer Republik*'; Agy: s. 87-94

35 Karl MARX : '*Die türkische Frage- Die 'Times'-Die russische Expansion*'; Agy:s. 114-116

36 Karl MARX : '*Englische Prosperität- Streiks- Die Türkische Frage- Indien*'; A.g.y. : s. 134-141

37 Karl MARX : '*Die Türkei und Russland*'; A. g. y. : s. 142- 147

38 Karl MARX : '*Die russische Politik gegenüber der Türkei- Die Arbeitsbewegung in England*'; Agy: 164-175. Yukardaki irdeme, Marx'ın yazısının ilk bölümüne ilgilidir.

39 Yunanistan'ın edigenleştirilmesi, Batılı güçlerin, Yunanlılar, Osmanlı İmparatorluğundan bağımsızlaşmak amacıyla, 1821'de başkaldırdıklarında, Türk- Yunan çatışmasına müdahale ettikleri dönemdeki diplomatik yazışma ve belgelerde kullanılan bir kavramdır.

40 Karl MARX : '*Die Frage des türkischen Kriegeres*'; Agy: 176-187

41 Karl MARX/Friedrich ENGELS: '*Russisch türkische Schwierigkeiten*'; Agy: s. 195-203

42 İzmir'deki Avusturya konsolosunun buyruğu üzerine 1853 yılı yazında gerçekleşen bu olayda, ABD yurttaşlığına geçmiş olan Macar mülteci Koszta, Avusturyalılarca zor kullanılarak tutuklanır. Bunun üzerine Macar sığınmacılar ile Avusturyalı deniz subayları arasında silahlı çatışma çıkar. Amerikalı yetkililerin müdahalesi ile, Koszta aylar süren görüşmelerden sonra serbest bırakılır.

- 43 Karl MARX: '*Krieg in Birma. Die russische Frage- Eine seltsame diplomatische Korrespondenz*' ; Agy: 204-211
- 44 Karl MARX : '*Die Kriessfrage-Parlamentsränke-Indien*'; Agy: s. 212-219
- 45 Karl MARX : '*Die künftigen Ergebnisse der britischen Herrschaft in Indien*'; Agy: s. 220-226
- 46 Karl MARX : '*.... Die Russische Frage*'; Agy: 227-237
- 47 Karl MARX : '*Urguhart -Bem-Die türkische Frage im Oberhaus*'; Agy: 265-272
- 48 Marx'ın sözünü ettiği dört yazı, David Unquhart tarafından '*Morning Advertiser*' adlı gazetede 11, 12. ve 15.ve 16. Ağustos 1853 tarihlerinde yayımlanır
- 49 Jozef Bem (1795-1850) Polonyalı general ve özgürlük savaşçısı. 1830/31 Polonya ayaklanmasının önderlerinden biridir. 1848'de Devrimci Viyana'nın savunmasına katılmıştır. 1849'daki Macar devrim ordusunun komutanlarından. Anılan ordunun yenilgisi üzerine, aynı yıl Osmanlı ordusuna katılmıştır.
- 50 Karl MARX : '*Die Annoncensteuer-Russische Schritte - Dänemark - Die Vereinigten Staaten in Europa*'; Agy: s 245-251
- 51 Karl MARX : '*Die türkische Frage im Unterhaus*' ; Agy: 273-285
- 52 Ricolto Monte Croce '*Kuran'ın Çürütülmesi*' (Latince '*Konfitatio Alcorani*'; Almanca '*Widerlegung des Koran*') adlı yapıtıyla, Kuran'ın, dolayısıyla da Müslümanlığın uygar bir ülkede geçerli olamayacağı savını işler. Bak. Onur Bilge KULA: '*Alman Kültüründe Türk İmgesi*', Ankara 1992
- 53 Karl MARX : '*Die Westmaechte und die Türkei...*'; Agy: s. 231-237
- 54 Karl MARX : '*Westmaechte und die Türkei...*' ; Agy: 330-340
- 55 Friedrich ENGELS : '*Die Russen in der Türkei*' ; Agy: 347-352
- 56 Karl MARX : '*Lord Palmerston*' ; Agy: 353-418
- 57 Marx'ın 'önemli bir dönüm noktası' diye nitelendirecek ölçüde önemseydiği ve İstanbul'un Ruslarca işgali olarak adlandırdığı olay, tarihçilerce başka türlü de değerlendirilir. Örneğin, İsmail Hami Danişment'in '*İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nde (Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972), bu olayla ilgili olarak, Babıali'nin Mısır'a güvenemediği için, 08 Temmuz 1833 günü Osmanlı devletini Rus korumasına sokan Hünkar İskeleyi Anlaşmasının imzalandığı belirtilir. Robert Peel'in konuşmasında da, belli ölçülerde Danişment'in değerlendirmesine benzer bir değerlendirme yer alır.
- 58 Karl MARX : '*Kriegsfrage...*' ; Agy: 419-421
- 59 Karl MARX: '*Das türkische Manifest...*'; Agy: 428-432
- 60 Karl MARX : '*Die "Times" über die Perspektiven des Krieges gegen Russland*' ; Agy: 433-435
- 61 Friedrich ENGELS : '*Bewegungen der Armeen in der Türkei*'; Agy: 436-441
- 62 Friedrich ENGELS : '*Der heilige Krieg*'; Agy: 442-446

- 63 Karl MARX : '*Die persische Kampagne in Afganistan und die russische Kampagne in Mittelasien... Kriegshandlungen an der Donau und in Asien...*' ; Agy: 456-461
- 64 Friedrich ENGELS : '*Der Verlauf des türkischen Krieges*'; Agy: s. 462-468
- 65 Friedrich ENGELS : '*Die russischen Niederlagen*'; Agy: s. 469-471
- 66 Friedrich ENGELS : '*Der weitere Verlauf des türkischen Krieges*'; Agy:s. 483-488
- 67 Friedrich ENGELS : '*Der Krieg an der Donau*'; Agy:s. 527-533
- 68 Karl MARX : '*Der türkische Krieg*' ; Agy: s. 534-537
- 69 Karl MARX : '*Der Quadrupelvertrag- England und der Krieg*'; Agy: s. 538-548
- 70 Karl MARX : '*Der russische Sieg-Die Lage Englands und Frankreichs*'; Agy:s. 548-554
- 71 Karl MARX : '*Der Rücktritt Palmerston*'; Agy: 555-558
- 72 Friedrich ENGELS : '*Der weitere Verlauf des türkischen Krieges*'; Agy: 559-564
- 73 Friedrich ENGELS : '*Der europäische Krieg*'; Karl Marx-Friedrich Engels: '*Werke*' ; Bd. 10, (içinde), Berlin, 1962, s.3-8
- 74 Karl MARX : '*Die Westmächte und die Türkei*'; Agy: 9-19
- 75 Karl MARX: '*Der orientalische Krieg*' ; Agy: 20-30
- 76 Nicolae JORGA : '*Geschichte des Osmanischen Reiches*'; Bd. 5, Frankfurt a. Main 1990
- 77 Friedrich ENGELS : '*Die letzte Schlacht in Europa*' ; Agy: s. 37-40
- 78 Karl MARX : '*Die Ansichten des Zaren- Prinz Albert*' ; Agy: s. 41-44
- 79 Karl MARX- F. ENGELS: '*Die Befestigung Konstantinopels...*'; Agy: 45-52
- 80 Karl MARX : '*Die Mission des Grafen Orlov- Russische Kriegsfinanzen*'; Agy: s. 53-56
- 81 Karl MARX : '*Die Blaubücher...*' ; Agy: 57-63
- 82 Karl MARX : '*Russische Diplomatie- Das Blaubuch zur orientalischen Frage- Montenegro*' ; Agy: 64-71
- 83 Friedrich ENGELS : '*Die Kriegsfrage in Europa*' ; Agy: 72-76
- 84 Karl MARX : '*Parlamentsdebatten*'; Agy: 80-93
- 85 Hegel'in andığı bu rahipten, 'Alman Kültüründe Türk İmgesi I' (Ankara, 1992) adlı yapıtında 1. Haçlı Seferinin güncesi sayılabilecek '*Kudüs'ün Tarihi*' adlı yapıt bağlamında genişçe söz ettim.
- 86 G. W. F. HEGEL: '*Vorlesungen über die Aesthetik*'; Bd. 2.; '*Saemtliche Werke*'; Bd. 13, Stuttgart-Bad Cannstatt 1964
- 87 Karl MARX : '*Der griechische Aufstand*' ; Agy: 132-134
- 88 Karl MARX: '*Die Dokumente über die Teilung der Türkei*'; Agy: 140-151
- 89 Bak. Onur Bilge KULA: '*Alman Kültüründe Türk İmgesi I*' ; Ankara 1992
- 90 Karl MARX : '*Die geheime diplomatische Korrespondenz*'; Agy: 152-167
- 91 Karl MARX : '*Die Kriegserklärung- Zur Geschichte der orientalischen Frage*' ; Agy: 168-176
- 92 Karl MARX : '*Die Kriegsdebatte im Parlament*'; Agy: 177-188

- 93 Friedrich ENGELS : '*Deutschland und der Panslawismus*'; Agy: 193-199
- 94 Karl MARX : '*Die Note Reschid Paschas-Eine italienische Zeitung über die orientalische Frage*' ; Agy: 200-204
- 95 Karl MARX : '*Griechenland und die Türkei-Die Türkei und die West-maechte...*' ; Agy: 205-208
- 96 Karl MARX : '*Der griesche Aufstand ..*' ; Agy: 209-215
- 97 Karl MARX : '*Das Bombardement Odessas- Griechenland..*'; Agy: 216-222
- 98 Friedrich ENGELS : '*Ein berühmter Sieg*' ; Agy: 231-234
- 99 Karl MARX/Friedrich ENGELS: '*Der russische Rückzug*' Agy: 294-298
- 100 Karl MARX : '*Der Krieg- Parlamentsdebatte*'; Agy: 299-307
- 101 Karl MARX : '*... Der österreich-türkische Vertrag- Die Moldau und die Walachei*' ; Agy: 308-316
- 102 Karl MARX : '*Einzelheiten des Madrider Aufstandes... Die Walachei*'; Agy: 323-331
- 103 Karl MARX : '*Das revolutionaere Spanien*' ; Agy: s. 433-442
- 104 Karl MARX- Friedrich ENGELS : '*Der langweilige Krieg*'; Agy: 375-380
- 105 K. MARX : '*Die Raeumung der Moldau und der Walachei...*' Agy: 399- 405
- 106 Karl MARX : '*Die orientalische Frage...*'; Agy: s. 406-413
- 107 Karl MARX : '*Eine sonderbare Politik*'; Agy: 305-308
- 108 Friedrich ENGELS : '*Der Kampf auf der Krim*'; s.50-54; Marx/Engels : '*Werke*' ; Bd. 11, Dietz Verlag, Berlin 1963
- 109 Friedrich ENGELS : '*Der Krieg in Asien*' ; Agy: 577-583
- 110 Friedrich ENGELS : '*Der europaeische Krieg*' ; Agy: 584-587
- 111 Karl MARX : '*Der Fall von Kars*' ; A . g. y. : s.603-635
- 112 Friedrich ENGELS : '*Die Armeen Europas*' ; Agy: 411-480
- 113 Karl MARX- Friedrich ENGELS : '*Werke*'; Bd. 28, Dietz Verlag, Berlin 1963, s. 212-213. İrdelenen mektuplar, bu kaynakta yer aldığından, bundan sonra mektupların sadece tarihlerini belirtmekle yetineceğim.